Fikret Bečirović

KULTURNA POLIVALENTNOST I APSURD ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI

Fikret Bečirović

KULTURNA POLIVALENTNOST I APSURD ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sarajevo, 2013.

Izdavač: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
Za izdavača: Akademik prof. dr. Smail Čekić,redovni profesor
Urednik i redaktor: Prof. dr. Ismet Dizdarević, profesor emeritus
Predgovor: Akademik prof. dr. Vladimir Premec, profesor emeritus
Rcenzenti: Prof. dr. Hidajet Repovac, redovni profesor
Prof. dr. Zarije Seizović, vanredni profesor
Lektori i korektor: Dr. sc. Alen Kalajdžija
DTP: Sead Muhić
Naslovna strana i slike: Nesim Tahirović
Amar Tahirović, UG Artsinteza
Štamparija: Štamparija Fojnica d.o.o. Fojnica
Tiraž: 300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.723:323.1](497.6)
323.1:341.322.5”1992/1995”(497.6)

BEČIROVIĆ, Fikret
Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini / Fikret Bečirović ; [predgovor Vladimir Premec]. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2013. - 455 str. : ilustr. ; 25cm

Predgovor akademika Vladimira Premeca: str. 21-33.
- Bibliografija: str. 437-455 i uz tekst.

ISBN 978-9958-740-86-2

COBISS.BH-ID 20398598

KULTURNA POLIVALENTNOST I APSURD ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI

Fikret Bečirović

KULTURNA POLIVALENTNOST I APSURD ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI

***A društveni sklop u Bosni i Hercegovini je odvajkada multidimenzionalan**, raznolik i raznovrstan, ima svoje prepoznatljivo tlo, zajedničku osnovu vjekovnog bivstvovanja u međusobnoj povezanosti i prožimanju različitosti.*

Arif Tanović

*Ovdje se jednostavno oduvijek živjelo zajedno, u uzajamnosti i prijateljstvu jednako kao i u trpljenju i podnošenju, **ali je zlo u Bosni, kao dijabolički princip**, uvijek imputirano sa strane i od strane grabežljivih daljih i bližih susjeda kojima je bilo tijesno u vlastitom domu i kojima je Bosna bila privlačnijom od vlastite im otadžbine ili domovine.*

Ivo M. Tomić

Sadržaj

Riječ urednika...13

Riječ prije...17

Predgovor Akademika Vladimira Premeca..........................21

Predgovor autora...35

Glava I. KULTURA KAO PROČELNI SOCIOLOŠKI FENOMEN..........................45

I.1. Kultura, pojam, definicija i značenje..........................47

I.2. Kultura i priroda..........................78

I.3. Kultura, etničnost, identitet..........................87

I.4. Bosanski identitet(i)..........................98

I.5. Kultura, kulturni oblici i kulturni pejzaži..........................112

Glava II. DODIRIVANJE I SUŽIVOT KULTURA..........................117

II.1. Bosna i Hercegovina - antropo-geografski prostor na razmeđu velikih civilizacija..........................119

II.2. Kultura, kulturni tokovi i procesi u povijesnoj retrospektivi....123

II.3. Kultura, kulturni tokovi i procesi u doba slabljenja Rimskog carstva, velike seobe naroda, najezde Avara i Slavena u ranom srednjem vijeku..........................138

II.4. Kulturni agensi velikih civilizacija..........................143

II.5. Bosanski duh, autohtonost i akulturacija..........................146

II.6. Bosanska hereza, kulturološka “diferentia specifica”...........151

II.7. Usmena predanja i tradicija u Bosni i Hercegovini..............169

Glava III. APSURD AGRESIJE I ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI..........................185

III.1. Društveni sukobi..........................187

III. 2. Kultura i nasilje..193
III. 3. Kultura, jedinstvo i sukob „različja“....................................200
III. 4. Socio-psihološki i kulturni elementi zločina genocida nad Bošnjacima..234
III. 5. Apsurd zločina genocida u kontinuitetu: Gornje Podrinje 1941–1945. i 1992–1995...283
III. 6. Srebrenica; uvod u Srebrenički genocid............................290
III. 7. Apsurd zločina nad civilima Srebrenice.............................294
III. 8. Srebrenička tragedija i etika humanitarnog prava................300
III. 9. Tragedija Srebrenice u djelu umjetnika...............................308
III. 10. Završiti rat u BiH u vizuri Richarda Holbrookea (Ričarda Holbruka)..315
III. 11. Činjenice vezane za srebrenički genocid geneza srebreničkoga genocid...363
III. 12. Odgovornost međunarodne zajednice za srebreničkoga genocid...376
III. 13. Geoffrey Nice (Džefri Najs), glavni Haški tužilac: Sudovi imaju specifičnu odgovornost, PRILOG............382
III. 14. Uloga medija u udruženom zločinačkom poduhvatu........385
III. 15. Neka esencijalna i egzistencijalna pitanja akademsko zajednici o Srebrenici kao paradigmi genocida nad Bošnjacima..397

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA..402
Concluding remarks...409
Recenzija prof. dr. Hidajet Repovac......................................417
Recenzija dr. sc. Zarije Seizović..425
Umjetničke slike...433
O autoru...435
LITERATURA..437

Riječ urednika

Autor kompleksnog sociološkog i politikološkog ostvarenja *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini* dr. Fikret Bečirović uvodi nas u svijet dokumentarnih činjenica i znalačkih interpretacija kulturnih trendova prisutnih u širokim vremenskim razdobljima, od značajnih "povijesnih početaka" do danas. U okvirima višedimenzionalnog autor pristupa bitnim odrednicama kulture, u tumačenju njenih uspona i padova, njenih ljudskošću protkanih procesa, a ponekad mržnjom, destrukcijom i zlonosećoj usmjerenošću prožetih djelovanja. Autor u mnoštvu raznovrsnih kulturnih zbivanja sagleda rudimentne korijene, vidljive nagovještaje i / ili realne ishode opstajanja, stalnog nadživljavanja jednodimenzionalnog etnocentričnog zatvaranja suprotnog temeljnoj okosnici bh. kulture, koja je iznikla i istkana u dugoj, čestoj prenapetoj i bremenitoj povijesti Bosne i Hercegovine, stoljećima usađivana u srž njena životnog pulsiranja, u spoznaje i potrebe žitelja jedne lijepe zemlje, u njihove iskustvene doživljaje i u njihova intimna uvjerenja da mogu u složenosti raznovrsnih kulturnih pogleda zadovoljno funkcionirati u procesima multietičnosti i multikonfensionalnosti.

Dr. Fikret Bečirović predočava, na plastični izvornim navodima bogat način, sadržinu i značenja različitih pristupa u određivanju kulture kao sociološkog fenomena, njenih karakterističnih vidova ispoljavanja, sadržanosti u etičnosti, identitetu i, posebno, u bosanskom identitetu. U prezentiranju i temeljnoj razradi tumačenja koja opravdavaju ili osporavaju opstojanost "bosanskog identiteta" koja su u hiljadugodišnoj državnosti Bosne i Hercegovini bili latentno ili manifestno prisutni , autor kritički sagleda gledišta istaknutih poznavalaca, stavove političkih pokreta i dekrete "državnih reformatora" (Benjamin Kallay) i konstatira, između ostalog, da s obzirom na burnu bh. povijest "možemo govoriti o jednoslojnim, višeslojnim, jednoznačnim, višeznačnim pa i ambivalentnim identitetima", ali i da je od "nekada politički jedinstvenog bosanskog naroda, koji je živio često u skladnoj formi “jedinstva različja”, kako navode neki autori, s trima konfesijama nije ostalo ništa , jer “tim procesima, umjesto da se jača identitet po osnovu toposa, zajedničkih kulturno-historijskih obilježja, od njega se svjesno udaljava, hiperaktivno prihvatajući kulturne obrasce kulturno-civilizacijskih srodnika lijevog i desnog nam susjeda, dok se istovremeno Bošnjacima, koji su konačno ‘dobili’ naciju baziranu na bosanskom identitetu, uporno osporava to pravo.”

Autor prezentiranim izvornim navodima i psihološki pristupačnim interpretacijama rasvjetljava sve ono što je značajno za razumijevanje univerzalnog i specifičnog bila bh. kulturnog pulsiranja od prvih dana njena postojanja, njena izrastanja i nadrastanja u vremenima različitih civilizacija koje su sa sobom donosili dosta i odbojnog i prihvatljivog, zapravo onoga što se kosilo s osobitim mentalnim sklopom ljudi Bosne i što oni nisu mogli unijeti u sebe kao i onoga vrijednog, duhovno prijemčivog, ljudski uzivšenog, što je neotporno, ali je postepeno ulazilo u temelje njene kulture.

Dr. Fikret Bečirović sagleda kulturna previranja u povijesnoj retroperspektivi, posebno u vremenima slabljenja Rimskog carstva, razdobljima velike seobe naroda, najezde barbara i Slavena u ranom srednjem stoljeću i, znalačkom interpretacijom, ukazuje na veličinu i smjer utjecaja stranih civilizacija, ustvari na utjecaje državnomoćnijih organizacija, institucija i pojedinaca na onovremeno, autohtono kulturno življenje Bosne. Tragovi djelovanja kulturnih agenasa velikih civilizacija i danas su prisutni, ali iako su prisutni, oni nisu postigli ono što su željeli, nisu uspjeli prigušiti ili pak oblikovati bosansku kulturnu osobenost u skladu sa svojim kulturnim identitetom, jer je bosanski duh živio u različitim vidovima svoga ispoljavanja, nekad u manifestno naglašenom a nekad u latentno pritajenom. Opstajao je u “skladu različitosti”, u bosanskoj herezi i kulturološkoj “difrentio specifica”, u predanjima i tradiciji, u prijenosu kulturnih modela življenja životno odlazećih generacija na životno dolazeće generacije.

Nakon uvjerljivo argumentiranih opisa i konstatacija o karakteru stoljećima opstajanja suživota različitih kultura, o duhovnoj snazi i ljudskoj veličini koja je iz toga izrastala i koja je opstajala u vremenima društvenih sukoba, u vremenima u kojima je carovalo nasilje i životne nevolje, doc. dr. Fikret Bećirović zgražava se na tokove i ishode zločina genocida nad Bošnjacima, posebno grozomornog, izvršenog u julskim danima 1995. nad Srebreničanima. Svoje viđenje i sud o zločinu genocida nad Bošnjacima autor iskazuje detaljnim opisom strahomornog genocida i njegova sadašnjeg nastavka izraženog u vidu poricanja ovog ljudski sramnog, zločinačkog čina, izražavajući obuhvatnim stavom – "apsurd agresije i zločina u Bosni i Hercegovini".

Šta su nasilnici htjeli u svojim hegominističkim planovima i genocidnim namjerama, svojim nacionalističkim pretenzijama reljefno je, u zaključnim razmatranjima, ukazao autor mišljenjem da je "u takvom nacionalistički naoštrenom ambijentu prvi udar bio je na bh. identitet i kulturu, jer je za planirane podjele trebalo izgraditi novi homogeni identitet prije svega u kulturi, ideologiji, svjetonazoru i jeziku, zatim je trebalo prekrojiti bh. povijest, te praktično stvoriti velike kulturne distinkcije do 'usijanja'. To je sve faktički neminovno vodilo u oružani 'konačni obračun' sa svim remetilačkim faktorima, kako s Bošnjacima, koji su bili najveća 'smetnja', tako i s multikulturalistima iz svih nacija. U skladu s već utvrđenom ideologijom i agresorskim planovima, mnogi su stradali još prije zvaničnih oružanih sukoba, posluživši kao kresivo za ratni plamen, tako da je sve to doziralo ratnu opciju i neizbježnu bosansku kataklizmu."

Prof. dr. Ismet Dizdarević, profesor emeritus

Sarajevo, januar 2013.

Riječ prije

„Riječ prije predgovora“ na početku ove knjige, koristim kako bi dao nekoliko važnih napomena i objašnjenja, koja se, radi razumijevanja namjera, ciljeva, kao i dilema i same koncepcije knjige, moraju kazati. Uz to, smatram potrebnim spomenuti česte konsultacije, sugestije, prijedloge i rasprave koje su pratile tok stvaranja knjige, kao i zahvalu svima onima koji su na bilo koji način doprinijeli da ova knjiga ugleda svjetlo dana.

Dvoumljenja oko naslova teme zaista je bilo mnogo, jer je obim tematike veoma širok, tako da sam nakon mnogih formulacija, koje sam čas pisao, čas brisao, izabrao postojeći naslov. Nakon svih tih dilema, nadam se, da sam ovim naslovom dobrim dijelom obuhvatio građu koju sam duže vremena istraživao i proučavao. Iz tog akribičnog rada nakon dužeg vremena nastala je ova knjiga, kao kompilacija jednog prerađenog dijela moje doktorske disertacije pod nazivom *Kultura srednjovjekovne Bosne u kontekstu evropskog kulturnog sinkretizma*, zatim kompilacija radova koje sam pripremao, radeći na Nastavničkom fakultetu u Mostaru, te istraživački tekstovi, koje sam pripremao u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

S obzirom na temu doktorske disertacije i užu naučnu oblast Posebne sociologije: Sociologije kulture i umjetnosti i drugih predmeta iz sociološkog opusa, koje predajem na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, s jedne strane, te istraživačkog rada na zločinima počinjenim u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, s druge strane, nastojao sam ova dva sociološka fenomena, kulturu i zločine, dovesti u korelaciju, s kontekstualizacijom njihove ambivalentnosti, kao i krucijalnim pitanjem: Zašto zločini?, što sam formulirao i u samom naslovu knjige kao „apsurd zločina“. Fokusirajući ova dva ključna repera koji se permanentno prepliću u bh. prošlosti, smatram akademskim izazovom za daljnje istraživanje i razumijevanje bh. bitka i budućnosti ove zemlje. U tom smislu smatram potrebnim istaći sljedeće:

Prvo, već više od jednog stoljeća traje bezobzirno krivotvorenje, nipodaštavanje i drsko prisvajanje bh. opće historije, iz čega se izvlače opasni ekskluziviteti i još opasnije ideologeme.

Drugo, činjenice o velikom konglomeratu kulturne faktografije, artefakata i ukupne kulturne baštine govore o kulturnim relacijama i nivoima s okolnim zemljama jugoistočne i srednje Evrope, pošto je Bosna i Hercegovina inkorporirana u evropski kulturni ambijent još od srednjovjekovnog razdoblja, tako da se njen kulturni habitus ne može zanemariti ili nijekati, kao što se to permanentno pokušava.

Treće, polazeći od bh. kontinuiteta i diskontinuiteta, sa mnogim akulturacijskim procesima i kulturnocivilizacijskim valovima koji su dolazili sa svih strana, bosanski kulturni opus poprimio je mnoga akulturacijska obilježja, što upravo odražava njegov polivalentni i multikulturalni habitus, ali je istovremeno ostala vrlo jasna autohtona matrica bosanstva.

Četvrto, pored integrirajućih i akulturacijskih principa, uporedo su izvirale i proturječnosti kao dijabolički princip koji se imputirao kako „sa strane“ od grabežljivih daljih i bližih susjeda, tako i iznutra od strane pojedinaca i grupacija, koje su se stavile u sluganski odnos prema njima. Tako su se postepeno, od monolitnog bosanskog društva, skladnog „jedinstva različja“, rađali raskoli i antagonizmi, morbidne ideologije, nacionalne frustracije, animoziteti, te velikodržavne hegemonističke aspiracije, koje su permanentno podrivale bosansko jedinstvo, što se na kraju pokazalo sa agresijom na ovu zemlju: od idiličnog „jedinstva različja“ skoro istih naroda, došlo do „sukoba različja“ i teških zločina, koji su se desili u, do jučer, harmoničnom multikulturalnom ambijentu, što je zaista apsurd nad apsurdima.

Peto, s obzirom na svu tragediju kroz koju je prošla ova zemlja: od terora, od zločina do poljuljane idile multikulturalnosti, do podjele bh. društva na tri etničke zajednice (bolje rečeno tri “etno tora”), postavlja se pitanje šta je alternativa antagonizmima, sukobima, zločinima, preziru, poljuljanom povjerenju, rigidnoj homogenizaciji i svim oblicima razdora i neprijateljstava. Nakon svega što se desilo i ostavilo duboke tragove, kao jedino valjan zaključak može se uzeti da život mora teći dalje, da na svjetlo dana mora izići: istina, pravda i pomirenje, uz permanentni **dijalog**, koji zaista nema alternative, što sam na kraju knjige istakao kao **condicio sine qua non** (*uslov bez kog se ne može, nezaobilazan uvjet*).

Tokom čitava toka priprema obimne građe i raznih fakata, te tokom pisanja teksta stalno sam se konsultirao i vodio rasprave s meritornim znanstvenicima i naučnim radnicima raznih znanstvenih oblasti, od: sociologa, historičara, politologa, pravnika i mnogih drugih, čije sam korisne sugestije i savjete rado usvajao, prilagođavao svom stilu i inkorporirao u tekst. Tokom istraživanja i pisanja teksta, pored strukovne pripadnosti, u dijalozima i raspravama bili su mi značajni stavovi pripadnika konstitutivnih naroda i svih drugih etničkih skupina, te sa zadovoljstvom mogu reći da su ocjenu za ovu knjigu dali pripadnici svih triju konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini, tako da sam i na ovaj način nastojao istaći da je multikulturalni habitus Bosne i Hercegovine nezaobilazan i neuništiv.

Shodno tome, posebnu zahvalnost izražavam prema svojim profesorima: akademiku prof. dr. Vladimiru Premecu i prof. dr. Ismetu Dizdareviću, mojim profesorima sa studija Filozofije, prof. dr. Hidajetu Repovcu, mom profesoru sa postdiplomskog studija i mentoru pri izradi doktorske disertacije, kao i mom vrlom prijatelju prof. dr. Zariju Seizoviću. Sa izvanrednim savjetima, primjedbama i sugestijama uveliko su mi pomogli, kako u pogledu vrijednih podataka, važnih informacija, tako i u rafiniranju jezičkog stila. Također, svoju zahvalnost izražavam prema direktoru Instituta prof. dr. Smailu Čekiću na korisnim savjetima i razumijevanju tokom pisanja teksta. Svoju zahvalnost također izražavam prema eminentnom bosanskom umjetniku Nesimu Tahiroviću, na umjetničkim slikama i Amaru Tahiroviću na dizajnu korice.

Veliku zahvalnost dugujem starom prijatelju Mr. sci. Fahrudinu Memiću na vrijednim sugestijama. Kolegi dr. sci. Alenu Kalajdžiji posebnu zahvalnost dugujem na lektorisanju, korigiranju, vrijednim jezičkim sintagmama i kovanicama, kao i kompletnom rafiniranju teksta, te iskazanoj moralnoj podršci. Vrlom prijatelju Emiru Prcanoviću zahvaljujem na neprestanoj podršci i prijevodu zaključnih razmatranja na engleski jezik. Za prijelom i tehničku obradu i izdavaštvo knjige, zahvaljujem se Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Univerziteta u Sarajevu, direktoru prof. dr. Smailu Čekiću.

Svojoj porodici dugujem posebnu zahvalnost na iskazanom razumijevanju tokom rada na knjizi.

Za materijalnu potporu oko tehničke izrade i štampanja knjige veliku zahvalost dugujem: Rudniku mrkog uglja Kakanj, Tvornici cementa Kakanj, Haidelberg Cement, Termoelektrana Kakanj i investiciono-komercijalnoj banci Zenica.

Sarajevo, januar 2013.

Autor

Predgovor Akademika Vladimira Premeca

Kulturna **polivalentnost**, već po ovom poli-izvedeno iz starohelenskog: polís, polệ, polü (πολύς, πολλή, πολύ) u sva tri roda, u ovom simboličkom obliku ima tako mnogo nijansi, da u Sencovom grčko hrvatskom rječniku zauzima njegovo tumačenje gotovo četiri kolumne-četiri stupca[1]. U osnovnom značenju kao pridjev za broj, vrijeme, jakost i veličinu znači: “**mnog**, **mnogo**, **mnogostruk**, čest“, itd. Polivalentna kultura, što je želio izraziti gospodin Bečirović, bitno nastanjuje Bosnu i Hercegovinu, karakteristično je opisuje historijski, i temeljito oslikava bosanskohercegovačku povijest. Zbog toga već u naslovu autor hoće označiti, upotrebom jakog logičkog termina apsurd-gluhoću za smisao-ogluha o smisao, zločinima i krvlju natopljenu povijest Bosne i Hercegovine u posljednjem desetljeću drugog milenija. „Dakle, ono što treba posebno naglasiti u ovom diskursu jeste cjelovit odnos prema svim agensima koji su uticali na oblikovanje bosanskohercegovačke prošlosti, počevši od autohtone kulture, raznih uticaja i akulturiranja sa strane do kulturnog diverziteta, kako po vodoravnoj tako i po vertikalnoj liniji, kako od kulturne monolitnosti do kulturne polihromije, kako od idiličnog suživota do kulturnog prezira, kako od idiličnih komšijskih odnosa i Titovog „bratstva i jedinstva“ do „zločina genocida“. Opseg ovog istraživanja prelazi granice koje historijski i povijesno uočavamo prepoznatljivo u odnosu na Bosnu i Hercegovinu zato što svu povijest ove zemlje profesor Bečirović motri iz aspekta relevantne historiografske bibliografije o njezinoj povijesti, ali do svojih kriterija on dopire obrazovanjem na područjima filozofije, povijesti religija, i naročito sociologije, politologije i srodnih disciplina, uključujući i analize mitske svijesti kojoj uvijek pridonosi vladajuća ideologija. To istovremeno podliježe naročitom prosuđivanju, rekao bih sociološkom, ali u koordinatama sociologije kao discipline univerzalno po kriterijima

---

[1] Cf. GRČKO-HRVATSKI RJEČNIK ZA ŠKOLE. Po Benseler-Kaeglievu Grčko-njemačkom rječniku priredio Stjepan Senc. U Zagrebu, 1910. Trošak i naklada Kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske vlade. Reprint 1988., ss. 769, col.1-771, col.1.

i spoznajama. Zbog toga srećemo golemu relevantnu literaturu na koju se autor poziva kada piše i prosuđuje. „Poseban predmet istraživanja u ovom diskursu biti će oblici društvene svijesti i kulture u ratu, kojim su se podsticale rušilačke i ubilačke strasti, s jedne strane i kulture, koja je bila u službi odbrane najviših civilizacijskih vrijednosti, onoj kulturi koja se snagom duha suprotstavila barbarizmu neviđenih razmjera, kao što je to bio slučaj u opkoljenom Sarajevu. Kao takva, kultura je bila istinski garant nesalomljivog bosanskog duha“. Da ponovim samo neke argumente autora ovoga rukopisa kao što su „Vijećnica“, „Zetra“, „sakralni objekti“, „fakulteti“, „škole“, „porodilište“, ali nema „orijentalnog instituta“ poimence, premda je poznato koliko je originalnih dokumenata važnih za povijest Bosne i Hercegovine osmanskog perioda izgorjelo u toj paljevini. Kada autor želi naglasiti razlike među narodima u BiH, on to čini generalno ovim tekstom koji recenzent smatra karakterističnim: „Pored nacionalnih i vjerskih, neke posebne kulturne specifičnosti su se pokazale i u toku najprljavijeg agresorskog rata, sa dolaskom izbjeglica i prognanika u druge regione, gdje su se pokazale velike razlike u osnovnim kulturnim elementima i oblicima počevši od jezika, dijalekta, fonetičnosti, akcenta, fonda riječi do idioma i čudnih leksema. Pored ovih, mnogo veće razlike su prisutne u drugim segmentima života, kao što su kultura stanovanja, odijevanja, pristupa radu, svojini, komšijskim odnosima, poštivanju autoriteta, običajima i dr.

Tako su u najteža ratna i poslijeratna vremena došli do izražaja bosanski kulturni pluraliteti, koji su jednim dijelom u prošlom sistemu potiskivani, a koji su se sa agresijom, ponovo pojavili veoma izraženi i pojačani“. Svrha ovakvog istraživanja krajnje je plemenita, jer želi „da prizove“ nekdanji „monolitni duh bosansko-hercegovačkog društva“, pa zaključuje: „Imajući u vidu zajedničku kulturnu osnovu većinskih naroda, jezik i zajedničke sudbonosne događaje, sam po sebi nameće se zaključak o **apsurdu zločina** među „skoro istim“ narodima u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995“. U tom kontekstu autor je postavio sebi zadaću temeljitog istraživanja svih fenomena kojima se bavi, ali fenomena kulture posebno. U tom prospektu čuvenih autora i definicija kulture, navedeni su i domaći mislioci, što posebno ističem kao vrlinu Fikreta Bečirovića u ovom višeslojnom i vrijednom istraživanju. Na jednom mjestu karakteristično i znanstveno utemeljeno tako čitamo: „Kultura koja dolazi od pojedinaca, od Homera, Platona, Dantea, sa svojim profinjenim transgredijentnim supstratom, vremenom prevazilazi individuu, njezin etnos, društvo i postaje *univerzalno dobro, vlasništvo cijelog čovječanstva*. Mi sa rođenjem nasljeđujemo takva bogatstva koja se imenuju kao društveno ili kulturno nasljeđe ili baština, da bi i od nas sve to, a i ono što smo stvorili, naslijedile generacije koje dolaze. I tako to ide u nedogled". Posebni segment ovog istraživanja posvećen je filozofijskom sklopu kultura i priroda. Autor se s pravom poziva na Hegela, ili Hujzingu, da ne nabrajam sve izuzetne autore koji svojim spoznajama tvore okvir ovog izvanrednog bosanskog tkanja, uklopljenog u svjetske dosege teorijskog uma. Kultura u kontekstu etničnosti i identiteta zauzima dalje značajno mjesto u ovom istraživanju koje govori o pojedinačnom, ali u sferi univerzalnog, zajedničkog u duhovnoj povijesti čovječanstva: „Elementi globalne kulture u pojedinačnim kulturama su prisutni stoljećima. To su na primjer veliki pojedinci-nosioci kulturno-civilizacijskog progresa čovječanstva, mada fizički pripadaju pojedinačnim kulturama (Platon, Aristotel, Avicena, Hegel, Isus, Muhamed i dr.), oni su univerzalne vrijednosti, oni pripadaju cijelom čovječanstvu". Međutim, „jedno od ključnih pitanja današnjih modernih političkih opcija najčešće se javlja u formi: „Gdje stojim u tekućim spornim pitanjima današnjice'", tj. „Ko sam", Što sam", „S kim sam", „Kome pripadam", pa i „Protiv koga sam", kao i niz drugih pitanja u formi kojem krugu pripadam, na koga mogu računati itd., što sve ukazuje na aktualizaciju nacionalnog pitanja i prijelaz sa politike interesa na politiku identiteta". Logično zaključuje autor da je subjekt kulture čovjek koji ne miruje, koji stvara polimorfnost, akulturaciju, a tu je bosanskohercegovački milje karakteristično ogledalo i slojevit primjer sa različitom sudbinom, obzirom da su bosanski susjedi vazda pružali ruku na njezino tlo i prisvajali prava nad bosanskim identitetom. To slikovito Bečirović prikazuje, kroz objedinjavanje bosanskog identiteta od Bilina polja do turskog ili austrijskog političkog autoriteta, ali i sam priznaje da su ti procesi bili uvijek bezuspješni, sve do posljednjeg rastakanja bosanskohercegovačkog identiteta, od dejtonskog mirovnog sporazuma do danas. Tim pitanjima će autor posvetiti posebna poglavlja pod naslovom *Bosanski identitet*. Vjera je jedan od bitnih faktora identiteta, što autor precizno pokazuje i prikazuje na bosanskohercegovačkoj povijesti, od dalekog srednjeg vijeka do danas. Posebno na primjeru Bošnjaka koji su preživljavali „izloženi skoro stalnom genocidu, od ... velikog ili Bečkog rata 1683-1699“, kada su „brojni Bošnjaci posječeni ili protjerani iz Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Boke Kotorske“. „Za razliku od bosanskih pravoslavaca i katolika, koji se već odavno izjašnjavaju kao Srbi i Hrvati, bosanski muslimani, tek u vremenu zahuktale agresije na Drugom bošnjačkom saboru 28. septembra 1993. uzimaju ime Bošnjak, kao nacionalnu oznaku bosanskih muslimana, te tako dobivaju puni nacionalni identitet, baš u vremenu kad im je prijetila fizička opstojnost“.

Posebno poglavlje tvori naslov: *kultura – kulturni oblici i pejzaži*. Tako može pisati jedino čovjek maštovit, napregnut impulsom izvrsnog stilističkog pisma koji razabire sedimentirane znakove povijesti zemlje koju ljubi. Zato me i ne čudi naslov drugog dijela *Dodirivanje i suživot kultura - antropogeografski prostor na razmeđu velikih civilizacija*, koji Fikret Bečirović počinje velikim citatom Janusa Panoniusa, od stihova, navodeći ključne argumente, od kojih je prvi da zemlja Bosna postoji:

Bijaše dio Ilirije, koja sad Bosna se zove.

Divlja zemlja, ali bogata srebrnom rudom.[2]

Tu će Fikret Bečirović taksativno, historijskim slijedom i rasporedom nabrojati brojne civilizacije i kulture koje su se javljale i ostajale u Bosni s juga i sjevera, istoka i zapada, rekao bih do danas. Navodim karakteristično mjesto za primjer stilističko tekstualnog slijeda misli ovog sjajnog istraživanja: „Tu su čuveni ratnici Kelti, Rimljani, Goti, avarsko-slavenske skupine, te poslije Ugarske krstaške skupine, kao i turska, turkmenska, mongolska, arbanaška plemena, te razne manje skupine koje su dolazile sa osvajačima, te djelomično ostajale na bosanskohercegovačkim prostorima, ostavljajući aktivnog traga u bosanskoj etnografiji i kulturno-civilizacijskom supstratu“. Treba reći da je danas najnormalnije raspravljati o *„bosanskom duhu“* kao izvedenici iz povijesti „jednog naroda“, dakako znanstveno, ali u vrijeme kad je 1967. prvi o toj temi progovorio Muhamed Filipović, imali su on ali i drugi teškoće, prije svega političke prirode. Vjerujem da su ta vremena zauvijek prohujala. Zahvaljujući istraživanjima arheologa autor je mogao ući u prahistoriju bosanskog tla, duboko u prošlost, u vrijeme ostataka neandertalske prošlosti, itd. U širokim koordinatama, uvijek dosljedan u interpretaciji svijeta cjeline kao istine, dakle vjeran hegelijanskom načelu koje primjenjuje kao svoju devizu-ideal, autor je vidno i prepoznatljivo mjesto dao Bosni unutar velikih kultura i civilizacija davnine, vodeći svoju misao do zamršenih silnica današnjice. Rekao bih da ta zamršenost prožimanja naročito počinje dolaskom Avara i Slavena na ove zemljopisne prostore. Posebnu zanimljivost predstavlja tekst pod naslovom *„Kulturni agensi velikih civilizacija“*, grčko-bizantinski, rimski, karolinški i arabljanski. „Imajući u vidu široko geopolitičko i kulturno ozračje evropsko-mediteranskog areala, ipak su ostali jasni tragovi kulturnih tokova i procesa u našoj zemlji, koja je bezmalo bila uklopljena u sve kulturno-civilizacijske tokove tadašnje srednjevjekovne Evrope, a zatim u kontinuitetu i moderne. U tom kontekstu možemo s pravom istaknuti činjenicu da su se kako ranije, tokom cijelog srednjovjekovlja, u vrijeme bosanske suverenosti, tako i danas susretale, komunicirale i prožimale kulture istoka, ali da je ipak Bosna i Hercegovina najvećim dijelom bila u okrilju evropske kulture, što jeste to i danas“. U nastavku autor raspravlja pod naslovom *„Bosanski duh, autohtonost i akulturacija“*. Ovaj opis znanstvenog predmeta je izvanredan i zato ga navodim: „Kroz taj dijalektički proces, kroz stoljeća je stvaran i stvoren bosanski duh, tolerantan, multidimenzionalan, otvoren i prema Istoku i prema Zapadu, neuništiv i neponištiv, ni od Istoka ni od Zapada“.

---

[2] Pars fuit Illyrici, quam nunc vocat incola Bosnam. Dura, sed argenti munere dives humus.

Autor ima potrebu da u tom kontekstu citira čuvenu misao predsjednika Alije Izetbegovića: „Bosnom nikad niko nije vladao. To mu se samo činilo“. Fikret Bečirović vodi svoju misao precizno dalje, do svojeg znanstveno-mislilačkog kreda: „Bosanski duh nije samo supstrat multikonfesionalnosti i multietničnosti, on je više odraz specifičnog podneblja na „brdovitom Balkanu“ kao burne prošlosti i vječite borbe za samoodržanje, kako vlastitog identiteta, tako i gole egzistencije. On se brusio i profilirao kroz razna socijalna kretanja, vanjske i unutrašnje migracije, kroz permanentnu svakodnevnu interakciju, počevši od najudaljenijeg zaseoka, palanke do glavnih žarišta društvenog života – trgova, gradova i kultnih mjesta u kojima je dolazila do izražaja sva društvena multidimenzionalnost i spontani procesi akulturacije“. Za razliku od svojih susjeda, Bosna je imala najdulje svoju slobodu, ali i svojih naročitih „obrazaca“: „austrofilstvo, ugrofilstvo, turskofilstvo, kroatofilstvo, srbofilstvo“ i tako dalje. „No, i pored loših strana, epizoda, likova i sl., u svakom bosanskom uzorku sažet je izraz Univerzuma, koji se prepoznaje i raspoznaje u bosanskom kozmopolitizmu, koji je iznad svakog površinskog i odveć rabljenog obrasca multikulturalnosti“. Svi ovi stavovi slikovito su poduprti historijskim činjenicama, ili čak i pričama iz naroda, što govori o autoru koji osjeća tanku opnu između znanstvenog stava i regija vjerovanja, a pri tom ne bježi od svijesti o ravnopravnosti konstitutivnih slojeva čovjeka, bazično pojmljenog. Zato je posve razumljivo što autor navodi čislo atributa koji su ravnopravno obilježili Bosnu: „Kulinova Bosna, Tvrtkova Bosna, franjevačka Bosna, isusovačka, islamska, mojsijevska, islamsko-kršćanska, katoličko-pravoslavna, Bosna bosančice, glagoljice, latinice, ćirilice, mistična Bosna,...“ Čitatelj će dalje naći opsežnu historijko-dogmatsku raspravu pod naslovom *„Bosanska hereza, kulturološka „differentia specifica“*“, o kojem fenomenu bosanskohercegovačke povijesti Fikret Bečirović piše sa simpatijama, gledajući u tom fenomenu tajnu neizbrisive bosanske posebnosti. U slijedećem poglavlju autor referira usmenu predaju i interpretira sagu koja se prenosi *„s koljena na koljeno“*, čuvajući na taj način svoju duhovnu vertikalu. I ovo poglavlje, uostalom kao i druga poglavlja temelji se na istraživanjima brojnih znalaca usmene predaje bosanskohercegovačke, uvijek sa otvorenim očima za svo realno gibanje hajdučko-uskočkog bunta protiv zavojevača. Sve to Fikret Bečirović istražuje mukotrpno i dugotrajno, kao da sprema svoju duhovnu oporuku zaljubljen u Bosnu i Hercegovinu, svoju jedinu grudu na ovom plavom globusu koju baštinimo, i koju ćemo namrijeti svojim pokoljenjima. Ipak, njegova elementarna namjera ne svodi se na prethodni krajnje osobni *credo*, no će u daljem tekstu upotrijebiti sve svoje obrazovanje, slojevito i sastavljeno od mnogo disciplina, da bi dokazao i uvjerio domaću i svjetsku javnost u *„Apsurd agresije i zločina u Bosni i Hercegovini“!*

*„Na strahote holokausta i genocida, nakon Drugog svjetskog rata, Adorno je ukazao pitanjem:“**Kako je moguća poezija poslije Aušvica**. Slično pitanje je devedesetih godina XX stoljeća postavio istraživač Tomas Kuschman:* ***„Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne“****, odnosno genocida u Bosni i Hercegovini na kraju XX stoljeća*“. Ovaj citat je autor uzeo iz knjige prof. Smaila Čekića: *„Negiranje genocida u Bosni“*, moram reći, svog duhovnog uzora u ovim istraživanjima. Premda, pouzdano znam da je autor već poznavao čuveno mjesto iz Adornovog filozofiranja budući da je to bila neprolazna karika u interpretacijama Fikretovog profesora Abdulaha Šarčevića, on kao da traži još nekoga koji mu je blizak, komu vjeruje, čiji identitet se zasniva na porodičnoj tragediji nikad ne pronađenog brata koga su četnici odveli u nepovrat. Utjecaji profesora Čekića na autora su prepoznatljivi, naročito u ovim istraživanjima koja imaju jedinstveni cilj dokazati da sve vrijednosti bosanskohercegovačkog društva znače u svojem semantičkom polju branu za zločin genocida kakav se dogodio u Bosni. „Od kada postoji civilizacija, u periodu od nekih 5000 godina, bilo je 15.000 ratova i samo 300 godina potpunog mira na cijeloj planeti“. Tu se pokazuje autorova preciznost u određenju pojmova koje upotrebljava, primjerice pojam „društveni sukob“, za čije teorijske domete spominje biologističke, psihologističke i sociologističke interpretacije. U poglavlju *„Kultura i nasilje“*, relativno opsežnom tekstu, autor poseže za Freudom, Eagletonom, Jerotićem, da bi približio

autoritativnu analizu mržnje, a u analizi fenomena nasilja poziva se na Platonove *„Zakone“*, citira *„Anatomiju ljudske destruktivnosti“* Ericha Fromma, da bi svoju miso doveo do neoborivog ispoljavanja nasilja u čuvenoj frazi: *„Nož, žica, Srebrenica“.*

Posebno zanimljivo poglavlje *„Kultura, jedinstvo i sukob „RAZLIČJA“* “, ima u sebi dozu racionalizacije, poželjnu radi znanstvene objektivnosti, ali i jedinu mjeru koja Bosni i Hercegovini znači melem istine. „Apsurdno je i na neki način iritirajuće (naprosto zato što nije istina) pisanje nekih autora da se civilizacije i kulture samo dodiruju i prožimaju, komuniciraju i akulturiraju, kao da sukob među njima ne postoji, isto toliko koliko je apsurdno da se ljudska društva, narodi, nacije, etničke grupe idr., u svojoj interakciji vladaju samo prijateljski, ljudski, komšijski, i žive u idiličnom skladu itd.“. To znači da autor djeluje racionalno objektivno, zahtijevajući u svojem dekalogu produbljivanje znanja i razumijevanje društvenih odnosa, kompromisa i razvoja koji često prolaze kroz razne modalitete sukoba, što je u teoriji konflikata notorna činjenica. U narednom poglavlju već iz naslova proizlazi teza Fikreta Bečirovića: „Kultura, polivalentni supstrat selekcioniranog iskustva niza pokoljenja“. Univerzalno afirmativno zvuči ovaj naslov, premda mu nedostaje glagol jeste ili je, pa da bude logički formuliran sud. „Bosansko-hercegovački prostor kao stjecište kultura može se pratiti još od najstarijih vremena (paleolita, neolita) od paleolitskog crteža u pećini Badanj kod Stoca, keramičke neolitske plastike Kakanjske i Butmirske kulture, ostataka ilirskih plemena, Rimljana, Srednnjovjekovne Bosne, Turske imperije, Austro Ugarske, Jugoslovenskog kulturnog miksa pa do danas“. Autor će posebno prikazati fenomen „Kulture i zločina“ u romanizaciji, na primjeru Vranduka, kulturnu polifoniju i antagonizme u srednjovjekovnoj Bosni, ali i „suživot kultura i oblike akulturacije u Turskoj imperiji“, profiliranje bosanskohercegovačkih identiteta u vrijeme austrougarske uprave i neuspjeh Kallayevih pokušaja da se za sva tri naroda implementira zajedničko ime nacije i jezika. Tu se autor opredjeljuje za neobičan, ali racionalan stav, „da svaki od tri bosanska naroda ima svog omiljenog okupatora“.

Posebno vrijedan prilog ovoj knjizi smatram poglavlje „Suživot i kulturni antagonizmi u djelima pisaca i ideologa“. „...historijske činjenice treba realno sagledati i nazvati ih pravim imenom, bez friziranja kako multikulturalnog „idiličnog suživota“, uzajamnog poštovanja i ljubavi, tako i nataloženog gnjeva, mržnje, nasilja, i genocida koji se ciklično ponavlja. Negirati ih i okretati glavu od njih ne znači da one nisu postojale, kao i to da se mogu ponovo (po ne znam koji put) ponoviti. Razotkriti ih ne znači prizivati, već analizirati svu tu „anatomiju ljudske destruktivnosti“, s ciljem da se ta malignost već jednom i zauvijek odstrani, pa da umjesto oružanih sukoba imamo konstruktivne sukobe mišljenja iz kojih će proizilaziti samo MIR I DOBRO“.

Treba spomenuti da je Fikret Bečirović upućen u megalomanske projekte sa istoka i zapada Bosne i Hercegovine, od Garašaninova načertanija do „hrvatskog cvijeća“, nažalost sa užasnim posljedicama i sa jedne i sa druge strane, posebno kad su žrtve Bošnjaka u pitanju. Po uzoru na prethodno, autor će detaljno ući u istraživanje priprema i toka svih ratova na tlu bivše Jugoslavije, naročito sve vrste propagandne laži i njihovu praksu. „Vi Muslimani imate dvije mogućnosti, da mirno izađete ili da vas mi pobijemo, treće mogućnosti nema“. Tom stavu Fikret Bečirović suprotstavlja naslov APSURD ZLOČINA NAD CIVILIMA SREBRENICE. Logično da se u tom kontekstu izvode stavovi o ulozi Nato snaga i njegovih generala, Ujedinjenih nacija i njezinih institucija sa konkretnim imenima, radi podvlačenja odgovornosti za ratne zločine i genocid koji se dogodio. „Kada je Imanuel Kant izgovorio onu poznatu moralnu formulu „Zvjezdano nebo nad nama, moralni zakon u nama“, zasigurno je mislio da je moral u čovjeku isto toliko nepobitna činjenica kao što je nebo iznad nas. Međutim, Srebrenička tragedija, kao i mnoge druge prije nje nas uvjerava da se čovjek često udaljava i gazi moralne principe i moralne skrupule. U tom smislu Srebrenička tragedija, kao najveća poslije Drugog svjetskog rata u „civiliziranoj“ Evropi, zasigurno je da će ostati ružna mrlja na sasvjesti Evropskog društva, pa i cijelog čovječanstva. Rezultati tog kolektivnog stradanja su danas Memorijalni centar u Potočarima i Masovne grobnice u cijeloj Srebreničkoj regiji, u općinama Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Vlasenica (Milići), Šekovići, Kalesija, Kalesija (Osmaci), te općina Trnovo-Sarajevo, i masovne grobnice na dijelu teritorije Republike Srbije“. U kontekstu valja navesti i terminologiju srebreničkog užasa **„zločin nad izvršenim zločinima“**, kad je riječ o premještanju žrtava da bi se zameo njihov trag, ili **„zločinačke masovne grobnice“**, da bi se imenovao pravi karakter ovih grobnica.

Tragedija Srebrenice u djelu umjetnika, izuzetan je prilog autora o stradanju Bošnjaka na kraju drugog milenija. Kao da se ništenjem Srebrenice propagandno ništilo BOSNU SREBRENU – zaštitni znak kontinuiteta Bosne iz dubine Srednjeg vijeka do danas. U tom sjajnom lamentu nad sudbinom Bosne, Nesim Tahirović otčitava metafizičku sudbu nepromjenjivih znakova i ingeniozno ih reda, nalik Picassovoj Guernici, kako će autor komparativno ispisati svoju laudu istinski velikom umjetniku.

Tako prozaično zvuči naredno poglavlje posvećeno privođenju kraju Bosanske tragedije u djelu „Završiti rat“ Ričarda Holbruka. Bečirović će taksativno i hronologijski opisati djelovanje iskusnog diplomate sve do Daytonskog sporazuma, opisujući vjerno svoje utiske u trokutu Beograd - Sarajevo - Zagreb. Zanimljivo je uočiti Holbrukova zapažanja o najodgovornijim ljudima za tragediju Bosne i Srebrenice, što pokazuje istinu da je iskusni diplomata ušao gotovo do dna mentaliteta balkanske bratije i zaključio da se sve može okončati jedino primjenom sile.

Posljednje analize ovoga rukopisa u kojima su prikazani tragični momenti Srebrenice i njezinih ljudi, masakri nad Bošnjacima od dječaka do staraca, prvobitne grobnice i premještanje žrtava u sekundarna grobišta, prikazi masakra nad masakriranima, ne samo da plastično prikazuju tragičnu zbilju, nego jednovremeno nameću svijest o užasu primitivne svijesti u činu osvete nad jednim narodom, zastrašujuće, jer osvetnici su živi ljudi nekažnjeni, među nama, i zlo koje miruje moglo bi se opet pojaviti u grozomornoj erupciji izazivajući naširoko katastrofu nesagledivih posljedica. Stoga je nepojmljivo, ali istinito, da su prepoznatljive i dokazane veze između bosanskohercegovačke tragedije i Srbije. „„„Skupština Srbije je 30. marta 2010. godine usvojila rezoluciju o Srebrenici, kojom se „izražava saučešće i izvinjenje porodicama žrtava zbog toga što nije učinjeno sve da se spreči ova tragedija““. Stoga nakaradno djeluju naknadni pokušaji ublaživanja općeg utiska ili poricanje genocida, što je javna ambicija propagandnih centara pripreme i provođenja bosanskohercegovačke tragedije zarad širenja granica republike Srbije na Zapad. Sve je to istraženo na domaćim izvorima i literaturi koja je nastajala kao refleksija u svijetu na zbivanja, prije svega u Bosni i Hercegovini, intelektualne elite Francuske, Njemačke, Sjedinjenih država, itd. S pravom piše autor ovog objektivnog i racionalnog istraživanja, koje istovremeno bezrezervno donosi i pravno-moralni sud o ambicijama historiografije o Bosni i oko Bosne, od pamtivijeka, a naročito kad su knjige i nekih poznatih ideologa i demagoga u pitanju: **„vrve rigidni falsifikati“**. To su djela temeljena na mitskoj svijesti: „o Bosni i Hercegovini kao „srpskoj zemlji“, a Bošnjacima kao „Srbima islamske veroispovesti“; o tome da fašistički, kolaboracionistički, izdajnički i zločinački poket Draže Mihailovića ima antifašistički karakter; - da su za raspad SFRJ krive tzv. secesionističke republike; Republika Slovenija i Republika Hrvatska, vatikansko-njemačko-američka zavjera protiv Srba i islamski fundamentalizam; - da je u Republici Bosni i Hercegovini vođen građanski rat, unutrašnji sukob tri strane, a ne zločin protiv mira, odnosno klasična oružana agresija, ...“, u prvom redu protiv vrijednosti koje ovu zemlju stoljećima utemeljuju. Zbog toga normalno slijede studije i analize o odgovornosti međunarodne zajednice za tragediju Bosne i Hercegovine, ali za tragediju Srebrenice posebno.

Poseban segment svojih istraživanja Fikret Bečirović posvećuje odgovornosti medija za ratove na tlu bivše nam zajedničke zemlje. U tom kontekstu autor se poslužio stavom jugoslavenske delegacije na mirovnim pregovorima poslije Drugog svjetskog rata: *„propaganda koja širi mržnju mora biti kažnjena jer je ona sam izvor genocida“*. Autor zaključuje: “U ovim ratnim godinama mediji, pogotovo televizija je potpuno potisnula svoju informativnu funkciju i postala je propagandno sredstvo i propagandni servis vlasti“. Pri tom autor poznaje svu pogubnost pojedinih slogana za javno mnijenje, ali i vrednuje njihovu težinu komparacijom, primjerice sa Gebelsom, za koga će reći da bi se i sam čudio nad propagandom koja je proizišla iz srpskih propagandnih centara.

Zadaći sociologa poslije Srebrenice autor posvećuje naročitu pažnju i određuje zadaću budućim istraživačima koji moraju tragati za racionalnom i objektivnom istinom, „„jer bez prave istine Bosna je uvijek na „buretu baruta““. Trenutno intelektualno stanje u bosanskohercegovačkoj javnosti kada je u pitanju znanstveno objašnjenje genocida u Srebrenici Fikret Bečirović ocjenjuje ovakvim: to „„jeste stanje politizacije, razvodnjavanja, relativiziranja i ublažavanja, kao vida intelektualnog umiljavanja i dodvoravanja, po starom poniznom i podaničkom receptu „samo nek je mirna Bosna““.

U zaključnom razmatranju docent Bečirović sedimentira svekoliko iskustvo svojih istraživanja, iskustvo Bosne-tragičke zemlje, koju su uvijek svojatali njezini susjedi. „„Govoreći o apsurdu zločina u BiH, kao paradigmi multikulturalizma, u drugom dijelu pokušali smo elaborirati određene teze koje su nastojale objasniti sociopsihološke i kulturne elemente zločina, koji su se desili najvećim dijelom nad Bošnjacima. Tako je pored hegemonističke ideologije i vojnih planova, sa agresijom na Bosnu i Hercegovinu, počinjeni zločini diljem zemlje, a posebno u Srebrenici i Gornjem Podrinju, razbijeno „jedinstvo bosanskog različja i do krajnjih granica oskrnavljeno i okrvavljeno, što na specifičan način predstavlja njegov antonim i sve ono što je do krajnjih granica suprotivo kulturi““. Doprijevši tako do racionalnog supstrata bosanskohercegovačke historije, storije i povijesti, Fikret Bečirović zaključuje kao sociolog da bez iskrenosti i međusobnog razumijevanja, bez dijaloga i kompromisa nema ni jedino moguće perspektive u budućnosti narodima u Bosni i Hercegovini.

Fikret Bečirović je napisao knjigu paradigmatičkog naslova **„Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini“**. Smatram da je sadržajem potvrdio svoj znanstveni credo, objektivno i racionalno, kao sociolog istraživač, temeljem velike literature, od elitnih tekstova svjetskih i domaćih istraživača, njemu bliskih ali i do suprotnih njegovim gledanjima. Vjerujem da je ovo djelo dugo sedimentirano, da je zato pisano jasno i razgovjetno, stilom sociologa istraživača koji na mjestima dodiruje umjetnički stil lijepog pisanja.

Prof. emeritus, Dr. Vladimir Premec

U Sarajevu, 11. 10. 2012. godine

Predgovor autora

Ako pođemo od činjenice da nijedan društveni fenomen nema tako širok opus, slojevitost i mnogoznačnost kao kultura, bilo da se manifestira otvoreno ili kao samozatajan entitet, bilo da je materijalna ili je duhovna, odnosno oboje istovremeno, možemo zaključiti da ona objedinjuje sveukupnost kako društvenog života, tako i podruštvljenu prirodu u kojoj se skriva mnoštvo aporija, zagonetki i nepresušanih potencijala i resursa. Tako čovjek, rođen u prirodi, djelujući na prirodu i podruštvljavajući je u permanentnom transgredijentnom odnosu, postaje dio prirode, a priroda dio njega.

Dakle, kultura u svom najširem značenju predstavlja sve što je čovjek stvorio svojim umom i svojim rukama u cilju, prije svega, zadovoljavanja svojih egzistencijalnih, ali i onih estetskih, potreba za stvaralaštvom i ljepotom duha, spajajući tako u jedno onaj vječiti dualizam što se iskazuje kao „potreba za kruhom, ali i za duhom“. U permanentnom zadovoljavanju svojih potreba čovjek je neprestalno „na zadatku“ u smislu djelovanja na prirodu radi egzistencijalnih potreba, ali i na zadatku kultiviranja, odnosno odgajanja duha. Na pitanje: šta je čovjek? bezmalo se može odgovoriti: Čovjek – to su njegova djela. A ljudska djela, i materijalna i duhovna – to je čovjekova kultura, tako da se s pravom može povući istoznačnica: čovjek jeste jednako njegova kultura.

U tom smislu, kultura je ujedno i stanje i proces, proces koji je u vječitom vrenju, kretanju i samoprevazilaženju, te je zbog svih svojih atribucija *pročelni društveni fenomen* koji najbolje govori o tome što je čovjek i po čemu je čovjek centralna figura prirode i „mjerilo svih stvari“, kako kažu sofisti.

Polazeći od njene slojevitosti, heterogenosti, mnogoznačnosti, polivalentnosti i sveobuhvatnosti, ovom prilikom nastojat ćemo osvijetliti svekoliku sadržajnost kulture; njene dobre i loše strane, ono progresivno i retrogradno, ljubav i mržnju, krv, suze i zločine, pa sve do zločina genocida, koji se u Bosni i Hercegovini desio nad Bošnjacima.

U isto vrijeme, nastojat ćemo analizirati i staviti pod lupu sociološki fenomen kulture sa svim njegovim karakteristikama kao što su: multikulturalnost, monokulturalnost, akulturacija, nasilna akulturacija, kulturna distinkcija, kulturna izolacija i asimilaciju, te kulturni procesi, oblici i pejzaži, etničnost, identitet, kulturni sinkretizam, harmonija i sukob kultura, relacije i korelacije kulture i nekih važnih oblika društvene svijesti, koji su u uskoj vezi s kulturom, kao i druge oblici i odnosi koji su bili prisutni u Bosni i Hercegovini u najtežem periodu njezine novije historije. Sama činjenica da je Bosna oduvijek bila na vjetrometini kao meta različitih interesnih sfera, regija s „premalo geografije, a previše historije", s recidivima i snažnim reminiscencijama koje se bitno reflektiraju na njenu multikulturalnost i multietničnost, mnogo govori kako o njenoj kulturnoj polivalentnosti, tako i o njenoj burnoj političkoj historiji. Zbog toga ćemo se u ovom diskursu, naspram bosanskoj kulturnoj polivalentnosti i polifoničnosti, fokusirati i na ono što je suprotivo kuluri, a to su sukobi i zločini koji su se dešavali u prošlosti i koji su svoj najmorbidniji izraz manifestirali tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je u samom naslovu označeno kao „apsurd zločina".

U Bosni i Hercegovini, koju su sa svih strana neprestano zapljuskivali različiti politički i kulturni talasi, diferencijacije su bile neizbježne u svim segmentima stvarnosti pa nije čudo da su na ovim prostorima centrifugalne sile permanentno jačale. U tom permanentnom vrenju, korijeni kulture od iskona su bili puni krvi, znoja i suza, a sama se kultura često pretvarala u ideologiju i bila pokretač, inicijator i „šaptač" za mnoge zločine, pa i za zločin genocida.

Dovoljno je prisjetiti se prizora u kojem „pjesnik" Radovan Karadžić i njegov ruski kolega Limonov s neskrivenim oduševljenjem „junački" i sa sigurne udaljenosti pucaju po građanima opkoljenog Sarajeva, pri čemu se domaćin zadovoljno i slavodobitno smješka, jer je „kolegi" iz bratske Rusije priuštio „safari", ali ne na životinje već na žive ljude. „Pjesnik" Karadžić kao da je bio siguran da će njegovi stihovi „Klatno uništenja neumorno radi“[3] *iz* zbirke *Pir tišine*, te stihovi „To tvoja ruka dok rušilište sneva“ iz zbirke *Rušilište*,[4] kao i isto tako morbidni stihovi „pođimo ugradove da bijemo gadove“, jednoga dana biti i implementirani, što ga je činilo posebno sretnim.

Ne sumnjamo da će slične „pjesničke duše“ i ovaj „junački podvig“ jednog dana pretvoriti u novo „pjesničko“ (dakle, kulturno) dostignuće koje će ući u „antologijsku“ zbirku, kao „kulturno blago“ kojim će se ponositi nadolazeće generacije ili makar dio jednog naroda, te da će vremenom (nažalost!), i najveće laži postati dio mitova, epova, epopeja i narodnih predanja, te važan dio njegove nacionalne svijesti, ali i nacionalnog identiteta i kulture.

Umotani u „celofan laži“ s najjačim, tobože egzistencijalnim, atributom „borbe za opstanak jednog naroda“, zločini, pa i oni najveći, kao što je zločin genocida, postaju tako kulturni oblici, nacionalni ponos i kao takvi su „sveto slovo“ i „neprikosnovena istina“, čiji se ni najmanji dio nipošto ne smije dovoditi u pitanje.

Tako će vještački konstruisani oblici kulture puni gnusnih laži, neodgojenog, suprotivo kulturi kontaminiranog duha, vremenom postati nadindividualna i emotivno jaka mitološka odrednica, i snažan faktor identifikacije, ne samo pojedinca ili grupe, već i velikog dijela jednog naroda.

Kao pečat, stigma jednog društva kultura je u stvarnom ontološkom smislu prabitak čovjeka, ali također i imunološki sistem, spreman na odbranu, ali i za napad. S takvim atributima kultura je nezaobilazna odrednica svakog društva i bez nje bi egzistencija ljudskog društva bila skoro nemoguća ili bar moguća tek na razini animalnih zajednica.

Zbog toga je povijest ljudskog društva, kao što kaže S. Huntington (S. Hantington), povijest kultura i civilizacija, tako da je nemoguće misliti o razvoju čovječanstva u bilo kojim drugim pojmovima.

---

[3] Kasim Prohić: Filozofska i umjetnička kritika, Sabrana djela, Svjetlost-Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, (Pir tišine, str. 168).

[4] Ibid., zbirka *Rušilište*, str. 168.

Započinjući ovaj diskurs, nastojat ćemo mnoga pitanja, promišljanja, povijesne činjenice, harmoničnost i sukobe kao i razne aporije, osvijetliti kroz segmente bosanske kulture, etničnosti i identiteta kao fokusne tačke bh. prošlosti od najstarijih vremena pa sve do agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995), ali i današnjice, na što ćemo se posebno osvrnuti.

Bh. prošlost prepuna je političkih i pravnih kontinuiteta i diskontinuiteta, pravnih provizorija, improvizacija, protektorata, kao i kulturnog sektašenja, segregiranja, cijepanja identiteta, ideologiziranja i ideološkog kontaminiranja, pogotovo od strane susjednih zemalja, koje su Bosnu i Hercegovinu uvijek posmatrale kao kolonijalni prostor i shodno tome tako se i ponašale. Također, ne treba zanemariti ni „sile rastočnice iznutra“, koje su oduvijek bile servilne „omiljenim okupatorima“. Tako frustrirane od tobožnje otrgnutosti od etničke matice, same su poticale inicijativu za realizaciju „vekovnog sna o prisajedinjenju“, što najbolje potvrđuje srpski ideolog Dobrica Ćosić, sa svojom knjigom *Bosanski rat*. Kontinuirano nastojanje i pretenzije prema teritoriju naše države navedene snage iskazuju još od prvih početaka bosanske samostalnosti, a otvorena i potpuna manifestacija ovog stanovišta pokušala se realizirati početkom 90-ih godina prošlog stoljeća kroz agresiju, kako istočnih tako i zapadnih susjeda, koji su se vrlo brzo dogovorili o tome kako će podijeliti bh. teritorij i konačno „riješeiti bošnjačko pitanje“ na prostoru za kojim su, kako kaže eminentna medijevalistica Nada Klaić, oduvijek pružali ruke, zaboravivši pritom da se „hrvatska ili srpska formula nikako nisu dale primijeniti na Bosnu“[5]

Dakle, ono što treba posebno naglasiti u ovom diskursu jeste cjelovit odnos prema svim agensima koji su utjecali na oblikovanje bh. prošlosti, počevši od autohtone kulture, raznih utjecaja i akulturiranja sa strane, do kulturnog diverziviteta, kako po vodoravnoj tako i po vertikalnoj liniji, kako od kulturne monolitnosti do kulturne polihromije, kako od idiličnog suživota do kulturnog prezira, kako od idiličnih komšijskih odnosa i Titova „bratstva i jedinstva“ do zločina genocida. U tom odnosu, u relacijama i korelacijama, sama od sebe nameće se teza, koju možemo iskazati kao „odnos specifičnih aspekata kulture i genocida u Bosni i Hercegovini“.

---

[5] Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994, str. 5.

Na ovaj odnos dviju krajnjih oprečnosti pokušat ćemo se fokusirati kroz burnu bh. historiju i njena kulturno-civilizacijska dostignuća koja su se prekidala, mijenjala i skrnavila da bi se uvijek i ponovo uspostavljala i učvršćivala kao neki novi kulturni obrasci, kulturni tipovi i pejzaži kao i utjecaji i tokovi koji se često mogu smatrati kontrakulturom, jer nisu bili prožeti, kako kaže S. Freud (Frojd), *Erosom*, graditeljskim i progresivnim, već *Thanatosom*, destruktivnim i rušilačkim instiktom.[6] Shodno tome, te ambivalentnosti u razvoju ljudskog društva samo su refleksija mnoštva interesa, karaktera, emocija i različitih psihičkih stanja, kao što su: ljubav, mržnja, volja za moć, pohlepa, slavoljublje, kompleksi manje i više vrijednosti, osveta i mnogi drugi agensi.

Tako su kroz bh. prošlost pomiješani oblici kulture s raznim oblicima „kvazi-kulture“, kontrakulture, kao i kulture koja je nastala na mnogobrojnim nevinim žrtvama, koje su predstavljene u dehumanizirajućem svjetlu, pa ti oblici kulture izgledaju još veličanstvenije i svetije. Tako se u narodnim mitovima, usmenim predanjima, poeziji, književnosti neće reći da je ubijeno toliko i toliko ljudi, već će se reći da je ubijeno toliko i toliko „mrskih neprijatelja“, koji se obično nazivaju pejorativnim imenima, kao što su turci, Balije, ustaše, četnici i sl., čime se ne samo amnestiraju zločini, već se prikazuju kao herojska, dobročiniteljska i za čovječanstvo dobra djela.

U tom smislu, može se zaključiti da su *ljubav* i *mržnja* najjači pokretači društvenih procesa, jer i jedno i drugo emotivno stanje jesu inicijalna kapisla za akciju, sukob; prvo za egocentrizam i etnonarcizam, a drugo za dehumanizaciju i destrukciju drugog i drugačijeg. Tako, Georg Zimel, ne ulazeći u aksiološki segment, ističe da „sukob djeluje kao podsticaj uspostavljanja novih pravila i normi“.

---

[6] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 132.

To su pokazale mnogobrojne „kulturne“ manifestacije početkom devedesetih godina, kao i ono što se dešavalo u ratu i poslije njega, kada su antagonizmi nastavili marširati u smislu kulturnog prezira, animoziteta, tako da je „kultura“ nastavila s doziranjem nacionalističke ideologije, pri čemu je sopstveni kulturni identitet bio glavni kriterij stvaranja i oblikovanja kolektivne svijesti, jezika, kolektivne mobilizacije i opredjeljenja.

Poseban predmet istraživanja u ovom diskursu bit će oblici društvene svijesti i kulture u ratu, kojim su se podsticale rušilačke i ubilačke strasti, s jedne strane, i kulture, koja je bila u službi odbrane najviših civilizacijskih vrijednost, onoj kulturi koja se snagom duha suprostavila barbarizmu neviđenih razmjera, kao što je to bio slučaj u opkoljenom Sarajevu. Kao takva, kultura je bila istinski garant nesalomljivog bosanskog duha. Objekti u kojima su bile smještene različite kulturne institucije bili su među prvim metama na koje su se sručile agresorske granate, što ukazuje na to da su agresori prvo nastojali srušiti duh bosanski, nadajući se da će nakon toga sve ići mnogo lakše, u smislu munjevite akcije, tzv. „blic kriga“.

Prisjetimo se scene zapaljene gradske Vijećnice u kojoj su gorjele hiljade knjiga, koje su predstavljale dio najvrednije kulturne baštine, te sportske dvorane Zetre, Doma mladih i sakralnih objekta, fakulteta, škola, ali i drugih kulturnih i obrazovnih institucija koje su barbari s okolnih sarajevskih brda, izgleda s posebnim zadovoljstvom uništavali. Pritom, naravno, nisu pošteđena obdaništa pa i čak ni porodilišta.

Pored nacionalnih i vjerskih, neke posebne kulturne specifičnosti pokazale su se i u toku najprljavijeg agresorskog rata, s dolaskom izbjeglica i prognanika u druge regione, gdje su se pokazale velike razlike u osnovnim kulturnim elementima i oblicima, počevši od jezika, dijalekta, fonetičnosti, akcenta, fonda riječi do idioma i čudnih leksema. Pored ovih, mnogo veće razlike prisutne su u drugim segmentima života, kao što su kultura stanovanja, odijevanja, pristupa radu, svojini, komšijskim odnosima, poštivanju autoriteta, običajima i dr.

Tako su u najteža ratna i posljeratna vremena došli do izražaja bosanski kulturni pluraliteti, koji su jednim dijelom u prošlom sistemu potiskivani, a koji su se s agresijom ponovo pojavili veoma izraženi i pojačani.

Danas, kad se nalazimo u fazi poodmakle društvene disolucije, kad imamo najmanje tri društva, tri etnije, tri kulture, dva entiteta, jedan distrikt, te mnoštvo atavizama i naslijeđenih antagonizama, ovaj diskurs nema cilj samo puku analizu kulturnih aspekata i njihovih uticaja na još neriješeno i nedefinirano stanje u kojem se sada nalazimo, već i da **prizove** i afirmira sve one zajedničke i integrativne činioce zajedničke kulturno-civilizacijske bh. matrice, koja zasigurno vodi kulturne etničke i društvene korijene iz nekada monolitnog bh. društva.

Uzevši naprijed navedeno u obzir u diskurzivnom promišljanju o ovoj temi, može se reći da su mnogobrojni, burni prevrati, mnogobrojni zavojevači, razni oblici vladavine, mnogobrojni vjerski, kulturni i ideološki utjecaji permanentno stvarali rastočništvo u svim društvenim segmentima tako da smo na kraju dobili razne povijesne mutacije, koje se danas nazivaju bosanske trovrsnosti ili viševrsnosti, tj. riječ je o bosanskom singularitetu (bosanski narod) u okviru kojeg su bosanski pluraliteti s tri (većinska) naroda i svih drugih građana, koji svi skupa sa svojim različitostima čine bosanski narod, ali danas, nažalost, s različitom percepcijom domovinske, odnosno bosanske svijesti. To pokazuje da, prije svega, kulturna distinktivnost, ali i politička, s kojom je u sprezi, sve više naginju separatističkim tendencijama.

Dakle, bosanska trovrsnost ili viševrsnost stvarala se kroz povijest, i to ne samo spontano i putem mirne akulturacije već, naprotiv, kroz snažne procese političke i vojne dominacije, „ognjem i mačem“, i kroz raznovrsne oblike homogenizacije, nasilne akulturacije i standardizacije.

U tom smislu R. Mahmutćehajić ističe da „bosanska povijest svjedoči i zalutalost i upućenost, i gnjev i milost, te da ni danas na razdjelnici između prošlosti i budućnosti nije moguće reći da upućenost i milost preovlađuju“, što se nažalost mora prihvatiti kao realnost, ali ne po cijenu da se poklekne duhom. To pokazuje da u bh. multikulturalnoj zajednici prebiva i ljubav i mržnja, i dobro i zlo, i radost i tuga, i sreća i nesreća, te krajnosti – od idilične komšijske ljubavi i pažnje do najvišeg stupnja srdžbe i okrutnosti, kao što je bilo u netom prohujalom najprljavijem ratu u novijoj povijesti, što bi F. Fukujama percipirao kao "sudar kultura", a S. Huntington kao permanentni "sukob civilizacija", ističući kako je "Bosanski rat još jedna krvava epizoda u stalnom sukobu civilizacija".[7]

Sagledavši sve fokusne tačke bh. prošlosti, a posebno one iz vremena agresije, pitanje stvarne multikulturalnosti H. Repovac stavlja pod veliki upitnik, te konstatira da "bosanskohercegovački, multikulturalni tip, dalje i više od embrionalne faze nije ni postojao". Da je postojao u svom pravom obliku, s visokim stupnjem ulaganja svake kulture u zajednički kulturni život, do tragičnog ratnog sukoba ne bi ni došlo" – zaključuje profesor Repovac.

Promatrajući i razumijevajući sa svih aspekata bosanski kulturalni "melting pot", te stavljajući ga u kontekst s drugim kulturnim tipovima, možemo zaključiti da autarhičnih i potpuno autohtonih kultura nema, da nema kultura imunih na utjecaje drugih kultura, da je svaka kultura proizvod heterogenih oblika i procesa, te da su sve kulture prošle i prolaze kroz sudare, sukobe, kao i spontane i nasilne oblike akulturiranja, popraćene mnogobrojnim apsurdima, od benigne kulturne distinkcije do malignih društvenih stanja, kao što su zločini protiv čovječnosti i zločini genocida, koji su obilježili bh. noviju povijest. Imajući u vidu zajedničku kulturnu osnovu većinskih naroda, jezik i zajedničke sudbonosne događaje, sam po sebi nameće se zaključak o **apsurdu zločina** među „skoro istim" narodima u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995.

Autor

---

[7] Semjuel Hantington: Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 1998, str. 322.

Glava I

KULTURA KAO PROČELNI SOCIOLOŠKI FENOMEN

I. 1. Kultura – pojam, definicija i značenje

Kultura je smisao povijesti (V. Lukić)

Kako u svakodnevnom laičkom opusu, tako i kod eminentnih autora postoji veliki broj definicija kulture, kao fenomena, koji je toliko sveprisutan, naizgled „samorazumljiv“, ali i sveobuhvatan, i samozatajan, distinktirajući i „opasan“, kako ističe hrvatski sociolog Srđan Vrcan.[8] Zato ne čudi da postoje autori koji smatraju da kulturu, kao „samorazumljiv pojam“ ne treba ni proučavati, jer se ona stavlja i „podrazumijeva“ kao atribucija za mnoge druge riječi. Svi mi „znamo“ šta je kultura – ali dotle dok nas neko ne upita, kao što kaže filozof Augustin: „Dok me ne pitaš, znam, kad me upitaš, ne znam“,[9] kako u svojoj knjizi *Karakteriologija Jugoslovena* navodi Vladimir Dvorniković. Nasuprot tome, Rudi Stojak[10] u svom kritičko-ironičnom tonu ističe da su kod nas veoma često „najnerazumljivije stvari koje se podrazumijevaju“ (da se znaju), pa se zato danas riječ kultura stavlja kao prefiksna odrednica za mnoge stvari, odnose, navike, događaje i sl., pa čak i za one koje nemaju nikakvih elemenata iz opusa kulture, kao i za one koje su potpuno suprotstavljaju kulturi, koje su, ustvari, kontrakultura, a u svakodnevnom jeziku označene kao nekultura, što se zasigurno misli na negaciju kulture.

Tako se riječ kultura, danas u masovnoj upotrebi – od kulture stanovanja, odijevanja, kulture govora, muzičke kulture, sportske kulture, kafanske kulture i sl. – ukorijenila u jeziku da je u svakodnevnoj korenspondenciji postala „obična“, samorazumljiva, tako da se njeno značenje jednostavno podrazumijeva (da se zna). Međutim, za dublji sociološki diskurs riječ kultura jedan je od najsloženijih društvenih fenomena.

---

[8] Srđan Vrcan: „Kultura kao društveno opasan pojam“, *Reč*, br. 61/7, mart 2001.

[9] Vladimir Dvorniković, *Karakteriologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd, 2000, str. 39.

[10] Rudi Stojak, prof. dr. na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu; navod *s predavanja na interdisciplinarnom studiju*, Zenica, 1995.

Mnogoznačnost, mnogoslojnost, mnogolikost i polivalentnost samo su neke od osnovnih značajki kulture. Da je riječ kultura toliko sveprisutna, pa i „zloupotrijebljena“, pokazuje se kod mnogih autora koji je stavljaju uz pojmove koji su joj potpuno suprotivi, tako da se ta sintagma može sociološki posmatrati kao oksimoron; kao npr. kultura kriminala, kultura siromaštva, rat kao najveći kulturni događaj i sl., što je logički nespojivo (*contradictio in adjecto)*.

S obzirom na njenu višeznačnost i širok opus, definicija kulture skoro da ima koliko i autora, ali po mišljenju većine njih, riječ kultura po svom opsegu i značaju jedna je od najbitnijih ili, čak, najbitnija odrednica ljudskog društva uopće.

U engleskom jeziku riječ kultura po broju značenja dolazi odmah iza riječi priroda,[11] koja ima to počasno mjesto najsloženije i najsveobuhvatnije riječi, kako u svojoj knjizi *Ideja kulture*, navodi engleski književni teoretičar Terry Eagleton. Sama činjenica da sve proizlazi iz prirode, potvrđuje gore navedeno. A kultura u svom cjelokupnom opusu proizlazi iz prirode i ona je sve „što nije priroda“, kako navodi Zygmunt Baumann, te dodaje „ona se odnosi na sve što je čovjekov proizvod, što nosi obilježje čovjekove djelatnosti“,[12] dok Raymond Firth kod kulture ističe „onu komponentu nagomilanih rezervi, kako nematerijalnih tako i materijalnih, koju ljudi nasleđuju, koriste, preobražavaju, upotpunjavaju i prenose“.[13]

Imajući u vidu složenost ovog pojma, neki autori, kao što je J. G. Herder, tvrde „da ne postoji nešto što je više neodređeno od riječi kultura“[14], dok A. Kloskowska[15] smatra da je to jasno ako se uzme u obzir da su se poimanje i koncepcije koje su se odnosile na kulturu pojavile više stoljeća prije uvođenja samog termina. To potvrđuje ciklus studija posvećenih problemu kulture u povijesti evropske filozofije, od antičkog doba do početka racionalističke misli prosvjetiteljstva. Te studije prikazuju, prije svega, raznovrsnost filozofskog prilaza kulturi, od krajnjeg Platonova idealizma i kršćanske tomističke misli, do Baconova naturalizma i Montaigneva relativizma.

---

[11] Terry Eagleton: *Ideja kulture,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 7.

[12] Zigmunt Bauman: *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 8.

[13] Ibid., str. 8.

[14] J. G. Herder: *Misli o filozofiji istorije*, Varšava, 1962.

[15] Antonina Kloskowska: *Sociologija kulture*, Čigoja, Beograd, 2001, str. 9.

Prihvatajući izazov diskursa o kulturi, pođimo od supstancijalnog pitanja: ***Kultura, što je to***?

Riječ „kultura“ u svom ontološkom i etimološkom značenju izvedena je iz najsveobuhvatnijeg pojma – *prirode*. Jedno od njenih izvornih i prvotnih značenja jeste ***agrikultura*** – *kultura agri* (krčenje i obrada tla za ljudske potrebe).[16] U nastojanju da se etimološki odredi, većina kulturologa saglasna je da je riječ ***kultura*** izvedenica iz latinskog glagola ***colere***, što znači *gajiti*, *uzgajati*, što je bilo usko povezano s gajenjem ili uzgojem određenih poljoprivrednih kultura. Pored spomenutog latinskog glagola, jedan broj sociolingvista dovodi ovaj pojam u vezu s engleskom riječju ***coulter***,[17] što znači „crtalo“, koja je po zvučnosti i logičko-značenjskom opsegu srodan pojam riječi „kultura“, a što označava nož pluga koji crta, siječe i priprema zemljište za obradu, kultiviranje ili privođenje kulturi, kako se višeznačno opisuje sjetva.

Dakle, riječ koja u pravom smislu danas označava najrafiniranije supstrate ljudskog duha, svoj izvedbeni prabitak duguje težačkom, seljačkom i, nažalost, od „kvazikulturnog svijeta“ prezrenom zanimanju – poljoprivredi, poljodjelstvu, sjetvi, uzgoju, žetvi i sl., bez kojeg se ni danas ne može zamisliti ljudska egzistencija.

Na fonu agrikulturalnog vokabulara kao digresiju koja potkrepljuje prvotno značenje, kod F. Bacona možemo naići na sintagmu *uzgoj i đubrenje duha*[18], kao znakovitu dvosmislicu između gnojiva i duhovnog obrazovanja ili gnojiva kao metafore preduvjeta kultiviranja, oplemenjivanja, kako zemljišta, tako i duha.

U svakodnevnoj konverzaciji, također, susrećemo riječi koje su vezane za poljodjelstvo i težački život, a koje se koriste kao metafora za odsustvo kulture ili nekulturu (negaciju kulture), kao npr., izraz da je neko

---

[16] Milan Damnjanović: *Historija kulture*, Gradina, 1977, str. 137.

[17] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 7.

[18] Ibid., str. 7.

“neograbljen” ili “neotesan”. Shodno prvotnom značenju, neograbljena njiva znači nekultivirana, njiva neprivedena kulturi“ ili, drugim riječima, zapuštana, divlja njiva. Riječ neotesan, također, podrazumijeva nekoga ko je duhovno neobrađen i odgojno zapušten, sirov, divlji, prirodan, neobrađen, poput hrastova ili bukova neobrađenog trupca i sl.

Naprijed navedeno ukazuje na činjenicu da je bit kulture u djelovanju, u obrađivanju, u permanentnom dijalektičkom procesu samoizgrađivanja, samonadilaženja i samooplemenjivanja, ili, prema M. Damnjanoviću, proces *transgredijetne dijalektike*,[19] tj. podrugojačenja dijela (obrađene) prirode, kao i čovjekova bića, u plemenitijem i suptilnijem smislu. Na to ukazuje i činjenica o njenu porijeklu koje izniče iz materijalnog procesa kao najniže i najjednostavnije forme oplemenjenosti, da bi se to značenje metaforički prenijelo na bavljenje duhom i oplemenjivanjem duha.

Kroz razvoj čovječanstva i riječ kultura dobija složeniju semantičku strukturu, prateći sam povijesni pomak čovječanstva, od najjednostavnijih kulturnih formi vezanih za ruralni milje do složenih urbanih formi arhitekture, skulpture, slikarstva (do Dürera i Picassa), te do najviših poetskih, filozofskih, književnih i drugih dostignuća spekulativnog, čistog uma, Kanta, Göthea, Fichtea, Schellinga, Hölderlina, Hegela i dr.

U tom smislu kultura povezuje materijalnu bazu i duhovnu nadgradnju u jedan univerzalni pojam ljudskog sebestvaranja, sebeizgrađivanja i sebenadilaženja, ističu znanstvenici marksističke provenijencije.

Razvojni opseg kulture od materijalnog do duhovnog sa sobom nosi i određene proturječnosti i društvene stereotipe. To se najbolje vidi kroz općeuvriježeni stereotip da su gradski stanovnici tzv. građani po rođenju nužno kulturni, bez obzira na intelektualni kôd, obrazovanje, odgajanje i sl., dok su stanovnici sela, tzv. seljaci nužno nekultivirani (nekulturni), zaostali i sirovi. Naravno, ovaj stereotip pada u vodu na nizu asocijalnih i kriminalnih pojava i nekultiviranih pojedinaca koji su rođeni u urbanom jezgru, ali također ovaj stereotip pada i na nizu velikih ljudi koji dolaze iz provincije. F. M. Dostojevski to je plastično izrazio svojom rečenicom „da veliki ljudi isto kao velike rijeke dolaze iz provincije“, a postoji bezbroj primjera za to od rimskih careva, turskih vezira, književnika, naučnika, državnika (kao npr. Tesla, Tito) i dr.

---

[19] Milan Damnjanović: *Historija kulture*, Gradina, 1977, str. 15.

Isti društveni stereotip odnosi se na porijeklo, spol, rasu, biološke osobine i sl. Oni koji su rođeni u ruralnom području, koji obrađuju zemlju, drže stoku i rade druge težačke poslove, nužno su po tom stereotipu nekulturni, nekultivirani, iako začetke kulture možemo tražiti upravo na selu.

Dakle, oni koji su ostali na kultivizaciji zemlje, ostali su na prastarom, davno prevaziđenom pojmu kulture, na onom pojmu koji je danas za mnoge prezren, isto kao što je ljudski predak (čovjekoliki majmun?) za današnjeg čovjeka, kao što kaže F. Nietzche (F. Niče), “samo prezir i ružno podsjećanje”. Stoga su oni koji kultiviraju zemlju manje sposobni da kultiviraju sebe, jer naporni težački poslovi ne ostavljaju slobodnog vremena za kulturu, sebestvaranje, sebeizgrađivanje i sl. Dakle, kultura se najprije u cijelosti određivala kao materijalni proces, da bi se njezino značenje potom metaforički prenijelo na bavljenje duhom; riječ kultura, kako navodi T. Eagleton, na taj način svojim semantičkim razvojem prati sam povijesni pomak čovječanstva od ruralne do urbane opstojnosti, od svinjogojstva do Picasa, od obrađivanja tla do rastavljanja atoma, te dodaje, ono što je nekada bilo sinonim za kulturu, sada je postalo njen antonim.[20]

Ako na selu manjka kulture, u gradovima, i „kulturnim“ centrima često imamo suvišak kulture, prije svega u smislu izražene distinktivnosti i njena deformiranja u ideologiju, što kulturu, kako kaže Srđan Vrcan, čini „društveno opasnim pojmom“, navodeći klasičan primjer u intervjuu koji je Franjo Tuđman dao *NewYorkeru* u martu 1991. godine i u kojem razloge za nemogućnost suživota Hrvata i Srba u zajedničkoj državi i za nužnost secesije nije tražio u pogrešnim, diskriminirajućim ili represivnim i autoritarnim te nedemokratskim sistemskim i institucionalnim aranžmanima, nego u dubljim i temeljito neuklonjivim razlikama u kulturi između Hrvata i Srba, koje svaki oblik njihova suživota čine nemogućim i nedodirljivim.

---

[20] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 8.

U tom intervjuu Tuđman je, naime, utvrdio da Hrvati pripadaju različitoj kulturi, različitoj civilizaciji od Srba; Hrvati su dio Zapadne Evrope, dio mediteranske tradicije, dok Srbi pripadaju Istoku. Njihova Crkva pripada Istoku. Oni se koriste ćirilicom, koja je istočna. Oni su istočni narod poput Turaka i Albanaca. Oni pripadaju bizantijskoj kulturi. Unatoč sličnosti u jeziku, mi ne možemo živjeti zajedno“.[21]

U tom smislu, vrijedno je spomenuti da se takva shvatanja u znanstvenom diskursu mogu dobro ilustrirati s ključnom političkom formulom modernog nacionalizma: „jedna nacija, jedna kultura i jedna država“ – nacionalistički imperativ o nužnoj i poželjnoj konvergenciji državnih granica s nacionalnim granicama.

Iz ovoga se može zaključiti da u određenim prilikama implementacija ovakvih političkih formula mora uključiti razmjenu stanovništva ili protjerivanje, te manje ili više nasilnu asimilaciju, pa ponekad i likvidaciju da bi se postigla ona uska povezanost između države i kulture,[22] što je bit nacionalizma, a što je srpska i hrvatska politika nastojala sprovesti u Bosni i Hercegovini, koju su oduvijek gledali kao svoju interesnu zonu i prostor za realizaciju svojih hegemonističkih apetita.

No, vratimo se započetoj analizi etimološkog značenja i evaluaciji fenomena kulture. Latinski glagol „colere“ (odgajati, uzgajati), od kojeg je nastala riječ kultura, imao je svoj evolutivni put, te se vrlo brzo utemeljio u više značenja: od uzgajanja i stanovanja do obožavanja i njegovanja. Riječ „colonus“ (stanovanje) razvila se iz riječi „colere“, da bi ista evoluirala do modernog pojma kolonijalizma. Stanovanje (*colonus*)[23] u početku je podrazumijevalo odgojne, kultivirane manire kolektivnog stanovanja u većoj stambenoj jedinici, stambenom bloku i prostoru „otetom od divljine“ i kultiviranom za potrebe društva. Međutim, vremenom se ovaj pojam deformirao s nekritičkim naseljavanjem i socio-kulturnim deformiranjem kolonističkog stanovništva, koje se preobrazilo u jedan anemičan, inertan i degradirajući sloj proletera, bez ambicija za ličnim napredovanjem i višim socijalnim statusom, bez osjećaja posjedovanja i inventivnosti, zadovoljavajući se sa samo onim najnužnijim dnevnim potrebama i s obiljem dokolice i nerada. Ta nekadašnja kolonijalna naselja u Bosni i Hercegovini gradila su se uz otvaranje rudnika, termoelektrana, teške industrije i dr., kao na primjer u Zenici, Kaknju, Tuzli i drugim mjestima, gdje su te lijepo uređene stanove dobijali inžinjeri, dobri majstori i drugo tehničko osoblje, da bi se danas te dotrajale nastambe, u koje su se već ranije uselili razni marginalci, s velikom dozom animoziteta, nazivale kolonističke barake, koje su pravi izvor antisocijalnih pojava. Takav standard života „od danas do sutra“ pripada marginalnim grupama, ili kulturi siromaštva, kako bi rekao Rudi Stojak. Ovo je tipičan primjer kako kultura (tj. oblik kulture) prelazi u svoj antonim, suprotivost kulturi.

---

[21] Srđan Vrcan: „Kultura kao društveno opasan pojam“, *Reč*, br. 61/7, mart 2001.

[22] Srđan Vrcan: Ibid.

[23] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 8.

Na širem globalističkom planu, ovaj pojam preobrazio se u riječ kolonijalizam, riječ koja je dobila političko značenje: od nasilnog militantnog naseljavanja do porobljavljanja, eksploatiziranja i drugih sličnih oblika, uz niz nehumanih, hegemonističkih postupaka prema određenoj grupaciji, domicilnom stanovništvu, što je protivno kulturi, tj. što se, također, pretvorilo u svoj antonim u čisto militantni i vulgarno materijalistički pojam, s mnoštvom nasilja, krvi, znoja i suza. Zato velike kolonijalne sile: Engleska, Francuska, Holandija moraju priznati zločine diljem zemaljske kugle, zločine koji se sada nalaze duboko u korijenima njihove kulture, koje bi oni rado zaboravili i izbrisali iz krvave historiografije. Po obrascu spomenutih kolonijalnih sila, i Bosna i Hercegovina tretirana je kao kolonijalni prostor, počevši od rimskih, ugarskih, turskih, austrougarskih zavojevača do njenih susjeda, koji od te ideje nikada nisu odustali, što se i pokazalo sa posljednjom agresijom 1992–1995.

Druga divergencija pojma „colere“ jeste „cultus“,[24] što označava religijski pojam „kulta“, koji vremenom postaje sastavni atribut božanstva i duhovne transcendencije. I danas se koristi kao njihov blijedi nadomjestak.

---

[24] Ibid., str. 8.

Pojam kulta, koji je u početku značio cjelovit vjerski ritual, bio je vrhunski pojam duhovnog života. Kultovi su se vremenom inkorporirali u religije i postali sastavni dijelovi religija. Njihovi izmijenjeni ili čisti fragmenti vidno su prisutni i dan-danas. Jedan od kultova, koji se najduže zadržao u većini religija svijeta, jeste „kult žrtve“. Od pradavnih vremena ovaj kult, zasnovan na ritualnom ubijanju domaćih životinja, pa čak ljudi i djece u davnim kulturama i civilizacijama, ključni je dio religije, a time i kulture, što opet zorno govori „koliko je krvi u korijenima svake kulture“,[25] kao što kaže F. Nietzche.

U tom smislu, Isusova smrt može se uzeti, kao primjer žrtve koja je ključni dio kršćanske kulture i civilizacije. Uz Isusovu žrtvu, kršćanstvo je obilježeno bezbrojnim žrtvama nad prvim hrišćanima, koji su u tri stoljeća bezobzirnog razapinjanja na križ, vješanja, ubijanja i na razne načine progonjenja, obilježile tri stoljeća rimske imperije. Kršćani, a posebno Rimljani, moraju znati da su najveće zločine nad, danas svojom kulturno-civilizacijskom braćom, upravo počinili oni, i da u korijenima zapadnohrišćanske kulture, kada se uzmu u obzir vjerski ratovi, progoni heretika, permanentni sukobi između katolika i protestanata, većim dijelom leže sopstveni zločini. Svjesni te historijske hipoteke, Rimljani su danas najrevniji vjernici. Za njima ništa ne zaostaju inkvizitori nad bosanskim bogumilima i inkvizitori u vremenu reformacije, ali također i zločini u islamskoj ekspanziji, kao i zločini za jevrejsku ekspanziju, koji se i danas permanentno čine u Palestini..

No, vratimo se pojmu kulture i začeću nauke o kulturi. U tom smislu potrebno je istaći naslijeđe i važnost antropološkog perioda u grčkoj filozofiji, koji počinje sa sofistima, i Protagorinom krilaticom da je „čovjek mjera svih stvari“, tj. čovjekova sposobnost da sve vrednuje, da mu sve služi i da mu se sve potčinjava. Zato, R. Božović smjelo izjavljuje da se u mišljenju i djelovanju sofista upravo začeo pojam kulture, dodajući da je karakteristično da se u savremenoj kulturologiji malo koji mislilac odlučuje na ovaj korak, i to zbog intelektualne obazrivosti, jer su sofisti mnogo stoljeća bili „na zlu glasu“.[26] Dakle, ne kao mudraci, već kao mudrijaši, a njihova sofistika dobila je formu eristike (nadmudrivanja). Ali, bez obzira na sve to, oni su se suprostavili aristokratskoj dogmi „plave krvi“, te ustaljenom stereotipu biološki prenosivog kulturnog elitizma.

---

[25] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 131.

Zbog toga sofistika u dugoj tradiciji ima jedno negativno značenje, ali to negativno značenje, po mišljenju M. Damnjanovića, proistječe iz polemičkog poricanja sofistike do kojega se došlo iz konkurentskih razloga u doba Sokrata i Platona; kasnije se taj utisak o negativnom značenju sofistike održao sve do Hegela.[27]

U doba sofistike pojam kulture razvio se, prema M. Damnjanoviću, nasuprot etosu grčkog plemstva, po kojem se čovjek može cijeniti jedino prema svome porijeklu i po svojoj krvi. Stara aristokratska ideologija ovdje, kao i svugdje, odlučuje o tome što znači savršeni ili pravi čovjek. On je po svom rođenju savršen. Nasuprot tom aristokratskom pojmu, javlja se sada sofistički pojam kulture,[28] gdje su duh i jezik osnovna oruđa za samooplemenjivanje i samoizgrađivanje, što se stječe, a ne nasljeđuje.

Kao što pri obradi njive, kako navodi M. Damnjanović, moraju biti na okupu dobro tlo, dobro sjeme i vješt sijač, tako se isto za čovjekov povoljni razvoj mora postojati dispozicija (koju po naslijeđu nosimo), znanje i dobar odgajatelj. Prema tome, nije kultura samo ono što sa sobom dobijamo, po naslijeđu, po porijeklu, po prirodi, po krvi, već je kultura i ono što smo u stanju da učinimo od dispozicija koje nasljeđujemo.

Dakle, sofisti razbijaju aristokratske učahurene stavove, te njihove „bogom date“ uloge apsolutno mjerodavnih prosuditelja i kreatora kriterija za valjano vrednovanje čovjeka.

---

[26] Ratko Božović: *Lavirinti kulture*, Beograd, 1998, str. 13.

[27] Milan Damnjanović: *Historija kulture*, Gradina, 1977, str. 137.

[28] Ibid., str. 137.

Usto, sofisti su imali negativan stav prema biologizmu, socijalnom redukcionizmu i rasizmu. To će mnogo stoljeća kasnije istražiti i iskazati R. Benedict, s eksplicitnim tvrdnjama „da kultura nije biološki prenosiv kompleks i da čovjek nije unaprijed predodređen ni za jedan obrazac kulture”,[29] o čemu su sofisti već davno polemizirali s aristokratskim etosom o čovjekovoj kulturnoj i genetskoj kodiranosti – izvedenoj iz društvene hijerarhije.

Slično shvaćanje i razmišljanje, i prvu upotrebu riječi kultura, ima i rimski orator i filozof Ciceron. Na prvome mjestu on ima u vidu kulturu ljudske duše – *cultura animi* (*filosofia cultura animi est*).[30] U srednjem vijeku može se naići na sintagmu *cultura mentis*, što znači intelektualna, duhovna kultura, duhovno usavršavanje. Kasnije, u XVIII st., riječ kultura posebno se ustoličila u Njemačkoj, kada je J. C. Adelung objavio knjigu *Historija kulture* (1782). Već slijedeće godine ovaj pojam ulazi u rječnike s dvama značenjima. Prvo značenje podrazumijeva vladavinu čovjeka nad prirodom, koristeći se naukom, vještinama i zanatskim iskustvima; to je tehnička kultura ili civilizacija. Drugo značenje odnosi se na kulturu kao skup duševnog i duhovnog bogatstva čovjeka, tj. njegov intelekt.

Za kulturologiju je od izuzetnog značaja djelo G. Vicoa *Scienza nuova* (*Nova nauka*) iz 1725. godine, koji ističe da je *kultura svijet čovjekov.* A pošto je taj svijet stvorio čovjek, on je prije u mogućnosti da odgovori na tajne koje čovjek istražuje, nego na svijet prirode, gdje samo Bog, jedini kreator tog svijeta, može ga sa „sigurnošću znati“.[31]

Cicerenova sintagma *cultura animi* sistematski je analizirana u XVII i XVIII st. u djelima S. Pufendorfa i J. G. Herdera. U obama djelima poimanje kulture sadrži probleme koji su još i danas aktualni u naučnim i općim diskusijama.

Putendorf uvodi Cicerenov termin *cultura animi*, koji se odnosi na moralni postulat. On ističe da je *kultura duha moralna obaveza čovjeka*, s obzirom na to da ga ona odvaja od životinjskog svijeta.[32] Razmišljajući o kulturi, on izdvaja nekoliko oblasti, među kojima je najizrazitija sfera društvene organizacije, moralne obaveze i racionalističkog pristupa. Kod njega se preplиće deskriptivni i vrednosni pristup.

---

[29] Benedict Ruth: *Obrasci kulture*, 1934.

[30] Milan Damnjanović: *Historija kulture*, Gradina, 1977, str. 137.

[31] Ratko Božović: *Lavirint kulture*, Beograd, 1998, str. 15–16.

Pojavljivanje kulture J. G. Herder smatra za etapu evoluiranog procesa bitka s rađanjem ljudske vrste, a njegova razmišljanja o kulturi mogu se sintetizirati i sumirati kao: kultura je univerzalna karakteristika ljudi kao vrste. Ona ističe da su najbliže čovjeku životinjske vrste, ali da tek ljudske biološke crte zasnovane na raznolikosti, bogatstvu instinkata, na posebnim anatomskim i fiziološkim odlikama, stvaraju potpuno dovoljnu osnovu kulture.[33] Čovjek se po Herderovu mišljenju, „fundamentalno razlikuje od životinje“. Njegova sposobnost govora u funkciji je totaliteta njegovih snaga, manifestacija je njegove perceptivne, svjesne i voljne prirode.

Upravo zbog sposobnosti ovih sasvim različitih pravaca i vidova svoje energije, čovjek nije više pouzdan mehanizam u rukama prirode. Naprotiv, on sve više ovladava njome i snagom „lukavstva uma” prilagođava je svojim potrebama.

Čovjek, svjestan sebe, ustvari, svog „nesavršenstva“, neprestano je „u akciji“, ali uvijek iznova ostaje „nemiran i nezadovoljan“[34] postignutim. Ta akcija vječiti je ljudski nagon za više i bolje, i to je proces permanentnog ljudskog kreativiteta, samoizgrađivanja, samonadgrađivanja i samokultiviranja, ali je ujedno to i njegovo prokletstvo ispunjeno nepresušnom požudom, grabežljivošću i nezadovoljstvom.

Pored sposobnosti razmišljanja, Herder, kao i G. Vico, prije njega, naglašava čovjekovo osjećanje slobode. Čovjek je kreacija sopstvene slobode. Međutim, sloboda nije data stvar, već zadata, cilj kojem se teži. Jer, kako navodi Hegel, *čitava povijest ljudskog društva jeste hod ka slobodi*. Sloboda nije isto što i samovolja, ona je spoznata nužnost

---

[32] Antonina Kloskowska: *Sociologija kulture*, Beograd, 2001, str. 10.

[33] Antonina Kloskowska: *Sociologija kulture*, Beograd, 2001, str. 11.

[34] Ratko Božović: *Lavirint kulture*, Beograd, 1998, str. 17.

ili zakonitost i samostalan nadnacionalni entitet za svaku društvenu zajednicu. Teško je odgonetnuti šta je za istinsku slobodu pogubnije od krajnosti u tumačenju i prakticiranju slobode kojima je većina ljudi sklona: diktatura ili anarhija. Dakle, sloboda je optimalna mjera, kako za pojedinca, tako i za društvo u cjelini.

Herder smatra da su čovjekovo „osjećanje nesavršenosti“ i „osjećanje slobode“ osnovni i presudni uvjeti za nastavak i razvoj ljudske kulture.

Immanuel Kant za kulturni kontekst nije vezivao samo slobodu, nego i um, volju i osjećanje. U Kantovu shvaćanju čovjeka s atributima sposobnosti, pamćenja i mašte, kultura se pojavljuje kao umnost u samom čovjeku.

Korespondencija čovjeka s fizičkom sredinom posebno je privlačila Montesquieua, koji u svom djelu *Duh zakona* pokušava ispitati prirodu općeg duha, ustrojstvo države i pronaći razumni osnov sveopćeg zakonodavstva.[35] Njegova teorija o podjeli vlasti i oblicima vladavine, kao i nastojanje da se ostvari vjerska tolerancija, čini njegovu misao trajno vrijednom. Međutim, njegovo precjenjivanje geografskih i klimatskih uvjeta na razvitak kulture ne može biti prihvatljivo. To pokazuju učenja mnogih uvaženih znanstvenika, koji geo-klimatske determinante u stvaranju kulture s uvjerljivom argumentacijom dovode u pitanje.

Na rasvjetljavanju odnosa čovjeka, prirode i kulture značajan doprinos dao je J. J. Rousseauo (Ž. Ž. Ruso). Rousseauoov napor da prouči odnose prirode i kulture u osnovi se završava njegovim osporavanjem društva koje ne prihvata „prirodni poredak“,[36] tj. ne miri se s njim i odmah ga želi mijenjati. Tako, Rousseauo dolazi do zaključka da je civilizacija suprotna prirodi i da je poništava, a da je kultura poriče, što je razumljivo s obzirom da on povijest civilizacije vidi kao „degradaciju” čovjekovih izvornih svojstava i njegove nevinosti. Otuda i njegova filantropska filozofija da je „čovjek čovjeku

---

[35] Danilo Pejović: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983, str. 29.

[36] Ibid., str. 55.

bio brat“ u prirodnom stanju, nasuprot Hobbesu (Hobsu), po kome je, prvotno, prirodno stanje bilo „rat svih protiv svih”, stanje opće opasnosi svih od svih, jer je čovjek po prirodi zao, tj. kako on kaže „čovjek je čovjeku vuk“ (Homo homini lupus),[37] dok nije došao „prirodni zakon“ kao diktat razuma i dok nije uspostavljena država, kao društvena organizacija stvorena radi „općeg dobra“, dobra svih.

Na osnovu naprijed navedenog, razočaran u „progres“ koji je na neki način pun „grabeži“ i „egoizma“, razumljiv je Rousseauoov glasovit zahtjev „povratka prirodi“ – kao projektu slobode, tj. povratku prvotnoj dobroti ljudskog bića, a ne četveronožnom hodu, kako je to John Locke (Džon Lok) ironično prokomentirao.

Za razliku od Rousseauoa, F. Nietzche transformaciju prirodnosti vidi u ljepšem svjetlu. On definira kulturu kao „jedinstvo umjetničkog stila u svim životnim ispoljavanjima jednog naroda“.[38] Za njega je raznolikost, koja se sublimira u jedinstvo stila, pretpostavka svake kulture. Takvo shvaćanje kulture imali su Heleni. Kao „prepravljena priroda“, bez unutrašnjeg i spoljašnjeg, bez pritvorstva i konvencija, kultura je postala izraz saglasnosti između života, mišljenja i htijenja.

Moderne civilizacije vremenom su se, posebno od XVIII st., udaljavale od helenskog poimanja kulture. U djelu *Propast Zapada* O. Spengler (Špengler) kaže: „Grad je prafenomen kulture. Štoviše, grad je duh, a veliki grad je slobodan duh“. Glavni uzrok propadanja kulture on vidi u stvaranju gigantskih gradova – megalopolisa. On ističe da je zbog svoje košmarne egzistencije, u kojoj „masa“ vodi život koji je lišen bilo kakva smisla, grad dezintegriran i u tome će biti njegova propast.[39]

Poput svega živog što se rodilo, tako se i kultura rađa, raste i umire ili prelazi u druge oblike ili retrogradna iskrivljavanja. Grčki ideal grada (*polisa*), gdje se sve moglo kontrolirati, gdje je grad dosezao dokle pogled seže, već je odavno napušten. Stvaranje megalopolisa nije antički ili apolonijski, ni arabijski, već zapadnoevropski tip kulture.

---

[37] Gajo Petrović: *Engleska empiristička filozofija 17. i 18. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983, str. 45.

[38] Ratko Božović: *Lavirinti kulture*, Beograd, 1998, str. 19.

[39] Ibid., str. 20.

Imajući u vidu naprijed rečeno, mnogo truda uloženo je u nastojanje da se odredi šta je kultura, njen predmet, opseg i definicija. U traganju za definicijom kulture najčešće se polazilo od kulturnih činjenica, specifičnog kulturnog ponašanja, strukture i modela kulture.

Istraživački napori i naučni doprinos E. B. Tylora (Tajlora), čuvenog istraživača primitivnih kultura u drugoj polovini XIX st., nezaobilazan je materijal za bilo koju kulturnu rekonstrukciju. On poistovjećuje kulturu i civilizaciju, pa kaže da je kultura ili civilizacija kompleksan skup koji obuhvata saznanja, vjeru, umjetnost, moralne i pravne norme, običaje, te sposobnosti i navike koje čovjek kao član društva prihvata i razvija.[40] Tu se aludira na sve vrijednosti i manifestacije čovjekova života, sve što nije gola priroda.

U djelu *Primitivne kulture* on navodi da se s „idealne tačke" gledišta *kultura može smatrati kao opće usavršavanje ljudskog roda* putem više organizacije društva, snage i ljudske sreće. A. Kloskowska (Klosovska) primjećuje da Tylor razumije kulturu neselektivno i bez vrednovanja,[41] da kriterij po kojem jedne elemente ubraja u njene okvire, a druge opet izdvaja, nije pozitivna ili negativna ocjena ljudske djelatnosti i stavova, već jedino naučen, stečen i društveni karakter kulture. Na kraju tvrdi da se ipak njegova definicija kulture može prihvatiti kao globalna antropološka definicija kulture.

Polazeći od činjenice da je opseg pojma kulture veoma širok i da u njega spadaju vrlo različita i heterogena područja, teško ga je zamisliti ili obuhvatiti jednom definicijom.

Tako su A. L. Kroeber (Kreber) i C. Kluckholm (Klakolm), na osnovu analize sto šezdeset i osam antropoloških definicija kulture, predložili tipologiju, izdvajajući šest općih vrsta:[42]

1. definicije koje nabrajaju (deskriptivne);

---

[40] Ibid., str. 20.

[41] Antonina Kloskowska: *Sociologija kulture*, Čigoja, Beograd, 2001, str. 12–13.

[42] Ibid., str. 13.

2. povijesne definicije koje naglašavaju naslijeđe, tradiciju kao mehanizam kulture i koje je definiraju kao dostignuće koje prihvaćaju i preuzimaju nadolazeće generacije;
3. normativne definicije koje naglašavaju vrednosni pojam kulture, kao što kaže S. Freud, norme svake kulture, posebno evropske, jesu oruđe za blokiranje prirodnih nagona;
4. psihološke definicije, koje ističu psihološke mehanizme u formiranju kulture, ulogu procesa učenja i funkcije prilagođavanja;
5. strukturalističke definicije koje naglašavaju cjelovitost svake kulture, povezanost i sjedinjenje njenih elemenata koje dobiva oblik sistema; one se bave kulturom kao cjelinom, kulturom uopće, kao i karakterizacijom kultura pojedinih društvenih zajednica;
6. genetičke definicije naglašavaju društvene izvore kulture shvaćene kao proizvod društvene koegzistencije i dio sredine koji je stvorila kultura.

S obzirom na jako složeni karakter fenomena kulture, ova tipologija, iako ne daje ključ svih aporija, ipak skreće pažnju na nekoliko vrlo važnih aspekata moguće analize kulture. Kultura i civilizacija nemaju svoju posebnu historiju. One su dio samog društva, te su kao poseban aspekt izlučene iz jedinstvenog historijskog procesa.

Kada se uzme u obzir ogromna masa i klasificirana i neklasificirana literatura o kulturi, kao i mnogi pokušaji njena diskurzivnog analiziranja, te mnoge definicije, tipologije, deskripcije i sl., može se zaključiti da je područje kulture jedno veliko *geološko radilište*, gdje se stalno otkrivaju novi (još stariji) neotkriveni slojevi. Na osnovu svih tih analiza, klasifikacija i pokušaja definiranja pojma, ipak se mogu istaknuti neke definicije koje tendiraju da budu integralne. Tako M. Damnjanović pod kulturom podrazumijeva ukupnost materijalnih i duhovnih vrijednosti, dobara i tvorevina koje proizvodi čovjek u društveno-povijesnoj praksi radi savlađivanja prirode koja ga okružuje i koja se, također, nahodi u njemu, radi razvitka proizvodnje i radi obitavanja društvenih zadataka uopće.[43]

---

[43] Milan Damnjanović: *Historija kulture*, Gradina, 1977, str. 140.

Sličnu definiciju, čini se, također, „in ekstenzo“, daje i M. Ilić,[44] koji kaže: „Ta integralna definicija pod kulturom podrazumijeva skup svih onih procesa, promjena i tvorevina koje su nastale kao posljedica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju). A osnovni smisao kulture sastoji se u tome da olakša održavanje, produženje i napredak ljudskog društva“.

Mnoštvo je ovakvih i sličnih definicija, posebno onih koje su sklone krajnostima, od prostog nabrajanja do beskrajnog uopćavanja. Za razliku od tih, posebno su dragocjene one definicije koje u svom opsegu sadrže optimum značajki. Jednu od takvih možemo naći kod H. Repovca, koji za kulturu kaže da je *pročelni sociološki fenomen*, te nastavlja: „Kultura je, zapravo, dokaz o traženju odgovora na pitanje što je čovjek. Ona je dokaz kako je čovjek, tražeći pouzdan odgovor, služeći se simbolizmom sadržanim u jeziku, mitu, religiji, umjetnosti, nauci, stvarao vlastiti svijet. Kultura je ono iskustvo ili mnoštvo iskustava, što ih je čovjek sabirao i akumulirao zahvaljujući svjesnom radu, ili bolje, ona je pretakanje tih iskustava u materijalna i duhovna djela i življenje s njima kao s mjerom vlastitog bića“.[45]

U traganju za cjelovitom definicijom značajno je spomenuti neke poljske sociologe i kulturologe kao što su: Stefan Čarnovski, Zygmunt Bauman i Antonina Kloskowska.

Čarnovski vidi kulturu kao „ukupnost objektiviranih elemenata“ društvenog dostignuća, zajedničkih nizu grupa i zbog svoje objektivnosti ustaljenih i sposobnih da se prostorno šire.

„Ne može se govoriti o (jednoj) kulturi, postoji mnoštvo kultura“, riječi su Zygmunta Baumana (Zigmunta Baumana). Polazeći od onoga što je svim ljudima zajedničko, što je neotuđiv atribut ljudske vrste, Bauman to označava kao kulturu u atributivnom smislu. Zato je kultura, po njemu, povijesno izgrađen način egzistencije zajednice, kako po tome što je čini sličnom, tako i po tome što je razlikuje od drugih zajednica. Kroza svoju djelatnost čovjek približava svijet sebi, čini ga dostupnim,

---

[44] Miloš Ilić: *Sociologija kulture i umjetnosti*, Beograd, 1980, str.13.

[45] Hidajet Repovac: *Sociologija simboličke kulture*, Sarajevo, 2003, str.10.

„energetski“ i „informaciono“ preobražava ga u svijet za sebe, u ljudski svijet. Po njegovu razumijevanju, čin je uvijek spajanje informacije i energije, što je i suština čina. Čovjek unosi nešto od sebe, čega nije bilo u „samoj situaciji“, jer on „nije samo proizvod svijeta nego i njegov stvaralac“. Također, navodi da se *u kulturi svake zajednice, svakog pokoljenja*, *skuplja sve najvrednije kao selekcioniran kompleks iskustva niza pokoljenja*.

Antonina Kloskowska, kulturolog svjetskoga glasa, uložila je veliki napor da definiciju kulture odredi prema semiotičkim kriterijima. „Čovjek se“, kaže ona, „ipak razlikuje od životinja, širokom skalom potreba, koje zadovoljava simboličkim djelovanjem i procesima. Jezik se javlja kao bitan činilac pomoću kojeg čovjek uspostavlja vezu s drugim ljudima, savlađuje entropijsku stvarnost i gradi novu, svoju sredinu“.[46] Ona dijeli kulturu prema karakteru ljudskog ponašanja, i to na *neposrednu* i *simboličku*. Neposredna je skup fizičkih „intervencija“ kojima se mijenja priroda, a simbolička obuhvata sve forme simboličkih utjecaja. Dalje, ona posebno ističe da je najvažnija simbolička forma jezik, koji ima posebnu ulogu u sveukupnoj kulturi: umijeće izražavanja ideja pomoću zvukova, označavanja predmeta pomoću glasova i umijeće vladanja svijetom pomoću riječi koje teku iz usta. Od jezičkog umijeća začeo se čovjekov razum: „božanska umjetnost ideje, majka je svih umjetnosti“.

“Opći društveni i kulturni karakter jezičkih pojava ogleda se i u tome da se bez bitnog oslanjanja na jezik, ne mogu zamisliti i ostvarivati nastanak, razvitak i historija ljudskog društva u cjelini i njegovih civilizacija”, riječi su sociolingvista Milorada Radovanovića.[47]

O ovom najsnažnijem ljudskom oruđu, na fonu eminentnih svjetskih sociologa, H. Repovac u svom djelu *Sociologija simboličke kulture*[48] kaže: “I govor i jezik su nastali u procesu oblikovanja čovjeka, u procesu rađanja kultura, oni su predstavljali jednu zajednicu komunikacije” (…) u raznovrsnim formama života… Ako je jezik kuća bitka za M. Heideggera (Hajdegera), onda je govor instrument pomoću kojeg se ona otvara. U jeziku su sadržane ideje, smisao, iskustvo, višeznačnost svake kulture, a u govoru njegovo predstavljanje i instrumentaliziranje”.

---

[46] Antonina Kloskovska: *Sociologija kulture*, Čigoja, Beograd, 2001, str. 11.

[47] Milorad Radovanović: *Sociolingvistika*, Biblioteka Theorija, Novi Sad, 2003, str. 119.

[48] Hidajet Repovac: *Sociologija simboličke kulture*, Editio Cicitas, Sarajevo, 2003, str. 38.

Zanimljivo je shvatanje pojma kulture E. V. Sokolova, koji ističe da se ovaj pojam ne izražava samo kao „objektivan fenomen“ nego i kao odnos čovjeka prema prirodi, društvu i prema sebi samom. Zato ovaj pojam nije mogao zaobići „vrjednosni moment“. On dokazuje da je kultura „realnost naročite vrste“ i „samorazvijajući sistem“, da aktivnost u kulturi podrazumijeva slobodu, zaključujući da kultura nije samo proizvod i funkcija društvenog života, već da je ona isto tako i rezultat čovjekova stvaralaštva, forma samopotvrđivanja, samopokazivanja i razvijanja vidnih čovjekovih snaga. Sokolov u kulturi vidi samostalnu vrijednost, te ne zaboravlja kazati da je „duhovni život“ ustvari „žiža, srčika kulture“[49].

Za J. M. Herskovica „kultura je način života ljudi“.[50] On smatra da samo čovjek ima sposobnost da razvija i prenosi naučeno ponašanje. Kultura je univerzalno ljudsko iskustvo koje ima jedinstvene lokalne manifestacije.

Zbog svoje disperznosti, „pogreškama u definiranju kulture, gotovo da nema kraja“, otprilike glasi jedna rečenica koja se može susresti u literaturi. U tom smislu najviše je napadan i kritiziran L. White (L. Vajt), koji kulturu shvaća kao suprasocijalni i supraindividualni sistem. On u svom djelu *Nauka o kulturi* navodi da je kultura u jednom realnom smislu nadbiološka ili vantjelesna, tj. jedna organizacija pojava – akata (modela ponašanja), predmeta (oruđa, stvari), ideja (vjerovanja, saznanja) i osjećanja (stavova, vrijednosti), a što je produkt upražnjavanja simboličkih sposobnosti.[51]

---

[49] Ratko Božović: *Lavirinti kulture*, Politeja, Beograd, 1998, str. 31.

[50] Ibid., 31.

[51] Leslie White: *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970, str. 119.

Najvažniji oblik simboličkog izražavanja jeste artikulirani govor. Artikulirani govor znači saopćavanje ideja; općenje – znači očuvanje, tradiciju, a očuvanje znači nagomilavanje stečenog znanja, materijalnih dobara, što uvjetuje napredak i progres. Pojava sposobnosti upotrebe simbola dovela je do nastanka jednog novog reda pojava – jednog vantjelesnog kulturnog reda. Sva civilizacija nastala je i održava se zahvaljujući upotrebi simbola. Zahvaljujući tome, kultura postaje kontinuum; ona stoljećima teče naniže od jedne generacije drugoj i bočno, od jednog naroda drugom. *Kultura je, prema tome, simbolički kontinuiran, kumulativni i progresivni proces*. Kao specifična i autonomna veličina, kao suprarindividualna i suprasocijalna vrijednost, kao „entitet sui generis“, kultura se, po mišljenju L. Whitea, može objasniti isključivo sama sobom.

Ovdje je bit najvećih zamjerki koje su u najvišoj mjeri upućivali znanstvenici marksističko-materijalističke provenijencije. Sve što je bilo povezano ili što bi moglo mirisati na idealističku filozofsku orijentaciju, često je a priori proglašavano pogreškom. L. White u drugom odjeljku jasno kaže: „Ljudsko ponašanje je spoj dvaju sasvim različitih elemenata; jednog biološko-nervno-čulno-mišićno-žljezdanog činioca i jednog nadbiološkog, vantjelesnog, kulturnog činioca.”[52]

U prvom dijelu White pod ljudskim radom podrazumijeva djelovanje na prirodu u cilju njena prilagođavanja ljudskim potrebama, dok u drugom misli na simbole kojima počinje i od kojih zavisi sva kultura (civilizacija), te dodaje: „Upravo je upražnjavanje simboličke sposobnosti stvorilo kulturu i upravo upotreba simbola omogućava neprekidno nastavljanje kulture. *Bez simbola ne bi bilo kulture i čovjek bi bio samo životinja a ne ljudsko biće*.”[53] Pored simbola, L. White veliki doprinos sociologiji kulture dao je isticanjem veoma važnih kulturoloških značajki, kao što su: kulturna distinkcija, rad i upotreba alata, pojave genija kao nosilaca velikih kulturno-povijesnih procesa, pojam kulturologije i njena sveobuhvatnost.

---

[52] Ibid., str. 119.

[53] Ibid., str. 42.

U kritici Whiteva idealizma i sami materijalisti i marksisti zaboravljaju podjelu društva na materijalnu bazu i duhovnu nadgradnju. Zar kultura nije duhovna nadgradnja, zar ona nije iznad ili nad svakom individuom – ***zar nije nadindividualna?***

Dakle, ona prolazi kroz materijalnu bazu, ona dolazi od prvog pojedinca i prve iskrčene i obrađene njive, od rudara do zlatnog i dijamantnog nakita na poprsju kraljice, od prvih crteža po pećinama do Michelangela (Mikelanđela), Dürera (Direra) i Picassa (Pikasa), od mitologije i usmenih predanja do filozofije, religije i književnosti.

Kultura koja dolazi od pojedinaca, od Homera, Platona, Dantea, sa svojim prefinjenim transgredijetnim supstratom, vremenom prevazilazi individuu, njezin etnos, društvo i postaje *univerzalno dobro*, *vlasništvo cijelog čovječanstva*. Mi rođenjem nasljeđujemo takva bogatstva koja se imenuju kao društveno ili kulturno naslijeđe ili baština, da bi i od nas sve to, a i ono što smo stvorili, naslijedile generacije koje dolaze. I tako to ide u nedogled.

U tom smislu, kultura se i može shvatiti kao spoljna sila koja determinira pojedince, ali ih ne zakiva za naslijeđeno, dajući im uvijek mogućnost za *samoizdizanje i samoprevazilaženje*. Zato kulturni okvir u kojem se čovjek rađa nije okov već osnovna, bazna dispozicija za permanentnu nadogradnju.

Kultura istovremno predstavlja stvaralački akt ili proces i ono što je u tom aktu kreirano: dakle, kulturnu proizvodnju i sam proizvod, ono što je subjektivno i objektivno, kao dva aspekta ili gledišta, u uzajamnoj dijalektičkoj suprotnosti, koja ne predstavljaju uzajamno isključivanje.

Kultura je u svojoj permanentnoj transgredijetnoj aktivnosti u stalnoj korespondenciji između prirodnog i umjetnog, i u stalnom je dijalektičkom samoprožimanju i samooblikovanju. Ona je čas epistemološki „realistički pojam“, jer nas upućuje na činjenicu da izvan nas postoji priroda ili sirova građa, čas „stvaralački eros“ s konstruktivističkom dimenzijom koja obrađuje tu sirovu građu, podaruje joj ljudski pečat ili, kako to Hegel kaže: „Umjetnička ljepota predstavlja ljepotu koja je u duhu rođena i u njemu preporođena“, te ukoliko duh i njegove tvorevine stoje na višem stupnju od prirode i njenih pojava, utoliko je i umjetnički lijepo uzvišenije od ljepote u prirodi.[54] Dakle, duhom prerađena, oplemenjena, stvaralačkim duhom rafinirana.

Sredstva kojima se služimo u stalnom preobražaju prirode i sama su izvedena iz prirode. Na taj način, nešto što je izvedeno iz prirode, što je u duhu prerađeno uz ljudski umni i fizički rad, mijenja prirodu, te se kultura doživljava kao medij permanentnog sebeobnavljanja, sebeproizvođenja i sebenadilaženja. U tom interaktivnom odnosu s prirodom i njenim *superobiljem*, iznikli su kameni i betonski konglomerati, ogromne ljudske nastambe od polisa – gradova, do današnjih gigantskih gradova – megalopolisa. *Izgrađeni od prirodnih materijala, kamena, željeza, drveta, pijeska, postali su i sami prirodni isto kao što su seoske idile kulturalne*.

U stalnoj interakciji s prirodom kultura je i stanje i proces; stanje u smislu nagomilanih tvorevina i „ruku i uma“, a proces u smislu neprekidnog dorađivanja, brušenja, samooblikovanja, samoprevazilaženja i samoperfektuiranja.

Kultura u svojoj strukturi podrazumijeva i određena pravila koja selekcioniraju, luče prefinjeni društveni supstrat od mulježi i jalovine. Međutim, ni u kojem slučaju ona ne smije pomutiti ideju slobode. Kultura traži discipliniranje; red, rad, norme, navodi Miroslav Krleža, te nastavlja, „ona je komplicirana, jer traži poštivanje normi, suzdržavanje, redukovanje ili preoblikovanje i ukidanje mnogih nagona. Ona nameće stroge zahtjeve isključujući bahatost, sirovost, anarhičnost, raskalašenost, lijenost i sl., jer kako kaže ‘čovjek mora, osim onog najminimalnijeg egzistencijalnog repertoara, znati kako se vladati i ponašati u društvu’.”[55] *Pravila su samo regulator, a nikako ljuti egzekutor*.

---

[54] G. W. F. Hegel, *Estetika I*, Kultura, Beograd, 1970. str. 4.

[55] Enes Čengić: *S Krležom iz dana u dan*, (1–6), Svjetlost, Sarajevo, 1990, knj. II, str. 219.

Naravno, krajnosti ni u čemu nisu poželjne pa nije teško konstatirati da neko ko je u cijelosti bio izuzet od kulturnih normativa nije time ništa slobodniji od onoga ko ih se pridržava. Biti izvan kulturnih uzusa ne znači biti slobodan, već znači biti u prirodnom, divljem, sirovom, nekultiviranom i neslobodnom stanju. Pravila su najracionalnije formule u sveukupnim odnosima, životu i radu. Mnoga pravila proizišla su iz same prirode; kao npr. kod odgoja mladih, kod svih vrsta, kod podjele rada, kao npr. u zajednici pčela, mrava i drugih insekata, koji imaju svoja pravila u smislu uloga koje obavljaju; od radne, reproduktivne, odbrambene i dr.

Ideja kulture, sa svojim pravilima, zabranama i sankcijama, kanališe ljudsko društvo. Imajući u vidu prethodno navedeno, ona znači dvostruko odbijanje: organskog determinizma, s jedne strane, i potpune neovisnosti duha, s druge strane. To znači da ona istovremeno odbija i rigidni naturalizam i idealizam. Nasuprot prvom, ističe činjenicu da unutar prirode postoji neki potencijal, dispozicija ili pokretač za nadilaženje, a nasuprot drugom da i najuzvišenija ljudska djelatnost ima svoj skromni korijen u našem biološkom biću i prirodnom okruženju.

Priroda dakle, nije samo neka zaleđena građa, nego građa koja u sebi nosi klicu vlastite negacije – *klicu samonadilaženja vlastitog sepstva*. Nadilazeći raskolničke težnje u nama i anarhične sile izvana, ona je u vječitom procesu svog permanentnog sebeodržavanja i sebestvaranja. U tom procesu priroda nije emotivna, ali nije ni pristrasna: *ona je samo svrsishodna i panlogična*. Ona sama sebe disciplinira, selekcionira i samoregulira. Ali, to za čovjeka nije dovoljno, jer je ipak svojim umom i inventivnošću nadilazi i prilagođava svojim potrebama. Čovjek, živeći u prirodi, njen je nerazdvojan dio i nalikuje joj utoliko što poput nje mora zadobiti neki oblik, ali se od nje razlikuje po svojoj samosvijesti i samospoznaji, uvodeći određeni stupanj samorefleksije koju ostala priroda ne može na taj način dosegnuti.

„Mijenjajući svijet oko sebe, čovjek ujedno mijenja i vlastitu prirodu, razvijajući moći koje u njoj drijemaju i potčinjavajući svojoj vlasti igru njenih snaga“, ističe H. Repovac.[56] A sve te aktivnosti dolaze od ljudskih potreba, tako da i kultura postaje potrebom. A ona, shodno svojoj metalogici, navještava da u prirodi „nešto u potpunosti ne štima“, ili mi to još ne možemo spoznati ili sama priroda (apsolutni duh, Bog i sl.) ne želi da nam odmah i sve otkrije. Zato u svojim čuvenim filozofskim fragmentima Heraklit veli: „Priroda voli da se prikriva“,[57] a V. Premec dodaje, da ona to čini „zbog svoje samozaštite“.[58] Dakle, i priroda je na svoj način umna ili, bolje rečeno, panlogična, upravo zbog svoje samozatajenosti. U poimanju kulture nezaobilazna su promišljanja čuvenog helenista Miloša Đurića, koji u svojoj studiji *Problemi filozofije kulture* istič „*da* ono što čini kulturu jeste ‘ostvarivanje smisla’“,[59] ne samo racionalnim nego i iracionalnim stvaralačkim snagama. Ona je teleološki samoizregulirana.

On ne insistira na jedinstvu kulture, prema riječima R. Božovića, već na njenoj množini i individualnosti. M. Đurić ističe da je kultura sve od stvarnosti do vječnosti. Slično njemu, kratko i lakonski, o kulturi se izjašnjava i J. Huizinga (J. Hujzinga), koji kaže: „Čovjek je kultura“.[60] Da, zasigurno, da to jeste, jer na pitanje *Šta je čovjek?* možemo bez zadrške odgovoriti: Čovjek – to su njegova djela. A djela, bilo materijalna, bilo duhovna, predstavljaju kulturu, tako da je čovjek i subjekt i objekt kulture. Međutim, čovjekova djela nisu samo oplemenjena, rafinirana i humana, već je tu mnoštvo nedjela i zlodjela, zločina mnogo većih od najvećih zvjersatava, pa zato Nietzchee veli da su korijeni svake kulture umrljani krvlju.

Za S. Freuda glavna svrha kulture jeste da zaštiti čovjeka od prirode i regulira odnose među ljudima. Ona bi trebala sve učiniti kako bi ukrotila *agresivni nagon*,[61] prigušila agresivnost i senzualne čovjekove potencijale. Znači, kultura bi u društvenim odnosima trebala biti jedna vrsta etičke pedagogije i prosvjetiteljstva, jer agresivnost, nasilnost i hiperseksualni nagon ne mogu biti integrirajuće i suptilne niti društvene zajednice. Naprotiv, to su sile rastočnice, sile suprotive kulturi.

---

[56] Hidajet Repovac: *Klasne protivrječnosti kulture*, Sarajevo, 1983, str. 29.

[57] Branko Bošnjak: *Grčka filozofija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983, str. 174.

[58] Vladimir Premec: *Logos u Heraklita*, 1996.

[59] Ratko Božović: *Lavirinti kulture*, Beograd, 1998, str. 33.

[60] Ibid., str. 33.

[61] Ibid., str. 25.

Kultura bi trebala biti snaga koja će nas osposobiti kao politička, državotvorna bića, oslobađajući u nama ono idealno ili kolektivno JA, koje svoje vrhunsko utjelovljenje nalazi u državnom univerzumu. Dakle, *moramo biti ljudi kako bismo postali građani*. Prisjetimo se samo Aristotelove definicije čovjeka kao „to zoon politikon", odnosno čovjeka kao društvenog i državotvornog bića.

Država kao najviši nivo ljudske organiziranosti, iako prvenstveno s političkom predispozicijom, u pravom smislu odgovara Whiteovoj teoriji da je *supraindividualna i suprasocijalna*. Imajući u vidu svu složenost društvenih odnosa, emocija, interesa, strijemljenja, ekonomije, te „supstancijalne volje" njenih podanika,[62] Hegel za državu s pravom kaže *da* je po njemu najumniji ljudski izum, i moglo bi se reći i optimalna formula samoodrživosti ljudskog društva.

Država utjelovljuje kulturu, koja je opet oličenje naše zajedničke ljudskosti, koja pročišćuje našu zajedničku ljudskost od naših divergentnih, a posebno političkih JA, izlučujući barem minimalno jedinstvo iz mora raznolikosti. U tom smislu, ona sa svojim zakonima, kao državnom armaturom, održava i „minimum moralnosti" u regulaciji društvenih odnosa. U tom se procesu naša niža pojedinačna JA ne zatiru, nego se obrazuju iznutra savršenijom vrstom ljudskosti,[63] ističe T. Eagleton (T. Iglton), koji u zaključku dodaje da je kultura oblik univerzalne subjektivnosti na djelu u svakome od nas, jednako kao što je država prisutnost univerzalnog unutar pojedinačnog carstva građanskog društva, čime ga podruštvljuje i oplemenjuje.

U *Pismima o estetskom odgoju čovjeka* Friedrich Schiller (Fridrih Šiler) navodi da svako, pojedino ljudsko biće nosi u sebi potencijalno i izvorno idealnog čovjeka, *arhetip ljudskog bića*, a njegova je životna zadaća da preko svih svojih promjenljivih očitovanja bude u skladu s nepromjenjivim jedinstvom tog ideala.[64]

---

[62] G. W. F. Hegel: *Osnovne crte filozofije prava*, Logos, V. Masleša, Sarajevo, 1989, str. 371.

[63] Tery Eagleton, *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 15.

Schiller također smatra da taj arhetip, koji treba više ili manje jasno razabrati u svakom pojedincu, predstavlja država, objektivni, kanonski oblik u kojemu svekolika raznolikost pojedinačnog subjekta teži sjedinjenju. Ona je stoga najsloženiji supstrat ili sinkretizam koji obuhvata sve segmente.

U tom smislu ti pojedinačni arhetipi čine „državu kao zbiljnost supstancijalne volje koju ona ima u posebnoj samosvijesti uzdignutoj do njene općenitosti, što jeste po sebi i za sebe umno“, kaže Hegel.[65] To supstancijalno jedinstvo, po Hegelu, jeste apsolutna nepokretna samosvrha, u kojem sloboda dolazi do svog najvišeg prava, kao što ta konačna svrha ima najviše pravo spram pojedinca, čija je najviša dužnost da bude član države, i da aktivno učestvuje u svim njenim segmentima od svakodnevnog obavljanja korisnih poslova do aktivnog učešća u donošenju zakona i sudstvu, što je mnogo prije njega isticao Aristotel.

Dakle, država kao najumnija ljudska tvorevina sastavljena je od onog univerzalnog što prebiva u svakom pojedincu, koji se opet odriče toga ili ugrađuje to univerzalno za opću dobrobit svih. U tom smislu, *kultura se doživljava kao stvarna društvena snaga, uvjet i pokretač svekolikih društvenih odnosa*.

Kulturu treba sagledati kao sistem koji povezuje dijalektički egzistencijalno iskustvo i stečeno znanje, navodi Edgar Morin, pa nastavlja, ona se može primijeniti na sve pojmove kulture, od najobuhvatnijeg (kultura suprotstavljenja prirodi) do najužeg (kulturna kultura). Ono što razlikuje jedan pojam kulture od drugog jeste širina sistema, opseg znanja, polja egzistencijalnog iskustva, normi i modela koje antropološki ili etnografski ili sociološki ili kulturološki pogled u njoj izdvaja. Originalnost evropske kulture nije samo u tome što je bila kći judeo-hrišćanstva, nasljednica grčkog mišljenja, proizvodetiteljica nauke i uma. Ona je i u tome što je neprestano bila proizvođač / proizvod jednog vrtloga koji sačinjavaju međudjelovanja i ukrštanja različitih dijalogika, koje se povezuju i suprostavljaju: religija / um; vjera / sumnja; mitsko mišljenje / kritičko mišljenje; empirizam / racionalizam; egzistencija / ideja; posebno / opće, itd.[66]

---

[64] Fridrih Schiler, *O lepom*, Kultura, Beograd, 1967.

[65] G. W. F. Hegel: *Osnovne crte filozofije prava*, Logos, V. Masleša, Sarajevo, 1989, str. 371.

U svojoj studiji o kulturi R. Williams (R. Viliams) razlikuje četiri osnovna moderna značenja riječi *kultura*: kao pojedinačna duhovna navika; kao stanje intelektualnog napretka društva u cijelosti; kao umjetnosti; kao cjelokupan način života skupine ljudi.[67] Od svojih značenjskih korijena, za koje smo rekli da se nalaze u poljoprivredi, riječ je najprije upotrebljavana u obliku „kultiviranosti“, da bi u XVIII st. postala, u većoj ili manjoj mjeri, sinonim za „civilizaciju“, u značenju općeg procesa intelektualnog, duhovnog i materijalnog napretka.

Civilizacija se kao ideja u značajnoj mjeri poistovjećuje s običajima i moralom: *biti civiliziran* znači ne bacati otpatke kroz prozor, ne pljuvati po ulici, ne govoriti ružne riječi, isto kao ne ubijati ratne zarobljenike. *Biti kulturan* znači imati u svakom trenutku suptilnu manirologiju, istančan i kritičan svjetonazor, čistu i modernu odjeću i obuću, znati se služiti priborom za jelo, ne upadati drugome u riječ niti ga prekidati, ne vikati na javnome mjestu, do najsitnijih detalja poput, koju kolonjsku vodu koristite i sl. *Biti kulturan* – sama riječ obuhvata dvostranu i dvosmislenu povezanost između tradicionalnog, punog sirove snage, muževnog ponašanja i etičkog (suptilnog) postupanja, značenja koje u engleskom obuhvata riječ „gentleman“. U najvećem broju jezika ova riječ se ne prevodi, već je usvojena u svom izvornom značenju.

Kao sinonim za „civilizaciju“, kultura je, prije svega, pripadala duhu prosvjetiteljstva sa svojim kultom svjetovnog, postupnog obrađivanja i samorazvoja duha i praktičnih svakodnevnih postupaka i manira.

Civilizacija je dobrim dijelom francuski termin, tako da se i danas, kao i u prošlosti, Francuzi većinom doživljavaju kao oni koji imaju monopol nad civiliziranošću. To je zbog toga što se pojam civilizacija

---

[66] Edgar Morin: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 99.

[67] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 47.

na francuskom jeziku u pravilu odnosio na političku, ekonomsku i tehničku stranu života. Nasuprot tome, Njemačka razvija pojam „kultura“, koji je u užem smislu podrazumijevao religiju, umjetničku i intelektualnu referencu, te je u tom smislu prije značila intelektualnu istančanost pojedinaca ili skupine, negoli društva u cjelini. Tako, dok je civilizacija umanjivala nacionalne razlike, kultura ih je isticala.

Na prijelomu u XIX st. kultura je pretrpjela stanovite mutacije i metamorfoze. Prvo je od sinonima za civilizaciju postala njezin antonim. Civilizacija je, poput kulture, dijelom deskriptivna a dijelom normativna.

Ako civilizacija znači umjetnost, gradski život, građansku upravu, složene tehnologije i sl., i ako se ona smatra napretkom u odnosu na ono prije, tada je nedvojbeno deskriptivna i normativna. Kultura, kultivizacija, naprotiv, pretpostavlja skladan sveobuhvatni razvoj sebeosviješćenosti, sepstva, osobnosti.

Kultivizacija može i mora imati i političku dimenziju, jer je politika dio životnog stila. Ona, također, ide ruku pod ruku s trgovinom, budući da trgovina dotjeruje ruralnu neotesanost, dovodeći čovjeka u složeni odnos i na taj način bruseći njegove grube rubove.

Koncem XIX st. civilizacija je poprimila imperijalistički prizvuk, te se stoga morala iznaći druga riječ kojom bi se označilo kakav bi društveni život trebao biti, a ne kakav je bio, pa su u tu svrhu Nijemci od Francuza preuzeli pojam kulture. Tako je, po navodu T. Eagletona, *kultur* ili *culture*[68] postao naziv za romantičnu, predmarksističku kritiku ranog industrijskog kapitalizma, dok je civilizacija suptilan pojam, stvar izvorne duhovitosti i uglađena ponašanja.

Tako, naizmjenice, kultura i civilizacija u cjelini označavaju duhovni, politički i visokoumni pristup svijetu. Zajedno, dakako, čine ono što je u razabiru ljudskih vrijednosti najplemenitije i najsuptilnije.

U tom naizmjeničnom preplitanju kao da se takmiče, pa se uspostavlja nepisano pravilo: što je današnja civilizacija proždrljivija i složenija, to više ideja kulture mora biti kritičnija. Ona jeste i ona mora biti korektivni faktor svim hipertrofiranim, hipercivilizacijskim tendencijama.

---

[68] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 18.

Jedan od razloga što je kultura postala snažniji vrjednosni pojam jeste u činjenici da je civilizacija počela gubiti na vrjednosnom nivou i značenju. Tako prijelaz u XIX st. svjedoči o rastu *kulturpesimismusa*[69] kao negativnog produkta hipercivilizacije, koja u sebi nosi imperijalistički prizvuk i klicu vlastite propasti, što se jasno očituje u djelu O. Spenglera *Propast Zapada*,[70] gdje je sam naslov *konkluzija kontemplativnih premisa autora*, koje nimalo nisu optimistične, naprotiv.

Kultura kao glas savjesti, samosvijesti, nacionalnog osjećaja i suptilnosti i kroz mnoštvo ovakvih promišljanja ukazuje na proždrljivost i nezasitost hipercivilizacije, te se na misaonoj ravni može zaključiti o permanentno otvorenom sporu između tradicije i modernosti. Ulaskom anarhije u civilizaciju stvoreno je čudovište zvano hipercivilizacija, koja je ujedno i hipertrofirajuća forma svijeta.

O tome govori djelo manje poznatog engleskog znanstvenika F. R. Lewisa (F. R. Luisa) *Masovna civilizacija i manjinska kultura*, čiji naslov već ističe zapanjujući kontrast. Kultura i civilizacija u stalnom su preplitanju, dopunjavanju, suprotstavljanju i ambivalenciji.

Engleska verzija kulturfilozofije u djelu R. Williamsa *Kultura i društvo* navodi različita značenja kulture,[71] koja se apsolutno razdvajaju:

- kultura u značenju umjetnosti određuje kvalitetu lijepog življenja (kultura kao uglađenost u smislu društvenog života u cijelosti);
- kultura kao način života (kultura kao utopijska kritika);
- kultura kao umjetničko stvaranje.

Različiti segmenti kulture, od umjetnosti, mašte, narodne predaje, kultova, narodne kulture ili „primitivne zajednice“, pokazatelj su stvaralačke snage koja se nužno širila na političko društvo u cijelosti.

---

[69] Ibid., str.19.

[70] Osvald Špengler: *Propast Zapada*, Beograd, 1936.

[71] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 29.

Mnogoznačnost kulture ogleda se i u tome što je ona u isti mah konkretna stvarnost i maglovita vizija savršenstva, dakle i neka naziruća nada.

Kultura kao način života nije ništa drugo do estetizirani kod koji u njoj pronalazi svoje jedinstvo, osjetilnu neposrednost i finalni obrazac.

U nacionalnom smislu kultura postaje načelom društvene povezanosti sa zajedničkim jezikom, naslijeđem, zajedničkim vrijednostima, obrazovnim sistemom i sl. Obuhvatajući sve to, kultura zadobija duhovnu prevlast a time i snagu na koju se može politički računati.

Ideja kulture, od njezina etimološkog značenja do današnjeg višeslojnog i mnogolikog značenja, prisutna je i sa svojom polivalentnošću i ambivalencijom, na jednoj strani, dok kritizira svakodnevni život, a istovremeno, na drugoj, dok ga podržava. Njena struktura i praktična je i metalogična.

Kultura, prema T. S. Eliotu, nije samo način života već „svekoliki način života nekog naroda, od rođenja do smrti, od jutra do večeri, pa čak i u snu, čak posebno u snu".[72] On smatra da je kultura u tom značenju riječi mnogo više nesvjesna nego svjesna. Njezino je polje uvijek šire nego što smo toga svjesni.

U antropološkom značenju kultura je u isto vrijeme i preširok i preuzak pojam. U tom značenju kultura pokriva sve: od stila oblačenja, navika, ishrane, stanovanja, rada, nošnje, do načina ophođenja prema nepoznatoj osobi u stranom gradu. Kultura se u tom smislu sažima kao skup vrijednosti običaja, prakse, navika, vjerovanja, svjetonazora i sl., što sačinjava život neke određene skupine.

U odnosu na druge tipove, kultura sama po sebi podrazumijeva *distinkciju* ili *pojmovnu razgraničenost*.

L. White ističe da se „kultura počela diferencirati odmah čim se pojavila".[73] On, također, naglašava da su se lokalne grupe ljudi, još od najranijih dana ljudske povijesti, međusobno razlikovale govorom, običajima, vjerovanjem, odjećom i sl., kako po etnijama, tako i unutar grupa, po sitnim detaljima i stilovima izgradnje kuća, privređivanju, te po odijevanju, govoru i općenito karakteru, običajima i osobnostima.

---

[72] Ibid., str. 136.

[73] Leslie White: *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970, str. 10.

S. Huntington iz kulturne distinkcije izvlači vrlo zanimljive dokaze o društvenim odnosima na globalnom planu, te naglašava da najvažnije razlike među ljudima nisu „ideološke, političke ili ekonomske, nego kulturne“.[74]

Pored preširokog značenja, druga važna značajka kulture jeste njeno uže značenje, koje se uobičajeno koristilo kao ideologija. Paradoksalan oblik između šireg i užeg značenja kulture u današnje vrijeme rezultat je proizvoljnog lokalnog i ograničenog poimanja kulture. U tom značenju kultura se počela primjenjivati univerzalno za svaki odnos ili radnju, kao, npr. kultura ishrane, odijevanja, pijenja, pušenja, izražavanja, ophođenja i sl. Pri tome se, naravno, misli na *odnos ili način pristupa nečemu* ili *način korištenja nečega* i sl. Sintagma „kafanska kultura“ ne znači samo posjetu i ambijent kafane, već ustaljeni i osebujan način korištenja tih objekata kao *način i stil života, specifičan svjetonazor i uopće duhovni kod.* To nije isto kao odlazak stomatologu, u pozorište ili nešto slično.

Kultura sa svojim visokim amplitudama u svom logičko-značenjskom opusu postaje sve više bezbojan pojam. No, bez obzira na to koliko bio bezbojan, nezamjenjiv je i neuništiv. Kao oblik univerzalne subjektivnosti, kultura je označavala vrijednosti koje su nam bile zajedničke zahvaljujući našoj zajedničkoj ljudskosti. Kao umjetnost, ona je vrijednosti izdvajala kao *najprihvatljiviji supstrat*. Taj supstrat u svom najsuptilnijem obliku stvarao je i stvara visoku kulturu.

A ona, opet, poput *svevidećeg oka*, sve registrira svojim pogledom (strogim standardima) *odasvud i niotkud*. Visoke amplitude, neuhvatljivost i bezbojnost riječi „kultura“, u drugoj polovini XX st., napravila je strahovit otklon od svoje osovine i ono što je nadilazila sada se počela time određivati.

Kultura sada, u sociološko-politološkom smislu, znači potvrdu posebnog, nacionalnog i regionalnog identiteta. Ona više ne nadilazi te partikularitete – ona ih potvrđuje i stvara ih još većim, ili, kako kaže S. Huntington, „da će buduće sukobe prije izazvati kulturni, nego ekonomski činioci ili ideologija“.[75] Kultura je tako postala nezaobilazna u rječniku političkih sukobljavanja.

---

[74] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 21.

Potkrepljujući Hantingtonovu tezu, Z. Bžežinski upotrebljava sintagmu „kulturni prezir“,[76] kao inicijalnu kapislu političkih sukobljavanja, oružanih sukoba i zločina. Na istom fonu Bernard Lewis u svojoj knjizi *Kulture u konfliktu*[77] govori o sukobima kršćana, muslimana i Jevreja.

U svojoj mnogoznačnoj strukturi kultura znači vladavinu društvene subjektivnosti – najšire polje društvenog života, ali uže od društva. U klasičnom smislu, ona je bila antiteza politici, dok je kultura identiteta nastavak politike drugim sredstvima. Tako su antagonizmi u kulturi, kao i u svemu drugome, permanentno prisutni. „Za Kulturu (u općem smislu, sa velikim K), kultura (u užem smislu, sa malim k) je prostački sektaška, usitnjena, prizemna, dok je za kulturu Kultura (sa velikim K) lažno nekoristoljubljiva i odveć eterična“,[78] navodi T. Eagleton.

To je ta vječita razapetost između velikih krajnosti: vremenitosti i vječnosti, univerzalizma i partikularizma, bezbojnosti i obojenosti, pogleda odasvud i niotkud.

---

[75] Ibid., str. 29.

[76] Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001, str. 14.

[77] Bernard Lewis: *Kulture u konfliktu*, Ljiljan, Sarajevo, 2002.

[78] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 57.

I. 2. Kultura i priroda

Ontološko-antropološki diskurs

Prirodi se općenito odaje priznanje da je najsloženiji pojam u engleskom jeziku,[79] ističe T. Eagleton, ali dodaje da je kultura u etimološkom smislu pojam izveden iz riječi priroda. Jedno od njezinih izvornih značenja jeste „poljodjelstvo“ ili održavanje prirodnog rasta. U toj korelaciji s prirodom, kultura se manifestira istovremeno i kao stanje i kao proces, što dovoljno ukazuje da su u njenoj naravi permanentno vrenje i procesi samoprevazilaženja, samokultiviranja, samoponištavanja i ponovnog samostvaranja, te kao takva, ona je nužno u sukobu s prirodom iz koje crpi osnovnu građu (dispoziciju) i nagone za permanentni dijalektički proces, ali istovremeno, kultura je i u prisnom odnosu s prirodom, tako da s pravom možemo reći da priroda proizvodi kulturu, koja mijenja tu istu prirodu, tako da se kultura, kako kaže T. Eagleton, doživljava kao medij trajnog sebeobnavljanja prirode „jer su sredstva kulture kojima se služimo da bismo preobrazili prirodu i sama iz nje izvedena“.[80]

Čovjek, kao biće prirode, u svom preživljavanju nužno je upućen na prirodu, crpeći iz nje potrebna sredstva, suprostavlja se njenoj slijepoj stihiji, okrutnostima i njenoj „nedovršenosti“. Suprotstavljanje prirodi uz pomoć kulture predstavlja na neki način otimanje „građevinskog materijala“ za nova oruđa, oružja i nove poluge za samokultiviranje i sebestvaranje, iz surovosti prirodnog stanja u stanje očovječenja i humanosti.

Čovjek zatečen u prirodnom stanju, prema T. Hobbesu, u borbi za opstanak nužno je u „ratu sviju protiv svih“ (*bellum omnia contra omnes*), što je prirodno stane čovjekovo.[81] U takvom stanju on je prisiljen

---

[79] Ibid., str. 7.

[80] Ibid., str. 9.

[81] Gajo Petrović: *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983, str. 45.

da se bori, te da svojom spretnošću i sposobnošću potčinjava i prirodu i životinje, koje su svojom fizičkom snagom mnogo jače od čovjeka. Analizirajući čovjekovo prirodno stanje, istovremeno dolazimo do pitanja o izvorištima kulture.

U tom traženju posezalo se i za metalogičkim i transcendentalnim kategorijama – kao darom Božijim, darom proviđenja, viših sila i sl.

Međutim, poslije svih tih metafizičkih maglina, istinsko rješenje kulturnog prabitka nalazi se u čovjekovu radu i skupini svih njegovih atributa postignutih putem evolucije koji su formirali anatomsko-fiziološke značajke.

„Čovjek i njegov rad su ishodište ili tvorci kulture“,[82] kaže H. Repovac, te dodaje, „protivrječni povijesni proces rada u kojem se zrcali i *essentia* i *existentia* čovjeka, odredio je povijesne puteve kulture razlučivši njen supstrat na kulturu s obilježjima privatizacije i na kulturu kao latentnu mogućnost nadvladavanja klasnih protivrječnosti. I jedan i drugi proces u porođajnim mukama očovječenja čovjeka je svojevrsni trag ili svjedočanstvo o svjetlu i tami ovog puta, o uzletima i padovima duha, o smislu i besmislu mnogih htijenja“.

U filozofskim teorijama XIX st. javljaju se pokušaji ontološkog razgraničavanja kulture od prirode, pripisujući kulturi metafizički karakter, te je shvaćajući kao supraindividualnu, supraorgansku i sl. kategoriju.

U kasnijim sociološkim teorijama, naročito marksističke provenijencije, pitanje kulture promatra se u kompleksnoj formulaciji: rad – čovjek – kultura ili proizvođenje – čovjek – kultura. Čovjekova priroda ili njegov stvaralački nagon koji producira i estetski kreira, određuje esenciju rada, kao čovjeku svojstvenog, prirodnog procesa.

Odnos produciranja stvoren radom nije ništa drugo do *obuzdavanje i korigiranje neobuzdanih sila prirode*, te tako, vršeći korekcije na prirodi, čovjek je kreira umnom i svrhovitom. Tako je prvo odvajanje jednog rukavca rijeke za navodnjavanje tek iskrčenog i kultiviranog zemljišta poslužilo većem rodu posijanih prehrambenih kultura, ali i preradi tih kultura u vodenici koju pokreće snaga vode tog riječnog rukavca. Obuzdavajući prirodne sile i koristeći se njima, na efikasniji i kvalitetniji način čovjek je zadovoljavao svoje osnovne egzistencijalne potrebe.

---

[82] Hidajet Repovac: *Klasne protivrječnosti kulture*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 13.

Dakle, svojim radom, kao svojim stvarnim bitkom (*esse*), čovjek zadovoljava i nadilazi svoje elementarne potrebe, olakšava sebi život, te stvarajući uvjete za svoju opstojnost, permanentno stvara viši nivo potreba i tako postaje gospodarom sve više obuzdane prirode.

U početku, dok se još rad nije diferencirao i dok nije dobio atribut „ljudski", čovjek je kao nemoćno, ubogo biće, nesigurno i uplašeno za svoju opstojnost, morao uložiti dodatne napore, najprije da bi opstao, a poslije da bi bio i gospodar.

U svijetu okrutnih i prijetećih nepoznanica i skrivenih značenja od prirodnih sila: groma, leda, snijega, oluje, poplave, bolesti, smrti – ljudska se priroda brusila, samostvarala i samoočvršćavala.

Posjedujući od prirode datu dispoziciju za radom, prije svega iz nužde, čovjek je, djelujući na prirodu, razvijao i svijest i njene modalitete: spoznaju, samospoznaju, savjest, samosvijest i sl.

Onda kada je čovjek, pored sakupljanja i pravljenja hrane, počeo praviti i odjeću, tada se zapravo odvojio od životinjskog svijeta. Pored zaštitne uloge odjeće, vrlo brzo došla je i ona estetska, a uz to su se usavršavale i nastambe koje su evoluirale: od pećine, zemunice, sojenice do kolibe i kuće od čvrstog materijala, funkcionalnije i estetski savršenije. Ispred svega išla je proizvodnja sredstava za rad (šilo, kamena sjekira, posuđe i dr.), što je uvjet opće proizvodnje, ali također s funkcionalnom i estetskom nadogradnjom.

Čovjek je svojim intervencijama „poremetio" kozmički red, te vrlo brzo shvatio da mnogo toga zavisi od njega samog a ne samo od kozmičkih sila, duhova i kultova, u koje je čvrsto vjerovao i u koje, s određenim modifikacijama, i dan-danas vjeruje. Vrlo brzo spoznao je da ima posebnu kreativnu i regulirajuću ulogu, ali još uvijek i dan-danas priznaje stolovanje „svjetskog duha“ (Hegel) ili „Tvorca svjetova“ (Boga).

Zadovoljavajući svoje materijalne potrebe, sve su se više otkrivale i duhovne, a svekoliki svijet otkrivao se u svoj svojoj kompleksnosti, pun novih zagonetki i neobuzdanih moći, a istovremeno i pun onih potencijala kojima je čovjek mogao suprotstaviti sve svoje umne i fizičke moći ili, kako kaže Hegel, „igru svojih snaga“.[83]

Od samoopstojnog djelovanja čovjek se svojom samospoznajom i samosviješću uzdiže do općeg, deduktivnog mišljenja i zaključivanja, sve više razvijajući svoje umne i duhovne sposobnosti. Mijenjajući vanjsku i unutrašnju prirodu, čovjek je stjecao i razvijao lukavstvo (*lukavstvo uma*), te je vrlo brzo shvatio da „um caruje“, a da, kako se i dan-danas kaže „snaga klade valja“.

Odlijepivši se snagom svoga uma od upojedinjene egzistencije, čovjek je postao univerzalni stvaralac, a njegovo stvaralaštvo sve više poprima estetske principe, tako da on, kako ističe K. Marx (K. Marks), „proizvodi po mjeri svih vrsta“.[84]

U prilog tome Spinoza ističe da je čovjek stvoren od „prirode stvoriteljice“ (*natura naturaus*), a on je sam postao priroda koja stvara (*natura naturata*).[85] Stvarajući, čovjek oblikuje i sam sebe, na taj način što uvodi u svijet stupanj samorefleksije, koju ostatak prirode ne može dosegnuti. U tom smislu, čovjek je i subjekt i objekt kulture, tj. kako smo ranije kazali, „glina u vlastitoj ruci“.

Dakle, priroda stvoriteljica stvorila je prirodu koja stvara, utisnula joj sposobnost samoizgrađivanja, samostvaranja, samonadilaženja i samosvijesti, tako da se čovjek, pored Stvoritelja (Boga), može shvatiti kao sustvaratelj. Proces *sebe*-kultiviranja odmah uspostavlja dvojnost između viših i nižih sposobnosti, volje i želje, razuma i strasti, koje odmah nastoji nadići.

---

[83] Ibid., str.15.

[84] Karl Marks, Fridrih Engels: *Rani radovi*, Kultura, Beograd, 1953.

[85] Baruh de Spinoza: *Etika*, Kultura, Beograd, 1970, str. XLVI.

U svom materijalističkom diskursu Marx prevodi Spinozine kontemplacije na svoj jezik kao *prodor prirode (bitka) u bit čovjeka i prodor biti čovjeka u prirodu kao bitak.* Ideja kulture, stoga, označava dvostruko odbijanje: organskog determinizma, s jedne strane, i neovisnosti duha, s druge, kaže T. Eagleton. Kultura istovremeno ima ambivalentan odnos prema naturalizmu i prema idealizmu, ističući nasuprot prvome da unutar prirode postoji nešto što je nadilazi i raščinja, a nasuprot drugome da čak i najuzvišenije ljudsko bavljenje ima svoj skromni korijen u našoj biologiji i prirodnom okruženju.

Ova polivalentna interakcija logična je i razumljiva jer Bog ili priroda[86] (Spinoza), ili apsolutni duh[87] (Hegel), nisu čovjeku servirali „sve na gotovo“, već su mu utisnuli sposobnost da vlastitim radom razvije još veće sposobnosti, oblikuje stvari prema svojoj mjeri i potrebama, te tako zadovolji, kako primarne, tako i sve druge, suptilne duhovne potrebe. Otuda ljudska „potreba, ne samo za kruhom već i za duhom“. U vrtlogu ljudskih potreba, kultura je u početku bila tek materijalni proces, čista funkcionalnost, da bi se vrlo brzo uključila i estetičnost, da bi se potom značenje kulture metaforički prenijelo na čistu duhovnost, što je i danas ostalo kao ključna značajka uže definicije kulture. U tom smislu, T. Eagleton primjećuje da riječ *kultura* na taj način svojim semantičkim razvojem prati sam povijesni pomak čovječanstva, od primitivne, ruralne do urbane opstojnosti.

Odgonetajući skrivena značenja prirode, čovjek uči i to učenje prenosi na nadolazeća pokoljenja. Zahvaljujući tome, nova pokoljenja „ne polaze od nule“, već od određenog nivoa već dostignutih znanja, što je veliki empirijski, socijabilni i znanstveni kapital, koji nije vlasništvo samo jednoga čovjeka, grupe, etnije, već je kapital čovječanstva.

Neposredni, svakodnevni život, sa svojim materijalnim i duhovnim potrebama, stvarao je i ostavljao tako vrijedne artefakte, koji su, također, kapital cijelog čovječanstva. Prizori pećinske umjetnosti, oruđa, oružja, pokućstva, grnčarija i dr., kako ono pronađeno u pećini

---

[86] Ibid., str. 3.

[87] G. W. F. Hegel: *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Logos, Sarajevo, 1987, str. 463.

Badanj, u Kaknju, Butmiru, tako i u Egiptu, Grčkoj i drugdje, *kulturno su blago i naslijeđe čovječanstva*, što kao takvo samo po sebi predstavlja globalizacijske procese, još od prvobitne zajednice.

Usložnjavanjem rada, s proširenom reprodukcijom većom od stvarnih potreba, rađaju se posebne potrebe koje stvaraju klasne razlike, doziraju i pothranjuju ljudsku požudu, pohlepu i razne oblike nezasitosti i „grabeži“. Klasne razlike potiskuju animizam, istovremeno stvarajući ideologiju kao iskrivljeni oblik svijesti, koja treba zaštiti i opravdati vladajuću klasu. Tako se običajnost transformira u pravo koje štiti vladajuću klasu; umjetnost se stvara za duhovni užitak vladajuće klase; religija je utjeha siromašnima i obećanje da će na drugom svijetu živjeti bolje, ali istovremeno religija služi i kao gromobran za društvene nemire, pobune i nasilno mijenjanje postojećeg sistema vlasti, što opet ide u prilog vladajuće klase.

Kultura predstavlja posebnu formu podmirivanja primarnih i sekundarnih potreba, a njihov izvor nalazi se uglavnom u nagonima organizma za samoodržanjem, kao što su: glad, žeđ, potreba za spavanjem, seksualni nagon i dr. Dakle, svaka kultura mora početi od organskih potreba čovjeka, jer sve služi čovjeku. Svaka je kultura funkcionalna, jer je nastala prvenstveno kao rezultat ljudskih potreba, a tek poslije rađao se i vremenom rafinirao estetski osjećaj i doživljaj. No, i u zadovoljavanju potreba treba imati mjeru. To je onaj osjećaj spoznaje i samospoznaje „prave mjere“ (Aristotelove zlatne sredine), u čemu ljudi često pretjeruju stvarajući *kvazi-potrebe* i *kvazi-estetske vrijednosti*, kao što su alkoholizam, narkomanija, kič, ekscentričnost u odijevanju, hrani, potrebi za ukrašavanjem tijela (tetovaža, pirsing), raznim bizarnim potrebama i mnoštvu drugih zloupotrebljenih i izmišljenih potreba i „potreba“ iz obijesti. Tako npr. seks je potreba, ali su zato prostituisanje, homoseksualizam, seks sa životinjama i druga zloupotreba tih potreba ustvari devijantne „potrebe“, potrebe iz čiste obijesti, bolesti i psihosomatske devijantnosti. Također, jedna od veoma raširenih devijantnih potreba jeste narkomanija i alkoholizam, koje su također potrebe iz čiste ekscentričnosti i obijesti, koje također vrlo brzo postaju bolesti.

Uloga kulture, prema S. Freudu, nije u maksimalnom podmirivanju potreba nego u redukciji prvotnih potreba, putem mehanizma koji prije svega koči prvotne i izvorne nagone prirode. Razne forme i oblici kulturne djelatnosti ustvari su rezultati reduciranih nagona. Zahvaljujući toj unutrašnjoj „ručnoj kočnici“, čovjek se oplemenjuje i štiti od neuroza i psihoza, te sprečava nekontrolirano pražnjenje energije, koja bi, kada ne bi bilo „ručne“, stvorila ambijent za povratak „prirodnom stanju“ i „ratu svih protiv svih“, ambijentu o kojem je Hobbes govorio.

Univerzalnost kulture njen je najznačajniji atribut. To pokazuje mnoštvo kulturnih fenomena koji su prisutni u svim ljudskim zajednicama, s određenim nijansama i modalitetima, kao što su: stanovanje, porodica, srodstvo, odgoj, religija, higijena i dr. Od najnižeg stadija razvoja, što je u nekim znanstvenim teorijama religija povezana s magijom, te jezik i društvena organizacija na principu srodstva, do najviših kulturnih univerzalija, ekonomije i birokracije. Razmatrajući problem kulturnih univerzalija, neki znanstvenici bacaju težište na moralne norme čiji je karakter identičan u svim ljudskim društvima. Jedna od tih normi je princip zaštite života članova sopstvene grupe, tj. princip samoodržanja, princip opstojnosti. Uza sve to, neki znanstvenici, kao što su Huizinga, Mor, Kajoa, Anderson i dr., smatraju da su univerzalne odlike kulture određene vrste zabave i igara, tvrdeći da je igra nastala prije kulture, te da se „igra i kultura uistinu isprepliću“.[88]

Tabu rodoskrvnuća također je priznat od strane nekih znanstvenika za apsolutno opću kulturnu univerzaliju. Sociolingvisti, pak, sa svoje strane, razvijaju tezu o općenitosti osnovnih pravila gramatike, proizišlih iz jedinstva i univerzalnosti mehanizama koji generiraju sve prirodne jezike.[89] Taj mehanizam definiran je kao jezička kompetencija, koja se smatra urođenom i svojstvenom ljudskoj vrsti. To se eksplicite ističe kod eminentnog antropologa Klaudea Levi-Straussa (Kloda Levija Štrosa), koji također, u jeziku vidi univerzalne značajke koje smatra odrazom opće strukture ljudskog uma.[90] On smatra da je svaka kultura

---

[88] Johan Hujzinga: *Homo ludens*, Naprijed, Zagreb, 1992, str. 13.

[89] Milorad Radovanović: *Sociolingvistika*, Novi Sad, 2003, str. 118.

[90] Claude-Levi Straus: *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978, str. 376.

svojevrsna kombinacija elemenata izabranih iz bogatog materijala psiho-fizičkih mogućnosti čovjeka. U pojedinim kulturama ti elementi djelomično se razlikuju, ali su zakoni njihove kombinacije univerzalni za svekolike kulturne sisteme: za jezik, za sistem srodstva, ekonomsku razmjenu i dr. Opseg primjene tog principa proširio se na sve oblasti kulture, pokušavši stvoriti zajednički kod – kao sistem pravila i zakona koji su svojstveni svim kulturnim fenomenima. Za njega je struktura mozga biološka osnova jezičkog sistema.

Antonina Kloskowska, eminentna poljska sociologinja, ističe da su univerzalističke koncepcije kulture kod ovih autora vezane za pojam o dubokim osnovama kulture u ljudskoj jedinki, shvaćene ili naturalistički ili racionalistički.

Ljudska sposobnost za posjedovanje kulture i povijesti nije naprosto dodatak našoj prirodi, nego je ona duboko u njezinoj srži. Mi nismo samo kulturna bića, kao što tvrde kulturolozi, niti smo samo prirodna bića, kao što tvrde naturalisti, već smo, bez sumnje, u procjepu između prirode i kulture, supstrat i jednog i drugog.

Ljudska snaga mnogo je razumnija od bikove. Bik može upregnuti samo svoju snagu, a čovjek svojim umnim sposobnostima može upregnuti ogromnu razornu moć prirode. Izgrađujući kulturu, čovjek kroz povijest nije štedio ni prirodu ni pripadnike svoje vrste. Friedrich Nietzche ističe da je svaki, pa i najmanji, iskorak na zemlji plaćen duhovnom i tjelesnom torturom, te primjećuje „koliko krvi i okrutnosti leži u osnovi svake ‘dobre stvari’”.

Tako i S. Freud civilizaciji istodobno pripisuje stanje primarne agresije i primarnog nerazuma, a civilizacija se iznjedrila iz sublimacije obaju ovih elemenata.[91] Freud navodi da pozitivni nagon (*Eros*), graditelj gradova, vlada prirodom i stvara kulturu; ali to čini povezujući se s našom agresivnošću unutar koje se skriva *Thanatos* ili poriv ka smrti. Kulturom dijelom upravlja ono što počiva izvan svake kulture, smrt: „Smrt nas vuče prema naprijed samo da bi nas vratila u blaženo stanje neranjivosti prije same pojave kulture“.[92]

---

[91] Sigmund Frojd: *Čovjek, Religija, Kultura*, Varšava, 1967.

[92] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 132.

Unutar kulture na djelu su razorne snage: *požuda, vlastoljublje, nasilje, izrabljivanje, osvetoljubivost*, kao i mnoštvo drugih negativnih strasti koje prijete da opustoše univerzalne vrijednosti i uopće koje prijete svekolikim rasturom.

Kod Marxa i Nietzchea možemo naći slične zaključke. *Prema Marxu, rad je oblik druženja s prirodom, koji proizvodi kulturu; ali zbog okolnosti u kojima se odvija taj rad, kultura se iznutra raspolućuje u nasilje i proturječnost*. Prema Nietzcheu, naša borba za stjecanje vlasti nad prirodom podrazumijeva potencijalno katastrofalnu vladavinu nad sobom.

Dakle, kultura i civilizacija imaju svoje lice i naličje, imaju svoju cijenu, imaju svoje klasno i univerzalno obilježje, imaju sjaj i bijedu, imaju dobro i zlo. Pomislimo samo koliko je znoja, krvi, sile, nasilja i pogibelji ugrađeno u egipatske piramide, hramove Asteka, Kineski zid, ilirske gradine, srednjovjekovne bosanske kraljevske i velikaške gradove i mnoge druge „kulturne spomenike“ i kulturnu baštinu, koja sada ne pripada samo potomcima etnosa koji ih je gradio, već čitavu čovječanstvu. Nisu li to neki od primjera, koji ukazuju da sve što vrijedi na ovom svijetu u svojim temeljima ima ugrađenu „žrtvu“.

I. 3. Kultura, etničnost, identitet

Mnoštvo je različitih tumačenja i interpretacija društvenih procesa u savremenom svijetu. Diverigentna mišljenja danas su posebno izražena po pitanjima kulture, etničnosti i identiteta, što čine ujedno središnji problem savremenih društava. Mnoga današnja društva već su uveliko u procesu laganog gubljenja identiteta u korist sveprisutnog zapadnog modela jedinstva (hegemonije) gospodarstva i njegovih institucijskih okvira, koji se ogledaju u zajedničkom (svjetskom) tržištu, parlamentarnoj demokratiji i kulturnoj toleranciji i globalizaciji. Međutim, pored tolerancije, na kojoj se permanentno potencira i koja se često neopravdano glorificira, u zapadnom svijetu sve se više govori o „kraju historije“[93] i „sukobu civilizacija“[94], kao ultradistinktivnim tendencijama, homogenizaciji i radikalizaciji kulturnih identiteta, kao odgovoru na globalističko „potapanje“. Globalna kultura, pak, za razliku od nacionalne, nema uspomena, kaže Anthony D. Smith (Antoni D. Smit), te pojašnjava da nema svjetskog pamćenja koje bi moglo ujediniti čovječanstvo, a kolektivni identitet uvijek je povijesno specifičan jer je zasnovan na zajedničkim sjećanjima, sudbonosnim događajima, specifičnom selekcioniranom iskustvu i osjećanju kontinuiteta između generacija, na koje je sav taj kulturološki supstrat prenošen s koljena na koljeno. Stoga je, kaže on, moguće zadržavanje etničkih mitova i uspomena nacionalnih kultura u sve međuzavisnijem svijetu.[95]

Naravno, djelomično se možemo složiti s ovim mišljenjem, ali ne sasvim, jer ako se prisjetimo dijalektičkih zakona, onda će nam biti jasno da svugdje postoji jedinstvo, ali i borba suprotnosti, odbijanje i spajanje, ljubav i mržnja, zlo i dobro i mnoštvo drugih ambivalentnih odnosa, koji su stvarni pokretači društvenih procesa. Tako npr. Georg Simmel (Džordž Zimel) iznosi tvrdnju prema kojoj je neprijateljstvo suštinski dio društvenih odnosa,[96] jer kako kaže, društveni odnosi sadrže konvergentne i divergentne motivacije, i ljubav i mržnju, koji su obično složeno povezani. Često se mrzi osoba koja se voli; prema tome, obično je nemoguće razdvojiti ta dva elementa u konkretnoj stvarnosti i pogrešno je misliti da jedan činilac izgrađuje ono što je drugi srušio.

---

[93] Frencis Fukuyama: *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 13.

[94] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 28.

[95] Jadranka Čačić-Kumpes: *Kultura, Etničnost, Identitet*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999, str. 7–8.

Simmelov koncept društvenih odnosa u potpunosti se poklapa s Freudovim konceptom ambivalentnosti, koji je ustvari najvažniji koncept psihoanalize. Ambivalentnost je kod Freuda određena kao „usmjeravanje suprostavljenih osjećanja (naklonosti i neprijateljstva) prema istoj osobi. Shodno tome, postoji razmišljanje, vezano za agresiju na Bosnu i Hercegovinu i počinjene zločine, da je količina tih nedjela jednako proporcionalna ljubavi i prisnosti između zločinaca i žrtava, dojučerašnjih prisnih komšija i sunarodnika, koji su napravili veliku oscilaciju od pozitivne do krajnje negativne ostrašćenosti.

U tom smislu, ambivalentnosti i proturječnosti i u kulturi su srž kulturne dinamike, koja se permanentno bori protiv „okamenjenih kulturnih oblika“ i učahurenosti kao i otpora prema svemu što dolazi od „drugih“, dok s druge strane imamo ono kooperativno „znatiželjno“ i gostoljubivo i susretljivo u prihvatanju elemenata drugih kultura, što se nadaje kao ono integrirajuće u globalnu kulturu.

Elementi globalne kulture u pojedinačnim kulturama prisutni su stoljećima. To su npr. veliki pojedinci – nosioci kulturno-civilizacijskog progresa čovječanstva, mada fizički pripadaju pojedinačnim kulturama (Platon, Aristotel, Avicena, Hegel, Isus, Muhammed i dr.), oni su univerzalne vrijednosti, oni pripadaju cijelom čovječanstvu. Poznata je činjenica da su arapski filozofi posebno proučavali Platona i Aristotela, te da je Zapad preko arapskih filozofa bolje upoznao grčku filozofiju, matematiku, astronomiju, medicinu i dr. To pokazuje da su se uvijek nastojale prevazići granice etničke identifikacije i uskoga etničkog altruizma, da bi se upoznalo „drugo“ i „drugačije“, ali isto tako, uvijek je postojao rizik one dramatične strane etnikuma: etnička diskriminacija i nasilje.

---

[96] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 81.

Socio-biološki diskurs etničnosti očituje se u rezultanti biološkog impulsa „proširenog srodništva", ali istovremeno njen ključni dio jeste etnocentrizam, kao kohezivni element, ali istovremeno, najvažniji uzrok etničke afilijacije i agresivnosti prema drugim *ne-srodničkim* skupinama, koja vodi porijeklo još od prvobitne odbrane resursa (kolektivni lov, pljačka, otmica žena, porobljavanje kao izvor radne snage), u čemu se ogleda konačni, veći reproduktivni uspjeh skupina u kojih je ta sposobnost izraženija.

Kroz te proturječnosti kulture se permanentno kreću, jer su po svojoj biti i stanje i proces. U određenom stanju ona učvršćuje određene kulturne elemente, kao što su zajedničko biološko porijeklo, jezik, običaji, vjera, kultura i dr., što je kroz vrijeme selekcionirano kao srodnički odabir, a što je ustvari koncepcija genetske osnove altruizma, dok ih spoljnje „rovarenje", u permanentnom dijalektičkom vrenju nadilazi, stvarajući ili poprimajući „sa strane" nove elemente i svojstva, što je ustvari proširenje srodničkog odabira i nadrastanje *nepotističke etničnosti*, stvarajući varijatete etničke mutacije.

To je kulturna dinamika, koja svojim ukupnim sepstvom stvara posebne identitete u vidu društvenih grupacija ili etnija. Zatvarajući se i učvršćujući u praksi dobro provjereno selekcionirano iskustvo i njegujući ga i ljubomorno čuvajući, kultura poprima pri tome određeni identitet, stvara se zasebna i specifična etnija, što postaje predmet znanstvenog proučavanja i promatranja kao etničnost.

Pitanja kulture, etničnosti i identiteta već odavno spadaju u goruća društvena pitanja jer sa svojim istovremenim procesima globalizacije i etničkih preporoda, nadnacionalnih integracija i nacionalizama, predstavljaju pravi naučni izazov. Za razliku od socio-biologije, koja naglašava selekciju i postojanost genetskog materijala i njegovu determiniranost, ideja kulturne evolucije naglašava dvostruko naslijeđe ljudske vrste: *koevoluciju gena i kulture.*

Jedno od ključnih pitanja današnjih modernih političkih opcija najčešće se javlja u formi: „Gdje stojim u tekućim spornim pitanjima današnjice?", tj."Ko sam", „Što sam", „S kim sam", „Kome pripadam",

pa i „Protiv koga sam“, kao i niz drugih pitanja u formi „Kojem krugu pripadam“, „Na koga mogu računati“ itd., što sve ukazuje na aktualizaciju nacionalnog pitanja ili prijelaza s politike interesa na politiku identiteta.

Kako navodi Alain Touraineu (Alan Tureinu), to je zbog toga što sve više definiramo sami sebe po onome što jesmo, a sve manje po onome što radimo“.[97] Zbog toga, veli on, savremeni svijet prožet je sukobima koji su mnogo radikalniji od sukoba u klasičnom industrijskom dobu i po tome što su to sada sukobi kultura i identiteta koji su u osnovi nenegocijabilni, jer nisu više samo sukobi interesa koji su bili negocijabilni“.[98] To znači da radikalna politizacija kulture vodi do novog rata – *hladnog ili vrućeg*, te u tom smislenom kontekstu, Srđan Vrcan pojam kulture svrstava među „opasne pojmove“,[99] pa se u tom kontekstu može reći da je na tragu Hantingtonove teze o „sukobu civilizacija“.

Dodirivanje, miješanje, akulturacija, sudar kultura, samo su neminovni modaliteti stvarne kulturne egzistencije i esencije. To je simbolički odabir i adaptivna funkcija kulture, čiji se dijelovi šire, prenose i oponašaju procesom socijalizacije. Na tom tragu treba istaći da je kultura živa materija, jer je subjekt kulture čovjek koji „ne miruje“.

Kulture nisu pusta ostrva i ne mogu živjeti odvojeno jedne od drugih s prijetećom distinktivnom zaštitom, čak do neprijateljstva ili samo u harmoniji i idiličnoj ljubavi. Pojedinačne kulture u pluralitetu kultura odraz su posebnih životnih, geografskih, bioloških, klimatskih i svih drugih specifičnosti. Globalna kultura ne može biti samo jezička forma za kulturu i civilizaciju cjelokupnog čovječanstva, ona je danas protkana kroza sve pore društvenog života.

Tako, u smislu kulturne statike, na tragu A. D. Smitha, S. Huntington navodi također da samo pojedinačne kulture imaju uspomene, kolektivno pamćenje i kolektivni identitet, navike, običaje i osjećaj kontinuiteta između generacija. Stoga su etnički mitovi najupečatljiviji isječci iz prošlosti koji se prenose u kolektivnom pamćenju, što predstavlja ključnu matricu kulture.

---

[97] Srđan Vrcan: „Znakovita zbrka oko etničkog“, *Kultura, Etničnost, Identitet* (Zbornik radova), Zagreb, 1999, str. 17.

[98] bid., str. 17 (lat. Negotiatio – trgovina).

[99] Ibid., str. 25.

Međutim, pojedinačne kulture, posebno one koje teže „čistoj“ etnokulturi, neizbježno su povezane s isticanjem starih rasističkih argumenata: „drugi ne mogu osjećati kako mi osjećamo, oni imaju drugačiju spoznajnu moć, oni nikada ne mogu razumjeti što mi mislimo, kako patimo i sl“. Težeći „čistoj etnokulturi“, Zygmunt Bauman upozorava na strukturu konflikta između kulture i društva,[100] na uvijek ponovljivu moguću povezanost zločina s idejom čiste kulture.

S idejom čiste kulture ili homogenog društva susreli smo se u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, gdje su se masovno vršila „etnička čišćenja“[101] tj. odstranjivanja bošnjačkog stanovništva s teritorija pod kontrolom kako srpskih (vojske i policije Republike Srpske i JNA), tako i pod kontrolom hrvatskih snaga (Hrvatskog vijeća obrane i Hrvatske vojske). To odstranjivanje (čišćenje) bošnjačkog stanovništva vršilo se zatvaranjem, raznim oblicima torture, deportiranjem i protjerivanjem te masovnim ubijanjem, što su ustvari osnovni elementi genocida, mnogo adekvatnijeg termina za spomenuta nedjela.

Zvuči paradoksalno, ali je istinito, da istovremeno teku procesi globalizacije i etničkih preporoda, tj. nadnacionalnih integracija i nacionalizama, te s njima povezana potraga za ličnim i grupnim identitetima.

Prošlost i sadašnjost bh. društva predstavlja pravu riznicu za istraživanje etničkih pojava, politoloških i kulturoloških singulariteta i pluraliteta. Bogatstvo ovih socioloških fenomena ukazuje na potrebu multidisciplinarnog pristupa, jer se kao izuzetno složeni preklapaju, a one koji se bave znanstvenim radom neprekidno mame i izazivaju na „akademski krivolov“.

---

[100] Zigmund Bauman: *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 21.

[101] Zigmund Bauman: *Genocid - slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str. 300.

Tradicionalni pristup kulturi i etničnosti susreće se s dvama osnovnim problemima. Prvi je vezan za tradicionalni pristup koji u velikoj mjeri sudjeluje u postvarenju kulture, određujući je kao zadan, ustaljen i zatvoren sistem, kao srodnički odabir i altruizam, koji je prema jednom od značenja *etnos*, što znači „sviklo mnoštvo“, tj. mnoštvo ljudi koji su „svoji“, „prirođeno srodstvo“, tj. mnoštvo ljudi koji su permanentno zajedno ili koji općenito tvore zajednicu sa svim njenim kulturnim, ekomomskim i političkim obilježjima.

Drugi problem jeste taj što ne može objasniti zašto grupacije koje imaju različita kulturna obilježja u različitim podnebljima i razdobljima mogu pripadati istoj etničkoj skupini, ili e još kompleksnije pitanje različitih kulturnih obilježja na jednom malom teritoriju, kakav je Bosna i Hercegovina. No, i to se djelomično može objasniti na taj način što etnije, iako imaju uvijek vezu s određenim toposom, ne prestaju biti etnije i kada se raspršе i izgube svoj zavičaj, jer sa sobom nose svoje običaje, jezik, vjeru i kulturno-historijsko pamćenje, što sve skupa čini svojevrsnu genetsku mutaciju.

Etničnost se sve manje definira objektivnom kulturnom posebnošću, a sve više društvenom i političkom konstrukcijom kulturne posebnosti i pokušajima društvenih aktera da joj dadnu smisao uz pomoć društvene interakcije. Kulturnu posebnost triju naroda u Bosni i Hercegovini ne možemo negirati, ali je još veće zlo permanentno je forsirati. Bosanski narod(i) osjetio je to mnogo puta kroz svoju burnu historiju, a posebno u posljednjem, dosada najprljavijem ratu u novijoj historiji i najvećim zločinima poslije Drugog svjetskog rata u Evropi.

Eminentna hrvatska medijevalistica Nada Klaić ističe da su na Bosnu kroz vijekove njeni susjedi uvijek „pružali ruke“, pljačkali je, robili, prisvajali i kada su se umorili od silnih viteških? (krstaških) pohoda, onda su promijenili strategiju, tako što su permanentnim političkim konstrukcijama forsirali kulturnu posebnost i odricali joj državnost, mada je Bosna, kako kaže Klaićeva, „između ovih država prva nastala“.[102] Intenzivnija aktivnost na ovom planu počinje još od vremena pretposljednjeg namjesnika Osmanske carevine u Bosni Šerifa Osmana Topal-paše, koji je prvi pokušao inaugurirati ideju „bosanske nacije“.

---

[102] Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994, str. 7.

Međutim, već zahuktali srpski i hrvatski nacionalisti, vidjevši Osmansku carevinu na umoru, nastoje s nacionalnim društvima (srpsko i hrvatsko) za širenje srpskog i hrvatskog imena osigurati tobože „vjekovno pravo“ na ovu zemlju. Po uproštenoj analogiji, ako „tamo“ žive Srbi, onda je to srpska zemlja, ili, pak, s druge strane, ako „tamo“ žive Hrvati, onda je to hrvatska zemlja, po staroj etnodevizi: „Čija je vjera, njegova je i zemlja“ ili: „U svojoj vjeri, na svojoj zemlji“, čime su se koristile neke nacionalne bošnjačke stranke.

U tu je svrhu masa historijskih fakata krivotvorena. Tako su mnoge bosanske povelje našle svoje mjesto u „srpskim poveljama“, kao njeni „sastavni dijelovi“, iako u tim poveljama, ili u većini njih, stoji ispred ili iza banske ili kraljevske titulature atribut *bosanski*. S druge strane, Bosna i Hercegovina prikazana je kao „hrvatske zemlje“, u *Povijesti Bosne i Hercegovine*, u „režiji“ izdanja HKD „Napredak“ iz Sarajeva 1942. godine, kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Pavelićeve Nezavisne države Hrvatske. Ta se prilika, po mišljenju endehaovske ideologije, nije smjela propustiti i iskorištena je za retuširanje povijesti, barem kada se tiče atributa za označavanje identiteta. Političke konstrukcije o kulturnim posebnostima, naginjućim „lijevim“ ili „desnim“ susjedima nije uspio razbiti ni austrougarski ministar finansija Benjamin Kallay (Kalaj), pod čijom je ingerencijom bila Bosna i Hercegovina, kao treća sastavnica Monarhije.

Vođen idejom ujedinjenja razjedinjenih bosanskih naroda, Benjamin Kallay pokušava inaugurirati Topal-pašinu ideju interkonfesionalnog *bošnjaštva*, ali pod snažnim pritiskom srpskog i hrvatskog nacionalizma to mu nije uspjelo. Zbog toga je i Monarhija sredinom prve decenije XX st. napustila tu ideju, jer su se doista pojmovi „narodnosti i konfesije“ već učvrstili još u posljednjim decenijama osmanske vlasti. Pored pravoslavnih i katolika, koji su postali Srbi i Hrvati, Bošnjaci su se u tim okolnostima mogli u političkom i kulturnom pogledu odrediti jedino muslimanskim imenom.

Ne mareći za zajedničkim bosanskim kulturnim obrascem, rastočnicima ove zemlje, posebno u posljednjem nemilosrdnom agresorskom pohodu, kulturne posebitosti iskorištene su kao najsnažniji adut za podjelu Bosne i Hercegovine: na Republiku Srpsku i Hrvatsku republiku Herceg-Bosnu; prvu, koja je Dejtonskim ugovorom pravno uspostavljena, a druga, koja i dan-danas postoji u perfidnom, modificiranom obliku „Hrvatska zajednica“. Tim podjelama i konstrukcijama nastojala se u potpunosti, prvo jezički a onda i fizički, zbrisati jedna država s hiljadugodišnjom poviješću i kulturom.

Dakle, kultura određene etničke skupine određuje identitet te etnije koji se gradi decenijima i stoljećima. U svijetu se pokazalo, kao i u bh. praksi, da kontinuirani odnosi i dodiri između etničkih skupina tokom dužeg vremena ne brišu nužno njihove međusobne razlike. Te razlike mogu biti i naglašene zbog simboličke odbrane granica identiteta ili zbog političkih ciljeva određenih etnija i država koje ih podstiču, namećući se kao kulturno-civilizacijski srodnici, zaštitnici i mentori. Takav je slučaj s jednim dijelom bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, koji se rado odriču pridjeva „bosanski“, nastojeći svakom kulturnom i političkom segmentu dodati pridjev „srpski“ i „hrvatski“, te tako jačati te identitete do krajnjeg cilja razgradnje Bosne i Hercegovine i pripajanja Srbiji i Hrvatskoj.

Treća etnija, Bošnjaci, koji su svoju nacionalnost vezali za teritoriju na kojoj žive, nalaze se između dviju (dezintegrirajućih) vatri. Svakako, bosansku kompleksnu etničku strukturu stvarali su mnogobrojni kulturno-politički procesi koji su vremenom iskristalisali osnovna obilježja etničkog i etničnosti, kao što je: kolektivno ime, zajednički mit o porijeklu, zajednička prošlost, distinktivna zajednička kultura, vezanost za određenu teritoriju, osjećaj solidarnosti i druge odrednice.

Uza spomenute značajke, često se ističu subjektivne predodžbe krvnosrodničke povezanosti u smislu porijekla od zajedničkih predaka, plemenske loze s određene teritorije. To je fenomen srodstva, koji je u kontinuitetu međugeneracijske povezanosti sa zajedničkim pretkom kao „kost naše kosti, meso našeg mesa, krv naše krvi“, kao temeljne odrednice etničnosti.

Dakle, pozivanje na zajedničku prošlost kao konstitutivno obilježje etničkog na prvi je pogled uvjerljivo, ali je istovremeno dijelom i upitno. To se ogleda u teškoćama prepoznavanja granica unutar kojih se dogodila zajednička prošlost. Zajednička prošlost često divergira a u bosanskom slučaju različito je doživljavana i tumačena, pa bi, prema riječima Dubravka Lovrenovića, u Bosni i Hercegovini trebalo prvo postići „zajednički konsenzus o bosanskohercegovačkoj prošlosti“[103], te na zdravim osnovama graditi budućnost. Ali, kako to kada niko ne odstupa od svojih ideologema, predanja, mitova, baštine i drugih distinktirajućih elemenata, kojima se zasigurno ne ulaže u zajednički „obrazac, već naprotiv, stvara sve veći jaz.

Pored mitova o porijeklu kolektivnog pamćenja, etnije se razlikuju po tome koliko su sposobne držati članove na okupu i odvojiti ih od nečlanova (autsajdera). Dakle, distinktivnost je uvijek usmjerena naspram neke druge grupe. Tako, zajednička kultura Bošnjaka ima svojstvo distinktivnosti samo u specifičnom okviru razlikovanja od Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini i obrnuto. A ona je danas, nažalost, dobrano izražena.

Također, vrijedan spomena jeste primjer distinktivnosti u srednjovjekovnoj Bosni. Kršćanstvo je bila zajednička kulturna osnova i bogumilima i katolicima, ali su očito postojale velike distinkcije unutar toga korpusa, s obzirom na to da je Bosanski sabor na Bilinu polju 1203. godine bio upriličen na inicijativu Svete stolice, u cilju odricanja od bosanske vjere (abjuracija), a za njih hereze i šizme (krivovjerne distinkcije), što je bila srž identiteta bosanskog. To je imalo svrhu nasilnog nametanja jedinstvenog kulturnog homogenog obrasca katoličanstva, tj. pokušaja nasilne akulturacije. Polemizirajući po tom pitanju u svom bogatom književnom stvaralaštvu, M. Krleža smjelo ističe da su zbog prividnog, a ne istinskog, prihvaćanja tog obrasca Bosnu razarali troipostoljetni krstaški i ini ratovi, ropci, lopovi i palikuće.[104] Ataci na bosansku kulturnu posebnost, koja čini osebujan bosanski identitet, nisu prestajali ni poslije.

---

[103] Dubravko Lovrenović: *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999, str. 50.

[104] Miroslav Krleža: „Bosanske medijavalne teme“, *Život*, br. 4–5, Sarajevo, 1965.

Naprotiv, dolaskom novih gospodara stvarali su se novi bosanski kontinuiteti, različiti kulturni slojevi, tipovi i pejzaži, kao i perfidno akulturiranje pa i asimiliranje, a nerijetko su se dešavale i najokrutnije likvidacije da bi se postigao onaj blizak odnos između države i kulture koji tvori suštinu nacionalizma. *Otuda povezanost „čiste kulture“ sa zločinom*. Dakle, pozivanje na kulturne razlike i negativne strasti koje proistječu iz toga nužno dovode do onoga što, uistinu, predstavlja barbarstvo. Tretman porobljenog puka takav je da se isključuje iz svake kategorije ljudskosti, a „učeni ljudi“ u službi zavojevača sve to lijepo pravno, književno i lirski „pacifiziraju“ i „upakuju“ u razne kulturne oblike; pravne i moralne norme, književnost, junačke i domoljubne pjesme, narodna predanja i druge kulturne forme, koji vremenom postaju kulturno naslijeđe i glavna odrednica nacionalnog identiteta. To najslikovitije prikazuje najnovija knjiga Dobrice Ćosića, u kojoj pisac-ideolog i bivši političar nastoji falsificirati historijske činjenice i prikazati Srbe kao žrtve, a Bošnjake kao zločince. Naočigled cijele svjetske javnosti i nepobitnih činjenica o zločinu genocida nad Bošnjacima, Ćosić nacionalnu srpsku sramotu nastoji prikazati kao nacionalni ponos. To je najočitiji primjer kako su kulturni oblici nastajali iz krvi, patnje i zločina.

Tako se pojavljuje i novi tip ksenofobije koji zamjenjuje tradicionalni rasizam zasnovan na pseudoznanstvenim teorijama, čija je glavna odrednica supstancijalnost kulturnih identiteta, kojim se ističe pravo razlikovanja i afirmacija svakog etničkog i kulturnog identiteta.

Te pseudoteorije na neki su način bliske, jer su im namjere iste: sistematsko isključivanje, podmetanje, zamjena teza i diskrimiiniranje. To se ogleda u starom stereotipu rasističkih argumenata kao što su: drugi ne mogu misliti kao mi, osjećati kao mi, razumjeti kao mi i u svakom slučaju ne mogu biti superiorni kao mi, pa čak ni lagati kao mi, što Dobrica Ćosić posebno ističe u svojoj „odi o laži“ u romanu *Deobe*.

Jedna od plauzibilnih značajki etničnosti jeste vezanost za određenu teritoriju. Boraveći i živeći duži period na određenom teritoriju, u etniji se stvara osjećaj da dotična teritorija pripada isključivo njoj. Taj zahtjev nameće se drugima da ga priznaju, tako da vezanost za određeni prostor određuje skoro samu bit etničnosti.

A. Smith tvrdi da etnije uvijek imaju vezu s jednim posebnim lokusom ili teritorijem, te dodaje, ali i priznaje, da „etnije" ne prestaju biti etnije kada se raspršе i izgube svoj značaj. Tako je veza s teritorijom uvijek prisutna, bilo s onom na kojoj se trenutno živi ili s onom teritorijom na kojoj se nekada živjelo, a koji se u kolektivnom pamćenju čuva kao „mit o izgubljenom zavičaju".

Dok se u drugom slučaju čuva mit, u prvom vezanost za određenu teritoriju prelazi, na zahtjev, na monopolno raspolaganje tom teritorijom.

Osjećaj pripadnosti i zajedništva, kao i solidarnosti, proizlazi kao sublimat svih prethodnih značajki, koji se u trenucima napetosti i opasnosti posebno ističe kao najsnažniji mobilizirajući faktor. On nadvladava sve druge podjele unutar zajednice. Osjećaj pripadnosti u sebi podrazumijeva i naglašenu etničku solidarnost i socijabilnost, koju Talcott (Talkot) Parsons definira kao „kolektivitet s difuznom solidarnošću". Na osnovu spomenutog formira se i zajednička karakteriologija; „zajedničke crte", kao „spoljni oblici" u životno aktivnoj liniji čovjeka, u zauzimanju stanovišta prema socijalnoj okolini".[105] Karakter je, prema tome, socijalni pojam, zaključuje V. Dvorniković.

Dakle, u svoj svojoj ukupnosti identitet oslikava bitna svojstva ljudske egzistencije određene društvene grupe. On je osiguranje nužnog jedinstva kulturnog i ukupnog sopstva u raznolikosti životnih prilika i promjenljivih situacija. Povezanost i usklađenost ličnih identiteta s kolektivnim, tj. sa zajednicom, nasušna je potreba pojedinca za identifikacijom sa zajednicom. Zato je identitet, zapravo, više proces postajanja nego stanje bivanja, a karakternost bitna socijabilna značajka.

Tako se proces nastajanja bosanskih etnija i shodno tome bosanskih identiteta može pratiti od srednjovjekovne Bosne, kada je usljed mnogih događaja i raznih utjecaja došlo do kulturnog diferenciranja čiji vrhunac i rezultate imamo danas.

---

[105] Vladimir Dvorniković: *Karakteriologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd, 2002, str. 71.

I.4. Bosanski identitet(i)

S obzirom na burnu bh. historiju, kulturnu polihromiju i razne kulturno-civilizacijske procese, ovdje možemo govoriti o jednoslojnim, višeslojnim, jednoznačnim, višeznačnim, pa i ambivalentnim identitetima. Ovaj prostor od pradavnih vremena bio je razdjelnica raznih etnija, kultura i civilizacija, tako da, kako god možemo govoriti o kulturnim kontinuitetima i diskontinuitetima, tako možemo govoriti o istim takvim procesima u stvaranju jedinstvenog bosanskog identiteta, tako i njegovu rastakanju, koji su sa posljednjim, netom prohujalim agresorskim ratom, dobili svoje (polu)konačno obilježje u smislu triju političkih naroda, gle ironije, u jedinstvenoj, nezavisnoj i suverenoj zemlji.

Od nekada politički jedinstvenog bosanskog naroda, koji je živio često u skladnoj formi „jedinstva različja“, kako to navode neki autori, s trima konfesijama, danas, zahvaljujući kiptećim retrogradnim procesima, imamo tri politička naroda, tri politička i tri kulturna identiteta i najmanje tri društva, s jakim kulturnim, političkim i drugim distinkcijama, koje kao ježeve bodlje streme prema „drugom i drugačijem“.

U tim procesima, umjesto da se jača identitet po osnovu toposa, zajedničkih kulturno-historijskih obilježja, od njega se svjesno odaljava, hiperaktivno prihvatajući kulturne obrasce kulturno-civilizacijskih srodnika lijevog i desnog nam susjeda, dok se istovremeno Bošnjacima, koji su konačno „dobili“ naciju baziranu na bosanskom identitetu, uporno osporava to pravo.

Pri tome se stvaraju rigidne ideologeme prema kojima Bošnjaci muslimani ne mogu imati naciju, jer su kao takvi na pola puta u međucivilizacijskom prostoru, tj. otrgnuti (misli se od Turske), a nisu prihvaćeni od „domicilnih nacija“ jer se ne vraćaju u „pradedovsku veru“, kako to misle neke ideologeme. Zbog toga im se nameće hipoteka osjećanja „stida zbog porijekla“ i krivice zbog „otpadništva“, jer otpadništvo se uvijek smatralo „unutrašnjim neprijateljem“, koji dovodi u pitanje vrijednosti i interese grupe i ugrožavaju njeno jedinstvo,[106] kako navodi G. Simmel. Međutim, dok je sa stanovišta jedne strane prelazak na islam otpadništvo, sa stanovišta druge strane, sa stanovišta vjernika-muslimana, primanje islama nije otpadništvo, već slobodan izbor i za njih Pravi put i prava vjera.

Diverigencija bosanskog identiteta počela je mnogo ranije, počevši još od pravoslavnih utjecaja na istočne dijelove Bosne, Huma, Primorja, stare Hercegovine, još za vrijeme srpske dinastije Nemanjića, dok je na središnje i zapadne dijelove Bosne, permanentno jak utjecaj i pritisak dolazio od katoličanstva.

Pravi početak tog pritiska dolazi sa Bosanskim saborom na Bilinu polju, aprila 1203, kada je po nalogu pape Inoćentija III (Innocent III), papski nuncij Ivan de Kazamaris, prisustvovao tom saboru na kojem je izvršena *abjuracija* (odricanje od bogumilske vjere) velikog bana Kulina, njegovih velmoža, vjerskih velikodostojnika i svih *dobrih Bošnjana*, kako su Bosanci sebe najradije zvali.

---

[106] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 93.

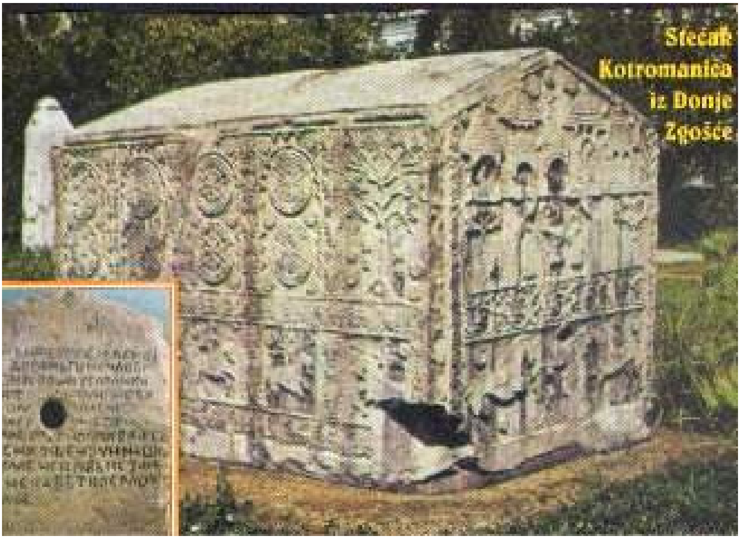

Stećak Kotromanića iz Donje Zgošće i Ploča Radovana Pribilovića iz Ričice kod Kaknja.

S obzirom na to da se Bošnjani nisu držali odredbi abjuracije, uslijedili su krstaški ratovi, koji su trajali skoro do pada bosanskog kraljevstva.

Dakle, „ognjem i mačem“ vršena je promjena bosanskog identiteta. U tom nasilnom stvaranju „novog“ identiteta križarski ratovi odnijeli su više bosanskih života, nego što je to učinila osmanska imperija za svoje vladavine.

U srednjovjekovnim izvorima, kako navodi Srećko M. Đaja, Bosanci se nazivaju *Bošnjanima* (singular: *Bošnjanin*), u lat. izvorima *Bosnenses* ili *Bossinenses*, u talijanskim *Bosnesi*, a u dubrovačkim vrlo često i *Bosignani*. Turcizirani oblik *Bošnjak*, odnosno *Bošnjaci* pojavljuje se tek nakon osmanskog osvajanja.[107] Dakle turska transkripcija bosanskog imena u početku je podrazumijevala sve Bosance, koji su sebe nazivali Bošnjani (dobri Bošnjani), dok su se Turci koristili istim nazivom, ali s malim jezičkim deformitetom u transkripciji (Bošnjaci).

---

[107] Srećko M. Džaja: „Osmansko osvojenje Bosne i Rimska kurija“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo–Fojnica, 2000, str. 222.

Ime Bošnjak upotrebljava i vladika Petar Petrović Njegoš u pismenoj korespondenciji sa skadarskim vezirom Osman- pašom, rodom iz bosanskog Skoplja (Gornji Vakuf), kada mu piše: „Kada sa mnom govoriš, kako moj brat Bošnjak, ja sam tvoj brat, tvoj prijatelj; ali kad govoriš ka' Turčin, kako Azijatin, kako neprijatelj našega plemena i imena...“[108]

Tako su kroz burnu bh. historiju stvorena tri glavna bh. identiteta, koji i danas povlače određene razmirice, opovrgavanja, pa čak i negiranja. To se posebno odnosi na bošnjački identitet, koji se određuje u odnosu na narode s kojima ih veže zajednički životni prostor, porijeklo i jezik. Po tom osnovu, i Bošnjaci su istog etničkog porijekla, kao i ostali potomci Južnih Slavena, istog jezika kao Srbi, Hrvati, Crnogorci, ali s različitim vjerskim, odnosno kulturno-političkim iskustvom, koje je postalo ključna odrednica.

Tako su se, zahvaljujući osobenom državno-pravnom razvitku i sudbonosnim događajima u Bosni i Hercegovini, pravoslavci etnički formirali kao Srbi, katolici kao Hrvati, a muslimani kao Bošnjaci.

Kako u drugim evropskim zemljama, i to mnogo ranije, tako i u Bosni i Hercegovini, vjeroispovijest je bila i ostala osnovom konstituiranja triju glavnih etničkih zajednica. Moderne evropske države nacionalne su države (po obrascu država-nacija), tako da Huntingtonova teza o religiji kao ključnoj odrednici općeg etničkog identiteta, nije ništa novo.

Isto kao što katolici (Hrvati) nemaju mnogo toga zajedničkog s Mađarima, kao donosiocima katoličke vjere, pravoslavci (Srbi) s Bugarima i Grcima, isto tako i muslimani (Bošnjaci), nemaju mnogo zajedničkog s Turcima, donosiocima vjere islama, kojeg je jedan dio balkanskog, a veći dio bosanskog življa prihvatio.

To znači da su se sva tri identiteta formirala na osnovu prihvaćenih vjera, koje su došle s triju izvora, sa strane. Prihvatajući vjeru, nijedan od triju naroda nije u potpunosti izgubio svoj bosanski identitet. To je zbog toga što nisu prihvaćene u potpunosti kulture sa strane, već samo jedan njihov dio, te se zbog toga ne može reći da se jedan dio

---

[108] Ivo Andrić: *Umetnik i njegovo delo*, Sarajevo, 1977, str. 20–21.

„pomađario“, „pobugario“ ili „poturčio“. Ova poslednja etiketa i dandanas se zloupotrebljava, a sve u cilju diskreditacije jednog etnikuma, koji stoji čvrsto na matrici bosanstva.

Sva tri etnikuma, koji uistinu čine bosanski narod, bez obzira koliko pojedine grupacije bježale od tog identiteta, imali su ono zajedničko „bosansko“, dok su kroz političko-historijske događaje imali različite uloge i poglede, pa su se tako i formirale različite kulturno-političke posebnosti, koje su vodile formiranju različitih etničkih identiteta.

Bošnjaci su u bivšoj Jugoslaviji po brojnosti bili treći narod, mada su se mnogi izjašnjavali kao Jugoslaveni, te zbog toga je stvarni broj muslimana bio možda za koju stotinu hiljada veći. Izbijanjem agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. etnički identitet za Muslimane je postao sudbonosnim određenjem, jer su već bili jednim dijelom implementirani planovi podjele i pripajanja dijelova Bosne i Hercegovine Srbiji i Hrvatskoj, te odricanje Muslimanima na status državotvornog naroda i svođenje na vjersku grupu. Politika identiteta postala je udarna oštrica nacionalističkih politika i presudni činilac društvenog statusa i opstojnosti.

Etnička pripadnost i nacionalistička ostrašćenost su bili glavni kriteriji u u političkoj podjeli funkcija, u društvenoj podjeli rada, u imovinskim pravima, u odabiru prebivališta, kao i sigurnosti za vlastiti život i ostanak na svom „ognjištu“.

U nacionalističkim politikama naših susjeda Bošnjacima–muslimanima negira se bošnjački identitet, kao i historija predturskog perioda, dok taj isti period vide samo u svojoj historiji, pa čak od vremena dolaska Slavena i Avara, ili kako to neke nacionalne stranke u predizbornoj kampanji ističu:„Od stoljeća sedmog“.

Na taj način takve ideologeme ističu vjeru kao jedini važan i presudan element etničnosti, što je zasigurno pogrešno. Nisu li svi ti ljudi, prije dolaska monoteističkih religija, pa i politeističkih, i drugih oblika religioznosti, bili Bosnijani, „dobri Bošnjani“, Bosnesi, Bosanci, ili Bošnjaci, što je inače turcizirani oblik za Bosanca, koji se vremenom kao jezički oblik (deformitet) zadržao kroz cijeli period turske vladavine, a koji je danas jako ispolitiziran.

Pridjev „bosanski“, koji se susreće na srednjovjekovnim poveljama i nadgrobnim spomenicima jasno govori o glavnom identitetu, tj. državno-pravnom, ili teritorijalno- političkom, bez obzira kojoj vjeri pripadao i kojem „se bogu molio“.

Tako Ćiro Truhelka ističe natpis, koji je pronašao na stećku obelisku, u Donjoj Zgošći kod Kaknja, s natpisom: “Sie ležit Stipan ban bosanski...“. Atribut „bosanski“, koji se nalazio na stećku, kao i na nekim kraljevskim ili dubrovačkim poveljama i dokumentima najsnažniji je argument jedinstvenog bosanskog identiteta u doba nezavisne i suverene srednjovjekovne Bosne.

Raniji dolazak na određeni topos uvijek se monopolizirao u smislu većih, pa i eksluzivnih prava u odnosu na one koji su došli poslije, pa bilo to pojedinac ili manja ili veća društvena grupa, koja je s ranijim dolaskom izvršila konsolidaciju, posvetila prostor i prisvojila ga, oformila groblje i stvorila kult predaka („grobovi naših predaka“), kao neoborivi dokaz starosjedilaštva i monopolizirajućeg posjedništva u transgeneracijskom hodu.

I s primanjem nove vjere – islama, Bosanci (Bošnjani) zadržali su niz ranije formiranih i ustaljenih autohtonih bosanskih kulturnih značajki, koje su ih bitno razlikovale od Turaka čak do kraja turske vladavine.

Iako je po osvajanju Bosne, kako piše Čedomil Mitrinović, čitav niz najznamenitije vlastele prelazi po vlastitoj odluci u islam, a za njima po redu i ostala vlastela te mase,[109] ipak je za cijelo vrijeme turske vladavine ostao dubok jaz između Turaka–Osmanlija i bosanskih muslimana.

Turci su njih zvali „Balije“, u pogrdnom smislu kao nedovoljno islamiziranog etnosa koji je zadržao velik broj navika, običaja, karaktera i drugih kulturnih značajki autohtonog bosanskog podneblja, dok su bosanski muslimani Turke nazivali „Turkušama“. I danas u Bosni imamo prezime “Turkušić“, Turković i sl., koja su ostala da svjedoči o ustaljenom nazivu za Turke – Turkuše.

---

[109] Čedomil Mitrinović: *Naši muslimani*, Beograd, 1926.

Tokom cijele osmanske vladavine za bosanske muslimane upotrebljavala su se dva naziva: dok ih je osmanska vlast kako u svakodnevnom govoru, tako i u zvaničnim aktima zvala Bošnjacima, dotle su ih nemuslimani u Bosni, kao i Mađari, Albanci, Makedonci i drugi iz susjedstva koristili naziv „turčin“, jer je vjera islam ili „turska vjera“, kako su je u kolokvijalnom govoru zvali, presudan identifikacijski faktor. To je ujedno najsnažnija kulturna distinkcija, po kojoj su se Bošnjaci jasno razlikovali od svojih sunarodnjaka istog ili zajedničkog jezika, običaja, navika, nošnje i dr.

Identitet bosanski može se pratiti i kroz kontinuitet teritorije i imena Bosna, jer kroz cijelo razdoblje turske vladavine najvećim dijelom držana je teritorija veličine kao za vrijeme Tvrtkove vladavine, kao i većina naziva toponima i ime Bosna. Dvočlani naziv Bosna i Hercegovina, koji je zadržan sve do danas, svoje korijene vodi još od turskog osvajanja „zemlje Hercegove“ (zemlje hercega Stjepana Kosače) 1477, kao administrativna jedinica „hercegovački sandžak“, a s Berlinskim kongresom uvodi se u službenu austrougarsku praksu i terminologiju, koja je ostala do danas.

Pored teritorije, imena i državno-pravnog poretka, bitnu odrednicu bosanske duhovne vertikale činila je bosanska bogumilska vjera, koja je u bosanskom identitetu prva odrednica i vrelo iz kog su se diferencirale potonje tri: katoličanstvo, pravoslavlje i islam.

Bosanska bogumilska vjera ili bosanska hereza, kako ju je službena Crkva zvala, produkt je mnogih neslaganja u hrišćanskom teološkom učenju, u kojem se dešava raskol oko učenja o Isusovoj prirodi, od Nikejskog sabora 325. god. pa dalje. Otada na scenu stupaju razna vjerska učenja, a većinu njih službena Crkva proglašava heretičkim i šizmatičkim. Tako Crkva bosanska, kao jedna od mnogih izdanaka manihejstva, predstavlja sintezu tradicionalnog dualističkog perzijskog učenja o svijetu dobra i zla s elementima ranog kršćanstva.

Bogumilska dualistička hereza tako je pod osobenim historijskim okolnostima uhvatila čvrst korijen u Bosni i razvila se u veliku moralnu snagu, koja je odolijevala troipostoljetnim vanjskim pritiscima i križarskim pohodima na Bosnu. U mnogim vladarskim poveljama bogumilski velikodostojnici nalaze se kao garanti, mnogi od njih su bili bliski dvoru, pisali povelje i radili u dvorskoj kancelariji.

Dolazak i stalni boravak franjevačkog reda u Bosni, prodor pravoslavlja u istočne dijelove, krstaške vojne i mnogi drugi procesi i događaji postepeno su mijenjali sliku Bosne, a time i njen identitet, tako da je već tokom posljednjeg stoljeća samostalnosti bosanske države došlo do velike promjene vjerske slike i ukupnog identiteta. S osmanskom ekspanzijom brojni pravoslavni živalj povlači se prema zapadu i nastanjuje istočne krajeve Bosne, a u srednjoj Bosni, uz tradicionalne bosanske krstjane, brojno se povećavaju katolici, a sa stalnim prisustvom Osmanlija od sredine XV st., počinje proces prihvatanja islama, koji je trajao preko 250 godina.

Islam prihvataju, kako navodi Č. Mitrinović, kako najviši bosanski slojevi, tako i niži socijalni slojevi, kako bosanski krstjani, tako i pravoslavci i katolici. U tom smislu, Mustafa Imamović ističe „da su islam jednostavno širile ljudske prilike i okolnosti“.[110] A te prilike i okolnosti zasigurno su proistjecale iz moći jedne jake imperije, koja je strukturirana isto kao Rimska imperija sa svim svojim vojnim, političkim, ekonomskim i kulturnim opusom, koji je u svom procesu islamizacije nametala na osvojenim područjima. Osmanlije nisu bili samo donosioci nove vjere, već i jedne nove civilizacije zasnovane na dugoj tradiciji gradskog života na Orijentu.

Dok su se u bosanskom kraljevstvu gradile tvrđave, kao fortifikacijski objekti, sa skromnim podgrađem u kojem se začinje zanatstvo i trgovina, dolaskom Osmanlija počinje stvarna urbanizacija i rađanje novih gradova, kao što su: Sarajevo, ispod tvrđave Hodidjed, Visoko, na mjestu podgrađa Podvisoki, Tešanj, Travnik, Mostar, Foča i dr. U nima se razvija intenzivan ekonomski i kulturni život, što je zasigurno utjecalo na izgradnju i razvoj bosanskog identiteta, bez obzira kojoj se vjeri pripadalo.

---

[110] Mustafa Imamović: „Bošnjački etnos: identitet i ime“, www.pregled.unsa.ba str. 5.

U gradovima se začinje intenzivnija proizvodnja, kao što je: prerada kože, sušenje i prerada mesa, prerada vune, razvoj tekstilne djelatnosti; razvijaju se pilane, krečane, drvna djelatnost, građevinarstvo, rudnici, zanati, trgovina i mnoge druge privredne i uslužne djelatnosti, kao i kulturno-obrazovne ustanove: mektebi, škole, medrese i drugi oblici duhovnog izvorišta: od narodne i umjetničke književnosti, koja se začela još na stećku i pergamentu do islamskih i drugih znanosti.

Za razliku od materijalnog opusa, u kojem su manje-više svi učestvovali, duhovno stvaralaštvo i dubok pečat islamske civilizacije i misli prihvatali su samo muslimani. Odatle počinje najveći kulturni jaz, koji je vremenom postajao sve izrazitiji, pa sve do današnjeg obličja.

Za oblikovanje bosanskih etničkih specifikuma, pored vjerskog i *kulturnog koda*, prolazak kroz različite sudbonosne događaje, ključni je činilac etničkog identiteta.

Bošnjaci, daleko više involvirani u Osmansku imperiju, pored nekih privilegiranosti, snosili su veliki teret u čuvanju, proširenju i odbrani carevine. Zbog toga su još od kraja XVII i početkom XVIII st. pa do danas izloženi skoro stalnom genocidu od, kako navodi M. Imamović, čuvenog, velikog ili Bečkog rata (1683–1699) brojni su Bošnjaci posječeni ili protjerani iz Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Boke Kotorske.

U toj kampanji odigrala se poznata haranga i egzekucija pod nazivom „istraga Poturica“, koji je kao ideološka paradigma poslužio za sve ostale genocide nad Bošnjacima, koji su sve do poslednjeg rata bili i ostali „krivci za svačiju bijedu i nevolju“, jer su, kako navode neke ideologeme, „remetilački faktor“ u velikosrpskim i velikohrvatskim planovima.

Krivci su kad se priklone jednoj ili drugoj strani, a još veći kada imaju svoju stranu. Prikazujući mehanizme „žrtvenog jarca“, T. Parsons objašnjava taj mehanizam kao „iracionalan antagonizam, kojeg je često psihološki lakše preusmjeriti, kao afekat ka spoljašnjoj grupi, tamo gdje već postoji neka osnova antagonizma“,[111] a to se upravo dešava sa muslimanima, Bošnjacima. Tako, „zanemarivši“ žestoka neprijateljstva u Hrvatskoj između Srba i Hrvata, Radovan Karadžić i Mate Boban još sredinom maja 1992. godine u Gracu sklapaju ugovor o nenapadanju, sručivši se zajednički i složno na Bošnjake. No, nije to ni prvi put, ni izuzetak, jer kako navodi M. Imamović: „Svaki veći politički potres na centralnom južnoslovenskom prostoru u posljednjih tristo godina donosio je Bošnjacima manju ili veću sumu ubijanja, progona i otimanja imovine. Uvijek je cilj bio, kao u „istrazi Poturica“ fizičko uništenje i duhovno zatiranje Bošnjaka kao muslimana“,[112] kaže on.

---

[111] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Medieran, Publishing, Novi Sad, 2007, str. 73.

Dakle, bosanski identitet, kroz različite historijske procese i sudbonosne događaje razvijao se u trima pravcima, pri tome se polahko, svako na svoj način, udaljavao od „svoje“ autohtonosti, a istovremeno prihvatajući sve veći broj elemenata „kultura sa strane“. To su ambivalentni procesi, koji su najjači upravo tamo, na raskršću civilizacija, kakva je upravo Bosna oduvijek bila. Bosanski muslimani, iako su primili novu vjeru, ipak se nisu poistovijetili s Osmanlijama, koji su donijeli islam u Bosnu.

Zadržavajući neke stare kulturne oblike i obrasce, a istovremeno prihvatajući neke nove, bosanski muslimani ne pripadaju više ni bogumilskom, ni hrišćanskom, a ni osmanskom kulturnocivilizacijskom krugu, oni se polahko izgrađuju kao poseban etnos.

Tako, Mustafa Imamović tvrdi da već s početkom XVIII st. bosanski muslimani brane zapadno krajište Osmanskog carstva, te navodi čuvenu bitku pod Banjom Lukom početkom augusta 1737, kada su do kraja porazili veliku austrijsku vojsku cara Karla VI, koji im je otvoreno zaprijetio potpunim uništenjem i progonom iz Bosne. Ovom odsudnom pobjedom Bošnjaci su faktički postali nacijom, ističe on.

To doista zorno pokazuje koliko su zajednički sudbonosni događaji važni u formiranju nacionalnog identiteta. Agresija na Bosnu i Hercegovinu i najprljaviji rat, zločini i genocid nad Bošnjacima, također je jasno pokazao i ukazao na osnovne fokusne tačke identiteta s pitanjima: Ko si?, Šta si?, S kim si?, Za koga si? i Protiv koga si?

---

[112] Mustafa Imamović: „Bošnjački etnos; identitet i ime“, www.pregled.unsa.ba/new, str. 6.

U prljavoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu agresor nije ni postavljao ta pitanja, već mu je bilo dovoljno da na osnovu religijske pripadnosti, imena ili na osnovu obrezanog ili neobrezanog falusa odredi nečiji identitet, što je zaista vrhunac morbidnosti.

Izgradnja bosanskog identiteta „na troje“ nije podrazumijevala lagana i brza rješenja. Ukliješteni sa svih strana i bombardirani raznim kulturama, vjerama i ideologijama, bosanski nacionalni singularitet, s Austrougarskom okupacijom počeo se mnogo dinamičnije granati i dobijati neke osnovne konture, koje su ostale i do danas. Dolazak Austro-Ugara, bosanski su etnosi na različite načine doživljavali. Dok su se bosanski katolici identificirali s austrougarskim okupatorom kao kulturno-civilizacijskim srodnicima, bosanskim pravoslavcima, iako im ni Austro-Ugari nisu „mirisali“, okupacija je značila „skidanje“ s trona „mrskog Turčina“, bez obzira što su i ovi okupatori i s istim namjerama došli da porobe ovaj narod i prisvoje bogatstva ove zemlje.

Bosanski muslimani jedini su pružili snažan fizički otpor u trajanju od oko tri mjeseca, a slamanjem tog otpora doživjeli su kulturno-civilizacijski šok, koji je uslijedio s prekrajanjem već utemeljenog identiteta. Tako su već s određenim upravno-administrativnim zapadnjačkim mjerama, od popisa stanovništva, označavanja ulica, katarstra imovine i drugih propisa, te načina odijevanja i sl., muslimani shvatili kao „udar na bošnjački identitet“, te su na različite načine pružali otpor i opstrukciju, sve do masovnog iseljenja u Tursku.

Za razliku od njih, bosanski katolici, sada hiperaktivno nadograđuju svoj identitet, postajući sve više Hrvati, smatrajući austrougarsku vlast „svojom“, kršćanskom, te vlast s višim kulturnim i političkim nivoom, u kojoj će dobrano sudjelovati. Bosanski pravoslavcima najvažnije je bilo da su skinuli „turski jaram“, računajući da će s novim zavojevačem lakše „izići nakraj“ i lakše izgraditi svoj identitet u ambijentu kršćanske vlasti.

U to vrijeme kod svih triju etnosa dolazi do razbuktavanja nacionalne svijesti i samoodređenja. Uporedo s tim, nova vlast, pored političke vlasti i administrativno-upravnih uzusa, sve se više ističe kulturnom hegemonijom, pozapadnjačenjem, kulturno-civilizacijskim procesom, koji je najteže pogodio i u koji se najteže uklopio bošnjački živalj.

Čitav ovaj složeni proces evropeizacije, odnosno davanja zapadnjačkog lika Bosni i Hercegovini, odvija se u uvjetima jednog socijalnog i ekonomskog prevrata koji se uglavnom prelama kroz odnose u agraru, kaže M. Imamović.[113] Odnosi u agraru ili agrarna reforma, kako su te odnose zvali, od vremena Austro-ugarske monarhije preko Kraljevine Jugoslavije jeste ustvari legalno „otimanje“ zemlje od bogatih begovskih porodica i njezino ustupanje kmetovima, solunskim borcima i dr. Gubeći na razne načine kulturni identitet, otimanjem zemlje gubio se i životno važan, ekonomski identitet. Zbog toga se veliki broj Bošnjaka iselio u Tursku i Ameriku, tako da je od dolaska Austro-Ugara do 1910. udio Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine od 38,83%, da bi spao na 32,25%.

Dolaskom nove državne zajednice Kraljevine SHS na političku pozornicu, u kojoj je dominirala srpska vlast, otvoreno se pozivalo na pljačku, otimanje zemlje i likvidaciju Bošnjaka, tako da je novoj vlasti trebalo dugo vremena da uspostavi bilo kakvu pravnu sigurnost, posebno u mješovitim područjima.

Tako su Bošnjaci, ne samo u ratu, već i u razdoblju mira, stradavali, o čemu najbolje svjedoči organizirani maskr u selu Šahovići, gdje je oktobra 1924. pobijeno oko 600 Bošnjaka – djece, žena, odraslih.[114] Stradanje Bošnjaka nastavlja se i u toku Drugog svjetskog rata, kada su izloženi dvostrukom genocidu: na jednoj strani od četnika Draže Mihajlovića, a na drugoj režimu Nezavisne države Hrvatske. Po Pavelićevoj ideologiji, proglašavajući muslimane „hrvatskim cvijećem“, negiran je identitet Bošnjaka, koje su smatrali Hrvatima islamske vjeroispovijesti, iako im nisu pružali nikakvu zaštitu od četnika.

Četnici su još od sloma kraljevine Jugoslavije aktivirali Garašaninovo *Načertanije*, koje je bilo osnova praktičnom genocidnom programu Stevana Moljevića. Prema zvaničnim podacima, stradalo je oko 100.000

---

[113] Ibid., str. 7.

[114] Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 491.

Bošnjaka, procentualno oko 8% od njihove tadašnje ukupne populacije. Zbog toga su Bošnjaci masovno pristupili NOP-u, kao pribježištu od sigurnog istrebljenja.

Tako je i naziv Musliman u aktima NOP-a 1941–1945. potpuno afirmiran, a čak su postojale i neke „Muslimanske brigade“, da bi se sa završetkom rata ponovo negirala etničnost muslimana, u smislu da je to još uvijek „etnički amorfna grupa“, te su se mogli izjašnjavati kao Srbi, Hrvati i „neopredijeljeni“. Zar može biti apsurdniji atribut od ovog „neopredijeljen“, izuzev ako je kao takav po nečijoj volji.

Tek krajem šezdesetih godina komunističke vlasti uvidjele su te nelogičnosti, te službeno usvojile, već od ranije u praksi rasprostranjeno ime Musliman, kao nacionalnu oznaku za bošnjački etnos. To je ujedno bio kompromis izmeđe Titove politike nacionalne ravnopravnosti i permanentnih srpsko-hrvatskih pritisaka o polaganju „prava“ na Bosnu i Hercegovinu.

Velikosrpski i velikohrvatski projekti, koji su u sebe uključivali Bosnu i Hercegovinu, zaboravili su odredbe ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a o statusu Bosne i Hercegovine, te su permanentno oživljavali vjekovne namjere o podjeli zemlje. Čak su se otvoreno i javno crtale karte i označavala područja koja bi trebala pripasti jednom ili drugom susjedu. U tom smislu, između ostalog, dugo je vođena i polemika o šestoj buktinji na grbu SFRJ.

Kompromisno ime Musliman, a ne Bošnjak, ni srpsko, ni hrvatsko nacionalno-političko vođstvo nije htjelo pristati na bilo koje ime kojim bi se nacionalna nominacija muslimana vezala za Bosnu, kao zemlju, koju su i jedni i drugi nastojali prigrabiti. Tako su akumulirane pretenzije, raspadom Titove Jugoslavije, dobile otvorenu priliku 1992. godine s dvostrukom agresijom i genocidom nad Bošnjacima, što je sve trebalo poslužiti kao „konačno rješenje“ Bosne i Hercegovine kao republike (države), a tako i Muslimana.

S prvim demokratskim izborima i dvostrukom agresijom na Bosnu i Hercegovinu pitanje bosanskih identiteta, kao nikad dosada izbija u prvi plan. Programi etno-nacionalnih stranaka usmjereni su na

„konačno“ određenje nacionalnih identiteta, što će s izbijanjem agresije dobiti i određeni mobilizirajući politički karakter, koji su podupirale nacionalističke ideologije Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana.

Za razliku od bosanskih pravoslavaca i katolika, koji se već odavno izjašnjavaju kao Srbi i Hrvati, bosanski muslimani, tek u vremenu zahuktale agresije, na Prvom bošnjačkom saboru 27. septembra 1993. uzimaju ime Bošnjak, kao nacionalnu oznaku bosanskih muslimana, te tako dobivaju puni nacionalni identitet, baš u vremenu kad im je prijetila fizička opstojnost.

Iako je, nažalost, ustanovljen u najtežem ratnom periodu, konačan i najviši identitet jednog etnosa predstavlja veliku pobjedu u smislu samoodređenja jednog naroda. Tako je ime Bošnjak potvrđeno i u Dejtonskom sporazumu od 21. novembra 1995. i Ustavom Bosne i Hercegovine. I ovaj put bilo je prijedloga interkonfesionalnog bošnjaštva, kao zajedničke bosanske nacije, kao što je nekada pokušavao Benjamin Kallay. U tom smislu predložena su rješenja: Bošnjak-musliman, Bošnjak-pravoslavac, Bošnjak-katolik, ali procesi nacionalnog samoopredjeljenja kod Srba i Hrvata, već su odavno bili cementirani. Unatoč tome, i danas postoje protivljenja imenu Bošnjak i bosanskom jeziku, koji Bošnjaci nazivaju svojim. Istovremeno se odričući svakog atributa „bosanskog“, bježeći od njega, brišući ga iz nazivlja gradova, mjesta i dr., čak ga se i stideći i gnušajući, oni istovremeno Bošnjacima i Bosancima odriču pravo na bošnjaštvo i bosanstvo, što je doista krajnje nepojmljivo.

I. 5. Kultura – kulturni oblici i pejzaži

Nastanjujući određeni geografski prostor, svaka zajednica, u skladu sa svojim potrebama, načinom proizvodnje, klimom, sirovinama s kojima raspolaže i dr., uređivala je i modificirala taj prostor. Na osnovu pronađenih ostataka, kulturni geografi desetljećima su povlačili granice među tzv. kulturnim svjetovima. Pri tome su neki istraživači poistovjećivali kulturne granice s etničkim.

Ljudi su još od pamtivijeka uočavali razlike po pojedinim zemljišnim arealima u gradnji nastambi, oruđima za rad, načinu obrađivanja zemljišta, nošnji i drugim društvenim značajkama, te u tim dodirima uzimali one obrasce koji su i njima odgovarali.

Dakle, prirodne, klimatske, gospodarske, strateške i druge značajke bitno su utjecale na formiranje kulturnih pejzaža kao različitih modaliteta u okviru jedne kulture.

Vrsta materijala, oblik krova, sadržaj kuće, broj katova i sl. izravno su ovisili o vrsti građevinskog materijala koji dominira u tom arealu. Spratnost i oblik krova – zasigurno je u direktnoj zavisnosti od vremenskih uvjeta, ekonomskih potreba, te od trajnih prirodnih i socijalnih okolnosti života neke društvene zajednice.

Ti uvjeti izravno utječu na formiranje tradicije stambene izgradnje i drugih tradicija koje se očituju u pejzažu. Otuda i ne čudi što se katkad zemljišni areali poistovjećuju s etničkim. Zbog svoje konfiguracije, strateškog položaja i klimatskih pojaseva, u Bosni i Hercegovini mnoštvo je kulturno-regionalnih zasebnih cjelina, počevši od neolita, Ilira, rimske dominacije, do srednjovjekovne Bosne. Nijedan kulturni oblik nije se isto razvijao, ni sadržajno ni po obimu, kako u nizijskim dijelovima, pored rijeka i značajnih komunikacija, tako i u brdsko-planinskim dijelovima, gdje je društvena interakcija bila mnogo slabije zastupljena, na područjima „zatvorenih kultura“. Neka nepristupačna planinska sela i dan-danas žive po životnom obrascu od prije više vijekova i to svako selo, bez obzira na blizinu drugih, sa svojim specifičnostima koje čine poseban i kulturni i psihološki kod, koji se često naziva po planinskom kompleksu, kao npr.: Romanijci, Vlašićani, Borčani, Prenjani, Podvelešci itd., te općenito gorštaci, planinci i sl.

U tom mozaiku areala, mnoštvo kulturnih oblika sa svim njihovim atributima čini multikulturalnost ili kulturnu polifoničnost. Ona je u svojoj strukturi intersubjektivna realnost koja nastaje i modificira se tokom socijalne interakcije.

Tokom dugotrajne međusobne komunikacije u svakoj sredini niče niz posebnih materijalnih praksi koje su vezane uza svakodnevni život, te niz posebnih simbola i značenja. Dok je, npr., u ravničarskim prostorima svakodnevnica poljoprivreda, u brdsko-planinskim predjelima to je stočarstvo. Tradicionalno graditeljstvo u Hercegovini oslanja se na kamen, dok u Bosni prevladava drvo i cigla (ranije nepečena glina tzv. ćerpič).

Iz različite svakodnevne prakse u različitim prostorima rađaju se posebni simboli i posebna značenja, kao što su: svjetonazor, boje, forma, oblici, pristup i sl. Tako iz niza materijalnih praksi, značenja i simbola, koji karakteriziraju neku društvenu zajednicu, izranja pojam kulture. Nju prepoznajemo u pojedincu kao članu društva, grupi, institucijama, proizvodnji i sl. Ona se manifestira kao sistem simbola i značenja nastalih kao produkt intersubjektivne realnosti koja nastaje i modificira se tokom socijalne interakcije.

U tom dijalektičkom procesu kulturna distinktivnost prisutna je čak i u okviru određenih grupa i regija, te na osnovu toga može se govoriti o kulturnom pejzažu i elementima supkulture, kako horizontalno, tako i vertikalno. Horizontalno se veže uz različite prostorne areale (regije), a vertikalno za kulturnu polifoničnosti, gdje imamo mnoštvo kulturnih tradicija i sistema zajedničkih simbola i značenja koji upravljaju ponašanjem i životom čovjeka. Za jedan grad ili naselje može biti vezan niz nacionalnih, povijesnih, književnih, historijskih i drugih konotacija, kao i materijalnih stvari – monumentalnih građevina, grafita, te etničkih tradicija, običaja, navika i sl., što doista čini duh grada, naselja ili mjesta. To sve skupa u pravilu simbolizira nacionalni kontinuitet. Nacionalno kodirana simbolika, materijalizirana u betonu, kamenu, metalu i sl., postaje dijelom opipljive realnosti, dijelom kulturnog pejzaža jednog povijesnog razdoblja.

Različiti kulturni pejzaži u Bosni i Hercegovini prisutni su i jako izraženi kroz cijelu njenu prošlost. U tom smislu, geografska karta Bosne i Hercegovine liči na „leopardovu kožu“, koja je puna nepravilnih kružića, tj. skoro autonomnih kulturnih entiteta, koji uporedo s drugima, uz često vrlo malo zajedničkih elemenata, prebivaju na istom živom organizmu, tj. na istom državnom teritoriju. Ta geneza može se pratiti od prvih etničkih grupa: od ilirskih plemena, koja su međusobno i unutar sebe različita, ne prestajući to biti i s rimskom upravom i njihovim snažnim procesom romanizacije, koji nije mogao sve staviti „pod svoj konac“, kao što nisu ni drugi kulturno-civilizacijski procesi docnije: kristijanizacija, islamizacija, vesternizacija (austrougarizacija), kao ni posljednji društveno-ekonomski procesi „samoupravnog socijalizma“, kao i današnji procesi globalizacije. Kulturni pejzaži ostali su uočljivi i do dan-danas, od regije do regije, od općine do općine, od sela do sela, što predstavlja jedinstven primjer kulturne polifonije u savremenoj Evropi.

Glava II

DODIRIVANJE I SUŽIVOT KULTURA

II. 1. Bosna i Hercegovina, antropogeografski prostor na razmeđu velikih civilizacija

Bijaše dio Ilirije, koja sad Bosna se zove.
Divlja zemlja, ali bogata srebrnom rudom.
Tu se dugom brazdom nisu prostrana pružala polja.
Ni njive koje bi obilnom rađale žetvom.
Nego surove gore, nego sure, nebotične stijene.
I visoke kule na vrletnom stršući bilu.

Iani Pannoni Quinque: *Elegiarum Liber* (El. VI)

Ljudski život, bez obzira na njegov kvalitet i nivo organiziranosti, vezan je u prvom redu za određeni prostor. S dužim boravkom taj prostor postaje „životni prostor“, a ljudi ga počinju i biološki i duhovno osjećati svojim. Tu ljudi uređuju svoje nastambe, svoje gospodarstvo, razvijaju socioekonomske i sociokulturne odnose i prilike, te zajedno s drugima stvaraju i razvijaju državnu organizaciju. Živeći i radeći, ljudi razvijaju svoje stvaralačke potencijale, te se vremenom taj prostor živućoj etniji doima kao njihovo autonomno geo-političko područje na koje imaju prirodno pravo i na kojem mogu organizirati i razvijati državnu organizaciju. Napose, oni su tu uložili svoj rad, trud, vrijeme, emocije i sl. Pri tome, treba naglasiti da sav taj životni prostor nije idealan, da tu ima plodne, manje plodne i neplodne zemlje; da to nije samo ravnica, već da tu ima i brda, planina, šuma, rijeka, neprohodnih staza i bogaza, te uza sve to, i surovu klimu, što ga sve skupa čini za ugodan život manje privlačnim. No, kroz historiju, često se dešavalo da su manje vrijedni prostori (brda, litice, stijene u većini opasnih situacija za određenu društvenu etniju odigrali ključnu i spasonosnu ulogu).

Međutim, u pravilu je da oni vredniji prostori stjecajem prirodnih okolnosti postaju jezgrene stanice, najpodesnije za narodno sabiranje i zametak državne organizacije. Tako je, npr., za Latine *Latium*, za Grke

Atika, za Bosnu prostor uz gornji tok rijeke Bosne, od Sarajevskog polja do Vranduka. Svaki državni prostor jedne etnije ili grupe etnija u kontekstu je s drugim životnim prostorom drugih etnija, koje međusobno graniče s prirodnim preprekama, planinskim vijencima, rijekama, morima, jezerima – koji ih razdvajaju ili prirodnim integrirajućim elementima spajaju.

Političke granice, bez obzira na prirodne uvjete, nastaju kao rezultat uspona jedne ili opadanja druge države. Pored geostrateškog položaja jedne zemlje, najvažnija je veličina zemlje, tj. veći prostor predstavlja veću društvenu zajednicu, veću političku i gospodarsku snagu. Naravno, ovo pravilo ima i svoje izuzetke. Ponekad i manji prostor, s velikim komparativnim prednostima, kao npr. Holandija, Belgija, Danska, Venecija, Dubrovnik i dr., mogu imati veću privrednu i političku snagu nego drugi. U prošlosti se to posebno očitovalo kod Venecije i Dubrovnika. Ove dvije male republike znale su iskoristiti svoj povoljni položaj kada je središte svjetske trgovine i prometa bilo na Sredozemnom moru.

Mlečani i Dubrovčani znali su iskoristiti svoje veze sa zaleđem, posebno s Bosnom, s kojom su imali izvrsne ekonomske i političke odnose, od vremena povelje velikog bana Kulina (1189) o slobodnoj trgovini „po cijeloj Bosni“, kojom su se otvorili odnosi ekonomske, političke i kulturne saradnje tokom cijelog perioda bosanskog srednjovjekovlja, pa i tokom osmanske vladavine.

Aktivnosti Dubrovačke republike u Bosni u trgovačkom, zanatskom, rudarskom, umjetničkom i svim drugim društvenim odnosima, bile su ujedno i u funkciji istinskih kulturno-civilizacijskih poklisara. Dubrovčani su svojim aktivnostima inicirali i stalno potencirali društveno cirkuliranje u unutrašnjosti, od čega su svi imali koristi.

Dakle, gibanje ljudi iz zaleđa prirodno se zaustavljalo na morskoj obali gdje je život cirkulirao brže i jače. Na morskom rubu, kuda su vodili svi putevi, prirodno se javlja brže zgušnjavanje stanovništva, brža podjela rada i snažniji gospodarski napredak, što dobija međunarodnu važnost i kulturni univerzum stvaranjem širih zajedničkih duhovnih vrednota.

Smještena većim dijelom u brdsko-planinskim predjelima jugoistočne Evrope, Bosna se uvijek nalazila pod unakrsnim utjecajima i to: transverzalnim s juga i sjevera i longitudinalnim s istoka i zapada. I pored ustaljenog stereotipa kod nekih pisaca o bosanskim neprohodnim vrletima, uskim klancima, stazama i bogazama, u Bosnu su dolazile razne kulture, prastarim putnim komunikacijama, dolinama rijeka Neretve, Bosne, Vrbasa, od mlađega kamenog doba (neolita), te za vrijeme Rimske imperije, kada je taj prostor bio uključen u rimsku pokrajinu Ilirik, pa onda u provinciju Dalmaciju, zatim u doba širenja kršćanstva, franačke najezde, mletačkog gospodarenja u Primorju, te u doba organiziranja ugarske države u srednjem Podunavlju. Zahvaljujući tim utjecajima, dolazilo je do gibanja transverzalnim putem sa sjevera i juga. Obrnuto se dogodilo poslije raspada Rimske države na istočnu i zapadnu, i poslije propasti zapadnog dijela, kada je istočno carstvo kao baštinik cijele bivše države postavljalo zahtjeve i zapadnom dijelu Balkana, koje je ponekad znalo i provesti.

Isto tako, longitudinalne veze od istoka prema zapadu vršene su za vrijeme Osmanske imperije.

S ovim unakrsnim vezama kroz burnu bh. povijest, promjenom političke vlasti, mijenjala se i etnička struktura stanovništva, a samim tim mijenjali su se i kulturno-civilizacijski kodovi, te se na tako bolan, težak i povijesno polifoničan način stvarala bosanska multikulturalnost.

Kroz povijest ona se profilirala u svojoj idealno tipskoj verziji koja označava najviši stupanj koegzistencije elemenata, koji potječu iz različitih tipova kultura, uz prisustvo integrativnih procesa, koji, kako kaže H. Repovac, nadilaze partikularnost i uskost nacionalno konstituiranih kultura, dok s druge strane, pod multikulturalnošću u Bosni i Hercegovini često podrazumijevamo paralelno življenje različitih kulturnih tipova jednih pored drugih sa skromnim i gotovo nikakvim ulaganjem u jedinstveni kulturni obrazac.[115] Ponekad je na djelu i „prisilno“ približavanje različitih kulturnih tipova, pri čemu se u novom kulturnom obrascu raspoznaju samo karakteristike dominantnoga kulturnog tipa.

---

[115] Hidajet Repovac: „Da li je moguća bh. multikulturalnost“, *Hijatus*, br. 1, Zenica, 1995.

To je zasigurno rezultat jače i sistemski duže prisutne političke sile, koja je na sebi svojstven način utiskivala svoje administrativne, kulturne i svake druge obrasce. Zato je Bosna, kako kaže S. M. Džaja, zemlja epohalnih zaokreta, izlomljenih kontinuiteta i diskontinuiteta, prorijeđenih i teško čitljivih spomenika i zapisa različitog civilizacijskog porijekla.[116]

Prostor Bosne i Hercegovine od prethistorije pa dalje poprište je velikih migracija, etničkih formiranja i preobražavanja, od etnije poznate kao „Slavonska kulturna grupa“ u brončano doba, do ilirskih plemena u metalno doba. Tu su i čuveni ratnici Kelti, Rimljani, Goti, avarsko-slavenske skupine te poslije Ugarske krstaške skupine, kao i osmanska, turkmenska, mongolska, arbanaška plemena, te razne manje skupine koje su dolazile s osvajačima, te djelomično ostajale na bh. prostorima, ostavljajući aktivnog traga u bosanskoj etnografiji i kulturno-civilizacijskom supstratu.

S obzirom na dominantan brdsko-planinski reljef i tešku prohodnost, istina je da su kulturni utjecaji teže dolazili, ali je, također, istina da su, kada bi već došli, teže i odlazili i teže ustupali mjesto novim kulturama. Ni snažni kulturno-civilizacijski procesi, kao što su romanizacija, kristijanizacija, islamizacija, austrougarizacija i jugoslavenizacija nisu uspjeli sve skupine „utjerati u svoju brazdu“, koliko zbog konfiguracije tla, nepristupačnosti i neprohodnosti pojedinih geografskih areala, toliko i zbog osebujnog bosanskog „inat-koda“. On je u svojoj genetski stvorenoj osnovi i strukturi naučio da se bori, da se protivi i da se „inati“ svemu onome što se silom i na bizaran način nameće i nudi kao obrazac, diktat ili imperativ. Zato su bh. kulturi svojstveni i skoro imanentni višestruki kulturni paralelizmi, karakteristični kroz njenu cijelu povijest. Na taj način, kao poseban kulturni supstrat nadaje se bosanski duh.

---

[116] Srećko M. Džaja: *Konfesionalnost i nacionalnost u BiH*, Svjetlost, Sarajevo, 1992, str. 11.

Bosanski duh, kao što kaže M. Filipović, koji je prvi „načeo“ ovu temu, jeste „duh jednog naroda (bosanskog naroda), kao subjektivni izraz cjelokupnosti uvjeta njegova života i onog specifičnog odnosa prema životu, koji konstituira narod, kao specifičnu povijesnu opstojnost, zato on jeste povijesna tvorevina i povijest je njegov pravi izvor i medij u kojem se on javlja“.[117] Za F. Topića, bosanski duh, prije svega, održao se pamteći sebe u mijenama, bolje rečeno „to je kontinuitet u diskontinuitetu“,[118] te bosanski duh treba prije svega tražiti u njegovoj polivalentnosti, u njegovoj trajnoj sposobnosti da se veže za duhovna otkrića u svom okružju i da sebe ugrađuje u njih, jer je Bosna i Hercegovina kroz čitavu svoju povijest bila mjesto susretišta, ali i sudaranja i prožimanja različitih duhovnih sistema, ili, kako to kaže N. Kurto, „stoljećima je prostor Bosne i Hercegovine bio duhovna kapija između Istoka i Zapada“.[119]

II. 2. Kultura, kulturni tokovi i procesi u povijesnoj retrospektivi

Dostignuto znanje i artefakti sve su donedavno ukazivali da je čovjek živio na tlu Bosne i Hercegovine u razdoblju mlađega kamenog doba (neolita), tj. prije pet-šest hiljada godina. Međutim, kako odmiču arheološka istraživanja, te granice sve se više pomjeraju dublje u prethistoriju. Posljednji nalazi iz sjeverne Bosne pokazuju da se čovjek ovdje naselio još u razdoblju starijega kamenog doba (paleolita), prije stotinjak hiljada godina. Ljudsko prisustvo u tom razdoblju potvrđuju gruba kamena oruđa kojima se koristio u svakodnevnom životu. Takva nalazišta otkrivena su na lokalitetu Kamen kod ušća rijeke Usore, zatim u Maloj Gradini u Kulašima, Velikom Majdanu kod Tešnja, Pećini kod Banje Luke i drugim mjestima. Arheološki nalazi na tim lokalitetima jesu grubo obrađena oruđa (ručni šiljci, strugalice i sl.) koja pripadaju, prema riječima E. Imamovića, međuledenom dobu paleolitske kulture *mousteriena*, koja se razvijala u razdoblju između 125.000 i 60.000 godina p. n. e.[120] Historičar E. Imamović navodi da su prvi bosanski prastanovnici pripadali neandertalskom tipu čovjeka, koji se u Evropi pojavio prije 34.000 godina, tj. u razdoblju starijega kamenog doba, kada se već pojavljuje likovna umjetnost, obrada kostiju, pojava pečene gline i sl., odnosno prvi oblici i predmeti obrađeni „lukavstvom uma“ i vještinom ruku, koji su poslužili čovjeku da preživi, da nadvlada prirodu u surovoj borbi za golu egzistenciju. Pored funkcionalnosti, kod čovjeka se vrlo brzo razvila umjetnička „žica“, tako da je on, pored umjetnički obrađenog oruđa, počeo likovno prikazivati svoje žrtve ili životinje, koje su bile njihov totem i sl., što upućuje na to da je *likovna umjetnost bila prvorođenče kulture*. Pored zadovoljenja funkcionalne uloge nekog predmeta, kojim su se zadovoljavale egzistencijalne potrebe, sve je više prevladavala estetska značajka, tj. ona najsuptilnija nit kulture po kojoj će se vrlo brzo raspoznavati ljudi, plemena i narodi.

---

[117] Muhamed Filipović: „Bosanski duh u književnosti – šta je to“, Zbornik radova: *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999, str. 156.

[118] Franjo Topić: „Jedinstvo u različitosti“, Zbornik radova: *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999, str. 85.

[119] Nedžad Kurto: „Duhovna kapija između Istoka i Zapada“, Zbornik radova *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999, str. 135.

U najmlađem nalazištu paleolitskog doba na tlu Bosne i Hercegovine (mlađi paleolit – od prije 14.000 godina) u pećini Badanj kod Stoca, pronađeno je na hiljade kamenih alatki, graviranih kostiju i nakita u vidu ogrlica načinjenih od probušenih pužića, malih školjki i zuba jelena, te izvanredno likovno ostvarenje paleolitskog čovjeka, načinjeno na zidu pećine u vidu figure slične konju. Ovi kao i mnogi drugi oblici ljudskog izražaja nesumnjivo govore o novoj dimenziji ljudskosti, o kulturi.

Zasigurno je da su u nekim predjelima jugoistočne i istočne Evrope veća stalnost i sigurnost bili dobra osnova daljnjeg razvoja kulture. Tako su u moravskim nalazištima pronađene neobično fine i diferencirane koštane i kamene rukotvorine, kao što su brušeni i bušeni kameni pribor, izrazito bogatstvo nakita i umjetnina, zatim pečena sitna plastika od gline i mnoštva drugih stvari, što ostavlja dojam da su nalazi iz te skupine u neku ruku prednjačili, da su barem u zametku anticipirali upravo neolitski fine i dopadljive crte. Slični motivi konja, poput onog u pećini Badanj kod Stoca, pronađeni su u nalazištima Vogelherd u Njemačkoj, u spiljama Le Portel, Niaux Lascaux u Francuskoj, u spilji Altamira u Španiji, te na razdjelnici Evrope i Azije, na južnom Uralu, u spilji Kapovaji pronađena je slika mamuta. To govori da je kod mnogih skupina mlađeg paleolita, od Evrope do Sibira, lov izrazitije napredovao od sakupljačkog privređivanja, što se odrazilo na prethodno spomenute kulturne predmete i umjetnički izraz.

---

[120] Enver Imamović: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo, 1993, str. 9–10.

Pored lova, koji kao osnovni oblik privređivanja povezuje ove životne prostore, i u sve većem obujmu koriste se kosti, rogovi, bjelokosti, razni kameni oblici kao sirovina za izradu oružja i oruđa, ali i naprava za ceremonije, za nakit, umjetnine, kao i razne predmete za odmor i dokolicu. Za izradu lijepih i izduženih šiljaka oružja posebno se zahtijevala upotreba nove tehnike, tehnike brušenja, uljepšavanja, taljenja i otvrdnuća u vatri. To su fiksirana odbrambena koplja (palisade), ručna koplja, strijele, sjekire i sl.). Taj kulturni opus širio se u svim smjerovima, od krajnjeg zapada Francuske i Španije do Sibira, te od Sredozemlja i Afrike do sjevera Njemačke i Poljske.

Pored likovnih radova na stijenama i svodovima spilja, bilo je veoma rasprostranjeno urezivanje raznih oblika i reljefa na malim pločicama, zatim skulpturalno oblikovanje upotrebnih predmeta, kao i nepredmetna ornamentika izvedena iz predložaka iz prirode, te slobodna (sitna) plastika i izrazito apstraktno geometrizirana ornamentika.

Prvi kompleks najprije se koncentrirao u zapadnoj Evropi – u jugozapadnoj Francuskoj i sjevernoj Španiji, potom u sjevernoj Evropi, te širokim prostranstvima istočne Evrope i nekim dijelovima srednje Evrope, zahvativši i dijelove jugoistočne Evrope.

Na polju skulpture posebno su zanimljivi ženski likovi iz mlađeg paleolita (tzv. paleleolitske venere), koji su često veoma šematizirani. Skulpture pronađene na istoku Evrope, u srednjoj i zapadnoj Evropi, kao i na našim prostorima (u kasnijoj fazi), pokazuju različite stupnjeve sličnosti, prirodne oblike i stilizacije. Zajednička značajka jesu likovi sa salovitim izobličenjima, širokom karlicom i velikim grudima, što je, zasigurno, odraz prisutnog idealnog tipa žene, prije svega sa znakovitim simbolima plodnosti i rađanja.

Mlađe kameno doba (neolit) na tlu Bosne i Hercegovine započinje u IV mileniju p. n. e., u vrijeme kada su zapadna i srednja Evropa već bile preplavljene tom kulturom. Na tlu prednje Azije, Egipta i Sredozemlja neolit se javlja između VI i V milenija p. n. e. Dakle, kulturni tokovi od Sredozemlja, Male i prednje Azije išli su na sjever i zapad.

Obrada zemlje, čime počinje prava kultura i civilizacija, te uzgoj stoke, pomoću koje se obrađivala zemlja i koja je služila za višestruke namjene, bili su novi i stabilniji načini privređivanja, kao i čvršći garanti ljudskog opstanka.

Uz obradu zemlje i uzgoj stoke podižu se trajne ljudske nastambe čiji su ostaci pronađeni diljem Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući svom geografskom položaju, o kojem ćemo i kasnije govoriti, ovdje su se tokom neolitskog doba sustizali, dodirivali, sudarali i prožimali razni kulturni utjecaji, tokovi i procesi, s jedne strane s jadranske obale (Mediterana), a drugi iz Podunavlja (srednje Evrope). S tim utjecajima stvarale su se i sintetičke tvorevine s brojnim lokalnim specifičnostima. Tako su u Bosni i Hercegovini nađeni mnogobrojni ostaci, ne samo posebnih već i miješanih stilova, obogaćenih i jednim i drugim, kao i kulturnim pejzažima pojedinih regiona i oblasti. Najstarija i najpoznatija neolitska kulturna naselja u Bosni i Hercegovini dosada su evidentirana u Gornjoj Tuzli, Kaknju, Obrima kod Kaknja, Zelenoj pećini kod Mostara, Arnautovićima i Okolišću kod Visokog.[121]

O kreativnim sposobnostima čovjeka s ovih prostora, također, svjedoče pronađeni ostaci zemuničkih, poluzemuničkih i sojeničkih nastambi, te njihova raznovrsnost i brojnost. Najpoznatija nalazišta poluzemuničkih nastambi (do pola ukopane u zemlju) jesu ona u Kaknju, Obrima kod Kaknja, Arnautovićima kod Visokog i dr. Ovi pronalasci dovoljno govore o kulturi stanovanja i uopće o kulturi u to vrijeme. Rodovski način života dugo se zadržao, posebno na pojedinim prostorima jugoistočne Evrope. U nekim našim krajevima još uvijek postoje velike rodovske zajednice koje se suštinski ne razlikuju puno od prvobitne zajednice. To je slučaj u udaljenim planinskim selima, gdje se takav oblik života zove samo "zajednica".

---

[121] *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, „Arheologija“, sveska XXVII, Sarajevo, 1973.

Žena je kao izvršilac teških poslova u domaćinstvu bila i glavni kulturni kreator, jer pored svekolikog fizičkog opterećenja, od žene je dolazilo ono najsuptilnije, kao što je odgoj djece, uzgoj poljoprivrednih kultura, odjevne kreacije, grnčarija, nakit i sl.

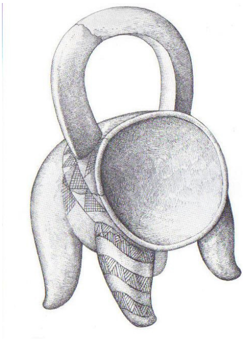

Kultni Riton, Kakanj, srednji Neolit.

Dominantna uloga žene (matrijarhat) bitno se reflektirala i na duhovni život. Materinstvo i ženstvo postaju glavnim izvorom prvih religijskih pojmova, što se vidi i u ikonoplastici, gdje su male figurice – idoli, odreda ženski, a ne muški. Usto, i glavni kultni predmeti podsjećaju ili su direktna izvedenica iz ženskih atributa. Tako, npr., „kultni Riton" simbolizira ženski i životno produktivni princip, kult plodnosti i rađanja.

Otkriće metala, na prijelazu iz III u II milenij p. n. e. unijelo je velike promjene u historijskom razvoju ljudskog društva. S metalnim oruđima i oružjima lakše je bilo savladati životinje, obraditi zemlju, odbraniti se od neprijatelja, proizvesti viškove hrane, odjeće, obuće i uopće, potčiniti svojim potrebama i prirodu i životinje, pa i ljude.

Uz ekonomski i kulturni dinamizam, za metalno doba vezane su velike migracije stanovništva, posebno one s istočne hemisfere, poznate pod nazivom indoevropska seoba naroda. Koncem III milenija p. n. e. s prostora evroazijskih stepa pokrenuo se veliki val stanovništva prema zapadu (Evropi), istoku (Indiji i Perziji) i jugu (Bliski Istok i Egipat). Seobe naroda ujedno su značile i osvajanja novih prostora. Osvajači su dolazili na konjima, naoružani metalnim oružjem i uopće dobro organizirani, te im nije bilo teško u jednom mahu savladati i sebi potčiniti mirno neolitsko stanovništvo. U tim pohodima doseljenici iz dalekih krajeva zauzeli su i Balkanski poluotok, pa tako i područje današnje Bosne i Hercegovine.

Na području Bosne i Hercegovine malo je pronađenih tragova koji govore o početku metalnog doba, koje je vezano za bakar. Prvi jasniji tragovi vezani su za brončano doba i za etničku grupu koja se doselila iz Posavine, poznatu kao „Slavonska kulturna grupa“. Ona je u poriječju rijeke Save i sjeveroistočnoj Bosni, kao i u dolini rijeke Bosne i Vrbasa, ostavila tragove svoje metalurške djelatnosti. To pokazuje da su rudarstvo i metalurgija postale primarne grane privređivanja te etničke grupe. O tome svjedoče ostaci troske, kalufi za lijevanje, sirovine i izrađevine te mnogi drugi ostaci. Zbog svojih bogatih rudnika i drugih prirodnih bogatstava Bosna je stoljećima bila izložena nasrtajima raznih pljačkaških i zavojevačkih pohoda.

Koncem II milenija, pronalaskom novog metala – željeza, dolazi do velikih pokreta stanovništva na evroazijskom tlu. S pojavom željeza na području Balkana i Bosne i Hercegovine za povijest i kulturu najvažniji događaj jste profiliranje novih etnički srodnih skupina – Ilira. Ilirska plemena pokrivala su jedan širok prostor, od juga Balkana (Albanija) do današnje Ilirske Bistrice (Slovenija), a prema nekim znanstvenicima čak do Italije. U Albaniji i na Kosovu i dan-danas veoma su rasprostranjena muška imena „Iljir“ i „Baton“, a Ilirska Bistrica ostala je i do danas u slovenskoj toponomastici.

Prema dosadašnjim znanstvenim dostignućima, Iliri su etnički najstariji stanovnici Bosne, a i većeg dijela Balkana. Oni su, iako sa stanovitim razlikama, kulturnim, običajnim, vjerskim i političkim uvjerenjima ipak činili jedan narod, i oni predstavljaju de facto „žilište“ bh. identiteta. Ilirska plemena na prostorima Bosne i Hercegovine bila su organizirana u „savez ilirskih plemena“, koji je u miru zasigurno funkcionirao na principu današnjih kantona, ili, možda entiteta, a u ratovima, kao što su bili ilirsko-rimski (od 229. godine p. n. e. do 9. godine n. e.), kao savez (alijansa) plemena, što bi se modernim političkim rječnikom reklo kao federativna ili konfederativna državna zajednica.

Padom Vranduka (rim. Arduba) u posljednjem ilirsko-rimskom ratu, od 6. do 9. godine n. e.,[122] Rimljani su konačno zauzeli Ilirik, koji su odmah podijelili na dvije provincije: provinciju Dalmaciju i Panoniju, s internim (entitetskim) limesom u južnim dijelovima sjeverne i sjeverozapadne Bosne.

Uzrok ilirsko-rimskih ratova nisu bila samo ilirska gusarenja po srednjem Jadranu, nego nadaleko poznati bosanski rudnici željeza, srebra, zlata i drugih metala.

Bosanski rudni potencijal i metalurški proizvodi bili su Rimljanima poznati i mnogo prije ilirsko-rimskih ratova, kada su Desidijati u Veneciji imali svoje predstavništvo u koje je iz Bosne samo u jednom karavanu znalo stići i po 15 tona raznih metalnih izrađevina (oružja, oruđa, bojne opreme, posuđa, nakita i raznih drugih zanatskih izrađevina).

Dva bitna događaja ostavila su svoje pečate na povijest Bosne i njene kulturne tokove i procese prije ilirsko-rimskih ratova. Prvi je prodor Kelta (Gala),[123] koji su došli iz sjeverne Italije, a drugi je osnivanje grčkih kolonija na jadranskim otocima i obali u drugoj polovici I milenija n. e. Iako su naseljavala sjeverne krajeve Bosne, keltska plemena izvršila su veliki utjecaj na Ilire. Od njih su Iliri trajno zadržali neke kulturne tekovine, kao što su plug, grablje, lončarsko kolo, i druge razne alate i oruđa.

---

[122] Aleksandar Stipčević: *Iliri*, Zagreb, 1974, str. 67.

[123] Ibid., str. 49.

Osnivanjem grčkih kolonija na jadranskim otocima i primorju u VI stoljeću n. e. dinamički procesi rezultirali su bliskim kontaktima različitih društvenih zajednica, različitog etnosa, kultura i sl., što je uvjetovalo strujanje novih kulturnih kodova i sadržaja.

Stupajući u interaktivne odnose s grčkim kolonijama u primorju, nekoliko vijekova prije dolaska Rimljana, prije svega kroz trgovinu, ilirska plemena vrlo brzo prihvaćaju i druge ekonomske, kulturne i političke obrasce svojih ekonomsko jačih i civiliziranijih susjeda. To se, prije svega, ogleda u graditeljstvu, prvenstveno gradinskih naselja, koja su rađena po obrascima castella, oppida i urbsa, naravno sa svojim specifičnostima, veličinom i potrebama.

Osvajanjem Ilirika Rimljani su mnoge gradine pretvorili u castelle (utvrde), koja su redovno imala ruralni karakter, dok su Oppide, smještena blizu važnih puteva, ravnice, s većim brojem stanovništva koje tom centru gravitira, obavezno imala urbani karakter. Elemente urbaniteta antičkog obrasca imali su svi ilirski centri, od Vranduka, Breze, Delminijuma, ošanićkoag grada (Daorsona) kod Stoca, Metuluma u sjeverozapadnoj Bosni do primorskih gradova koji su vrlo rano imali formu rimskog municipija, s citadellom, trgom, kulama i sl.

Kulturna slika, ili bolje reći, nedovršeni i enigmatični mozaik metalnog doba u Bosni i Hercegovini, ipak govori o jednoj dinamičnoj kulturnoj korespondenciji sa svojim bližim i daljnjim susjedima. Mnogobrojna nalazišta raznih predmeta, od glasinačkih fibula, noževa, mačeva, kopalja, sjekira, zdjela, ilirskih raznih metalnih izrađevina,[124] te gradina, tumulusa (grobnica) do prve državne organiziranosti – govore o *višem kulturnom, ekonomskom i političkom sopstvu Ilirskih plemena*.

Zbog svoje predvodničke uloge u posljednjem ilirsko-rimskom ratu, teritorija Desidijata, te dijelovi teritorije Mezeja i Dalmata bili su skoro dva stoljeća obilježeni sankcijama oduzimanja osnovnih građanskih prava.

---

[124] Grupa autora: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 122–125.

U cilju smirivanja i sprečavanja bilo kakva bunta u budućnosti, uvedeno je obavezno služenje vojnog roka za domaću mladež, koji je trajao i do 30 godina. Regrutirani vojnici iz ovih krajeva obično su slati u daleke provincije, krizna područja, na čuvanje limesa pa i direktno u boj. Nakon mnogo godina provedenih po tuđim zemljama, *preživjeli Bosanci*, *potpuno romanizirani*, vraćali su se isluženi, umorni i frustrirani kao polurimljani i, što je najtragičnije, kao stranci u vlastitoj zemlji.

Pored pacifikacije, *proces romanizacije* kao nasilne homogenizacije i standardizacije ogledao se u svim životnim formama. Romanizirani i isluženi vojnici i službenici govorili su latinski, oblačili su se po rimskim standardima, opskrbljivani rimskom plaćom ili penzijom, naseljavali su se u gradskim naseljima, slaveći rimske bogove itd.

Kao takve, preobražene po rimskoj mjeri, centralna vlast postavljala ih je na odgovorne administrativno-upravne položaje, kao što su civilni upravitelji, nadglednici, činovnici, službenici i sl.

Proces romanizacije nije na svim dijelovima bosanske teritorije imao isto djelovanje. U krševitim i slabo pristupačnim područjima ovaj proces imao je slabije djelovanje nego u ravnicama i mjestima uz putne komunikacije. To je i razumljivo, s obzirom na to da je u tim zatvorenim, nepristupačnim prostorima glavnu ulogu igrala tradicija. Kao živi isječak prošlosti, permanentno je podgrijavana, te je zajedno s religijskim simbolima držala određene sredine učahurene i kulturno autonomne. Tako su nastajali kulturni pejzaži. U ravnicama i pristupačnim područjima proces romanizacije tekao je mnogo brže. Iliri su prihvatili mnoge religiozne simbole Imperije, koje su po zakonu morali poštivati i obožavati, a usporedo su prakticirali svoje religiozne obrede i obožavali svoja božanstva.[125]

Službeno prihvaćajući tuđe a i dalje prakticirajući svoje, vremenom su se pomirili s početka prisutni antagonizmi i animoziteti. Prisilna ili akulturacija po diktatu postepeno je stvarala *kulturni sinkretizam*, kao zajednički duhovni supstrat još u potpunosti nepotisnute kulture i nove, koja se nametala kao univerzalni obrazac, a u političkom smislu kao „svjetski poredak”.

---

[125] Enver Imamović: *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo, 1977, str. 54.

Od druge polovice I st. n. e. , kada se rimski sistem ovdje razvio i ustabilio, pa do IV st. n. e., Bosna i Hercegovina, kao provincija Dalmacija, nije zaostajala u razvoju za drugim regijama i susjednim provincijama.

Urbanizacija kao i svi drugi oblici rimske kulture uzeli su maha, posebno na značajnim komunikacijama, dolinama rijeka, plodnim agrikulturnim arealima, u blizini rudnika, šumskih bogatstava itd.

Već u samom početku rimske dominacije neka ranija naselja i gradovi dobili su rang municipija, tj. gradskih samoupravnih općina s područjem koje se protezalo na okolinu i njena sela. Kulturološki tokovi i procesi, kao i u svim kasnijim vremenima, sporije su dolazili i prihvaćani po vršnim selima i planinskim vrletima, koje su oduvijek bile zatvorene i učahurene kulture.

S ediktom cara Karakale 212. godine n. e., kada su domaćem stanovništvu vraćena građanska prava, odnosno kada su dobili pravo rimskoga građanstva, najveći broj domaćih ljudi ostao je u statusu peregrina i provincijalaca. Mnogi romanizirani Iliri učestvovali su u svim oblicima kulturnog i političkog života, od civilnih upravitelja, vojskovođa do carskih prijestolnika.

Kulturni preobražaj najprije su osjetili gradovi i naselja pod neposrednim utjecajem urbanih centara. Po uzoru na rimske gradove na užem rimskom tlu, i na ovim prostorima građeni su isti urbani centri, sa sadržajima kao što su: forumi, kurije, hramovi, stambeni objekti, kupatila, terme i dr. Takve ostatke nalazimo u objektima koji su postojali na mjestu današnje Ilidže, Duvna, Breze, Zenice, Stoca i dr.

Uklapajući se u rimske standarde, domaće stanovništvo naučilo je od Rimljana da upotrebljava kamen, opeku, krečni malter, zid u obliku riblje kosti, da ukrašava kamen, izrađuje duboreze, reljefe i sl.

Oblasti bliže glavnim provincijskim logističkim gradovima Saloni i Naroni snažnije su primale impulse u svim životnim segmentima nego unutrašnjost, posebno oni krajevi kroz koje nisu prolazile glavne saobraćajnice.

Područje Hercegovine vrlo rano dobilo je lijepe i bogato uređene aglomeracije, razvijeniju mrežu komunikacije, vojne logore, poljoprivredne ekonomije i dr. Ovdje je brže utisnut proces romanizacije. U ovim krajevima pojavile su se i prve kamenorezačke, rezbarske, kolarske i druge zanatske radionice, kao i domaći majstori koji će pokazati vještinu u suptilnim mozaicima, dekoraciji na fasadama, prefinjenoj izradi stubova, dekoraciji unutrašnjih prostorija s floralnim i animalnim motivima, freskama i sl.

Uzajamnim dodirivanjem, sukobljavanjem, prožimanjem i saživljavanjem stranih i domaćih kulturnih tekovina na području rimske Bosne i Hercegovine formirala se *provincijalna umjetnost* – kulturni supstrat domaćih i stranih kulturnih tokova, oblika i procesa.

Nadgrobni i kultni spomenici, kao značajan segment provincijalne umjetnosti, posebno su značajni i važni za uočavanje kulturne distinkcije između originalne rimske umjetnosti i provincijalne. Ukrašeni likovnim i drugim ornamentima u reljefu, ovi kameni spomenici sadržavaju čitavo bogatstvo podataka o razvoju umjetnosti i tehnici obrade kamena. Na tim reljefima uočljivo se odražavaju regionalne osobenosti i umjetnički nazori domaćeg stanovništva.

Na ovim prostorima oživjela je davnašnja ilirska vještina obrade drveta, koju su domaći majstori prenijeli na kamen i isklesavanje reljefa. Tako je rimska umjetnost, kao najznačajniji izdanak helenske umjetnosti, u oblast ilirskih zemalja unijela mnogo novina, ali ih je ova sredina na svoj način i originalno primijenila, dopunila i prožela elementima ovog podneblja.

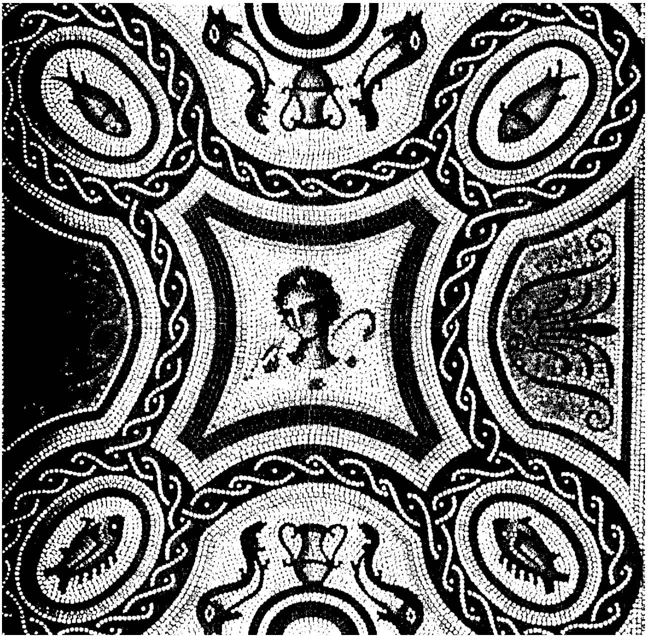

Rimski podni mozaik: Stolac, druga polovina III stoljeća.

Pored svojih božanstava Silvana i Dijane, Iliri su prihvatili i neke grčke, tračke i orijentalne kultove, kao i oficijelnu trijadu Jupitera, Minervu i Genija.

Tako su veoma vrijedni i interesantni spomenici mitraizma – perzijske religije, koja se u našim krajevima veoma proširila u II, III i IV st. n. e., te zadobila mnoge poklonike među vojnicima, strancima i domaćim življem.

Rimska imperija svoju veliku prekretnicu doživljava još za vladavine cara Dioklecijana (284–305), kada car i formalno prestaje biti *princeps*, a umjesto toga postaje *dominus* ili inkarnirani bog, sin Jupitera, zbog čega se ovaj period Rimskog carstva naziva *dominat*.[126]

Umjesto službenika biranih iz reda rimskih patricija, sada vlast preuzimaju činovnici ili vojnici pokupljeni po provincijama. Dioklecijan je, uvidjevši sve nedostatke i slabosti glomazne države, podijelio carstvo na 116 manjih pokrajina, koje je svrstao u trinaest dijeceza. Dijeceze je opet svrstao u četiri prefekture, tako da je s još trima vladarima vladao imperijom.

---

[126] Grupa autora: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 309.

Mnogo je faktora uzrokovalo slabljenje Rimskog carstva, a najviše utjecaja imali su sljedeći: administrativno podijeljeno carstvo; izbjegavanje vojne službe od strane rimskih građana; prepuštanje svih važnijih funkcija u glomaznom aparatu provincijalima i strancima; česte provale barbarskih plemena, posebno na sjevernom limesu; jačanje i prodor istočnih Gota, posebno pod vodstvom kralja Teodorika, zatim germanskih četa pod vodstvom Odoakara, te ogromna hunska vojska na čelu sa Atilom, koji zadaje snažan udarac Rimskom carstvu od kojeg se nikad nije oporavilo. Sve je to utjecalo na slabljenje i dezorganiziranost carstva koje je već odavno bilo na bolesničkoj postelji.

Opadanje političke, ekonomske i vojne moći uvjetovalo je opadanje morala i opću letargiju i degeneraciju u rimskom društvu. Stoga, građani kasne antike ne samo da su izgubili inicijativu nego su često uništavali i raniju kulturnu baštinu. Kaptolski bogovi, zajedno sa sistemom koji ih je protežirao, izgubili su ugled i postali teatarski rekviziti, a često i predmetom vrlo neukusnih i frivolnih predstava.

Mitraizam i kršćanstvo svojom socijalnom notom preplavili su posebno siromašne slojeve, mada su i drugi kultovi, počevši od kućnih penata i lara pa do duhova koji su obitavali svugdje, u polju, oko kuće, u šumama, na raskršćima i dr., još uvijek postojali. Tako je u IV st. posebno bio razvijen religiozni *sinkretizam*.

U zapadnom dijelu Carstva, među obrazovanim ljudim vidljiv je pokušaj da se religiozna praznina popuni novim filozofskim pravcem koji će nadići ono efemerno, te se izdići iznad obične materije i lišiti ljudskih mahana kojima su bili opterećeni. To je *neoplatonizam*. U njemu su našle sublimaciju Plotinove filozofske kontemplacije kao dijelovi orijentalnih religija, što se sve svodilo na pobožnost, mistično udubljivanje i borbu za spas duše, kao i faktičko uvođenje u monoteizam, posebno kroz Plotinovu filozofiju „jednog“ – *Bog je sveobuhvatan* –

jedno, sve je u jednom, jedno je u svemu. To učenje poslužit će velikim teolozima kršćanstva Aureliju Augustinu, Tertulijanu, Tomi Akvinskom i dr.

O prisustvu i utemeljenju ranog kršćanstva na prostorima Bosne i Hercegovine govore arhitektonski fragmenti koji potječu iz IV, V i VI st., dakle iz kasnorimskog ili ranokršćanskog doba, jasno svjedočeći o klasičnoj umjetnosti tog vremena. To su ranokršćanske bazilike u Zenici, Brezi, Dabravinama, Lepenici.

Pored starorimskih kaptolskih bogova, domaćih kultova i duhova, Carstvo su zahvatila, skoro istovremeno, dva kulta koja dolaze s Istoka. Prvi je *mitraizam*, kao dominantna perzijska religija, koji je i u umornom Rimskom carstvu bio priželjkivan kao integrirajući kulturno-civilizacijski proces, te kao poželjan standardizacijski kod.

Iliri su kao i drugi narodi, pokazali izvjesnu naklonost prema ovom kultu, jer su autohtoni bogovi u priličnoj mjeri bili zaboravljeni, a od III st. Ilirik je predstavljao jedno jako žarište Carstva. Iliri su sada bili oni koji su spašavali Carstvo, jer su ga već bili usvojili kao svoje.

U osvajanju ljudskih duša drugi takmac bilo je *kršćanstvo*, koje je, kao i sve druge vjere, došlo s Istoka. Kao i drugi kultovi, i kršćanstvo se moralo prilagođavati sredini koju je željelo osvojiti, počevši od metropole pa do provincije. Kršćanstvo je, pored ove socijalne note, imalo znatne prednosti u odnosu na ostale religije. Kršćanstvo je bilo monoteističko, s manje-više trasiranom naukom, knjigama, misliocima, piscima, teoretičarima, čega kod drugih kultova nije bilo. U odnosu na kršćanstvo, mitraizam je bio puka magija.

Proces kristijanizacije u drugoj polovini III i početkom IV st. zahvata i Bosnu, o čemu svjedoče bazilike unutar gradskih naselja u Čipuljiću kod Bugojna, Mošunju kod Travnika, Zenici, Brezi i drugim mjestima.[127]

---

[127] Grupa autora: *Povijest Bosne i Hercegovine*, HKD Napredak, Sarajevo, 1998, str. 138–145.

Kulturni hegemonizam i standardizacija najočitiji su u graditeljstvu i arhitekturi. Ti kulturni procesi bili su kroz akulturacijske utjecaje prisutni u Iliriku i prije potpunog rimskog zauzimanja ovih prostora.

Svi stilovi, počevši od onih glavnih helenističkih, čija se prepoznatljivost očitovala kroz stubove i atrije, pa do kvadratičnih, pravougaonih, polukružnih, te bogato ukrašeni oltari, zidovi, apside, podni, zidni i stropni mozaici, kao i druge dekoracije i estetski fragmenti, sve je to bilo zastupljeno na ovim prostorima, koji su već odavno prihvatili rimske uzuse.

Nošnja u provinciji Dalmaciji nije mnogo evoluirala ni za vrijeme Rimljana. Kod muškaraca je preferirana vunena košulja (dalmatinka) s rukavima, koja je sezala do koljena. Preko dalmatinke prebacivan je ogrtač (sagum), koji je na desnom ramenu bio pričvršćen fibulom (metalnom kopčom). Na nogama su nošeni ovojci povezani ispod koljena i iznad gležnjeva, a kao obuća služili su opanci i slični nazuvci od kože.

Ženska odjeća sastojala se od jednostavne visoko potpasane haljine s dugim rukavima, preko koje je dolazio jelek s ukrasima u obliku broševa. Obuća je bila od kože, kao i muška, samo mnogo suptilnija.

Određenu polihromičnost svemu, pored domaćega koda, dali su i istočni Goti, s detaljima kao što su kopče na kaiševima, te odjećom s različitim ukrasima i nakitom. Sjaj i šarenilo vremenom postaju dominantni u umjetnosti, te stoga nije ni čudo što su zlato i drago kamenje postali posebno omiljeni. Vrijednost zlata nije bila nepoznata ni barbarima koji su često podmićivani predmetima napravljenim od ovog plemenitog metala. Nije se puno zaostajalo ni u izradi dragocjenosti, različitih ukrasa i nakita kao ni u izradi rijetkog posuđa rađenog od stakla, graviranja u kosti, drvetu, sedri i drugim materijalima. Keramičarstvo je bilo veoma razvijeno i obogaćivano različitim oblicima i ornamentima. Uz bojenu keramiku pronađena je i grubo rađena keramika, koja se može dovesti u vezu sa zauzimanjem ovih prostora od strane barbara i avarsko-slavenskim osvajanjima i provalama, koje rezultiraju nametanjem novih kulturnih obrazaca.

II. 3. Kultura, kulturni tokovi i procesi u doba slabljenja Rimskog carstva, velike seobe naroda, najezde Avara i Slavena u ranom srednjem vijeku

Opterećeno mnogim problemima, Rimsko carstvo decenijama se urušavalo. Naspram letargije koja je vladala u Rimu, jedini otpor promptnom propadanju Carstva pružali su provincijalci, koji su Carstvo prihvatili i srodili se s njime kao svojim. Druga jaka struja koja je nastojala zaustaviti propast Carstva jeste kršćanska religija, koja je svojom upornošću i istrajnošću uspjela, i pored svih zabrana, rigoroznog kažnjavanja i progona, biti ne samo priznata već se i nametnuti kao duhovna i politička vlast, što će joj kasnije i uspjeti.

Nakon stoljetnih progona, prvi uspjeh koji će otvoriti vrata svim drugim, jeste „Edikt o toleranciji“[128] cara Galerija, kojim je 311. godine n. e. službeno potvrdio pravo kršćana na nesmetano (slobodno) djelovanje u Carstvu. Poslije ovog događaja, procesi su posebno ubrzani, tako da je Konstantin I kršćanskog boga, a ne nekog od tradicionalnih bogova, proglasio svojim naročitim bogom – bogom zaštitnikom, te na taj način postao pomagačem kršćana.

S konačnim učvršćenjem Konstantinove dinastije 325. godine, bila je osigurana nadmoć kršćana u odnosu na paganske vjere koje su u mnogim mjestima imale svoja uporišta a naročito u Rimu. Pod carem Teodozijem (379–395) kršćanstvo je priznato kao službena državna vjera, ali tek početkom VI st. u matici zemlji nestali su posljednji ostaci paganske pobožnosti.[129]

Tokom vremena, Carstvo je uvučeno u međusobna razračunavanja između različitih dogmatskih smjerova i stavova, što je zamijenilo prijašnje borbe između kršćanske i paganske vjere. Dakako, svoju neumoljivost i beskompromisnost kršćanstvo je baštinilo iz te borbe, što su između ostalih dobro osjetili i bosanski bogumili. Sada je vjera bila uključena u državnu politiku.

---

[128] Grupa autora: *Povijest svijeta*, Naprijed, Zagreb, 1990, str. 279.

[129] Ibid., str. 279.

Stanovništvo antičke Bosne i Hercegovine, koja je bila u sastavu rimske provincije Dalmacije, tako je upoznalo kršćansku vjeru, koju su širili samo apostoli, među kojima su bili apostol Pavle, njegov učenik Tit i Luka. Po svom djelovanju u Bosni i Hercegovini ostao je poznat ranokršćanski djelatnik iz IV st. sv. Jeronim, rodom iz sjeverozapadne Bosne.

Kršćanstvo je kao široki pokret imalo u sebi mnoštvo proturječnosti. Odmah su se na početku stvorila dva suprotstavljena tabora oko Atanazijeva učenja, koje je jače isticalo jedinstvo Božijeg trojstva, nasuprot Arijeva učenja, po kome sin nije istobitan s ocem.[130] S ovim koncilom spor nije bio okončan. Arijanstvo je posebno među Germanima imalo brojne pristalice.

Dok se u Konstantinovo vrijeme rasplamsava borba oko Božijeg jedinstva u trojstvu, velike seobe naroda pokreću nova historijska zbivanja u jugoistočnoj Evropi. Južni Slaveni, zajedno s Avarima, nakon nekoliko silovitih prodora preko Save i Dunava, početkom VII st. počinju naseljavati prostore Balkana i uspostavljati zajedničku vlast.

Historičar Enver Imamović navodi podatak da je još ranije, u toku brojnih avarsko-slavenskih provala, zabilježen upad jednoga slavenskog odreda negdje u istočnu Bosnu (551. godine), kada je došlo do formiranja prve sklavinije na Balkanu, čime je već obilježen početak slavenske kolonizacije.

O razdoblju doseljenja Slavena i Avara vrlo je malo podataka. Tek je nešto podataka u toponomastici koja ukazuje na prisutnost Slavena i Avara (Obra), kao što su: Slavin (selo kod Vareša); Slavinovići, predgrađe Tuzle; Obri ili Obre (selo kod Kaknja) te Kakanj, čije je ime veoma blisko avarskoj vladarskoj tituli *Kakan* (khakhan – kan kanova).[131] Od arheoloških i arhitektonskih ostataka iz slavenskog perioda ostalo je nešto malo poluzemunica, ognjišta, keramike, zatim su tu ostaci utvrda ili gradišta opasani nasipom u vidu obruča na kojima su smješteni ulaz i most, zemljani naboj pojačan je drvenom ili, rjeđe, kamenom konstrukcijom i palisadama i dr. Takve nastambe (gradišta) otkrivene su kod Bosanskog Broda i u Mahovljanima kod Banje Luke, na lokalitetu Berek, te u okolini Bosanske Gradiške (Rogolji, Laminci-Dubrave, Cimiroti, Trebovljani, Petrovo Selo), u okolini Dervente. Od spomenika sakralnoga karaktera iz ovog perioda ništa nije sačuvano, te se o njihovu postojanju može govoriti samo u pretpostavkama. No, može se pretpostaviti da su paganski Slaveni obožavali prirodne i apstraktne sile (duhove), uz posebno naglašenu komponentu lunarnoga kulta, te kultova rađanja i plodnosti, obožavanja šuma, gajeva, izvora i kućnih duhova.

---

[130] Erih From: *Dogma o Kristu*, Zagreb, 1986, str. 73–74.

[131] Bratoljub Klaić: *Veliki rječnik stranih riječi*, ZORA, Zagreb, 1966, str. 581.

Iz tog perioda, a u vezi s religijom i vjerovanjima starih Slavena do dan-danas su se održali neki toponimi vezani za prastare kultne običaje sa osnovom *treb* ili *trijeb* (Trebava, Trebević, Trebišnica, Trijepče i dr.), kojima je označavano žrtvovanje, odnosno žrtveno mjesto. Na isti način možemo pretpostavljati o događajima iz vremena pokrštavanja Slavena u periodu od VII do X st. Ove pretpostavke temelje se na podacima da su u X st. duž čitava primorja bile podignute skromne crkve. Rana pojava ovih crkvica na primorskom pojasu rezultat je značajnog utjecaja benediktinskog reda, koji je već od VI st. intenzivirao svoje aktivnosti iz srednje i južne Italije prema dalmatinskoj obali. Izgradnju crkava u ovim krajevima pratit će i razvoj graditeljstva te raznih zanata koji će dati veliki doprinos graditeljstvu i u unutrašnjosti.

U periodu ranog srednjeg vijeka posebno su poznate brojne bizantijske ukrasne ploče iz X i XI st., s osnovnom koncepcijom *preplitavanja geometrijskih elemenata i pleterne ornamentike i skulpture*, što pripada krugu bizantijske arhitekture na kasnoantičkim tradicijama u vrijeme velike obnove.

Spomenici iz ovog perioda pokazuju da je građevinska djelatnost i na prostorima Bosne i Hercegovine uzela maha, te da su njeni impulsi dolazili uglavnom s primorja, za koje su naše oblasti bile tradicionalno vezane. Stvaraoci i graditelji s ovog područja radili su pod jakim utjecajem vasilijanskog i benediktinskog reda, koji su, kao vrsni graditelji, klesari i slikari, prenosili svoja zanatska i likovna iskustva iz južnoitalskih oblasti, naročito iz Apulije, i u naše krajeve.

Ni od nošnje Slavena iz toga vremena nije ostalo nikavih artefakata izuzev onih koji su nađeni u jednom grobu u Gomjenici. Pored ovih nisu sačuvani nikakvi drugi artefakti pa ni oni najoskudniji, poput ostataka tekstila. Međutim, pisani izvori, hronike, minijature u rukopisnim knjigama, zapisi i kameni spomenici sadrže mnogobrojne prikaze i o najstarijoj slavenskoj nošnji. Prema ovim oskudnim faktima, i muška i ženska odjeća bile su slične po vanjskoj formi, a nju su sačinjavali: rubaša (kasnije nazvana košulja, po lat. casula) od sukna i platna, uske hlače i nogavice, kožna obuća. Žene su uza sve spomenuto nosile i haljinu te razne vrste pojasa, kopči, toka i sl. Razni ukrasi na odjeći od plemenitih metala te na tijelu – naušnice, narukvice, prstenje, ukrasni tobolci na pojasu – te razna oruđa i oružja, kao i oprema za konjanika i za konja, također su preferirani kao detalji koji su, prije svega, ukazivali na socijalno-statusni nivo pojedinca. To su, prije svega, mahmuze, pojasevi s tokama, čizme, ukrašene drške oružja, brončani buzdovani i sl.

Posebni umjetnički varijeteti uočavaju se na naušnicama, ogrlicama i ženskim narukvicama. Vrlo je uočljivo da su sve ove umjetnine nastale prema bizantijskim uzorima. Snažan utjecaj Bizantije na širokom području zahvatio je i slavenske države od IX st. pa nadalje, a tragovi ovog ekonomskog i kulturnog prodora ogledaju se i na ovim sićušnim predmetima. To je posebno jasno vidljivo u Dalmaciji, gdje je Bizantija veoma dugo održavala i svoju političku dominaciju.

U starim primorskim centrima, Zadru, Trogiru i Splitu, morale su postojati i zlatarske radionice u kojima su čuveni bizantijski majstori od davnina izrađivali luksuzni nakit. To je bio nakit s bogatim filigranskim detaljima i granulacijom. U nakitu otkrivenom u Bosni i Hercegovini, koji je bizantijski produkt ili je rađen po bizantijskom uzoru, nalazi se i garnitura iz Višića, koju čine naušnice s četirima jagodama i ogrlica od zlatnih bobaka, te nekoliko naušnica s grozdolikim privjeskom iz starijeg groba s nekropole u Grborezima i nekoliko primjeraka luksuznih naušnica iz Bugojna i Mogorjela. Pretpostavlja se da je ovaj najraniji skupocjeni nakit izrađen u bizantijskim radionicama i da je u naše

krajeve dospio kao uvozna roba, na isti način na koji je, istina u daleko većim količinama, dospio i u Rusiju, Češku, Moravsku i Ugarsku.

U pisanim izvorima postoji dokaz o dugotrajnom uvozu zlatarskih proizvoda kod Slavena sve do XI st. Otada, a pogotovo od XII st., mogu se naći tragovi razvoja domaćeg zlatarstva u primorskim gradovima, ali i imena prvih zlatara. U XII st. splitski biskup Lovro šalje svoga slugu u Antiohiju da u tom, od davnina poznatom zlatarskom centru, izuči zlatarski zanat. Pisani izvori govore da su i romanski zlatari poučavani u radionicama primorskih gradova.

Kao i u drugim kulturnim segmentima, i u keramici se potvrđuje da se slavenska keramika s bivših jugoslavenskih nalazišta uklapa u sve vrste i tipove koji su poznati u ostalim evropskim zemljama. Osnovne značajke slavenske keramike jesu prost materijal – glina pomiješana s pijeskom, gruba izrada rukom, a kasnije i na sporom ili brzom lončarskom kolu, jajoliki oblik posuda i ukras u vidu horizontalnih ili talasastih linija ili višestrukih traka.

Slavenska keramika u srednjoj Evropi javlja se u rasponu od VI do XII st. S obzirom na to da je vezana za naselja – gradišta, zove se još *gradiška keramika*. U našim krajevima veliki utjecaj imalo je provincijsko-rimsko lončarstvo i radionice u Podunavlju, što pokazuju ostaci u nekim nalazištima. Mnogo keramike potječe s nekropola ili pojedinačnih ukopa. Po ovome se može zaključiti da je prastari običaj ostavljanja raznih keramičkih posuda i predmeta u pokojnikovu grobu i ovdje bio prisutan. To je izgleda bio *kulturni standard*, ne samo u Bosni i Hercegovini već u cijeloj Evropi i Sredozemlju.

Kovački zanat kod Slavena bio je također jako razvijen. To potvrđuju mnogi nalazi. Mnogi slavenski kovački proizvodi u srednjoj Evropi imaju svoje prototipove u proizvodima antičkih kovačkih radionica.

Na slavenske radionice veliki utjecaj imale su franačke, naročito za predmete koji se svrstavaju u *krug militarija*, tj. vojne opreme. Izrada vojne opreme i kod nas je usko povezana i pod utjecajem je postepenog razvoja ranofeudalnih društvenih odnosa i izdvajanjem

užeg, istaknutijeg društvenog sloja, već od kraja VII i početkom IX st. Pod utjecajem ovih radionica, ili u njima, u Bosni i Hercegovini izrađeni su kao rijetko gdje kovani predmeti, kao što su mačevi raznih tipova, koplja s krilima, razne strelice različitih dimenzija – listolike, kopljaste, romboidne oštrice, u obliku lastina repa s jednostavnim ili tordiranim tulcem, te mamuze kao poseban dio funkcionalne opreme, koje vrlo brzo postaju, s bogatim ukrasima od zlata i srebra, statusni simbol.

II. 4. Kulturni agensi velikih civilizacija

Kao što se moglo vidjeti, kulturni tokovi i kulturno cirkuliranje bilo je prisutno od najranijih vremena. S Rimskim carstvom i grčko-rimskom kulturom stvoreni su politički i kulturni standardi koji su u pojedinim segmentima još uvijek nedostižni.

Cijeli srednji vijek u evropskomediteranskom ambijentu bio je pod utjecajem triju snažnih kulturnih centara. Ovi kulturni centri ujedno su bili fokus političkih i ekonomskih zbivanja na međunarodnom planu, što je sve skupa ostavilo snažan pečat i na prostoru Bosne i Hercegovine. Prvi centar, svakako najznačajniji i najstariji, jeste Bizant, koji je dobrim dijelom nastavljač rimske kulture i Rimske imperije. Bizant je, i pored velikih seoba naroda i svih drugih potresa i meteža, ostao na političkoj sceni punih hiljadu godina nakon propasti Zapadnog rimskog carstva, dakle do polovine XV st. Zahvaljujući raznim diplomatsko-političkim vještinama, Bizant se održao sve do pada Carigrada 1453. godine. Kroz dugi niz godina, sublimirajući sve fizičke i umne sposobnosti, standarde i iskustva ranije jedinstvene rimske države, Bizant je razvio sopstvene kulturne obrasce koje je onda prenosio na sve regije, pokrajine, vazalne države ali i šire.

Bizantski stil, kao nekada rimski, bio je dominantan u svim kulturnim formama, od graditeljstva, skulpture, slikarstva, do uređenja administrativno-političkog aparata. Preko Bizanta narodi Balkana primaju kršćanstvo, te pismo azbuku – ćirilicu, kao i niz drugih kulturnih tvorevina i obrazaca.

U djelu Konstanina Porfirogeneta, bizantijskog cara i pisca, u X st. prvi put spominje se Bosna. Naime, u svom djelu *De administrando imperio* Konstantin Porfirogenet prvi u jednom pisanom izvoru spominje malu zemlju Bosnu (Corion Bosona) i njena dva grada: Kateru (Kotorac u Sarajevskom polju) i Desnik ili Tešnik.

Drugi značajniji kulturni centar razvio se na Zapadu, u Italiji, u vrijeme kada je Rim, kao i ostali veći gradovi, bio prava metropola i riznica rimske kulture. Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva za očuvanje rimske kulture najviše treba zahvaliti kršćanskoj crkvi koja nije propala zajedno s imperijom, nego je kao velika hijerarhijska organizacija stalno jačala. Ona je relativno brzo prevela nove narode na kršćanstvo, te počela uspostavljati novi sistem duhovne vlasti, da bi nakon toga ostvarila kontrolu nad političkom vlašću na evropskom, a kasnije i na svjetskom planu.

Istovremeno se na Zapadu javlja i treći kulturni centar u Franačkoj. Ova država nastala je u VI st., nakon propasti Rimskog carstva, a svoj vrhunac dostigla je za vladavine Karla Velikog u VIII st. Franačka država, koja je bila ekonomski i politički veoma jaka, izvršila je i značajan preporod u evropskoj kulturi.

Franačka država pritom se vraća na rimske uzuse, koje dopunjava nekim specifičnim elementima. Ovaj pokušaj poznat je kao „karolinska renesansa“, zbog toga što se odigrala u vrijeme karolinske dinastije, a posebno za vladavine njena najvećeg vladara Karla Velikog, koji je ovladao najvećim dijelom zapadne Evrope – gotovo čitavom teritorijom današnje Francuske i Njemačke, dobrim dijelom sjeverne Italije, jednim dijelom Austrije i Slovenije.

Pored ovih triju centara razvija se i četvrti, čiji su utemeljitelji Arabljani, a koji su za relativno kratko vrijeme, od pojave vjerovjesnika Muhammeda, uspjeli osvojiti veliku teritoriju, proširiti svoju vjeru, te razviti značajnu i bogatu islamsku kulturu. Koristeći se misirskim, grčkim i rimskim dostignućima, arapska kultura nekoliko stoljeća bila je daleko ispred zapadnoevropskih kultura onog vremena. Kulturni preporod koji su pokrenuli Arabljani u velikoj mjeri obilježio je IX, X i XI st., te dao značajan doprinos, posebno u razvoju prirodno-matematičkih znanosti, medicine, astronomije, filozofije i dr.

Dakle, ta četiri velika kulturna žarišta imala su za osnovu dostignuti nivo svjetske (evro-azijske) kulturne tradicije, prije svega misirske, perzijske, helenističke i rimske, a sa svojim kulturnim posebnostima na neki način stvorili su i posebne kulturne kolorite.

U zapadnoj Evropi, u koju su migrirali mnogi narodi, ranofeudalni period nosi mnoge tragove rodovsko-plemenskog uređenja, kao što je skupština, gdje se sastaju svi slobodni ljudi i rješavaju sva važnija pitanja, zatim vijeće starješina, rodovskih i plemenskih poglavica. Iz redova plemenskih vođa i vojskovođa izdvajaju se ranofeudalni vladari.

U tom periodu crkva je imala veoma značajnu ulogu u nastojanju da se permanentno bori kako bi proširila svoju ideologiju i naravno svoju vlast. Crkva stječe velike zemljišne posjede, te na taj način postaje i ekonomski moćna, što joj daje i značajnu političku moć.

Kulturni razvoj u zapadnoj Evropi u početku je tekao vrlo sporo. Pismeni ljudi bili su rijetki, te je čak i među svećenicima bio veliki broj nepismenih. Karlo Veliki pokrenuo je kulturnu renesansu, te je na svom dvoru okupio niz učenih ljudi tog vremena, stvorivši neku vrstu akademije, gdje su se izučavali stari pisci, retorika i gramatika. Mada i sam nepismen, Karlo Veliki, u snažnoj želji da obnovi kulturni spoj Rimskog carstva, ubrzano je učio i s teškom mukom savladao neke najosnovnije elemente visoke kulture.

U to vrijeme kultura i ekonomija nisu locirane u gradovima, već u dvorcima i zamkovima feudalaca, razasutim po njihovim zemljišnim latifundijima.

Nešto više kulturnog opusa sačuvalo se u samostanima koji postaju veoma utjecajni i značajni centri, naročito na planu učenosti i pismenosti. Ideološki i društveno-politički utjecaj crkve u to vrijeme bio je toliko veliki da je tadašnji rimski papa imao aspiraciju da bude iznad svih svjetovnih vladara, što na jedan perfidan način danas to i jeste.

Svi kulturni impulsi koji su dolazili iz tih velikih kulturnih centara nisu istovremeno dolazili u sve krajeve niti su s istim žarom i intenzitetom isto prihvaćani. U nekim krajevima dolazilo je do potpunog prihvaćanja određenih kulturnih obrazaca, u nekim, pak djelomično, s domaćom dopunom i s raznim modifikacijama.

Jednom riječju, s većim ili manjim intenzitetom, na kojem god mjestu i na kakvu god stadiju, zatičemo kulturu, i uvijek vidimo da je ona djelo razmjene utjecaja koji zrače iz najrazličitijih, najudaljenijih i katkad prividno međusobno odsječenih i izoliranih žarišta, kako ističe Adam Shelongovski (Šelongovski).[132]

Imajući u vidu široko geopolitičko i kulturno ozračje evropsko-mediteranskog areala, ipak su ostali jasni tragovi kulturnih tokova i procesa u našoj zemlji, koja je bezmalo bila uklopljena u sve kulturno-civilizacijske tokove tadašnje srednjovjekovne Evrope, a zatim u tom kontinuitetu i moderne. U tom kontekstu možemo s pravom istaknuti činjenicu da su se kako ranije, tokom cijelog bosanskog srednjovjekovlja, u vrijeme bosanske suverenosti, tako i danas susretale, komunicirale i prožimale kulture Istoka, ali da je ipak Bosna i Hercegovina najvećim dijelom bila u okrilju evropske kulture, što to jeste i danas.

II. 5. Bosanski duh, autohtonost i akulturacija

Centre političkog i kulturnog života označili smo kao fokusne tačke ili žarišta intenzivnog ekonomskog, političkog i uopće društvenog života. Po određenim zakonitostima tu se, kako Perikle kaže, „slijevaju sva dobra“. Tu su se predstavljala i razmjenjivala ta dobra, tu su se prelamali, ostvarivali ili sukobljavali različiti ekonomski, politički i drugi interesi, te izgrađivali kulturni nivoi, profili i standardi. Tu se općenito, uza spoljne duhovne oblike i gotove sisteme, stvarao i osebujni bosanski duh i bosanska duhovnost kao samostalni entitet i kao izraz kreativnih mogućnosti bosanskog društva. Kao takav, on je najšira sublimacija bosanskih partikulariteta iz kojih su kroz dugi vremenski period izlučeni oni zajednički općeprihvatljivi modeli i obrasci. U tom smislu, prvi koji je javno otvorio diskurs o bosanskom duhu, bio je M. Filipović, sa svojim poznatim tekstom „Bosanski duh – šta je to?“. Tako se bosanski duh provlači kroz bosanske pluraliteti (bosanski narodi), čineći bosanski singularitet (bosanski narod), etničkim jezikom rečeno, izdiferencirani bosanski narodi čine i jesu bosanski narod, a njegov duh jeste duh bosanskog naroda.

---

[132] Adam Šelongovski: *Istok i Zapad, problemi istorije i civilizacije*, CID, Podgorica, 1998, str. 93.

Razvijanje svijesti o slobodi odvajkada je izražena na ovim prostorima i, stoga, upravo historičnost promovira milenij kontinuiteta bosanskog naroda. Prema Ž. Škuljeviću, prividna proturječnost između naroda (plural) i naroda (singular) ne imputira, kako bi to neki htjeli, nekakvu narodno-nacionalnu upojedinačnost, nadnacionalnost, vanvremenost i unitarnost. Dajući jasnu odrednicu, on ističe „da eminentno bosanski narod jesu njeni narodi, te da se odnos između spomenutog „singular“ i „plural“ nadaje kao svojevrsno jedinstvo suprotnosti.[133] Kroz taj dijalektički proces stoljećima je stvaran i stvoren bosanski duh, tolerantan, multidimenzionalan, otvoren i prema Istoku i prema Zapadu, neuništiv i neponištiv, ni od Istoka ni od Zapada.

Nije ga svojim načinom (procesom) romanizacije preoblikovala Rimska imperija; nisu ga zatrli ni moćni krstaški pohodi ugarskih vladara u vremenu ranog i zrelog srednjovjekovlja; nije nestao ni u višestoljetnom Osmanskom carstvu zasnovanom na dominantno religijskim kategorijama; nije ga preoblikovala ni Austro-Ugarska monarhija, niti jugoslavenski i državni modusi – od Kraljevine SHS, stare Kraljevine Jugoslavije do najnovije, Titove. Uprkos svemu, bosanski duh opstao je kao fenomen koji se i u najtežim trenucima iskazuje kao nevjerovatan uzorak koji više potječe na ogledanje nego na nipodaštavanje, više na ljubav nego na mržnju, više na saradnju i toleranciju nego na isključivost i konfrontaciju. Govoreći o „čudu bosanskog otpora“, prvi predsjednik suverene i nezavisne Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović izjavio je: „Bosnom nikad niko nije vladao. To mu se samo činilo“.

---

[133] Željko Škuljević: *Bosanski brevijar ili od epigrafike do filozofije*, Sarajevo, 1996.

Kroz sve to, od prvih oblika društvenog i državnog organiziranja pa do danas, dolazi do izražaja njegova autentičnost i autohtonost. Bosanski duh nije samo supstrat multikonfesionalnosti i multietničnosti, on je više odraz specifičnog podneblja na „brdovitom Balkanu“ kao i burne prošlosti i vječite borbe za samoodržanje, kako vlastitog identiteta, tako i gole egzistencije. On se brusio i profilirao kroz razna socijalna kretanja, vanjske i unutrašnje migracije, kroz permanentnu svakodnevnu interakciju, počevši od najudaljenijeg zaseoka, palanke do glavnih žarišta društvenog života – trgova, gradova i kultnih mjesta u kojima je dolazila do izražaja sva društvena multidimenzionalnost i spontani procesi akulturacije.

Uz to, za profiliranje bosanskog duha neizostavnu ulogu imaju procesi nasilne akulturacije i homogenizacije koji su dolazili s raznim osvajačima i zavojevačima. Ti procesi u pravilu su značili negiranje ranijeg sadržaja života, običaja, religijske prakse, nametanja drugačijeg sistema vrijednosti, „ugonjenja u drugu vjeru“, otpuštanje iz službe, obezvređivanje i rušenje vjerskih objekata, pa sve do najsitnijih smicalica i drugih malicioznosti u društvenim odnosima.

Istina, u tom dodirivanju, prožimanju i sukobljavanju mnogo toga je, dakako, uneseno u bosanski duh. Onoliko koliko je na taj način narušena njegova autohtonost, toliko je njegova struktura oplemenjena svim kulturnim procesima, oblicima i pejzažima. Kao takav, on je već odavno prisiljen na permanentnu korespondenciju, kako s evropskim duhom tako i s duhom Istoka, s kojeg su također dolazili snažni akulturacijski agensi, koji su ostavili svoje tragove i pečate, te stvorili, kako to kaže Vladimir Premec**,** „čedo Istoka i Zapada“,[134] dok Petar Jović,[135] također na istom fonu, navodi da je bosanski duh sinteza ili supstanca specifičnog socijalnog dodira koji traje, obnavlja se i u detaljima mijenja kroz stoljeća. On opstaje usprkos svim pokušajima neprijatelja da ga razore. U tom smislu, dobro je primijetio Ivo M. Tomić[136] da „Bosna, kao sinkretička sinteza, jednostavno funkcionira po prirodnom zakonu neuništivosti materije i filozofskom principu trajnosti entelehije. *Zna se i saviti, ali se ne da slomiti*. Jasno je, pak, da je duh bosanski – duh slobodarski, kroz svu njenu burnu prošlost.

---

[134] Vladimir Premec: „Čedo Istoka i Zapada“, Zbornik radova: *Bosanski duh*, 1999, str. 124.

[135] Petar Jović: „Bosanski duh: Supstanca socijalnog dodira“, Zbornik radova: *Bosanski duh*, 1999, str. 134.

A slobodarski duh, kao što kaže Hegel, jeste onaj duh što stoji na najvišem stupnju samosvijesti, a imaju ga oni kojima je do slobode stalo koliko do vlastitog života, što su na najuvjerljiviji način pokazali branioci Bosne u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Bosna je najvećim dijelom svoje prošlosti živjela pod okupacijom i stranom upravom, tako da je kratko imala državnu organizaciju i poredak koji je bio izraz njena duha, interesa i potreba. Bez obzira na takvo stanje, duh Bosne očitovao se u čežnji i borbi za slobodom. U toj permanentnoj borbi brusio se karakter bosanski i svijest bosanska o svojoj posebnosti, pripadnosti i suverenosti na ovim prostorima. Svi ti elementi duha stvarali su i jačali državotvornu svijest i volju za samostalnom društveno-političkom zajednicom.

U cijeloj svojoj prošlosti ova zemlja imala je svoje veličine i vrijednosti, počevši od prve političke organizacije s ilirskim plemenom Desidijata i njihovim vođom Batonom i kraljicom Teutom, do velikog bana Kulina, kralja Tvrtka pa do hrabrih branilaca i civilnog stanovništva okupiranih gradova u posljednjem agresorskom ratu 1992–1995, koji su bili lučonoše bosanskog duha i slobode.

Za razliku od svojih susjeda, koji često krivotvore historiju i prisvajaju Bosnu kao kolonijalni prostor, zaboravljaju činjenicu da je Bosna neuporedivo bila samostalnija nego što su Hrvatska i Srbija. Dok je Hrvatska još sredinom XI st. potpala pod ugarsku vlast i imala svoje banove koji su slugarili Ugarskoj, i dok je oslabljena Srbija dugo vremena bila s rascjepkanim kneževinama, Bosna je više od tri stoljeća bila respektabilana banovina i kraljevina, sa svojom dinastijom Kotromanića, te svojim plemstvom: Hrvatinićima, Kosačama, Pavlovićima, Vojsalićima, Zlatonosovićima i dr.

---

[136] Ivo M. Tomić: „Bosna traži novi mit", Zbornik radova: *Bosanski duh*, 1999, str. 94.

Dakako, bilo je na tim putevima slobode i slobodnog hoda i stranputica, lutanja, gubitaka orijentira i oprečnih ciljeva, suprotnih interesa i težnji za priklanjanje i pripajanje Bosne, kako uza susjede: srpsku, hrvatsku i jugoslavensku stranu, tako i za Ugarsku, Tursku, Austro-Ugarsku i druge strane zavojevače, što se izražavalo kroz zalutale i pokupljene obrasce: austrofilstva, ugrofilstva, turkofilstva, kroatofilstva, srbofilstva i dr.

Većina njih vremenom su se pokazali kao neprijatelji i apatridi, te su kao takvi sami sebe duhovno marginizirali iz kulturno-civilizacijskog miljea bosanskog, a istovremeno za svoju duhovno-subverzivnu revnost protiv vlastitog identiteta od strane svojih duhovno-političkih uzora nisu bili nagrađeni. Naprotiv, po starom nepisanom pravilu vrijedi: *svaki zavojevač volio je dragocjenost izdaje, ali niko nije volio izdajnika*. Znamenita je *legenda o vojvodi Radaku,* komandantu Bobovca, čiju su izdaju Osmanlije blagonaklono prihvatili, ali su odmah poslije toga izdajnika prezreli i strmoglavili s jedne stijene u neposrednoj blizini Bobovca, koja se i dan-danas zove Radakova stijena (ili Radakovica). I to je Bosna, i to su oni elementi na koje se mora ukazivati kao na loše izdanke. Ali i oni su, kao takvi, gradivni elementi duhovne ukupnosti. Zasigurno, i to je nužno. No, i pored loših strana, epizoda, likova i sl., u svakom bosanskom uzorku sažet je izraz Univerzuma, koji se raspoznaje i prepoznaje u bosanskom kosmopolitizmu, koji je iznad svakog površinskog i odveć rabljenog obrasca multikulturalnosti.

Kao takva, Bosna esencijalno i egzistencijalno prevazilazi duhovne obrasce evropskih partikulariteta i evropske duhovne polihromije. Ona je stoljećima živjela utemeljena na razlikama, gdje diferencijacija ne znači dezintegraciju nego jedan, kvalitetno novi vid, metologičan vid integracije. To su dijalektički oblici razlika koji, živeći i djelujući jedni na druge, stvaraju novi kvalitetniji vid integracije. Takvi odnosi niti su se mogli narediti, niti zabraniti, oni dolaze spontano u permanentnom interaktivnom procesu. Zbog toga, kada je Evropa „dozvolila“ rušenje i ubijanje Bosne, veći dio evropske inteligencije pitao se: „Kako je moguća Evropa, ako nije moguća Bosna“.

Bosanska multikulturalnost jeste permanentan društveni proces i pored katastrofa, kao što je bila posljednja agresija, o čemu nam kazuju mnogi sociolingvistički oblici koji živo govore o bosanskom duhovnom koloritu. Pored geografskih pridjevaka kao što su: gornja Bosna, srednja Bosna, donja, istočna, zapadna, sjeverna, južna Bosna, te Vrhbosna i Bosna srebrena kao i drugi jezički oblici koji imaju snažnu ukorijenjenost u duhovnoj determiniranosti, imamo i druge sociolingvističke bosanske repere, kao što su: Kulinova Bosna, Tvrtkova Bosna, franjevačka Bosna, isusovačka, islamska, mojsijevska, islamsko-kršćanska, katoličko-pravoslavna; Bosna bosančice, glagoljice, latinice, ćirilice; mistična Bosna, sufijska, alhamijado, rustikalna, mitska; Bosna Muje Hrnjice, Alije Đerzeleza, Starine Novaka, Ive Senjanina, Deli Radivoja, Nasrudin-hodže, Evlije Čelebije; ruralna, urbana, i mnoštvo drugih kulturoloških značajki koje su se vremenom utkale u bosanski kulturno-civilizacijski ćilim ili bosansku multikulturalnost i bosanski duh, pa i „bosanski lonac“, koji se ponekad prepapri i pregrije, ali i ohladi i razgali.

II. 6. Bosanska hereza, kulturološka „differentia specifica“

Bosanska bogumilska vjera, u svoje vrijeme proglašena i satanizirana kao heretička, zasigurno je na samom vrhu bosanske duhovne piramide. Kao takva, ona je bila stvarna „*differentia specifica*“ ili kulturno-civilizacijski raritet u evropskom srednjovjekovlju, ali i za zvaničnu katoličku crkvu snažan razlog satanizacije i krstaških ekspedicija, koje su u Bosnu ubacivane kao dijabolički princip (*dijabolos – grč. dioba*, vrag, sotona) po nagovoru njenih susjeda, koji su uvijek pružali ruke prema Bosni, s tobožnjim izgovorom uništenja heretičkog krivovjerja koje se širi kao „korov“, te je tobože kao takvo stalna prijetnja za okolni svijet.

Na taj način zavojevači, krstaši i pljačkaši našli su ideološku podlogu i opravdanje za permanentne vojne pohode i uništavanje svega što se ne uklapa u njihovu standardizaciju. Stoljetni krstaški pohodi najočigledniji su primjer nasilne akulturacije, homogenizacije, standardizacije i asimilacije. Dakle, po projektima rimskih papa i ugarskih kraljeva, od kojih je, za Bosnu, svo zlo dolazilo, *bosanske krstjane* trebalo je preobratiti u uzorite katolike, ili, kako su imali običaj reći, vratiti ih u „pravu vjeru". Rimska kurija, kao idejni tvorac projekta prave (katoličke) kristjanizacije, mogla je to realizirati samo uz pomoć jake vojne sile, a nju je našla u ugarskim kraljevima.

Što je to što je nagnalo kršćansku katoličku Evropu da vojno i duhovno intervenira u toj, kako su je nazivali, „zemlji nevjerničkog trnja i korova"? Ko su bili bosanski heretici, bogumili, patareni, babuni, bosanski krstjani, kako su sve Bosance, tadašnje Bošnjane, nazivali?

Shodno sveukupnim odnosima prema Bosni u njenoj burnoj prošlosti, i ova paleta imena, od kojih su većina pogrdna, ukazuju nam na činjenicu da gotovo ne postoji nijedan narod na svijetu oko kojeg je ispleteno više spletki, neistina, kontaminirajućih historiografija, ideologema, falsifikata, denunciranja i degradiranja, kao što je to činjeno prema Bošnjanima. U želji da ovladaju ovim prostorima, idejni, vjerski i uopće duhovni utjecaji na narod srednjovjekovne Bosne, od sredine VII do sredine XV st., bili su vrlo složeni i raznovrsni. U tom smislu, ni dan-danas ti utjecaji nisu se bitno promijenili, samo su mnogo perfidniji. Tome naruku zasigurno, pored spomenutog, ide i mnoštvo neraščišćenih pitanja i segmenata bh. prošlosti. Jedno od najvažnijih pitanja jesu korijeni multietničke, multivjerske i multikulturne Bosne. U tom smislu, E. Imamović tvrdi da su još u antičko doba uz starosjedilačke Ilire u Bosni živjeli i Rimnjani, Italci, Gali, Germani, Britanci, Egipćani, Sirijci, Iranci itd. Prisustvo stranaca potvrđuju i vjerski (kultno-votivni) spomenici. Svaka od nacionalnih skupina donosila je svoje vjerske predstave pa se tako stvorilo multivjersko društvo. Evidentirane su čak 24 razne vjere i desetine raznih božanstava.[137] Pored spomenutih, kasnije su došli Vizigoti, Ostrogoti, Avari, Slaveni, pa sve do Turaka i Austro-Ugara i drugih, tako da se u tom miksu može naći odgovor na pitanje nastanka srednjovjekovnih Bosanaca (Bošnjana), oko kojih se vode žestoke znanstvene, političke i ine rasprave. U njima se pokušava dokazati da Bosanci (Bošnjani) nisu to što jesu. Naravno, nasuprot tim „kontemplacijama“, postoje i one kojima su mnogo važnije činjenice, nego pretpostavke i navijačke strasti. Dakle, isti autor smatra da je srednjovjekovni bosanski živalj sastavljen od etničkog mozaika onih etnija koje su na razne načine dolazile i ostajale u Bosni, čije konstituiranje počinje od druge polovine VII do početka IX st., tako da strukturu srednjovjekovnog bosanskog življa čini etnički miks sastavljen od:

---

[137] Enver Imamović: *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998, str. 24–25.

1. dijela autohtonih, neromaniziranih Ilira, koji su, koliko je poznato, najstarija autohtona etnija;
2. dijela germanskog naroda Gota, koji se tokom III i IV st. asimilirao u Ilire, također, evropski narod;
3. dijela Južnih Slavena;
4. dijela Avara, koji su došli zajedno s Južnim Slavenima, i koji su se asimilirali sa njima i
5. dijela Romana, manjeg broj Tračana i Kelta, također evropskih naroda.

U tom etničkom koloritu, posebno sa širenjem granica, u sastavu bosanske države našao se dobar broj Srba i Hrvata, te Dubrovčana i Dalmatinaca, Talijana, Sasa, Ugara i drugih, koji su zbog trgovine, zanatstva, rudarstva ili drugim poslovima dolazili u Bosnu. U njoj su kraće ili duže boravili, a dobar je broj onih koji je tu zauvijek ostajao i asimilirao se s dominantnim etnosom, Južnim Slavenima, što dokazuje jezik koji je ostao bitno nepromijenjen do dana današnjeg.

Mnoštvo etnija koje su se našle na ovom malom bosanskom prostoru završili su svoje migracione namjere i politički se organizirali kao i drugi susjedi, Srbi i Hrvati, ne čekajući da im jedni ili drugi susjedi organiziraju političku vlast i postave vladara. Nije ispravno, prema Nadi Klaić, da onu vlast u Hrvatskoj nazivamo državnom, a onu u Bosni, u isto vrijeme, nedržavnom. Odbacujući sve falsifikate i prisvajanja, Nada Klaić kategorički tvrdi, što je za nas veoma važno, da je *Bosna od samog početka bila bosanska*.[138]

Za razliku od svojih susjeda, *Bosna je od samog početka multikulturalna, multietnička*, s mnogo kulturnih i inih pejzaža, počevši od naslijeđenih i sa svih strana svijeta uvezenih kultura, vjera, običaja, navika itd., što sve skupa čini jedinstvenu kulturnu polifoničnost i polivalentnost, tako da sve to i danas u svom kulturološko-značenjskom opsegu obuhvata pridjev *bosanski*, što je jednostavno *differentia specifica* koja zrači poseban kulturni kod, po kojem se razlikujemo i prepoznajemo, kako navodi Miroslav Krleža: „Bogumilstvo će ostati magistralom naše medievalne prošlosti, jer tek s njegovim slomom svršit će na našem području sa srednjim vijekom samostalan život narodne supstancije”.[139]

No, biti drugačiji oduvijek je sa sobom nosilo veću ili manju dozu opasnosti. Tako je bogumilska vjera i Crkva bosanska sa svojom distinkcijom prema istočnom i zapadnom kršćanstvu bila pravi „trn u oku“ krstaške Evrope. Od Kulina bana i od Bosanskog sabora na Bilinu polju, od papinskog zahtjeva za odricanjem od „bosanskog krivovjera“ pa do Stjepana Tomaša, pretposljednjeg bosanskog kralja, nisu prestajali progoni, krstaški ratovi, pokrštavanja i ubijanja bosanskih bogumila. Bogumilska vjera imala je sve odlike narodne vjere. Međutim, nije slijedila učenje zvanične Crkve, koja je već imala imperijalističke manire, te je s njene strane označena kao *hereza*, *šizma*, *krivovjerje*, a sljedbenici tog „krivovjerja“ u zapadnokršćanskim izvorima označeni su kao *patareni*, *manihejci*, *katari*, *kudugeri*, *babuni* i sl. Čak se i u našoj toponomastici riječ babun može naći u obliku imena sela, kao što je selo *Babunovići* kod Modriče, što je zasigurno vrijedan fakt vezan za stvarni život bogumila (babuna).

---

[138] Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, 1994, str. 11.

[139] Miroslav Krleža: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, (1–5), NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1982.

Opirući se više od četiri stoljeća žestokim krstaškim pohodima, manihejske snage nisu klonule ni pred Bizantom ni pred Rimom, da bi na kraju klonule u islamu. Tezu „klonuća" u islam M. Krleža u svom diskursu o medievalnoj Bosni, ovako ističe: „Naše bogumilstvo više se simpatiziralo s etikom novog evanđelja, nego sa dogmom papinstva, spram kojih se određuje sa izrazitom idiosinkrazijom".[140]

Bosanski bogumili, ipak, sami sebe nazivali su naprosto *krstjanima*, a često *dobrim krstjanima* i *dobrim Bošnjanima.* Svoju vjersku instituciju nazvali su *Crkvom bosanskom*. Ona se u tom jezičkom obliku u pisanim izvorima prvi put spominje u povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1323. godine.

Nastanak bogumilske vjere i njeno širenje, od Makedonije, Bosne, Dalmacije, kao i u druge dijelove Evrope, mora se promatrati u kontekstu socio-ekonomskih, političkih i vjerskih gibanja i previranja na prostorima Rimskog carstva i dijelova koje je ono nekada držalo, tj. na prostorima gdje je kršćanstvo pustilo svoje korijenje i ustabililo se.

Međutim, Rimsko carstvo slabile su permanentne centrifugalne sile te česta previranja, kako u administrativno-političkoj, tako i u sakralnoj sferi.

U katoličkoj crkvi u toku XI i XII st. dešavaju se mnoge promjene koje vode unutrašnjim sukobima, a time i krizi cijelog sistema. U te promjene svakako se ubraja radikalna transformacija kršćanstva, kada Crkva uviđa da su njena kanonska načela anahrona u odnosu na socio-ekonomske i političke prilike, te se pretvara od religije ugnjetenih u religiju gospodara i onih koji manipuliraju masama. Tome, također, ključno doprinosi sukob papstva i Carstva, uz ranije nastali veliki raskol 1054. godine, što u dobrom dijelu vjerničkog stanovništva stvara neminovne reakcije na novo lice kršćanstva.

---

[140] Miroslav Krleža: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, (1–5), NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1982.

Novo lice kršćanstva, daleko je drugačije od onog ranijeg, koje je primarno bilo religija „zajednice jednake braće“ bez hijerarhije i birokracije. Kršćanstvo se rađa i nastaje, navodi M. Krleža, kao praznovjerna iluzija o oslobađanju robova, kao nova masovna organizacija najnižih društvenih slojeva, koja će u borbama od nekoliko dramatičnih stoljeća na ruševinama antičkih, političkih i misaonih pretpostvaki zavladati sljedećim milenijem, podržavajući apsolutistički karakter samog Rimskog carstva.

Od samog početka javljaju se mnogi unutarcrkveni pokreti s ciljem poboljšavanja uvjeta života. Paralelno s tim javljaju se i mnoga drugačija učenja i mišljenja, koja u svom suštinskom određenju i opredjeljenju predstavljaju protest protiv glavne doktrine i protiv državne vlasti, što je uistinu bilo i prvo kršćanstvo. Naravno da su takva učenja proglašavana heretičkim, krivovjernim i sl. S druge strane, „religija jednake braće“ nije pogodovala vlastoljubivim tendencijama i grupacijama, s obzirom na to da među jednakima vladavine u smislu „potčinjavanja jednih od strane drugih“ nema. Tu nema pojedinačnog autoriteta koji će naređivati, suditi, opraštati, kojem će svi drugi biti podložni itd.

Ono što je Crkva bila decenijima i stoljećima, sada više nije. Ona u ranoj fazi nije imala ingerencija opraštanja grijeha. To je mogao samo Bog. U novoj transformiranoj fazi Crkva prihvata devizu „Extra ecclesiam nulla salus“, prema kojoj jedino ona može obezbijediti zaštitu protiv bilo kojega gubitka milosti, a to je veliki zalog s kojim se i dan-danas licitira. Preuzimajući ingerencije Boga, Crkva zadobiva „svetačke“ značajke i postaje „kuća Božija“. S Božijim atributima svećenički redovi postaju najveći manipulatori. Oni sada u svojim rukama drže jurisdikciju oprosta grijeha i „neoprosta“, što se vrlo brzo manifestiralo kroz oblike svekolike brutalnosti kao što su: prokletstvo, progon, nasilno preobraćanje, trikletstvo, anatema, ekskomunikacija, krstaški pohodi, inkvizicija, spaljivanje vještica, čupanje jezika, smuđenje brade, sakaćenje i *mnoštvo drugih vidova kažnjavanja iz bogatog inkvizitorskog opusa koji se primjenjivao širom Evrope*.

Prema antiheretičkim izvorima, bosanski bogumili najgore su prošli. Za njih nije bila uobičajena verbalna osuda „prokletstvo“, ona je bila mnogo žešća – *trikletstvo*, što je inkvizitorima opravdavalo činjenje najgnusnijih zlodjela.

Pored preuzimanja *„svetačke“ uloge*, veliki raskol u Crkvi desio se oko definiranja Isusove prirode, po pitanju što je Isus? Bog ili čovjek? Ili oboje pomalo, ili naizmjenično. Ovaj dualizam teško je bilo razlučiti. Jer, kako god se okrene, na koncu se dolazi do aporije u smislu: da li je to čovjek koji je uzvišen do Boga ili je Bog sišao da postane čovjek, što bi bila očita degradacija. Oko ovog agnosticizma lomit će se koplja između dviju oprečnih doktrina i to: Atanazijeve – koju je prihvatio Nikejski sabor, a koja glasi: *Isus, sin Božiji, rođen od Oca prije svakog vremena, iste je prirode s Ocem*, i druge, Arijeve, po kojoj su Isus i Bog Otac bili doista slične ali ne i istovjetne prirode. Ova teza odbačena je u korist logički kontradiktorne teze, po kojoj su Bog i Njegov Sin samo jedna priroda; istobitni i istovjetni, dakle dualnost i istovremeno jedinstvo, što je po logici „*contradictio in adjecto*“.

Svetačka uloga Crkve i kontradiktorna priroda Isusova dvije su bitne značajke oko kojih su se zametnula žestoka neslaganja kršćanskih teologa, pa i ukupnog puka. Te rasprave intenziviraju se još u IV st., a svode se na ontološka i gnoseološka pitanja.: Ko je Bog? Da li je Bog jedan? Jesu li trojica u jednom? Da li su Otac i Sin istovjetni ili nisu? Je li bogorodica Marija rodila Boga ili čovjeka? Je li ona Boginja? Kakva je uloga Josipa stolara i šta je On? Jesu li svi oni zajedno nekakva svetačka skupnovlada? Ima li tu više božanstava koja konkuriraju jedni drugima? Kakav je Isus bog, ako su ga ljudi razapeli na križ? Zašto se obožava križ kad je na njemu počinjeno najgnusnije ubojstvo? Koji bi sveti sakrament bio da je Isus obješen ili na neki drugi način umoren? I tako se u nedogled mogu postavljati pitanja na koja se, zaista, ne može dati racionalan odgovor. Imajući to u vidu, kršćanski ideolozi nastoje da tamo gdje se nešto ne može razumom shvatiti, da na scenu stupa vjera, u smislu da se razum dopunjava vjerom. Shodno tome, na sva spomenuta pitanja znameniti teolog i ideolog ranog kršćanstva sv.

Tertulijan kaže: *Credo quia apsurdum est – Vjerujem jer je apsurdno*! Dakle, iz toga proizilazi da kad to sve ne mogu logično razumjeti, onda mogu vjerovati.

Shodno tome, metalogičnost, metafizika, nadnaravno, apsurdno, mistično, agnostičko, transcedentno – postaju glavni stubovi vjere, a kao takvi magično oružje za svećenički stalež.

Proglasivši kršćanstvo državnom vjerom, car Konstantin Veliki presudio je u korist Atanazija, a rasprave i neslaganja nastavili su se uza sve prisutniju državnu represiju, harange i progone „krivovjernika“ mnogobrojnih sekti i samostalnih učenja. Oni koji nisu prihvatili državnu religiju s Atanazijevim učenjem postali su heretici. To su bili i oni koji su prihvaćali i druga učenja kao što su: arijevci, manihejci, albigenzi, pa do patarena (bogumila, babuna itd.) i mnoštva drugih sekti koje su se javljale u balkanskom srednjovjekovlju. Zanimljivo je, kao što smo spomenuli, da su u toponomastici ostali neki nazivi, kao što je selo Babunovići na Savi, Djedovo brdo, Djedovac kod Zavidovića.

Nasuprot državnoj, zvaničnoj vjeri, na Balkanu se javlja sve više pristalica onih koji zagovaraju „čistu kršćansku misao“, onakvu kakva je bila u samom početku, u vrijeme apostola. Tako se početkom XII st. na Balkanu javlja sekta čije su se pristalice nazivale “krstjanima prave vjere apostolske”, kao što su se nazivali i svi pripadnici kršćanstva prvih stoljeća nastanka te vjere, kako bi se i nazivom razlikovali od pagana. Pored toga, bosanski heretici, skoro u potpunosti, u svojoj vjeri imali su sve starokršćanske značajke kao što su: askeza, održavanje vjerskih obreda i skupova po privatnim kućama (hižama), nepostojanje hijerarhijske ograde između vjernika i osoba koja obavljaju vjerski obred, odnosno svećenika i puka.

Bogumilska hereza, prema izvorima, u Bosnu dolazi linijom: Bugarska, Makedonija, Srbija, Duklja, Bosna, tj. istočnim putem. Na ovom putu najveći progoni bogumila iz srpske države desili su se za vrijeme Stefana Nemanje, uz snažnu potporu pravoslavne crkve, koja je imala najmanje dva razloga za to. Prvi je da ima stalno otvorenu dozvolu za progon bogumila u Bosni, a istovremeno da instalira svoje institucije, a drugi je razlog insistiranje na čistoći vjere u pravoslavnoj Srbiji.[141]

Drugi put kojim su bogumili stigli u srednjovjekovnu Bosnu jeste tzv. zapadni put, linijom Francuska, Italija, Dalmacija. On je, također, značajan, prije svega zbog uske povezanosti svih heretičkih učenja toga doba. U aktima Crkvenoga koncila, koji su francuski katari održali 1167. godine, među sedam katarskih dualističkih crkava spomenuta je i „Ecclesia Dalmatiae“, koju svi relevantni historijski izvori stavljaju na prostor srednjovjekovne Bosne, što dovoljno govori da je po vjeroučenju bogumilska.

U historijskoj literaturi postoje veoma uvjerljive pretpostavke da su bogumili u srednjovjekovnu Bosnu dolazili i sa sjevera, iz Mađarske, direktnim kontaktom preko plemena Pečenezi, Hazari, Kumani i Saraceni, koji su s Dalekog istoka krajem XII i početkom XIII st. preko Irana stigli na prostore Mađarske, odakle su progonjeni i preseljavani u južnije krajeve. U Bosnu dolaze kao vrsni trgovci konja, stoke i dr.

Sva ta učenja, koja su dolazila s raznih strana, zasnivala su se na staroperzijskom dualizmu, po kojemu, u suštini, egzistiraju dva principa: nebeski, nevidljivi i racionalno agnostički Otac, kao Tvorac svekolikog nevidljivog svijeta i zao duh – đavo, sotona, lucifer-tvorac ovozemaljskog materijalnog svijeta. Najistaknutiji mislilac ovog dualizma jeste veliki perzijski mislilac Manihej, *Mani ili Manes* (216–276).[142] On je na stajalištu prastare hipoteze da svijetom vladaju dobri i zli duhovi, što je razradio u svojoj gnostičko-proročkoj teoriji, u knjigama *Živo evanđelje*, *Blago života*, *Knjiga tajne* i dr.

Ova dva principa u vječitom su sukobu, u grčevitoj borbi koji od njih će prevladati. Posebnu pažnju Manes posvećuje čovjeku koji ima vječitu zadaću da se bori protiv zla, a da čini dobra djela. Poseban problem predstavlja zlo u čovjeku. Od njega nastaju sva druga zla. No, čovjek zlo u sebi može pobijediti permanentnim duhovnim samopročišćavanjem: propisanim postom, molitvama Bogu četiri puta danju i četiri puta noću, uzdizanjem i stjecanjem znanja, koje uspoređuje sa svjetlošću, stalnim činjenjem dobrih djela, prakticiranjem dualističke vjere, ne činjenjem zla isl.

---

[141] Salih Jalimam: *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla, 1999, str. 94.

[142] Grupa autora: *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd, 1981, str. 433.

Ova, kao i neka druga učenja, bitno su utjecala na formiranje sinkretičkog supstrata bogumilstva, koje je uobličio, naučavao i širio bugarski pop Jeremija Bogumil. Heretičko učenje popa Bogumila iz Bugarske širi se u Makedoniju, posebno ispod planine Babe (odakle sinonim Babuni), te u Srbiju, Dalmaciju i Bosnu.

Vijesti o pojavi bogumilstva u Bosni javljaju se veoma kasno. Prvi spomen potječe iz prve polovice X st. s pismom pape Ivana X, upućenom 925. godine splitskom nadbiskupu i tamošnjem svećenstvu. On u pismu iznosi prigovor što u susjednoj dijecezi (misli na Bosnu) postoji neka „nauka“ koja se ne nalazi u svetim knjigama, te im prebacuje što „nisu pazili“ i što su je „šutnjom odobravali“.[143]

Ovo je izvor koji govori da su u Bosni postojala heretička učenja i prije stvaranja bogumilskog, što i kasniji antiheretički izvori potvrđuju. Tako, npr., kardinal Ivan Stojković, govoreći o bosanskoj herezi na Crkvenom saboru u Bazelu 1435. godine, napominje da ona tamo postoji već 300 godina. Nadalje, dominikanac Anselmo iz Aleksandrije u Italiji, koji je živio u XIII st., u jednom svom spisu navodi da su heretici prvo bili u Bosni, odakle su svoj nauk proširili u Lombardiju, pa dalje prema Francuskoj.

Dakle, neki oblici hereze živjeli su u Bosni i prije bogumilstva, a kada je i kako došlo do stapanja bosanske i bugarske hereze, još uvijek nije dovoljno rasvijetljeno.

Istina je da se bogumilstvo u Bosni spominje skoro u isto vrijeme kada i u Srbiji, tj. u XII st., u vrijeme Nemanjića, koji su poduzimali oštre mjere protiv te „nevjerničke heresi“. Žigosani, proganjani, sakaćeni i na razne načine zlostavljani po Srbiji, heretici su spas nalazili u brdovitoj Bosni, koja je stoga dugo vremena bila utočište prognanih i unesrećenih. U Bosni su spas našli i prognani heretici iz dalmatinskih i talijanskih gradova. Oni su sa sobom donosili ideje zapadne hereze koju su propovijedali katari, patareni, albigenzi, pa je tako na prostoru Bosne dolazilo do dodira, miješanja i akulturacije različitih heretičkih učenja. Ova učenja brzo su se stapala, s obzirom na to da nisu imala oštro suprotstavljene stavove o bitnim ideološkim i životnim pitanjima. S jedne strane, to je domaćoj herezi dalo nove, internacionalne dimenzije u smislu kulturne polihromije, a s druge strane, politički konfrontacijske dimenzije prema dominantnom katoličkom svijetu.

---

[143] Enver Imamović: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995, str. 172.

U razvoju evropske kulture, između XI i XIII st., koja je bila dominantno kršćanska, „sve drugo i drugačije“ bilo je žigosano, proganjano i uništavano na najbrutalniji način. Zapadna (kršćanska) civilizacija još tada nametala se kao jedina „prava“, „ispravna“, „pravovjerna“. Otada sežu duboki korijeni „sukoba civilizacija“, koji izviru iz politike civilizacija i tako čine globalnu politiku, kako kaže S. Huntington.[144] Taj sukob može se pratiti i kroz pisane izvore, heretičke i antiheretičke spise, te druge dokumente i događaje. Očit primjer predstavlja Sabor na Bilinu polju, na kojem se ultimativno traži od bosanskog bana Kulina da se sa svojim vjerskim i administrativnim velikodostojnicima javno odrekne „heretičkog krivovjerja“ i da se vrati „pravoj vjeri“.

Katolička crkva, obuzeta snažnim procesom etatizacije i dominacije, između XI i XIII st., čini silne namete nad napaćenim narodom od kojeg uzima crkvenu desetinu, traži izdržavanje svećeničkog staleža, a u protivnom, za kaznu uzima njihovu zemlju te nameće mnoge druge nepopularne mjere. Zbog toga, Crkva vrlo brzo postaje posjednik velikih zemljišnih kompleksa, tako da dospijeva u sam vrh feudalne hijerarhije. Kao takva, ona je ravnopravan takmac i u sekularnoj vlasti, čak i više, s obzirom na to da nameće standarde i zajedničke imenitelje za sve segmente života.

Bogumilstvo nije bilo samo vjera, ono je bilo i određeni socio-ekonomski oblik „zajednice“, koji je bio veoma sličan ranokršćanskoj „zajednici jednake braće“. Svi nameti i modusi potčinjavanja, koje je nametala Crkva, značili su za bogumile otvoreni poziv na socijalni bunt, posebno kad se ima u vidu nastojanje da se, s jedne strane, promijeni ili bitno modificira postojeća vjera i s njom stoljećima utemeljeno uvjerenje, a s druge strane, da se nametnu porezi i nameti koji bi bogumile stavili u potčinjeni, izrabljivački položaj.

---

[144] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 28.

Zbog snažnog otpora bosanskih bogumila temeljne pretpostavke katoličke hijerarhije ni u XIII, kao ni u sljedećim stoljećima, nisu se uspjele uspostaviti. Historijski izvori iz prve polovine XIII st. govore da su predstavnici katoličke crkve u srednjovjekovnoj Bosni sve svoje aktivnosti sveli na misionarsku djelatnost. Jedan od prvih bio je pokušaj biskupa Johannesa Wildeshauzena da katoličku hijerarhiju uspostavi mirnim putem. Iako je, čak, započeo graditi katedralnu crkvu 1237. godine, njegova se misija pokazala neuspješnom. Ubrzo nakon toga na njegovo mjesto dolazi dominikanac Ponza (Ponsa), koji također u ukupnoj katoličkoj aktivnosti ništa bitno nije promijenio, iako je imao žešći nastup, a što je bila glavna značajka dominikanaca. Oni su pored redovne propovijedi uveli i druge ubjeđivačke oblike kao što su: pisana riječ, antiheretički traktati, te najgrublji brutalni oblici inkvizicije i krstaških ratova koji nisu prestajali do pada Kraljevstva.

U tim permanentnim konfrontacijama često su stradavali i inkvizitori i krstaši. Tako dominikanski samostan sv. Dominika iz Zadra čuva tradiciju vezanu za smrt blaženog Pavla, inače prvog vrhovnog inkvizitora za Dalmaciju, *kojeg su bosanski bogumili živa spalili 1255. godine*.[145] Čini se da su se u to vrijeme vodili žestoki krstaški ratovi, pa tako i kod priora Petra iz dominikanskog samostana u Bordogi nailazimo na pismeni trag krstaških ratova protiv bosanskih bogumila iz 1259: „In Bosnia et Dalmatia que apud eas ecclesia Sclavoniae nuncupatur“.

Uz odlučan otpor krstaškim pohodima i neprihvaćanju katoličkog vjerskog koncepta, Katolička crkva gubi skoro sve pozicije u Bosni, a bosanski biskup Ponsa prelazi u Đakovo, gdje će bosanska biskupija kao institucija ostati nekoliko narednih stoljeća.[146]

---

[145] Salih Jalimam: *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla, 1999, str. 62.

[146] Ibid., str. 64.

Mnogobrojni neuspjesi koje je Katolička crkva pretrpjela u Bosni jasno su ukazivali na potrebu novih načina širenja katoličanstva, a istovremeno i borbe protiv bosanskih bogumila. Jedan od tih oblika jeste i aktiviranje predstavnika katoličkih redova, u prvom redu isposničkih, prosjačkih. U neposrednom okruženju, a i u samoj Bosni, nastaju mnogi samostani različitih katoličkih redova. Među prvima svoje samostane podižu predstavnici benediktinskog i franjevačkog reda. Samostani su služili kao ideološke baze, utočišta i sjemeništa. Za razliku od dominikanskog, nasilničkog i inkvizitorskog pristupa, franjevački prosjački red uspio se nametnuti ne samo u vođstvu katoličke crkve već i dijelu stanovništva, s nekim svojim osobenostima koje su bile bliske domicilnom stanovništvu. Prije svega, siromaštvo nije bilo samo puko simbolično, formalno ili deklarativno, nego duhovni pravac po kojem su stvarno i živjeli. Ovaj pravac ujedno je pokazivao sliku stanja u evropskim društvima u XIII st.

Dakle, Katolička crkva nije nikad odustala od namjere da Bosnu u potpunosti kristijanizira, samo je vremenom mijenjala metode.

Iako su bosanski heretici bili proganjani, napadani, ubijani, kao što smo ranije naveli, oni nisu bili izolirani od ostalog svijeta. Imali su kontakte sa sličnim vjeroučenjima i na Istoku i na Zapadu, o čemu govore pisani izvori u periodu od kraja XII st. pa sve do političkog sloma bosanske države.

Među prve pisane tragove o postojanju heretičkog učenja u neposrednoj blizini srednjovjekovne Bosne ubrajaju se oni sa Splitskog crkvenog sabora održanog 1185. godine, gdje se tvrdi da u samom Splitu i njegovoj okolini postoje heretici koji su na ovom Saboru bili i prokleti.[147] Potvrđujući odluke ovog Sabora, papa Urban III, također, proklinje ih, što je potvrdio i splitski hroničar Toma Arhiđakon, uz navode da se heretici nalaze u zadarskom kraju. Isti hroničar spominje braću Mateja i Aristodija iz Zadra, tvrdeći da su skoro „svi plemići i starješine okruženi nekom herezom, te da su heretike dragovoljno primali i štitili, prezirući nauku katoličke crkve“.[148] Braća Matej i Aristodije rođeni su u Apuliji, a odrasli u Zadru, gdje su se i školovali za slikare minijaturiste i poznavaoce knjige, te su s tim sposobnostima na poziv dolazili u Bosnu. Oko 1200. godine braću kao heretike privode pred splitskog nadbiskupa Bernarda, odakle oni bježe u Bosnu kod velikog bana Kulina. Tako u pismu mađarskom kralju Emeriku, od 11. oktobra 1200. godine, papa Inoćentije III (Innocent III) tvrdi da bosanski ban Kulin pruža utočište brojnim hereticima iz Splita i Trogira.

---

[147] Ibid., str. 155.

Isti papa u jednom pismu od 21. 12. 1202. godine spominje katare u srednjovjekovnoj Bosni ("…in terra nibilis viri, Culini Bani… Catharorum haeresi sunt vehementer suspecti et graviter difamati").[149]

Ovo je, itekako, važna potvrda interaktivnog odnosa bosanskih bogumila i katara s početka XIII st., a veze i odnosi s njima i s drugim zapadnoevropskim hereticima nastavljene su i poslije, što potvrđuje dobar dio historijske građe.

Heretici u sjevernoj i srednjoj Italiji pod imenom patareni, u južnoj Francuskoj poznati kao albigenzi, a u sjevernim dijelovima Francuske kao katari, kao i bosanski bogumili, kao jednu od bitnih zamjerki crkvi navode tvrdnju, ili bolje rečeno optužbu, da je crkva izdala Isusa Krista onog časa kada je papa Silvester I u ime crkve preuzeo „vremenita dobra i uveo je u svjetovno društvo, udaljivši se tako od evanđelja“.

O heretičkom djelovanju na širem evropskom prostoru govori i jedna bilješka iz 1223. godine, a odnosi se na kardinala Konrada, koji javlja francuskim plemićima da je heretičko učenje ojačalo i to posebno poslije dolaska katarskog pape, koji boravi negdje „u predjelima Bugarske, Hrvatske i Dalmacije, pored zemlje ugarskog naroda…“ Prema mnogim, znanstvenim pretpostavkama, katarski papa stigao je iz srednjovjekovne Bosne. Inače, mnogi podaci o evropskim hereticima nalaze se u antiheretičkim spisima, zabilješkama i priručnicima koji su bilježili konflikte s hereticima, izvrgavali ruglu njihovo učenje i davali uputstva za konkretnu borbu protiv njih, ali i njihovo uništenje.

---

[148] Ibid., str. 156.

[149] Ibid., str. 156.

Kontroverzistička i antiheretička literatura koja je u XIII i XIV st. bila kao dokument, ali i sredstvo borbe protiv heretika, veoma je korisna za izučavanje burnih promjena unutar Katoličke crkve u XIII st., djelovanja katoličkih prosjačkih redova, dominikanaca i franjevaca, kao i njihova odnosa prema hereticima.

Među prvima je kontroverzistički traktat koji je sačinio Salvo Burce, plemeniti građanin grada Piacenze pod naslovom *Liber supra stella*, te prvi pravi priručnik borbe protiv heretika *Adversus catharos et valdenses*. Tu je jedan rukopis anonimnog autora iz 1250. godine *Brevis summula*, koji, između ostalog, donosi 97 katarsko-dualističkih zabluda. U ovom tekstu spominje se čak i sljedeće: „Heretici de Concarezo, qui habent heresim suam de Sclavonia“, zatim traktat anonimnog autora *Errores haereticorum de Bosna*, zatim *Summa de catharis de leonistis seu panberibus de Lugduno*, te *Tractatus de hereticis* Anselma Aleksandrijskog iz 1270. godine.[150] Historijski izvori iz prve polovine XIII st. spominju Belizmeneca, episkopa heretika iz Verone, koji je u srednjovjekovnoj Bosni propovijedao dualističko učenje. Heretičko učenje nije „poštedjelo“ ni druge dijelove Evrope. Tako papa Inoćentije IV (Innocent IV), pismom od 19. augusta 1244. godine, poziva mađarske velikaše na krstaški rat protiv heretičkog pokreta koji je zahvatio češke gradove (“Heresiarcham quondam quem papam nominant”).

Dakle, heretičko učenje imalo je svoju razgranatu mrežu po cijelom kontinentu i kao takvo, uvezano i kompaktno, nije imalo nikakvih razlika u spoljnoj manifestaciji onog što Katolička crkva naziva krivovjerjem.

Bosanski bogumili, prema mercijanskom rukopisu s kraja XIV st., po uzoru na katare i albigenze sebe nazivaju: ”Item dicunt se esse ecclesiam Christi et successores apostolorum, habentes da se ipsis unum qui dicit se esse vicarium Christi id est successorem sancti Petri”, što je jedna od najvažnijih spoljnih manifestacija i tumačenja katarskog vjeroučenja.

Vrlo vrijedan pismeni trag jeste i zapisnik pred inkvizicionim sudom u Torinu iz 1387. godine, u kojem heretik Jakov Bech priznaje da su boravili i stvarali jedno vrijeme u Bosni („in locum dictur Bosena“).[151] Među znamenitim bosanskim bogumilima spomenutim u ovom zapisniku nalazi se „domino qui vocatur Albanus de Boxena“. Dalje, u izjavi, Jakov Bech spominje i katare koji su boravili među bosanskim bogumilima, a to su: Maretus Rebellator, De Balbis, Johannes Narro, Petar Patrius. On izjavljuje da ga je u heretičku sektu uveo izvjesni Petar Petricii, uz pomoć jednog čovjeka iz Slavonije (Bosne), koji ga je poslao tamo da „potpuno i usavršeno izuči vjersko učenje kod učitelja koji tamo borave u mjestu koje se zove Bosna“.

---

[150] Salih Jalimam: *Historija bosanskih bogumila*, Tuzla, 1999, str. 159.

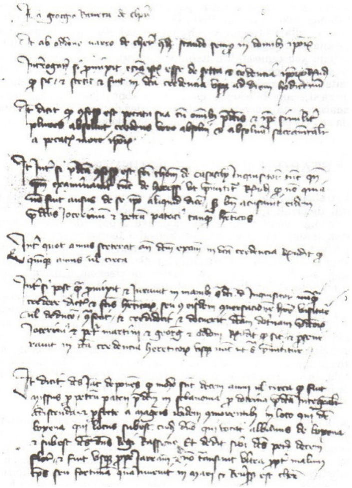

Sudski iskaz Jakova Becha.

U njegovoj izjavi, također, stoji da su prije njega mnogi heretici iz Chierije odlazili u Bosnu da tamo izuče vjersku doktrinu. Postoje i drugi podaci koji ukazuju na to da su kroz jedno duže razdoblje heretici iz sjeverne Italije išli u Bosnu na izučavanje i usavršavanje dualističke doktrine. Iz tih pisanih tragova proizlazi da je tamo bila znamenita filozofska škola, odnosno univerzitet dualističkih studija, kao i sjedište heretičkog pape.

Imajući sve to u vidu, nisu pretjerane tvrdnje nekih autora da su bogumili smatrani uzorom među hereticima. Za heretičke krugove

---

[151] Enver Imamović: *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995, str. 192.

Evrope to je bio istinski centar dualističke misli, a za zvaničnike Katoličke crkve osiono heretičko gnijezdo, koje se pokušavalo uništiti po svaku cijenu. Bilo je razdoblja kada se rimska kurija silom prilika mirila s postojećim stanjem, čekajući povoljniju priliku da ih uništi. U razdobljima nemoći zvanična Crkva bosanske heretike samo je proklinjala, ukazujući na njihovo „kužno djelovanje“. Crkveni izvještaji često, samo žalosno, konstatiraju da se protiv „prokletih patarena“ ne može ništa učiniti.

U jednom papinu pismu iz 1221. godine kaže se da „heretici u bosanskim krajevima javno propovijedaju zablude svoje opačine na veliku štetu stada Gospodnjeg”. U drugom, iz 1247. godine, upućenom ugarskom nadbiskupu, prikazuje se jadno stanje katoličkog biskupa u Bosni, za čije se izdržavanje, čak, skupljaju milodari u drugim zemljama.[152]

Međutim, heretički talasi dolazili su i sa sjevera, iz Mađarske, a donosili su ih trgovci, pripadnici raznih sekti: Pečenezi, Hazari, Kumani, Horezmijeji, Kalisi, te s prostora Srijema, gdje se spominju Husiti. Tako se u pismu Ladislava Morovićkog, od 18. jula 1437. godine, govori o vezama bosanskih bogumila i srijemskih husita i izričito se u jednom dijelu pisma kaže: „Neka su mjesta zaražena sektama bosanskih heretika i husita“. O postojanju čvrste veze ovih heretičkih zajednica govori donekle i podatak iz 1456. godine, gdje se „povjerava misija franjevcima protiv moldavskih husita“, koji su, inače, preko srijemskih husita bili u određenim kontaktima s bosanskim bogumilima.

Mnogostruke veze srednjovjekovne Bosne s istočnim zemljama proizvele su i mnoge kontakte na vjerskom polju.

Evidentno je vezivanje bogumilstva s ostacima pavlićana te je tokom XI st. mnogo toga izazvalo pozornost bizantijskih hroničara i historičara koji u svojim zapisima jasno razlikuju šta je dualizam, a šta nije, kao i pojedine nijanse među dualističkim sektama.

---

[152] Ibid., str. 193.

U anatemama koje je tokom XII st. izricala carigradska crkva, te niza drugih svjedočenja, nalazi se dovoljno potvrda da se bogumilske i mesalijanske pristalice nalaze u „svakom gradu, svakom kraju i svakoj eparhiji u Bizantijskom carstvu“. U istom razdoblju, u srednjovjekovnoj Srbiji nailazimo na bilješku srpskoga kralja Stefana Prvovjenčanog, u kojem on opisuje progon bogumila od strane njegova oca Stefana Nemanje. Dalje, nomokanon Srpske pravoslavne crkve u 42. poglavlju, nastalom u manastiru Ilovici, spominje mesalijansko krivovjerje čiji se sljedbenici nazivaju bogomili – babuni. Sigurno je da je pisac ove sintagme mislio na bosanske bogumile. Ovo potvrđuje i jedan zapis iz manastira sv. Pavla na Athosu, u kojem je ostalo zabilježeno da se za vojnike bosanskog bana Stjepana II govori „taj đavolji šegrt, učenik jeretičke zloće“.[153] Sličnu sintagmu imamo u zabilježenim podvizima mladog cara Stefana Dušana protiv „bezbožnih i poganih babuna“, te jednu kažnjivu odredbu u njegovu zakoniku – „ko rekne babunsku reč“. Isto tako, u zapisima iz Manastira sv. Trojice s kraja XIV i početka XV st. bogumili se proklinju na više mjesta kao: „zli, heretici, prokleti babuni, naricajušti se iži krstijane“ itd.

Dakle, bliski kontakti, veze i odnosi bosanskih bogumila s istim ili sličnim heretičkim učenjima na širem prostoru Istoka i Zapada neupitni su historijski fakti koji su, unatoč tome, permanentno osporavani, krivo tumačeni za potrebe istočnih ili zapadnih ideologema, koje su sada samo neznatno modificirane u odnosu na vrijeme kada su bile inkvizitorske.

Činjenica je da su bogumili u srednjovjekovnoj Srbiji bili proganjani i strogo kažnjavani te da su utočište sa svojim istomišljenicima nalazili u Bosni, koja je na neki čudan način uporno odolijevala, kako istočnim tako i zapadnim nasilnim homogenizacijama i standardizacijama zvanično vladajuće Katoličke crkve. Istovremeno, bosanski heretici, kao najjači heretički kompaktni korpus, bili su stožer evropskog dualističkog vjeroučenja, te kao takvi povezivali su razne heretičke sekte i društva zapadnoevropskog srednjovjekovlja. Dakle, Bosna je i tada bila prostor s ambivalentnim duhovnim kodom, što znači da ono što je jedne privlačilo i povezivalo, u drugima je izazivalo gnjev i ogorčenja, a shodno tome, i nasilničke postupke, progon, ugnjetavanja, zlostavljanja, pa i zločine. U tom smislu, Bosna je bila centralno mjesto gdje su se snažno sudarale raznolike i mnogoslojne kulture i civilizacije, gdje je do punog izražaja dolazila sloboda odabira, kako pojedinih kulturnih oblika, pejzaža u funkciji kulturnoga konzumenta, tako i sloboda davanja, ustupanja i poučavanja cjelovitih vjeroučenja, kakvu je funkciju imao bogumilski univerzitet kao kulturni davalac. O tome dostatno govore zapisnici s inkvizitorskog procesa na sudu u Torinu protiv talijanskog heretika Jakova Becha, kao i mnogi drugi pisani dokumenti iz kojih se vidi da je Bosna bila dobro uključena u, barem, dio evropske duhovnosti i to onaj dio kojeg bismo mogli nazvati i evropska diferentia specifica.

---

[153] Marko Šunjić: *Bosna i Venecija*, HKD Napredak, 1996, str. 37.

II. 7. Usmena predanja i tradicija u Bosni i Hercegovini

Kada smo govorili o „kulturi, etničnosti i identitetu“, spomenuli smo S. Huntingtona, koji kaže: „Samo pojedinačne kulture imaju uspomene, kolektivno pamćenje i kolektivni identitet, navike, običaje i osjećaj kontinuiteta između generacija“. Stoga etnija samo s tim značajkama ima puni etnički opus. Dakle, usmena predanja i tradicija kao najupečatljiviji isječci iz prošlosti: događaji, likovi, običaji, norme i dr., uspomene i kolektivno pamćenje etnije, koji se usmeno prenose ili prakticiraju kroz neke svetkovine, običaje, nošnje i sl. – kao takvi predstavljaju veoma važan segment kulturnog identiteta.

Zahvaljujući usmenoj predaji koja je, kako se u narodu kaže, išla „s koljena na koljeno“, sačuvalo se kolektivno pamćenje i kolektivna svijest o velikim i sudbonosnim događajima, junačkim podvizima, velikim pojedincima, velikim građevinama, te se u pamćenju sačuvalo „zlatno doba“ naroda, i niz fantastičnih i nevjerojatnih događaja, koji su zasigurno tokom niza godina preuveličavani, a neki i izmišljeni. Tako su neka od usmenih narodnih predanja potkrijepljena i materijalizirana određenim praktičnim činjenjima, pokretima, nošnjom i sl., što predstavlja tradiciju, kao dio već stvorene, u narodu sublimirane i „utkane“ kulture.

Usmena predanja i tradicija narodā u Bosni i Hercegovini reflektiraju se kroz njenu burnu prošlost, političku, kulturnu i vjersku heterogenost, te shodno tome, različite kolektivne predstave i različita sjećanja na mučnu, tragičnu i različitu realnost(i), koja je utkana u usmena historijska predanja. Jedan od mnogih znanstvenika koji se bavio usmenim narodnim predanjem Vlajko Palavestra kaže: „Narodna predanja o starom stanovništvu su proizvod određenih narodnih znanja, stečenih iskustvom, koja su se širila usmenim putem i koja su imala značajnu društvenu funkciju; razvijala su se na tlu specifičnih nacionalnih i širih internacionalnih kulturnih i folklornih tradicija i predstava; ona odražavaju dehistorizovanu ili transponovanu prošlost. Tako se za ogromnu većinu ovih predanja može se reći da kazuju određeno znanje zasnovano na empiriji; ona su kratka i jednostavna pošto su kroz dugi niz godina, tako reći vijekovima, našem narodu *zamjenjivala pisanu historiju*! Predanja su priprosta jednostavna kazivanja o starom nekadašnjem stanovništvu jednog područja; ona su lišena intervencija i dopuna umjetnički nastrojenih pojedinaca; prenošena su s koljena na koljeno ili od usta do usta kao dio poznavanja svijeta oko sebe, poput prenošenja iskustva o obradi zemlje i drugih praktičnih za život neophodnih znanja.“[154]

Dakle, usmena predanja proizvod su određenih narodnih znanja, stečenih iskustvom i prenošenjem „usmenim putem“ s koljena na koljeno kao jedinim mogućim načinom da se neki događaji, ličnosti, svjetonazor i vrednote, kao svojevrsna povijest određene kulture ili kulturne zajednice, ne potisnu u zaborav.

Narodna predanja u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim dijelovima Evrope i svijeta, odraz su drevnih mitoloških predstava kao „fiksnih tačaka“ ili „duha kulture“, kako ističe B. Malinowski,[155] s mitološkim predstavama u *recentno vrijeme* o natprirodnim bićima –divovima, kao i predanja ili sačuvana sjećanja na realne osobine starog stanovništva (način života, migracije, ličnosti, događaji i sl.). Ova posljednja mogu se posmatrati kao postmitološka usmena predanja, koja nisu morala izmišljati nadnaravna bića, njihove podvige i događanja, već samo upotrebu pojedinih atribucija i fantastičnih superlativa, koji bi na najbolji način trebali predstaviti neku kulturu.

---

[154] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 13.

Moderan pristup narodnom stvaralaštvu i snažan zamajac na njezinu istraživanju dala je Austro-Ugarska monarhija. Neposredno po dolasku na ove prostore ona osniva prve evropske kulturne i naučne ustanove, čime započinje organiziran planski rad na prikupljanju i objavljivanju građe iz domena duhovnog i kulturnog naslijeđa naroda Bosne i Hercegovine. Kako tvrdi V. Palavestra, bilo je to vrijeme u kojem se narodi Bosne i Hercegovine naglo otvaraju prema Evropi i njenoj modernoj kulturi i vrijeme u kojem se Evropa i evropski naučnici počinju interesirati za naše krajeve, kao jednu od najneistraženijih zemalja na Balkanu.[156] Napominje, također, da su u centru istraživanja bili politički i ekonomski interesi Monarhije, ali da je bio prisutan i interes za naučno istraživanje „terra nova“ ili „terra incognita“, njene prošlosti i naroda koji žive u tim zemljama.

Zanimanja za Bosnu i Hercegovinu, koja su, prije svega pokazali neki putopisci, bilo je prisutno još u posljednjim decenijima osmanske uprave, dok se veći interes javlja tek s okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. Bosnu posjećuju mnogi putnici, entuzijasti, ali i naučni istraživači, sakupljači folklornog stvaralaštva, turisti i radoznalci, koji s raznim motivima i nakanama žele u okupiranim turskim zemljama osjetiti „miris Orijenta“ i „bosanski kolorit“.

Pored toga, u kratkom vremenu počinje objavljivanje domaćih časopisa iz oblasti književnosti i kulture uopće. Koliko su ovi časopisi bili u službi potvrđivanja nacionalnog identiteta i veličanja nacionalnih i kulturnih vrijednosti, toliko su bili i u službi afirmacije austrougarske državne ideje koja je priznavala kulturne posebitosti, ali samo ukoliko su se one mogle uključiti u globalne austrougarske političke i kulturne strategije u okupiranim zemljama.

---

[155] Eduard Kale: *Uvod u znanost o kulturi*, Zagreb, 1982, str. 116.

[156] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 18.

Jedan od prvih listova u našoj zemlji nastaje 1883. godine u Mostaru pod imenom *Hercegovački bosiljak*. U Sarajevu 1885. godine počinje izlaziti *Bosanska vila*, a tri godine kasnije 1888. godine počinje s radom Zemaljski muzej u Sarajevu, koji izdaje svoj *Glasnik*.[157] Zemaljski muzej prva je i najstarija naučna ustanova modernog evropskog profila u Bosni i Hercegovini, u kojoj se od samog početka posvećuje potrebna pažnja u proučavanju duhovne i materijalne kulture naroda, te skupljanju duhovnog narodnog stvaralaštva, u kojem usmena predanja zauzimaju veoma značajno mjesto. Već naredne 1889. godine prvi upravnik Muzeja i prvi urednik muzejskog časopisa Kosta Hörmann (Herman) objavljuje *Zbirku muslimanskih junačkih pjesama*, u kojoj se našlo i nekoliko zabilješki usmene historijske tradicije (o Husrev-begu, Muji Hrnjici, Aliji Đerđelezu i dr.). Nešto kasnije, muslimanska historijska predanja objavljena su u muslimanskim listovima koji imaju prosvjetno-poučni karakter, kao što su: *Behar* (Sarajevo, 1900–1910), *Gajret* (1907–1912), *Biser* (Mostar, 1912–1914). Petar Kočić pokrenuo je s intelektualcima srpske provenijencije časopis *Razvitak* (Banja Luka, 1910), koji je sav bio u znaku podsticanja narodnog duha i narodnih snaga na akciju za svoja prava. U to vrijeme, na samom početku XX st., Srpska kraljevska akademija pokreće *Srpski etnografski zbornik*, u kojem je Milenko S. Filipović, u obradi naselja i porijekla stanovništva u Visočkoj nahiji, zabilježio i historijska narodna predanja srednje Bosne, prostora kojeg je zauzimala Visočka nahija, kao osmanska upravno-administrativna jedinica.[158]

Historijska usmena predanja obuhvaćaju tri osnovne veće grupe predanja, koje se tematski mogu razlučiti. Na prvome mjestu jesu predanja koja kazuju o hronološki najstarijem periodu, o dalekom vremenu historijsko-mitskih narodnih predanja – dobu divova. Drugu, veću tematsku grupu čine historijska predanja u kojima su predstavljena usmena kazivanja o realnim historijskim događajima, ličnostima i objektima iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Treću, grupu čini tematski niz kazivanja historijsko-religijskoga karaktera, u kojima se govori o realnim historijskim ličnostima i objektima koji su imali određenu funkciju i značaj u religijskom životu.

---

[157] Ibid., str. 19–20.

[158] Milenko S. Filipović: *Visočka nahija*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1928.

Narodna usmena predanja o starom narodu produkt su niske svijesti, vjerovanja u bića natprirodnih osobina. Ta predanja uvriježena su u svim narodima svijeta, počevši od biblijskih vremena pa do danas. Ona govore o divovskom rastu i veličini starog naroda, njegovoj snazi i dugovječnosti, te o njegovu životu u općem blagostanju, kao što kaže stara izreka: „u dobra stara vremena“, kada se, po pričama, živjelo u izobilju i zadovoljstvu.

U narodnim predanjima, kako se i danas priča, žive imaginarne predstave o dalekom i fantastičnom vremenu, kad su „na volovima bili zlatni jarmovi“, kada je „kamen bio mehak“, kada su „drva sama iz šume dolazila pred kuću“ i mnogo toga što evocira neko idealno davno „zlatno doba“, utopiju zamišljenu u ljudskoj psihi, kao nekadašnju ostvarenu, ali nepovratno izgubljenu ljudsku sreću.[159] U istu grupu predanja ubrajamo i ona koja govore o nadnaravnim karakteristikama ljudi koji su bili rastom „poput munare“, te o čobanicama koje su, idući za ovcama, u pregači nosile velike kamene blokove – srednjovjekovne stećke, i usput plele vunu.

Ova predanja potkrepljuju i činjenice da su se ispod kamenih ploča u starim grobovima mogle naći ljudske kosti neobične veličine, pa se vjeruje da su to kosti nekadašnjih stanovnika Bosne i Hercegovine, koji su bili rastom veliki kao divovi. Shodno tim obilježjima, predanja govore da su se ti ljudi koristili svojom ogromnom fizičkom snagom za pomjeranje cjelokupnih planina te za prokopavanje klisura kojima danas teku rijeke (Drina, Neretva, Una).

---

[159] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 33.

Najčešći naziv kojim usmena predanja označavaju staro stanovništvo Bosne i Hercegovine jesu Grci. U tome su postigla konsenzus sva tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine. Pored toga, u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine i u područjima u kojima živi pretežno muslimansko stanovništvo, stari narod naziva se Kaurima ili Đaurima. Nije rijedak ni naziv Madžari ili Ugri u sjevernim i sjeverozapadnim krajevima, te Luterani, Džidovi ili Židovi u nekim mikroregionima. Priča se da su stari iščezli narodi imali i svoje vladare, kraljeve i kraljice.

Čest je motiv mitska Crna kraljica**,** koja se često miješa i poistovjećuje s realnim historijskim ličnostima, kao što su Katarina Kosača, Marija Terezija ili Jerina Branković, te poznati hunski vojskovođa Atila. S jedne strane, oni se miješaju s mitskim fantazmama, a s druge strane, pripisuju im se neki stari historijski objekti (kao što su gradine, porušene tvrđave, stare ceste i dr.), koji su histirijski gledano pripadali nekom drugom.

U nekim starim predanjima naroda Bosne i Hercegovine spominje se „prokleta Jerina“, koja je, ustvari, realna historijska ličnost (Jerina – Irina, žena srpskog despota Đurđa Brankovića), zatim bosanska kraljica Katarina, žena kralja Stjepana Tomaša, te hronološki najmlađa austrijska carica Marija Terezija. Motivi mitske Crne kraljice prepliću se s predanjima o realnim ličnostima, tako da su hronološki anahronizmi i ontološka transpozicija, uz tzv. „lutajuće motive“, osnovna karakteristika usmenih predanja na mnogo širem području.

Opće je uvjerenje da su stari narodi napustili Bosnu zato što je tri, šest, sedam ili devet godina neprestano padao snijeg. Motiv usmenih predanja o klimatskom uzroku – dugotrajnom ili iznenadnom zahlađenju, poznat je i drugim narodima. Susret s velikim zahlađenjima, koja su južnjaci (rimska vojska) doživljavali kao okrutnog bezličnog neprijatelja na gornjem Dunavu, vrlo slikovito opisao je rimski car Hadrijan u svojim memoarima,[160] koji, iako možda ne potkrepljuju ovo predanje, barem ukazuju na izuzetno veliki značaj tog vremenskog činioca.

---

[160] Marquerite Yourcenar: *Hadrijanovi memoari*, Dani, Sarajevo, 2005.

U Fatnici kod Gacka prenosilo se predanje da su Grci, stari narod koji je nekada živio u istočnoj Hercegovini i na Fatničkom polju, napustili svoj zavičaj kada su im guske i patke svojim gakanjem predskazale nastupanje nerodnih godina, kuge i svake nesreće. Ovo predanje podsjeća na antičku legendu o guskama koje su spasile Rim od neprijatelja. Ovaj „lutajući motiv“ kao mistični mitski predznak, koji kao uzrok seobe često spominje pojavu ptica i drugih životinja i čiji se instinkt smatra kompetentnim za određeno nadolazeće stanje ili radnju, često je prisutan u mitovima svih naroda.

U tragove života i materijalne kulture starog naroda ubrajaju se i brojne kultne građevine novijeg nastanka: crkve i crkvine, manastiri, žrtvenici, svetišta i osobito „grčka“ groblja – što su ustvari brojne srednjovjekovne nekropole sa stećcima koje narod naziva: „grčkim“, „kaurskim“, „mađarskim“ ili svatovskim grobljem.

U kazivanja o materijalnim ostacima, koje su iza sebe ostavili nekadašnji stanovnici, ulaze i veoma rasprostranjena predanja o zakopanom blagu (blago cara Trajana, blago posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića i dr.). Vrlo prisutan lutajući motiv u Bosni i Hercegovini jeste motiv „općeg potopa“, iz kojeg proizlazi predanje da je veliki dio Bosne i Hercegovine bio potopljen morem, jer su još uvijek na vrhovima planina prisutne gvozdene halke (kolutovi) za koje je stari narod vezao svoje brodove. Doista, neka mjesta, kao npr. *pečurkaste stijene* na ulazu u mjesto Janjići kod Zenice, neodoljivo navode na razmišljanje da je takve oblike mogla oblikovati samo voda, koja se visoko uzdizala iznad današnjeg korita rijeke Bosne, podlokavala ih i modelirala te stijene u obliku „pečurki“. Stoga, i ovi navodi, kao i mnoštvo drugih, ukazuju na zrnca vjerovatnoće i „racionalnog“, čime se potkrepljuju, ako ne sva, onda barem neka narodna predanja.

Naravno, narodna predanja tipa „da je neka baba u staro doba plugom probrazdila korito rijeke Save i da je na taj način iz Posavine isteklo more“, zasigurno spadaju u domenu ekstremne fantazme.

Historijska usmena predanja u kojima je stvarni događaj iz prošlosti ili stariji materijalni objekt poslužio kao povod za stvaranje tradicije o realnoj prošlosti, na način kakva ona živi u narodnoj historijskoj svijesti, sadržajno su veoma bogata i raznovrsna. To su: na prvome mjestu, predanja koja kazuju o hronološki najstarijem periodu, o dalekom vremenu historijsko-mitskih narodnih predstava (doba divova). Tu također spadaju predanja posvećena kazivanjima o najstarijem stanovništvu u Bosni i Hercegovini, koje živi u historijskoj svijesti naroda s tog tla. Drugu veću tematsku čine usmena kazivanja o realnim historijskim događajima, ličnostima i objektima iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Treću grupu predstavljaju tematski nizovi kazivanja historijsko-religijskoga karaktera u kojima se priča o realnim historijskim ličnostima i objektima, koji su imali određenu funkciju i značaj u religijskom životu naroda Bosne i Hercegovine u prošlosti.[161]

Stvarne ličnosti bosanskih banova, kraljeva, kraljica, oblasnih gospodara, bosanskih vitezova, junaka i sl. sačuvane su u narodnim predanjima kao reminiscencijama iz bosanskog srednjovjekovlja, okićenim „lutajućim motivima“ i razbuktalom narodnom maštom, te snažnom željom da se ti likovi sačuvaju od zaborava.

Tako se za prvog vladara neovisne države Bosne bana Kulina i dan-danas veže narodna izreka „Za Kulina bana i dobrijeh dana“, a u kakanjskom kraju – srednjovjekovnoj župi Trstivnici, još se uvijek rado spominje narodna sentenca o velikom banu i zlatnom dobu njegova banovanja. Slično tome, za pretposljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaša veže se jedan toponim (zaselak) Tomašići, u sklopu sela Brežani u Trstioničkom kraju, gdje je kralj Tomaš imao svoj ljetnikovac. Smrt kralja Tomaša također je tema narodnog predanja u kojem se govori da je kralj Tomaš zaklan za vrijeme brijanja.[162] Ovo predanje već je toponomastički postalo „lutajuće“, jer se za mjesto ubistva spominju danas tri spojena sela: Bistrik, Crkvenjak i Haljinići. Narodna predanja u trstioničkom kraju posebno su vezana za pad Bobovca, za izdajničkog vojvodu Radaka,[163] kojeg su Turci poslije osvajanja grada pogubili, zatim za silno blago posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića, za podzemni tunel koji je spajao Bobovac sa Sutjeskom, te za pretposljednju kraljicu Katarinu (rođ. Kosača), za kojom katolkinje kakanjskoga kraja i dandanas u znak žalosti nose crne mahrame.[164] Bosanski franjevci čuvaju i njeguju kult bosanske kraljice Katarine, pred kraj života gorljive katolkinje, koja je završila kao papin štićenik u Rimu. Ovaj kult osobito se čuva u krajevima franjevačkih samostana: Kraljeve Sutjeske, Fojnice, Kreševa i Visokog.

---

[161] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 33.

[162] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 40.

Brojna lokalna predanja iz srednje Bosne, posebno ona iz kakanjsko-visočkoga kraja, u spomen na srednjovjekovne vladare čuvaju i određene toponime koji su vezani za njih. Tako se u Visokom jedna gradska četvrt zove Kraljevac, a u kakanjskom kraju postoje dva sela, međusobno odvojena nekih desetak kilometara, koja se zovu Donji i Gornji Banjevac. Predanja govore da su u ovim selima bili banski ljetnikovci.

Narodna predanja o „prokletoj Jerini“ zabilježena su u istočnoj Bosni i dijelu srednje Bosne. Pripisuje joj se gradnja starih, danas porušenih tvrđava, te naredba da se gradovi grade sedam godina bez prestanka, pri čemu je kamen dodavan iz ruke u ruku s velike udaljenosti. *Zbog kuluka i prisilnog rada u narodu je nazvana prokletom.*

Realna, historijska Irina (Jerina) Branković, žena srpskog despota Đurđa Brankovića, nije nikada boravila u Bosni, a osuđena je, narodnim predanjem, za grijehe koje nije počinila. Isto tako, narodno predanje o austrijskoj carici Mariji Tereziji „otišlo je ukrivo“, jer i ona kao ni Jerina nikada nije boravila u Bosni. I pored toga, brojne ruševine u Bosni narodno predanje vežu za njeno ime (Vranduk, Gradačac, Srebrenik, Dabar, Soko kod Gračanice, Teočak na Majevici, Stržanj kod Šujice itd.).

---

[163] Ibid., str. 288.

[164] Ibid., str. 187.

U opusu narodnih predanja važno mjesto zauzimaju i oblasni gospodari. U putopisnoj literaturi iz prvih decenija osmanske vladavine sačuvano je jedno neobično historijsko predanje, koje govori o oblasnim gospodarima istočne Bosne i njihovu groblju u selu Lađevini kod Rogatice. Putopisac Benedikt Kuripešić zabilježio je 1530. godine da se zaustavio blizu grobova bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića i njegove porodice, a da u blizini „leži vjerni sluga Radoslav Pavlović, koji je bio vjerni vitez i o njegovim junačkim djelima još mnogo pjevaju Bošnjaci i Hrvati".

O Pavlovićima kao istaknutim feudalcima srednjovjekovne Bosne, pored spomenutog, ostali su toponimi kao što je Pavlovac, s ostacima srednjovjekovne tvrđave u okolini Sarajeva. Pored toga, postoji i spomen na Pavloviće u predanju o turbetu Pavlovića brata „koji se poturčio i koji je sahranjen u turbetu kod Lukavice, kraj Sarajeva".[165]

Centralna ličnost brojnih usmenih predanja u Hercegovini jesu predanja o „hercegu Šćepanu", kako ga tamo narod naziva. Još je Vuk Karadžić zabilježio da u Hercegovini „ne bi čovjek našao u stotinu ljudi jednog koji o njemu i danas ne priča". Predanja o hercegu Šćepanu najčešće govore o preotimanju sinove nevjeste, o turskoj navali, o opsadama njegovih gradova i bjekstvu s blagom u Dubrovnik (na konjima potkovanim naopako). Pored toga, u toponomastici se za neke tvrđave dodaje njegov prefiks, kao, npr. Šćepan Grad, Hercegov Stolac, Herceg Novi, a po njegovoj tituli i cijela oblast kojom je vladao nazvana je Hercegovinom, koja je vremenom postala u političkom i svakom drugom smislu „egal" sa svojom negdašnjom maticom Bosnom.

Stare tvrđave, ruševine, zidine, stara groblja, mostovi, „kaldrme", oduvijek su privlačili pažnju naroda, razbuktavajući mu maštu, i izazivajući čudnovate priče o nastanku, gradnji, pripadnosti tih materijalnih ostataka nekom davnom narodu koji je tu u prošlosti živio.

Ova predanja, kao i mnoga druga, narod je ukrasio fantazijom, vjerovanjima u natprirodno, u nemoguće. Stvarajući predstavu o svojoj prošlosti po svom znanju i ukusu, narod se uvijek oslanjao na svoju tradiciju, na shvaćanja i znanja koje je primio od svojih predaka. Kada je u pitanju odnos stvarnosti i mašte, narod je prevagnuo na stranu mašte, ne mareći mnogo ni za hronologiju događanja.

---

[165] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 41.

Uz stare građevine obično se vežu i fantastična predanja o zakopanom blagu koje je sakriveno u ruševinama tvrđave. Tako su ova predanja i do dan-danas sačuvala važno mjesto u opusu narodne baštine. U prilog ovoj tezi govori podatak da su Austro-Ugari po okupaciji Bosne i Hercegovine (1878. godine), prema upornoj priči okolnog stanovništva, kako su „švapski oficiri“ odmah nakon dolaska Austrije u Bosnu pod stražom dugo kopali po Bobovcu.[166]

Osmanska invazija na Bosnu i propast bosanske srednjovjekovne države 1463. ostavili su najdublji trag u historijskom pamćenju naroda Bosne i Hercegovine. Taj događaj bio je ne samo politički već i kulturno-civilizacijski šok za bh. narod, koji je ostao duboko urezan u njegovu svijest. Pored predanja o vojvodi Radaku i kraljici Katarini, ostalo je živo predanje vezano za osvajanje Bobovca. Predanje govori kako se po osvajanju Bobovca, osmanska vojska odmarala u sutjeskoj kotlini, na mjestu gdje je sada džamija. Sultan Mehmed el-Fatih utaknuo je štap ispred sebe da klanja. Kad je vidio da se uz štap penje mrav, naredio je da se sagradi džamija, koja je bila gotova treći dan. Na drugo mjesto Fatih je stavio kamen i naredio da se podigne crkva i tako su u Kraljevoj Sutjesci i najstarija crkva i najstarija džamija u Bosni.[167]

---

[166] Pavao Anđelić: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 34.

[167] Vlajko Palavestra: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004, str. 306.

Džamija sultana Mehmeda el-Fatiha u Kraljevoj Sutjesci.

Franjevački samostan i crkva u Kraljevoj Sutjesci.

Za ranije osmanske i ine pokušaje osvajanja „tvrdoga“ grada Bobovca vezana su predanja o potapanjima osvajačkih vojski, koja su znali upriličiti Bobovčani u tjesnacu ispod grada kod pećine Ljestvače, gdje su pravili vodene ustave s razapetim volujskim kožama.[168] Predanje kaže da su na taj način mnoge vojske potopljene i da još postoje tragovi na mjestu gdje su se stavljale velike drvene grede kod pećine Ljestvače. Kao svjedok o stradanju osmanskih vojnika i dan-danas postoje ostaci šehidskog groblja u neposrednoj blizini pećine Ljestvače, koja je, pored spomenutog, imala i funkciju predstraže.

Otpor vlastima, hajduci i uskoci, odmetnici i prebjezi, teme su inicirane bosanskim ponosnim duhom, istančanim osjećanjem za pravdu, prkos i inat, što je vijekovima urođena osobina ljudi na ovom prostoru.

Svojim položajem na razmeđu svjetova, oskudnom ziratnom zemljom, Bosna je uvijek bila zemlja s „malo geografije“, a „puno historije“. Zato je u narodu sintagma „mirna Bosna“ samo vrlo rijetko dostižan ideal. Pored toga, glad i epidemije odnosile su svoj danak, a ratovi su nosili pustoš i katastrofe s daleko većim posljedicama od svih elementarnih nesreća. Iz takvih stanja i situacija, sudbonosnih za bosanski narod, rađala su se razna predanja o narodnim junacima, kavgadžijama i svima onima koji su imali „petlju” usprotiviti se velikim silama i imperijima. Tako se stvaraju junački likovi poput Filipa Madžarina, ugarskog velikaša, Vuka Mandušića iz okoline Visokog, zatim talijanskog avanturista Filipa de Scolarisa (poznatog po nadimku Pipo Spano), te predanja za vrijeme osmanske uprave o hajducima starini Novaku, Mijatu harambaši, Pecirepu Lazaru, uskoku Stojanu Jankoviću, te muslimanskim junacima i kavgadžijama: braći Morićima, i Hrnjicama, Muji i Halilu, Mustaj-begu Ličkom, Aliji Đerzelezu, begu Malkoču itd.[169]

U historijsko-religijskim predanjima u Bosni Hercegovini obuhvaćena su islamska i hrišćanska usmena kazivanja o svetim osobama, njihovim osobinama i djelima, podvizima, naglim obratima i nadnaravnim sposobnostima. Živa legenda u kršćanskom korpusu jeste fra Anđelo Zvizdović,[170] koji je na Milodražu kod Fojnice juna 1463. isposlovao *ahdnamu* od velikog sultana Mehmeda el-Fatiha i tako dobio garanciju za vjerske slobode svoga puka u Bosni i Hercegovini. U selu Deževici kod Fojnice čuva se predanje o svetom Jakovu Markijskom. On je, navodno, blagoslovio lokalni potok Nevru, koji je uvijek pun riba. Voda iz jedne pećine smatra se ljekovitom, što se pripisuje njegovim moćima, tako da je ona postala mjesto lokalnoga kulta svetog Jakova.

---

[168] Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 29.

[169] Kosta Hörman: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Od historijskih ličnosti, koje usmeno predanje pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini poštuje i smatra svetiteljima, zasigurno vrhuni Vasilije Ostroški. U selu Rataji, nedaleko od Foče, nalazi se neobična grobnica uklesana u živu stijenu, za koju lokalno usmeno predanje kaže da je u njoj nekada bilo sahranjeno tijelo svetog Vasilija.

Muslimanska historijsko-religijska predanja o bogougodnicima i pravednicima, tj. kefaloforima i evlijama, variraju u rasponu od pričanja o stvarnim historijskim ličnostima do predanja o anonimnim likovima s nadnaravnim osobinama, o neidentificiranom seljačkom sinu „hazreti Aliji“ do stvarnih historijskih ličnosti, kao što su Ajvaz-dedo iz Prusca, Hadži-beg Gradaščević iz Gradačca, Mostarac Šeh Jujo (Mustafa Ejubović), Hadžija Penda iz Drežnice (koji je nadnaravne osobine dobio od vile), Merdžan-kadune iz Sarajeva i dr.

Antropološka funkcija historijskih usmenih predanja oduvijek je imala jako učinkovito djelovanje u međusobnoj ljudskoj interakciji. U svakodnevnim ljudskim odnosima, a posebno u dokolici koja je uvijek prilika za razgovor a time i prilika za razmjenu iskustava, znanja, informacija razne vrste, te naprosto prilika za lijepom riječju, za opuštanje, za druženje, posebno zadovoljstvo pričinjava osoba koja na lijep način zna prenijeti svoje znanje, iskustvo ili narodno predanje. Ako, uz to, još ima lijepu dikciju i modulaciju, može stvoriti takav produhovljen ambijent nalik pozorištu. Tako se na hiljadu raznih jezika u najrazličitijim uvjetima života, iz stoljeća u stoljeće, od drevnih patrijarhalnih pričanja i prepričavanja u kolibama, pored ognjišta, pa sve do modernih pripovjedača, ispreda priča o čovjekovoj sudbini koji, živeći u prirodi, nailazi na mnoge nepoznanice, zagonetke i opasnosti od njemu nepoznatih sila, koje on u svojoj mašti zamišlja i oblikuje na razne načine. Možda je u tim pričanjima, kako navodi Ivo Andrić, sadržana prava historija čovječanstva i možda bi se iz njih mogao barem naslutiti, ako ne saznati, smisao historije.

---

[170] Miro Vrgoč: „Fra Anđeo Zvizdović“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo–Fojnica, 2000.

Jasno je da narodna predanja nisu ni cjelovita ni vjerna historiografski objektivna povijest, ali je istina, također, da nisu ni za odbacivanje. Na osnovu usmenog predanja historijskoga karaktera u Bosni i Hercegovini otkriveni su brojni arheološki lokaliteti. Može se reći da su predanja ipak „neka kondenzacija iskustva i doživljaja zajednice“, ili povijest zajednice u kulturnom kodu te zajednice, viđena i vrednovana – hegelovski rečeno – u duhu rođena i preporođena. Imajući u vidu sve spomenuto, može se reći da su bh. narodna predanja značajan dio bh. pluralno-identitetskog opusa, te sa svojom polifonijom i polivalentnošću predstavljaju autentičnu sliku zajedničke kulturne matrice, kao naslijeđa koje pripada svim narodima Bosne i Hercegovine.

Glava III

APSURD AGRESIJE I ZLOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI

*Na strahote holokausta i genocida, nakon Drugog svjetskog rata, Adorno je ukazao pitanjem: „**Kako je moguća poezija poslije Aušvica**. Slično pitanje je devedesetih godina XX stoljeća postavio istraživač Thomas Kushman: „**Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne**“, odnosno genocida u Bosni i Hercegovini na kraju XX stoljeća.*[171]

Smail Čekić

III. 1. Društveni sukobi

Uvod

Prema naučnim pretpostavkama, postojale su različite rase čovekova neposrednog pretka, tako da su među rasno različitim hordama postojali suprotstavljeni interesi, oko kojih je vođena nemilosrdna borba, jer je svaka od njih htjela poboljšati svoj položaj, povećati teritoriju i odbraniti resurse. Ti sukobi često su vođeni do fizičkog istrebljenja, jer su pobjednici, kao i danas, često inspirirani „konačnim rješenjem“. Međutim, brzo su shvatili da je od konačnog rješenja mnogo bolje pobijeđene grupe držati u roblju i s njima ostvarivati ekonomsku korist.

---

[171] Smail Čekić: „Negiranje genocida u Bosni“, *Korak*, br. 23, april–juni, Sarajevo, 2011, str. 35.

Tako, porobljavajući pobijeđene etničke grupe, intenzivira se proces eksploatiziranja, koji dovodi do većeg stvaranja viška vrijednosti i ekonomskih odnosa na višem nivou, što uvjetuje stvaranje države.

S državom, kao aparatom u rukama jedne manjine nad većinom, nepovratno je otišlo u zaborav „prirodno stanje“, na čije je mjesto došlo novo „društveno stanje“ i društveni odnosi. Međutim, time sukobi nisu prestali nego su samo dobili druge oblike i načine, ali mnogo žešće i nemilosrdnije, čak i unutar grupa gdje je došlo do klasnih podjela, s jasno izraženim interesima, ambicijama, idealima i ideologijama. Tako se strukturiralo ljudsko društvo s bogatom i raznolikom lepezom društvenih pojava, s povezanim i međusobno uvjetovanim ponašanjem i djelovanjem ljudi. Pored klasne podjele u razvoju društva, permanentno su se događale i druge podjele, kao što su etničke, političke, kulturne, tako da je grupiranje, s jedne strane, imalo integrirajuću funkciju unutar određenih grupa, dok je istovremeno imalo dezintegrirajuću funkciju, kada se gleda društvo u cjelini, tako da su društveni sukobi stvarnost u ljudskoj zajednici, dok su trenuci harmonije ideal kojem se vječito teži. Upravo je takva i bh. prošlost, i iako je, kao što smo istakli, isprepletena mnogim multikulturalnim nitima, ona je u svojoj biti ambivalentna. Trenuci mira i sreće veoma su rijetki i kratkotrajni, dok je, s druge strane, u njoj vječito vrenje, s perfidnim ali i otvorenim nečasnim tendencijama i praksom stalnog podrivanja, razaranja i krivotvorenja, tako da s pravom možemo reći da su društveni sukobi na ovim prostorima ne samo neizbježni pratilac života, već i nešto što mu je imanentno, u čemu se ispoljava i razvija.

Po svojoj kontinuiranoj burnoj prošlosti, Bosna i Hercegovina, kao malo koja zemlja, prednjači, posebno s ovim prljavim ratom i agresijom. Kada Hegel kaže da je historija velika „ljudska klaonica“, sigurno, da je živ, svoju misao aplicirao bi na ovu zemlju. Humanistička društvena misao i sve glavne religije polaze od stava da je društveni napredak povezan s mirom i nenasiljem. Medutim, u stvarnoj historiji i društveni napredak i društveni nazadak većinom su natopljeni krvlju. Otkada postoji civilizacija, u periodu od nekih 5.000 godina, bilo je 15.000 ratova i samo 300 godina potpunog mira na cijeloj planeti.

Pojam društvenih sukoba

Sukobi već odavno zauzimaju značajno mjesto u društvenoj teoriji, tako da je njihov dijapazon veoma širok, počevši od tretiranja kao nečeg nepoželjnog i neprirodnog, shvatanja kao elementa koji pripada samoj biti društvenog života, zatim njihovih funkcija kao nečega što doprinosi jedinstvu grupa u društvenom razvoju, pa sve do njihove apsolutizacije i različitih oblika socijaldarvinizma ili rasističkih pristupa koji socijalne sukobe tretiraju kao materijalizaciju životne snage i volje za moći, sredstvom odabranih za potčinjavanje i porobljivanje naroda. Socijalni sukobi imaju nešto kvalitativno novo i više u odnosu na ispoljavanje neslaganja stavova i suprotstavljenih zalaganja na temelju tih stavova. Oni su u suštini aktivna praktična suprotstavljanja kolektivnih društvenih subjekata koji po intezitetu, obimu i učinku daleko prevazilaze individualna neslaganja i na njima zasnovana ponašanja. U tom su smislu društveni sukobi velike kolektivne akcije. Društveni sukobi izbijaju u svim savremenim društvima, pa se može tvrditi da su oni neizbježan pratilac društvenog života i karakterističan oblik odnosa u društvu. Mogu postojati u više ili manje prikrivenom vidu, više ili manje nasilno. Društveni sukobi mogu se odrediti „kao oblik interakcije u kojoj jedan subjekt (društvena grupa, organizacija, ili njihov neki dio), u težnji za ostvarenjem svojih interesa, svojom svjesnom akcijom onemogućava ostvarenje interesa drugog subjekta, ili koji svojom akcijom želi uništiti drugog subjekta“. Svi ovi oblici bili su zastupljeni u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, s posebnim naglaskom na uništenje „drugog subjekta“, u smislu Karadžićeva govora u Narodnoj skupštini „da će muslimani kao narod nestati, jer neće moći da se odbrane“. S ovom izjavom Radovan Karadžić već je najavio agresiju Jugoslavije na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad muslimanima, jer je sasvim jasno da te namjere ne bi mogao ostvariti sopstvenim snagama. Najčešći izvori društvenih sukoba jesu nejednakosti u društvenom položaju pojedinaca i grupa, odakle proizlazi i suprostavljenost njihovih interesa. Sami interesi mogu biti veoma različite prirode, kao što su: *preraspodjela* *dohotka i nacionalnog bogatstva; preraspodjela moći i stjecanje ove ili one vrste dominacije; ostvarivanje „misije“ (historijske, nacionalne, vjerske, kulturne); osvajanje tuđe teritorije ili odbrana svoje u slučaju rata; bitna promjena društvenih odnosa (u slučaju revolucije) ili očuvanje statusa quo itd.*

Svi gore spomenuti izvori društvenih sukoba bezmalo se mogu aplicirati na bh. prilike. O suštini tih izvora postoje tri najvažnija gledišta, kao što su:

- u biologističkim interpretacijama ti se izvori nalaze u egoističnosti i agresivnosti same ljudske prirode pa sukobi nisu ništa drugo nego oblik ispoljavanja agresivnosti;
- psihologistička shvatanja naglasak stavljaju na neadekvatnu ili nepotpunu socijalizaciju kao i na anksioznost i frustriranost pojedinca ili grupe, pa su sukobi, zapravo, način oslobađanja ili pražnjenja napetosti;
- Sociologistička shvatanja polaze od društvene uvjetovanosti svakog pa i najličnijeg sukoba.

U svim tim slučajevima postoje oprečni ili nepomirljivi interesi društvenih grupa odnosno globalnih društava – država, kada je riječ o ratu kao najtežem obliku društvenih sukoba. Vrijednosti zbog kojih nastaju društveni sukobi su, također, veoma različite. Medutim, one su često povezane s interesima. Tako egalitarizam (težnja za društvom jednakosti) kao vrijednost ima interesnu podlogu u nastojanju nižih klasa i slojeva da se izvrši preraspodjela materijalnih i drugih dobara u njihovu korist. Isto važi za vrijednosti slobode, demokratije, ravnopravnosti itd. Te vrijednosti posredovane su razlikama u društvenom položaju, shvatanjima njihova sadržaja i načina kako ih ostvarivati. One imaju univerzalnu važnost, ali su prihvatane zavisno od tih razlika usljed kojih dolaze do sukoba u nastojanjima da se one ostvare. Interesi mogu biti i iracionalni, no oni su i tada objektivno postojeći, mada se i takvi interesi najčešće miješaju s racionalno motiviranim interesima. I jedni i drugi sociološki su fenomeni. Ciljevi i sredstva društvenih grupa u sukobu mogu biti isti a da su im interesi oprečni. Tako, npr., partije kao svojevrsne društvene interesne grupe imaju isti cilj: osvajanje vlasti istim sredstvima – pobjedom na izborima, ako usvajaju pravila parlamentarne demokratije. Ali, interesi su im oprečni – svaka želi da vlast osvoji za sebe, a da druge porazi.

Društveni sukobi, ne moraju da znače totalnu pobjedu ili totalni poraz sukobljenih strana. Agresija na Bosnu i Hercegovinu pokazuje da rezultati agresorskog rata mogu biti i bez pobjednika i bez pobijeđenih. Kompromisi su rezultat ravnoteže snaga ili svjesnog izbora da bi se spriječile ove ili one žrtve i štete u sukobima. Medutim, u načelu, društvene grupe u sukobu, posebno političke organizacije, teže pobjedi i dominaciji nad protivnikom. Ako je društvo demokratsko, onda je pobjeda po svom karakteru politička i ne znači uništenje protivnika. Ona je otvorena i za dio interesa protivnika, stoga i za veći ili manji kompromis. I obratno, ako je društvo nedemokratsko, onda politički poredak teži totalnoj eliminaciji protivnika, čak i njegovu fizičkom uništenju.

Uzroci društvenih konflikata su mnogobrojni. Mogu biti kako objektivne tako i subjektivne prirode. Objektivni uvjeti društvenog života odnosno društvene stvarnosti stvaraju okolnosti u kojima postoji suprotnost interesa između različitih društvenih grupa. U tu kategoriju suprotnosti spadaju: klasni, rasni, nacionalni i međunarodni konflikti. Subjektivni činioci, s druge strane, kao što je ljudska psiha, proces stvaranja društvene svijesti, način na koji ljudi shvataju, percipiraju i tumače određenu društvenu stvarnost, također može biti izvor određenih sukoba.

Imajući u vidu nesuglasnost različitih grupnih interesa i neusklađenost (neravnomjernost) u društvenom razvoju kao dva najznačajnija uzroka društvenih sukoba, logično je pretpostaviti da u određenim konfliktnim situacijama obično preovlađuje jedna od dviju vrsta uzroka. Kod klasnih ili međuprofesionalnih sukoba,njihov medusobni antagonizam proizlazi, po pravilu, iz nejednakog društvenog položaja koji različite klase ili profesije zauzimaju u društvenom sistemu (npr. suprotnost i mogući sukobi između manuelnih i nemanuelnih zanimanja). Kod nacionalnih i vjerskih konflikata uzrok nisu njihovi dijametralno suprotni interesi, po kojima bi se jedna nacionalna ili vjerska grupa razlikovala od druge, ali postoje stari antagonizmi, koji se vrlo lahko potpale, tako da antagonizmi uvijek postoje u „tihom“, prikrivenom ili otvorenom, žestokom izražaju. Pored toga, do napetosti i sukoba izmedu različitih etničkih grupa, odnosno vjerskih zajednica, dolazi, s jedne strane, usljed regionalne nejednakosti u ekonomskoj razvijenosti i koncentracije materijalnog bogatstva između područja u kojima žive ove grupe i, s druge strane, zbog nejednakosti u političkim i drugim pravima ovih grupa u datom sistemu. Konflikti izmedu raznih etničkih i vjerskih grupa mogu biti teži i žešći nego međuklasni ili međuprofesionalni sukobi, što potvrđuje vjerski rat između sunita i šiita (iračko-iranski rat), te permanentni sukobi protestanata i katolika u Sjevernoj Irskoj, ili sukobi na području bivše Jugoslavije, koji uz primarno agresorsko, imaju i etno-konfesionalno obilježje.

III. 2. Kultura i nasilje

Plodovi kulture nisu u tolikoj mjeri istina, dobrota i ljepota, koliko krivnja, sadizam i samorazornost. Unutar kulture na djelu su snage – požuda, vladavina, nasilje, osvetoljubivost – koje prijete opustošiti naša značenja, izokrenuti naše planove, odvući nas neizbježno natrag u tamu.

S. Freud

Uvod

Povijest ljudskog društva liči na kaldrmu, koju je sam đavo pokaldrmio, kaže Max Weber, dok je za Marxa povijest ta noćna mora, koja opterećuje mozak živih bića, zapravo je „prethistorija“, jer je on težio (ili maštao) za vremenom kada će ljudi uvelike moći živjeti od kulture, oslobođeni pritiska materijalne nužnosti.

S druge strane, opet, Friedrich Nietzche govori podrugljivo o toj „sablasnoj vladavini gluposti i slučaja, koja se do sada nazivala poviješću“.[172] On tu bez uljepšavanja i prekrivanja govori o povijesti, koja je puna nasilja, ubistava, zavjera, ratova i svih drugih destruktivnih pojava, koje nam se s istim modalitetima ponavljaju. Pored Nietzchea, od svih znanstvenih velikana, tu je i S. Freud, što pravi najsmioniji potez, koji se sastoji u tome da je u cijelosti ogolio klasičnu suprotnost između „kulture“ i „građanskog društva“, područja vrijednosti i carstva nužnosti. I jedno i drugo, kaže on, imaju korijene u *Erosu*, njegovom inventivnom opusu i mnoštvu značenja, koja proizlaze iz njega.

No, iz njega proizlazi snažna borba kako somatskih tako i duhovnih snaga. Kultura i priroda nužno su u sukobu, jer i jedna i druga „vuku na svoju stranu“. Priroda je uspjela staviti sve „pod svoje“, osim čovjeka,

---

[172] Terry Eagleton: *Ideja kulture*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002, str. 131.

koji joj se suprotstavlja i koji ju dobrim dijelom stavlja „pod svoje“, tako da kultura nastupa samo s čovjekom. Međutim, s čovjekom polazi i kontrakultura, koja je mnogo destruktivnija i okrutnija od okrutnosti iz opusa izvorne prirode.

U tom smislu, Freud je izgradio dualističku teoriju psihoanalize, koja se zasniva na *Erosu* i *Thanatosu*. S obzirom na to da čovjek uvijek teži zadovoljstvu, on je u permanentnom sukobu s realnošću, jer da bi izgradio kulturu, mora se odricati svojih nagona, disciplinirati ih i reducirati. Shodno tome, on pronalazi ublažavajuće nadomjestke, kao što su umjetnost, filozofija, poezija, religija i sl., te rad, koji npr. za Marxa nije nikakva potreba već nužno zlo.

S tim svojim odricanjima i svojevoljnom prinudom čovjek je s tabuom incesta zaustavio uništenje porodice kao osnovne ćelije kulture. Uz tabu incesta stoje agresivne težnje koje također izviru iz primarne čovjekove prirode, te su kao takve primarne nagonske potrebe, koje se ne mogu dalje ni na što reducirati.

Ova dva nagona u čovjeku su čvrsto biološki-konstitucionalno zasnovana i tek neznatno podložna promjeni pod utjecajem vanjskih činilaca. Čovjek potiskuje svoje nagone, a dijelovi potisnutog kao „prinuda ponavljanja“ i „vraćanje istog“ imaju nesvjesnog udjela u čovjekovu životu, ističe Vladeta Jerotić,[173] pojašnjavajući: „Jačanjem svijesti i razuma postoji djelomična mogućnost da se to potiskivanje otkloni“.

Mržnja je u čovjeku dublje zasnovana od ljubavi, a egoizam je stariji od altruizma. Čitav ljudski život, kao i historija, nemaju nikakva cilja, osim povratka u mir i nepokretnost,[174] kaže Freud. Fokusirajući se na te destruktivne porive, on ističe kako svaka civilizacija naposljetku sama sebe kvari i sama sebe urušava. Freud nam pripisuje istodobno stanje primarne agresije i primarnog narcizma, a civilizacija se iznjedrila iz sublimacije oboga,[175] zaključuje Terry Eagleton.

---

[173] Vladeta Jerotić: *Psihoanaliza i kultura*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 92.

[174] Ibid., str. 92–93.

[175] Terry Eagleton, str. 132.

Kultura podrazumijeva odricanje od nagonskog zadovoljenja, pa smo zbog toga, kako misli Freud, trajno frustrirani ili u stanju trajne „unutarnje nesreće“. U tom smislu, kultura je „začinjena“ ne samo dobrotom, suptilnošću i ljepotom, već krivnjom, sadizmom i samorazornošću. Zbog toga on kaže da je *Eros*, koji je graditelj gradova, lijepe književnosti i umjetnosti i dr., istovremeno povezan s našom agresivnošću, kojom upravlja *Thanatos* ili poriv ka smrti. U tom smislu, agresivnost ima dvostruku ulogu: prvu, strast za destrukcijom postojećeg, starog, i drugu: strast za nadomjestak novim. Tako, što više umnožavamo Eros i dajemo mu da se razmahne, tim više pospješujemo *sadistički superego*.

U svakom snaženju i pothranjivanju našeg superega mi činimo nasilje nad ljudima, životinjama, biljkama, okolišu, tako da su zasigurno snage unutar kulture koje nas vuku u blaženo stanje neranjivosti, smrti: požuda, samoljublje, samovlašće, nasilništvo, netolerancija, zloba, nacionalizam, fašizam i druge sile koje pripadaju opusu kontrakulture.

I sam Marx poimao je rad kao oblik druženja s prirodom koji proizvodi kulturu, ali zbog okolnosti u kojima se odvija taj rad, kultura se iznutra raspolućuje u nasilje i proturječnost.

Imajući sve spomenuto u vidu, danas u modernom, civiliziranom i visoko sofisticiranom svijetu, potaknuti raznim oblicima nasilništva i huliganstva, sve smo više u potrebi govoriti o kulturi i njenu antipodu kontrakulturi, u kojoj nasilje zauzima posebno mjesto i po tome predstavlja poseban sociološki, psihološki, politološki, kulturološki i svaki drugi oblik društveno nepoželjnog ponašanja.

Fenomen nasilja

Zasigurno je da riječ *nasilje* dolazi od riječi *sila*, što označava grub i neprimjeren odnos između dviju strana u kojem jedna strana primjenjuje silu, a druga trpi. O sili i nasilju kao socijalnom, političkom, moralnom i svakom drugom problemu u svome djelu *Zakoni* Platon se fokusirao kao društvenom problemu koji izravno podriva temelje države i društvene zajednice.

Platon na samom početku IX glave kaže "da je na neki način sramota izdavati zakone o svemu", ali vrlo brzo dodaje: „Zato se ne smije zamjerati našoj bojazni, da se među nama ne pojavi koji građanin nekako opore ćudi, koji će po svojoj prirodi biti toliko krut da se neće dati smekšati, pa kao ona zrna, koja se ni vatrom ne daju umekšati, tako isto da se ni takvi ljudi neće dati ublažiti ma kako oštrim zakonima".[176]

Iz ovog se vidi da i sam Platon nije siguran u potpunu učinkovitost zakona, ali oni ipak nemaju alternativu, te predlaže zakon protiv pljačkanja hramova, novčane kazne za razne prijestupe, zakon protiv rušenja državnog uređenja, zakon o sucima, zakon protiv nanošenja svake vrste štete, te zakone o kažnjavanju ubistva građanina, roba, životinje – za što on predviđa i smrtnu kaznu.

Navodeći razne oblike nasilja i asocijalnog ponašanja, Platon ih razmatra na sljedeći način: "Neki se zakoni, kako se čini, stvaraju zbog čestitih ljudi, da bi dobili pouku, kako se moraju međusobno ponašati, da bi živjeli u ljubavi, a neki zbog onih koji se nisu podvrgli odgajanju, krute su ćudi i ne daju se nimalo smekšati, da se ne bi upustili u svaku opačinu".[177]

Dalje, on pojašnjava da postoje i najgnusnije pojave nasilništva, kao što je nasilno zlostavljanje oca, majke ili nekoga starijeg pretka bez bojazni silnika srdžbe višnjih bogova i podzemnih kazni, misleći na kazne zagrobnog svijeta Hada, tako da je, po njemu, smrtna kazna mnogo blaža od muka koje nasilnika čekaju u Hadu.

---

[176] Platon: *Zakoni*, Ognjen Prica, Zagreb, 1957, str. 265.

[177] Ibid., str. 297.

Nakon izlaganja raznih oblika zlostavljanja, u X glavi Platon se zalaže za jedinstvenu zakonsku odredbu općenito o nasilnim djelima. Među izraženim zlodjelima u društvu Platon ističe raskalašenost i obijest mladih ljudi, što je i onda kao i danas veliki društveni problem. Nanošenje raznih oblika štete, zlostavljanje i razne vrste nasilja od verbalnog pa sve do ranjavanja, sakaćenja i ubistava na mnoštvo gnusnih načina, pa i bližih srodnika, o čemu Platon govori u svoje vrijeme, a što je vrlo česta pojava danas u „savremenom svijetu“. To se pokazuje da je Platonov stav o najrigoroznijim kaznama za one tvrdokorne i nepopravljive danas posebno aktualan. Zakoni, kao principi uređenja ljudske zajednice, sociološki su isto koliko i pravni i politički problem, kao i problem drugih naučnih disciplina, koje se u svom domenu bave pitanjima nasilništva.

Platonova sociološka misao jasno ukazuje na nasilje još u porodici, kao osnovnoj ćeliji društva. Još mnogo prije njega, nasilje i zločin u porodici javlja se na samom početku historije ljudskog društva.

Biblijska priča o Kainovu ubistvu Abela, rođenog brata, i niz drugih, od žrtvovanja djece, oceubistvima, ubistvima majki, žena, ljubavnica u Rimskom i Osmanskom carstvu i mnogim drugim carstvima i kraljevstvima, pa sve do današnjih dana potvrđuju navedenu konstataciju. Npr. jedan od strašnih zločina jeste sultan-Fatihov zločin nad šesnaestero braće, koje je dao pogubiti da se ne bi pokušali domaći prijestolja, te mnoga druga ubistva braće, sestara, očeva, majki, bližnjih srodnika iz raznoraznih razloga, a najviše zbog vlasti, ili volje za moći, najjačeg ljudskog instikta, kako kaže F. Nietzche.

Nasilje, kao društvenu opasnost najavljuje još grčki mit o željeznom dobu, koji kaže: „što su generacije novije, to su gore. Doći će vrijeme kada će postati tako zle da će obožavati moć; odabrat će snagu, a poštovanje prema dobrobiti će nestati. Na kraju, kada se niko više ne bude bunio protiv nedjela ili osjećao stid u prisustvu bijednih, i njih će Zeus uništiti.“[178]

---

[178] Erih From: *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb, 1989, str. 17.

Doista, šta je to s ljudskim bićem? I danas se može s pravom stajati iza gore spomenutog stava: „što su generacije novije, to su gore“. To potvrđuju razni oblici nasilja, počevši od porodice, ulice, do raznih oblika masovnog okupljanja, kao što su koncerti, košarkaške i fudbalske utakmice, te manje grupe koje su sklone huliganstvu i bez masovnih okupljanja. Prisjetimo se samo nekih sportskih takmičenja na kojima neke grupe mladih navijača viču u sav glas: „Nož, žica, Srebrenica“, kličući imena ratnih zločinaca, kao i mnoge druge fašističke parole koje veličaju učinjene zločine u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, obnavljajući stare antagonizme i pozivajući na iste zločine, koji su se dešavali za vrijeme agresije.

I ove parole podsjećaju na činjenicu da su vrhunac nasilja i svih oblika zločina protiv mira i međunarodnog prava svakako ratovi. Još uvijek svjež, a po svom intenzitetu žestok, a po kakvoći najprljaviji rat i agresija susjednih zemalja, jeste ovaj posljednji u Bosni i Hercegovini, koji je toliko bio žestok da se često kvalificirao kao rat do uništenja (istrebljenja). Dokaz toj tvrdnji jeste genocid počinjen u Srebrenici i u još nekim drugim područjima.

Proučavajući nasilništvo, kao djela ljudske agresivne prirode, Erich Fromm ističe stav Nikolaasa Tinbergena kao moto svoje knjige, koji kaže: „S jedne strane, čovjek je sličan mnogim vrstama životinja po tome što se bori protiv vlastite vrste. Ali s druge strane, on je među tisućama vrsta, koje se bore, jedini kod kojeg je borba razdorna... Čovjek je jedina vrsta koja je masovni ubojica, jedini izrod u vlastitom društvu.“[179]

U tom smislu, razrađujući svoju teoriju agresije, Fromm kod čovjeka razlikuje dvije potpuno različite vrste agresije; prva, koju dijeli sa životinjama, filogenetski je programiran impuls za napad ili bijeg, kada su vitalni životni interesi ugroženi. Ova *defanzivna* („*benigna*“) agresija nužna je za opstanak jedinke i vrste, biološki je prilagodljiva i nestaje kad i njen uzrok.

---

[179] Ibid., str. 17.

Druga vrsta, tzv. „*maligna agresija*, tj. *destruktivnos*t i okrutnost, specifična je za čovjeka i gotovo je ne nalazimo kod sisavaca; nije filogenetski programirana i nije biološki prilagodljiva; nema svrhe, zadovoljstvo nalazi u pohotnosti.[180]

Sama činjenica da ova druga, maligna agresija nema svrhe, baca sumnju da se u genetskoj strukturi čovjeka nalazi neki zao gen, koji pothranjuje pohotu kao psihološko stanje koje je spremno na destrukciju bez ikakve svrhe. Ipak, možda i to ima neku svrhu i zasigurno bi Nietzche rekao da su to manifestne radnje „volje za moći“, da je svrha „nesvrhovite radnje“ isticanje moći, dok bi Freud sigurno zaključio da je u pitanju ono potisnuto nesvjesno ili da su to čini Thanatosa. Imajući u vidu spomenuto, ipak bi se moglo zaključiti da pored svega postoji i ono „nepredvidivo“, indeterminističko, nespoznatljivo, kao i ono što dođe iz bića i energije grupe ili mase, što je danas posebno prisutno.

---

[180] Ibid., str. 21.

III. 3. Kultura, jedinstvo i sukob „različja”

Sarajevska groblja su nijemi svjedoci intercivilizacijske prisutnosti, na padinama grada, naročito zadnju deceniju u povijesti opsjednutog STANIŠTA ŽIVIH I MRTVIH.[181]

Vladimir Premec

Uvod

Kultura je uvijek vezana za kontekst rafiniranog duha, što i jeste njeno osnovno značenje, koje je odvaja od sirove prirode i zaumlja. Međutim, put do tog „čistog“ supstrata, selekcioniranog ljudskog iskustva i umnosti pun je proturiječja.

Bh. prošlost prožeta je i protkana mnoštvom kontinuiteta i diskontinuiteta, te dugim nizom proturiječja, od idiličnoga komšijskog suživota, jedinstva pa i nekog vida „bratstva“, kulturne tolerancije i prožimanja, pa do kulturnih i političkih animoziteta, prezira i otvorenih kulturnih, ideoloških, te oružanih sukoba, nasilja, brutalnosti, koje su vodile dugoplaniranim „konačnim obračunima“ putem genocida i kulturocida, obračuna s namjerom „da im se (onim drugima) zatre svaki trag“.

Apsurdno je i na neki način iritirajuće (naprosto zato što nije istina) pisanje nekih autora da se civilizacije i kulture samo dodiruju i prožimaju, komuniciraju i akulturiraju, kao da sukob među njima ne postoji, isto toliko koliko je apsurdno da se ljudska društva, narodi, nacije, etničke grupe i dr. u svojoj interakciji vladaju samo prijateljski, ljudski, komšijski i da žive u idiličnom skladu itd. Čovjek je subjekt kulture, i kako god se preko njega dodiruju, komuniciraju i akulturiraju razne kulture, isto se tako i sukobljavaju. U čovjeku, nosiocu različitih kultura, prebivaju razni osjećaji, sistemi vrijednosti, ćudoređa, strasti, interesi, ljubav, mržnja, proturječnosti i žestoki sukobi, ponajprije u njemu samu, tako da on sve to prenosi na makro-plan, na društvo, kompleksniji organizam. Sve te proturječnosti u bitku i širokom opusu kulture općenito nisu samo bh. ekskluzivitet, mada, s obzirom na njen geo-politički položaj, susret i prožimanje dominantnih i inih kultura i civilizacija, Bosna i Hercegovina predstavlja multikulturalni specifikum i u tom smislu izuzetan raritet, ali i tragičnost koja u ciklusima izbija.

---

[181] Vladimir Premec: *Tjeskoba tolerancije*, Napredak, Sarajevo, 2005, str. 10.

No, u svome milenijskom historijskom hodu taj kulturološki mozaik nastajao je kako kroz mirnu koegzistenciju i suglasje kultura, tako i kroz mnoge patnje, sukobljavanja, krvave bitke, epopeje, do užasa genocida i urbicida i očajničke borbe za opstanak, što smo to na svojoj koži ne tako davno osjetili u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu. U tom smislu, možemo s pravom postaviti pitanje: je li kultura samo produkt rafiniranog duha, prefinjenosti, umnosti i etičnosti, ili je u njenim korijenima mnoštvo taloga i mulježi koji su izravno suprotivi kulturi? To je pitanje oko kojeg ćemo se pozabaviti u ovom diskursu.

Bh. prostori, na kojima vijekovima žive autohtoni kulturni oblici i pejzaži u dodiru i suživotu s različitim kulturama, u permanentnom procesu akulturacije zauzimaju značajno mjesto u kulturnom opusu Europe.

Međutim, bh. prošlost zabilježila je i onu drugu, ružnu stranu – **sukobe**, koji su se kretali od naizgled bezazlene podozdrivosti ("pogleda poprijeko"), prezira, ironije, sarkazma, do kulturnih animoziteta, etiketiranja pa do verbalnih i oružanih sukoba, o čemu su u posljednje vrijeme na različite načine mnogi govorili.[182]

S obzirom na svu „osjetljivost" ove teme, njen osnovni cilj neće biti produbljivanje sukoba, niti „poziv na sukob civilizacija",[183] kao što navode neki autori, već produbljivanje znanja i razumijevanja društvenih odnosa, kompromisa i razvoja koji vrlo često prolaze kroz razne modalitete sukoba: od sukoba mišljenja, sukoba različitih

---

[182] Frencis Fukujama: *Sudar kultura*, Beograd, 1997; Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.

[183] Jusuf Žiga: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca" – paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo, 2007, str. 179.

ideoloških i kulturnih stajališta, sukoba u vidu kulturnih animoziteta, pa do okrutnog nasilja i otvorenih oružanih sukoba.

Negirati ono što je očito i ono što je u **teoriji konflikta**[184] u društvenoj nauci odveć poznato i „gurati ga pod tepih“, neće otkloniti ili eliminirati buduće sukobe, niti će objektivno analiziranje sukoba „prizvati sukobe“. Oni će se, nažalost, dešavati bilo zbog ekonomskih, političkih, kulturnih i nekih drugih uzroka po kojima su se i dosada događali. Ne može se okriviti ljekar ako je dijagnosticirao neku bolest, u smislu da ju je „prizvao“, isto kao sociolog koji je dijagnosticirao neku negativnu pojavu u društvu.

Dakle, konflikti, sukobi, nesuglasja i slični disonantni tonovi, neovisno od naše volje, javljaju se u svakom društvu, čak kao, nažalost, dijalektička neminovnost, jer kako kaže Heraklit u jednom svom fragmentu:[185] „Jedno isto prebiva u nama; živo i mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro, dobro i zlo“, pa kako onda kultura kao proizvod čovjeka, kao društveni fenomen, može imati neke drugačije atribute? No, da vidimo.

---

[184] Jože Goričar: *Pregled socioloških teorija*, Beograd, 1969; M. Haralambos, M. Holborn, *Sociologija*, Zagreb, 2002, pog. 1.

[185] Branko Bošnjak: *Grčka filozofija*, Zagreb, 1983. Heraklitovi fragmenti 58 i 88.

Kultura, polivalenti supstrat selekcionarnog iskustva niza pokoljenja

Kao što smo ranije rekli, kultura sa svim svojim modalitetima: cultura agri (agrikultura), cultura animi, cultura mentis, akulturacija, multikulturalnost i bezbroj drugih uvriježenih sintagmi označava rafiniran (učtiv, prefinjen) pristup, djelovanje, ponašanje, racionalnost, umnost, moralnost i prefinjenost u svakom postupku i djelu, te sa svim tim značajkama predstavlja *pročelni sociološki fenomen*.[186]

Kao univerzalnu karakteristiku ljudske vrste, kulturu u svojoj knjizi *Sociologija kulture* Antonjina Kloskowska predstavlja „kao poseban, isključivo ljudski aparat prilagođavanja na sredinu, zahvaljujući kojem čovjek dominira nad životinjskim svijetom koji ga okružuje“.[187]

I J. G. Herder ističe da je „kultura univerzalna karakteristika ljudi“, [188] jer svi ljudi o kojima bar nešto znamo posjeduju bar zametke neke kulture. U protivnom, „čovjek izvan zajednice, bez zakona i pravednosti, bio bi gori od svake životinje“**.** Čovjek se kao čovjek može ostvariti samo kao građanin, jer je čovjek po svojoj biti politička (državotvorna) životinja (to zoon politikon),[189] kaže Aristotel.

Tako je za Terrya Eagletona, profesora engleske književnosti na Oxfordskom univerzitetu, „kultura vrsta etičke pedagogije, koja će nas osposobiti za političko građanstvo oslobađajući idealno ili kolektivno JA, koje prebiva u svakom od nas, JA koje nalazi svoje vrhunsko utjelovljenje u univerzalnom kraljevstvu države“.[190] U tom smislu, on navodi razmišljanja S. T. Coleridgea, koji piše o potrebi utemeljenja civilizacije u kultivaciji u skladnom razvoju sposobnosti i kvaliteta koje su obilježje naše ljudskosti, ili drukčije rečeno, „moramo biti ljudi kako bismo postali građani“.[191]

---

[186] Hidajet Repovac: *Sociologija simboličke kulture*, Sarajevo, 2003, str. 11.

[187] Antonjina Kloskovska: *Sociologija kulture*, Beograd, 2001, str. 11.

[188] Ibid., str. 11.

[189] Aristotel: Politika, Kultura, Beograd, 1970, str. 5–6, (1253a).

[190] Tery Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 14.

[191] Ibid., str. 14.

„Tako kultura pročišćuje našu zajedničku ljudskost od naših sektaških JA, oslobađajući duh od osjetila, izvlačeći nepromjenjivo iz vremenitog, izlučujući jedinstvo iz raznolikosti. To je neka vrsta samopodjele kao i samoiscjeljivanja preko kojega se naša odjelita, niža JA ne ukidaju, nego se obrazuju iznutra savršenijom vrstom ljudskosti“,[192] navodi S. T. Coleridge.

Kulturu kao stečeni društveni supstrat vidi i poljsko-britanski sociolog Zygmunt Bauman, koji navodi da se u kulturi svake ljudske zajednice, svakog pokoljenja skuplja sve najvrijednije kao „selekcioniran kompleks iskustva niza pokolenja“.[193]

U svojim definicijama kulture sociolozi i kulturolozi Lesly White i E. V. Sokolov smatraju da je kultura realnost naročite vrste, entitet *sui generis*[194] i kao takva samorazvijajući sistem, dok Miloš Ilić nastoji iznaći sveobuhvatnu definiciju, označivši kulturu kao „skup svih onih procesa, promjena i tvorevina koje su nastale kao posljedica materijalne i duhovne intervencije ljudskog društva (u prirodi, društvu i mišljenju)“.[195]

Dakle, kultura koja se u svom prabitku označavala kao materijalni proces (agrikultura), njezino značenje vremenom se metaforički prenijelo na bavljenje duhom. U toj transformaciji posebna zasluga pripada prvim prosvjetiteljima, grčkim sofistima, koji se duhovnošću suprotstavljaju staroj aristokratskoj ideologiji o plemenitom porijeklu. Kultura je za njih *ukras duha*, a ne porijeklo ili mjesto rođenja. Na svom putu samooblikovanja, samoperfektuiranja i samonadilaženja kultura je i *stanje* i *proces* označen kao kultiviranost, oblik koji podrazumjeva i stanje i radnju.

U XVIII st. kultura postaje u većoj ili manjoj mjeri sinonim za civilizaciju u značenju općeg procesa intelektualnog, duhovnog i materijalnog napretka. Kao ideja, navodi Raymond Williams, „civilizacija se u značajnoj mjeri poistovjećuje s običajima i moralom:

---

[192] Ibid., str. 14.

[193] Ratko Božović: *Lavirint kulture*, Beograd, 1998, str. 30.

[194] Antonjina Kloskovska: *Sociologija kulture*, Beograd, 2001, str. 17.

[195] Miloš Ilić: *Sociologija kulture i umjetnosti*, Beograd, 1980, str. 13.

biti civiliziran znači ne pljuvati na pod, jednako kao i ne ubijati ratne zarobljenike.“[196] Sama riječ obuhvaća dvosmislenu povezanost između muževna ponašanja i etičkog postupanja, značenja koja u engleskom jeziku obuhvaća riječ „gentlemen“. Odmah možemo postaviti pitanje gdje je bila civiliziranost srpskih vojnika kada su na golorukim civilima Srebrenice izvršili genocid, a također možemo postaviti isto pitanje civiliziranoj Evropi i cjelokupnoj međunarodnoj zajednici, koja je sve to indolentno posmatrala i šutnjom na neki način odobravala.

Civilizacija je velikim dijelom francuski termin i Francuzi je doživljavaju kao da imaju monopol nad civiliziranošću. Dok se pojam civilizacija na francuskom po pravilu odnosi na političku, ekonomsku i tehničku stranu života, njemački pojam „kultura” imao je u užem smislu religijsku, umjetničku i intelektualnu referencu. Tako, dok je civilizacija umanjivala nacionalne razlike, kultura ih je isticala, te je tako kultura od sinonima za civilizaciju postala njen antonim. Zaista zvuči ironično da je civilizacija francuski termin i da taj termin Francuzi doživljavaju monopolistički, posebno kada se uzme u obzir višestoljetna Francuska kolonijalistička politika i svi zločini počinjeni pod francuskom zastavom. Naposljetku, francuska politika dobrim dijelom doprinijela je genocidu nad Bošnjacima, stavivši se skoro otvoreno na stranu agresora.

U svakoj kulturi postoji određeno dijalektičko vrenje. *Dok jedinstvo označava mirovanje, sukob označava kretanje (proces, vrenje) i jedno bez drugog ne može*. Tako u svakoj kulturi kao i između kultura postoje sukobi onoga što je aktivno, stvaralačko ili naprosto drugačije, što je prodor u novo i onoga što postaje *pasivno polje okamenjenih vrijednosti*. Taj dijalektički vrtlog ustvari je sukob ciljeva i sredstava, rada i stvaralaštva, individue i društva, potreba i interesa. Jedinstvo i borba (sukob) suprotnosti jesu kulturni nagoni za samoprevazilaženjem kao i za supstituiranjem najvrednijeg iz postojećeg kulturnog obrasca, stvaranja potpuno novih vrijednosti ili redizajniranje nekih vrijednosti od kojih se društvo udaljilo. Ona to čini zahvaljujući tome što u svojoj strukturi podrazumijeva određena pravila koja selekcioniraju, luče prefinjeni ili poželjni i prihvatljivi društveni supstrat od nekorisnog, suvišnog.

---

[196] Tery Eagleton: *Ideja kulture*, Zagreb, 2002, str. 16.

Kultura traži discipliniranje: red, rad, norme[197] ističe Miroslav Krleža. Ona nameće stroge zahtjeve isključujući bahatost, sirovost, anarhičnost, raskalašenost, ljenost i sl. Za S. Freuda norme svake kulture, posebno evropske, jesu oruđe za blokiranje prirodnih nagona.[198] Gajenje (kultiviranje) svojih prirodnih potencijala kako tjelesnih tako i duhovnih, kao sredstava za sve moguće svrhe, dužnost je čovjeka koliko prema sebi toliko i prema društvu, što se u Kantovu razumijevanju čovjeka s atributima sposobnosti pamćenja i mašte kultura pojavljuje kao „*umnost u samom čovjeku*“.[199] Mnogo je onih koji su pisali o kulturi u smislu *odgoja*, *oplemenjenosti*, *umnosti*, *humanosti*, *prefinjenosti*, *umjetničke perfektnosti* i svih drugih najfinijih i najvrednijih materijalnih i duhovnih supstrata, ali isto tako ima i onih koji su znali prepoznati i istaći i onu *tamnu stranu koja leži u korijenima svake kulture.* To su: krv, znoj, suze, zavjere, zločini, genocid, urbicid, kulturocid itd. Tako F. Nietzche, govoreći o povijesti, govori o sablasnoj vladavini gluposti i slučaja (koja se dosad nazivala poviješću). Nietzcheov omiljeni termin *genealogija* zamjenjuje barbarsku pripovjest o sukobima, mučenju i osveti, a *kultura je njezin plod zamrljan krvlju*, kaže on. Svaki i najmanji iskorak na zemlji plaćen je duhovnom i tjelesnom torturom , te nastavlja *koliko krvi i okrutnosti leži u osnovi svake dobre stvari*.[200] Genealogija, po njemu, ogoljuje *razorno porijeklo plemenitih ideja*, njihovu tamnu pozadinu. Moralnost je, prema Nietzcheu, sublimacija, isto što je i za Freuda. Freud nam istodobno pripisuje stanje primarne agresije i primarnog narcizma a „civilizacija se iznjedrila iz sublimacije obojega“, kaže Freud. Shodno tome, zamislimo samo koliko je ružnih stvari (znoja, suza, krvi i života) „ugrađeno“ u egipatske i meksičke piramide, Kineski zid, razne dvorce, tvrđave, veleljepne vile, fortifikacijske objekte, naše stare srednjovjekovne gradove (od kojih je vrlo malo ostalo) i druge *kulturne građevine* širom svijeta, kojima se mi danas divimo kao *kulturnim čudima*. Zamislimo samo brojku od 20.000 robova na Keopsovoj piramidi i mnoštvo povreda, sakaćenja, tortura, nasilja, ubistava, samoubistava i raznih oblika umiranja i zločina, za ono što danas vrhuni u svjetskoj kulturi. Isto tako, možemo samo zamisliti s koliko su se krvi provodile sve nasilne akulturacije i kulturno-civilizacijski procesi romanizacije, islamizacije i kristijanizacije, te razne vojne ekspedicije pod motom: *za krst časni*, *za Firera*, *za Dučea*, *u ime Allaha* i pod nekim drugim parolama i simbolima. Rezultat svih tih prekomjernih ostrašćenosti jesu krv, znoj, suze, zločini. Zato se na strahote holokausta i genocida, nakon Drugog svjetskog rata, Adorno pita: *Kako je moguća poezija poslije Aušvica?* Ovaj veliki humanist pita se kako je moguća poezija kao najsuptilniji oblik kulture, nakon tolike količine destruktivnosti, kao najvećeg izraza suprotivosti kulturi. Slično pitanje devedesetih godina XX stoljeća postavio je istraživač Thomas Kushman, koji se pita: *Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne?* Iz ovog je jasno da je eminentni istraživač zasigurno mislio kako je moguća multinacionalna, multikonfesionalna, multikulturna Evropa, na što sama pretendira, kada je nijemo posmatrala gaženje svih tih vrijednosti na najbrutalniji način; terorom, progonima, etničkim čišćenjem, raznovrsnim zločinima do zločina genocida nad Bošnjacima. Koliko krvi, patnje i zločina ima u izgradnji svakog od naših bh. pluraliteta, a koliko čiste kulture, veliko je pitanje? Kultura podrazumijeva odricanje od nagonskog zadovoljenja, pa zato kultura ne razvija skladno naše snage, nego nas vodi onome što Freud naziva stanjem *trajne unutarnje nesreće*. S tog stajališta, ističe on, plodovi kulture nisu u tolikoj mjeri *istina*, *dobrota* i *ljepota*, koliko krivnja, sadizam i samorazornost. *Eros*, stvaralački nagon, graditelj gradova, vlada prirodom i stvara kulturu; ali to čini povezujući se s našom agresivnošću unutar koje se skriva *Thanatos* ili poriv ka smrti, tako da kulturom upravlja ono što počiva izvan svake kulture – smrt.[201]

---

[197] Miroslav Krleža: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, Sarajevo, 1982, knj. III.

[198] Ratko Božović: *Lavirinti kulture*, Beograd, 1998, str. 25.

[199] Ibid., str. 17.

[200] Ibid., str. 131.

Smrt nas vuče prema naprijed, samo da bi nas vratila u blaženo stanje neranjivosti prije same pojave kulture. Unutar kulture na djelu su snage požude, agresivnosti, vladavina nasilja, osvetoljubivosti i sl. koje prijete opustošiti naša značenja, izokrenuti naše planove, odvući nas neizbježno natrag u tamu. Kultura se iznutra raspolućuje u nasilje i proturječnost, te u tom svjetlu uspostavljanje kulture uvijek u sebi sadrži nešto konačno samorazdiruće, ističe Freud.[202]

---

[201] Ibid., str. 132.

Dakle, kultura sa svim svojim rafiniranim, humanističkim, estetskim i drugim mnogoznačnim pozitivnim obilježjima nosi u svojim korijenima mnoge proturječnosti, porođajne muke, nečasne rabote, pa sve do zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao i najvećeg zločina – zločina genocida. Zbog toga se politička historija i historija kulture mogu posmatrati kao dvije sestre blizanke... To i dan danas potvrđuje činjenica da su političko i kulturno središte uvijek jedno uz drugo.

Kulturne proturječnosti u BH. historiji

Bh. prošlost liči na mozaik ostataka raznih kultura, civilizacija, ideologija, raznih mitova, svjetonazora, vjera i čega sve ne, jer su se kulture na tom „pupku Evrope" susretale, prožimale, sudarale pa i sukobljavale kroz razne oblike ratnih zločina pa i oblike genocida, urbicida i kulturocida s posebnim naglaskom na kraju XX st., tj. u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu, kada su počinjeni najveći zločini u posljeratnoj Evropi. S Dejtonskim mirovnim sporazumom okončano je i zaustavljeno daljnje stradanje stanovništva, započeo proces mirenja i povratka na ognjišta i zgarišta, ali su teške posljedice ostale i do danas.

Polazeći od svih najuzvišenijih i najpoželjnijih značajki kulture, navedene u prethodnim recima ovog teksta, dužni smo postaviti osnovno pitanje (koje je isprovociralo glavnu tezu): *kako je moguće da se nakon više od hiljadugodišnje bosanske kulturne tradicije, akulturacije, kulturne polifonije i „jedinstva različja" dogodi genocid, kulturocid i*

---

[202] Ibid., str. 132.

drugi zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava – s agresijom na Bosnu i Hercegovinu, što se može označiti kao kontrakultura, suprotnost kulturi, nekultura, barbarizam, razaranje „jedinstva različja“ i sl. Gdje je tu „cultura animi“, „cultura mentis”, moralne skrupule, umnost, civilizacijske vrijednosti i humanizam, kao i pitanje koliko dugo može „mirovati“ to famozno „jedinstvo različja“, koje na ovim prostorima uvijek liči na „bure baruta“. Ako je historija učiteljica života (politička i kulturna), jesmo li onda mi toliko loši đaci da iz nje nismo ništa naučili, ili je namjerno ponavljamo kako bismo došli do „konačnog rješenja“, bolje reći do konačnog obračuna, kako su to zamišljale snage koje su izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu.

Nasuprot često upotrebljavanoj i pomalo preuveličanoj sintagmi „jedinstvo različja**“,**[203] koja je u biti krnja definicija dijalektike – jedinstvo i borba (sukob) različja (suprotnosti) – na bh. prostoru na kojem su se susretale razne kulture zasigurno da nisu mogle živjeti samo u idealnom miru, što njena burna historija zorno potvrđuje, posebno ova posljednja, najsvježija agresija i podjela na najmanje tri etno-nacionalne skupine, gdje se jasno vidjelo, a i danas se sve jasnije vidi lice i naličje tog eufemizma, koji neki od milja zovu „različje“, pa još ga pojačavaju riječju „jedinstvo“, jednom od udarnih socijalističkih parola, koja je s riječi „bratstvo“ činila osnovne socijalističke vrednote.

U tom smislu nije teško zamisliti kako bi zvučala puna sintagma: „bratstvo i jedinstvo različja“. Groteskno! Ali, kako i s kim, kada nas još uvijek proganjaju događaji iz bliske nam prošlosti, a pitanje pravde još izdaleka nije zadovoljeno.

Čovjek kao subjekt kulture i civilizacije podložan je i dobrim i lošim atributima, navikama, strastima, ljubavi i mržnji, simpatiji i preziru, tako da je iluzija međuljudske odnose a i kulturno različje prikazati kao idiličan ljubavni zagrljaj i „mirno more**“,** posebno na ovim vječito hirovitim i konfliktnim prostorima.

---

[203] Jusuf Žiga: *Vrijeme razljuđenih dvonožaca*, Sarajevo, 2007; up. i poglavlje „Čemu ataci na općeljudsko jedinstvo različja“, str. 27–74.

U prirodi kao i u društvenim odnosima „mirno more“ jeste „mrtvo more“. Zbog toga je **sukob,** ne samo između kultura i civilizacija već i unutar pojedinačnih kultura neminovan. To potvrđuju procesi kojima se stvara *supkultura***,** jer je ona produkt dijela određene kulture, koji u svom procesu „samoperfektuiranja“ sektaši i stvara novi kulturni oblik**.** To potvrđuje da se i unutrašnji sukobi i distinkcije ne mogu ignorirati. I unutrašnji sukob jeste dijalektički proces u kojem se odvija *bespoštedna borba različja*, koja se ispoljava kroz mnoštvo oblika, kao što su: traženje novih formi, isticanje novih vrijednosti, podozdrivost, sumnjičavost, prezir, negiranje starih formi ali i prihvatanje novih kulturnih formi, elemenata i oblika, do nasilne akulturacije ili programa istrebljenja, kao što su bili za bogumile u srednjovjekovnoj Bosni, te Bošnjake-Muslimane od vremena Austrougarske, Države SHS, Jugoslavije, do posljednje agresije s istim programom pogubnim za Bošnjake. U toj bespoštednoj borbi različja stranputica ima na pretek. Zato historija ljudskog društva, a posebno našeg bh., ne može se prikazati samo uzlaznom linijom; ima tu i ravne linije i praznog hoda, uspona i padova, kao i raznih oblika retrogradnih tendencija i prakse.

Sukobi u kulturi i među kulturama

Dakle, *sukobi kultura i sukobi u kulturama* neminovni su procesi bez kojih bismo mogli samo govoriti o okamenjenim kulturnim oblicima, kulturnim odnosima bez razvoja, zaleđenim kulturnim pejzažima, bez mogućnosti akulturacije i kulturne polifonije, bez davanja i bez primanja, jednom riječju *mrtvo more u kulturi* i općenito društvenim odnosima. Jasan primjer jesu zabačena planinska sela koja imaju svoja pravila, svoje norme, običaje i standarde. Prema tome, *sukob kultura i sukobi u kulturama prije svega jesu procesi koji se ne moraju nužno ispoljiti kroz nasilje. Nasilje je najrigidniji oblik sukoba, kao „nužnog i neophodnog“* procesa u kristaliziranju stavova, mišljenja, približavanja i razumijevanja kultura, ideologija, sistema vrijednosti, interesa i dr.

Sukobi su permanentni procesi prvo u samim ljudima, pa onda u društvenim grupama i u cijelom društvu. Prvi sukob u historiji ljudskog društva jeste „prvotni grijeh, koji je ustvari prvi čovjekov *sukob s Bogom”* (ali ne i poslednji), a sotona (đavo, šejtan) *prvi* je *“slobodni mislilac“*, ali i manipulator, koji je za svoje ideje instrumentalizirao prve ljude. A opet, s druge strane, pitanje je šta bi se dešavalo u ljudskoj historiji i da li bi je uopće bilo da nije bilo te „proklete sotone“ koja je čovjeka navratila na taj prvotni grijeh (sukob). Pa, nije teško zamisliti da bi čovjek ostao u vječno blaženom stanju (vječito bezgrešan, kao novorođenče) i naravno nikada ne bi griješio, ali zato i nikada ne bi postao čovjek, nikada ne bi bilo društva, nikada ne bi bilo historije i nikada ne bih bilo kulture, države, ekonomije, jednostavno ne bi bilo nikakva kretanja, razvoja i općenito teško je zamisliti takav život bez dijalektike. Shodno tome, nije teško zaključiti koju je ključnu ulogu u razvoju ljudskog društva i kulture odigralo nešto što se zove zlo, grijeh, sotona, šejtan i sl. No, poslije prvotnoga grijeha sukobi se nastavljaju s Abelom i Kajinom, sukobi između braće, pa sukobi između plemena, pa sukobi između naroda, sukobi unutar naroda i religija i konačno česti sukobi u porodici.

Historija vrvi od raznih sukoba, kako između tako i unutar velikih monoteističkih religija, kako u prošlosti, tako i dan-danas. Rezultat tih sukoba jeste mnoštvo krvi i zločina koji su popratili stvaranje mnoštva sekti i religijskih redova. U prošlosti su se vodili čitavi ratovi (krstaški, islamski i drugi vjerski ratovi) protiv sekti tzv. heretika, šizmatika i sl. Također, poznato je da je i Osmanska carevina vodila prave ratove protiv tzv. islamskih sekti kao što su hamzevije, ahmedije ibdr. Danas je taj vjerski hegemonizam velikih monoteističkih religija mnogo liberalniji, pa se na profiliranje novih sekti ne gleda tako inkvizitorski.

Dakle, sukobi unutar kultura mogu se odvijati i bez nasilja. Sukobi polaze od različitih mišljenja, stavova, filozofije, ideologije i interesa. Te nove, drugačije sekte i redovi na prvi pogled samo su „čudni“ po svom izgledu, oblačenju, svjetonazoru, ali taj atribut „čudan“ može se protumačiti kao nelogičan, stran, nemoralan, zarazan i kao takav u sebi nosi opasnost i klicu sukoba s ostalim svijetom. Sa svojom praksom i omasovljenjem, „klica“ se razvija u „klas“, a klas daje novo žito, koje daje nove „klice“, te se tako razvijajući stvara svoj identitet i traži „pravo građanstva“, pa se čak otvaraju apetiti dominacije, što može voditi u otvoreni fizički sukob i nasilje.

Za razliku od kulturološkog procesa (sukoba), nasilje je veoma složen psihološko- socijalni deformitet ili asocijalna pojava uzrokovana kako netolerancijom razlika (kulturnih, moralnih, ideoloških, rasnih i dr.), tako i namjerama koristoljublja, vlastoljublja, kompleksima više vrijednosti, raznim frustracijama, mitovima i sl. Bh. prostor kao stjecište kultura može se pratiti još od najstarijih vremena (paleolita, neolita) od paleolitskog crteža u pećini Badanj kod Stoca, keramičke neolitske plastike kakanjske i butmirske kulture, ostataka ilirskih plemena, Rimljana, srednjovjekovne Bosne, Osmanske imperije, Austro-Ugarske, jugoslavenskoga kulturnog miksa pa do danas.

Pored načina proizvodnje, stanovanja, odjeće, oruđa, oružja i drugih oblika materijalne kulture, poseban predmet interesiranja jeste stanje i nivo svijesti, kao i njen humanistički razvoj. Kultura je još od prosvjetiteljstva oznaka za sve što se suprotstavlja divljoj prirodi, ali isto tako i nešto pomoću čega čovječanstvo izgrađuje povijesni hod napretka, humanosti i umnosti. U tom povijesnom hodu ka napretku čovjek ne ide samo uzlaznom linijom. Tu postoje mnogi zastoji, lutanja, sukobi, animoziteti, nazadci i druge proturječnosti koje su produkt izlomljenih kontinuiteta i diskontinuiteta, koji često, kako kaže Ivo Andrić, „leže jedan preko drugog kao geološki slojevi“.

Iz tog odnosa, dodira i prožimanja kultura i civilizacija nastale su specifične vrijednosti, koje u svojoj ukupnosti čine osnovu kulturne historije ove zemlje, kao i njena doprinosa evropskoj pa i svjetskoj kulturi i civilizaciji.

Snažni kulturno-civilizacijski utjecaji s Mediterana, Misira, Grčke, Bizantije i Rima i kultura arabljanskih naroda dolazili su u dodir sa srednjoevropskim utjecajima.[204] Mnoštvo je artefakata koji ukazuju na to. Politička dominacija uvijek je krčila put kulturnoj hegemoniji, prema kojoj su se uvijek javljali otpori (sukobi). Sukobi su se javljali od same pojave „različja“: fizičkog izgleda, jezika, nošnje, običaja i ostalih značajki i kulturnih uzusa.

---

[204] Bojan Radojković: „Zapadni uticaji na primjenjenu umjetnost Bosne u 14. i 15.

Naravno , idiličnom suživotu, akulturaciji kao i sukobu kultura nisu bili izloženi u istoj mjeri svi dijelovi Bosne. To se posebno odnosi na planinske i zabačene regione, koji su bili i dobrim dijelom i danas ostali zatvorena društva, koje ne može promijeniti nijedna vlast. U ovom slučaju možemo govoriti o uporednom življenju različitih kultura koje žive u svom okamenjenom obliku.

Kultura i zločini u „kulturnom“ ambijentu romanizacije

Pored kulturnih dodira, nenasilne akulturacije, suživota, već od samih početaka bh. historije možemo govoriti i o masovnim zločinima, zločinima genocida i urbicida. Iako opskurni historijski fakti govore o zločinima Rimljana u posljednjem ilirsko-rimskom ratu od 6. do 9. godine n. e., poznat u rimskim izvorima kao *bellum Batonum*[205](Batonov ustanak), kada su Rimljani, osvajajući glavni ilirski grad Vranduk (lat. Arduba) brutalno ubijali civilno stanovništvo ili ga odvodili u roblje. Zbog takve brutalnosti, zabilježeno je u historijskim izvorima, da su žene da zajedno s djecom skakale sa zidina u nabujalu rijeku, kako se ne bi predale Rimljanima. Pri tome su spalili i razrušili Vranduk kao i mnoge ilirske gradine, čime su počinili zločine genocida i urbicida, da bi poslije *pacifizirajući* taj prostor na tim istim mjestima gradili rimske fortifikacijske objekte *castele i opida*, te uporedo provodili *romanizaciju*: kulturno-civilizacijski proces nasilne akulturacije, čijoj su sprovedbi prethodile suze, znoj i krv potlačenog domaćeg ilirskog stanovništva, kojem su, pored toga, za cijelo jedno stoljeće uskraćena

---

vijeku“, Zbornik radova: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973.

[205] Esad Pašalić: „Period rimske vladavine do kraja III vijeka“, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, str. 194–196.

osnovna građanska prava. To znači da su Rimljani, počinivši ogromne zločine, na tim krvlju natopljenim zgarištima, uspostavili svoju nečasnu, krvlju umazanu Kulturu.

Ilirsko stanovništvo koje je rimskim zavojevačima pružalo snažan otpor, kao i otpor rimskoj političkoj vlasti i kulturnim obrascima, stjecanjem građanskih prava (nakon jednog stoljeća), postalo je skoro potpuno inkorporirano u rimske kulturne obrasce, tj. dobrim dijelom skuhano je u rimskom *melting potu* kao svojevrsnom obliku nasilne akulturacije, tj. asimilacije. Tu, naravno, moramo izuzeti nepristupačna planinska naselja, daleko od civiliziranog svijeta, koja nijedan kulturno-civilizacijski proces nije mogao promjeniti. To su neromanizirani Iliri (Vlasi) po kojima se i danas zovu neki toponimi, naselja i planine (npr. planina Vlašić, selo Vlaškovo, prezime Vlašić i dr.). I danas u tim područjima ti gorštaci žive sa svojim navikama, običajima i kulturom kao specifikumom, koji se može zvati autohtona, zatvorena kultura. To su kroz vjekove *okamenjeni kulturni obrasci.*

Provalom Slavena i Avara na već odavno posrnulo Rimsko carstvo s političkim sukobom javlja se i kulturni. Divlja, barbarska plemena početkom VII st. iz Panonije provaljuju limes i u svom osvajačkom pohodu ruše sve pred sobom, izlazeći na Jadransko more do gradova Salone (Solin) i Narone (Vid kod Čapljine).[206] Naravno, sve to nije moglo proći bez razaranja, zločina pa i zločina genocida nad bosanskim narodima.

---

[206] Nada Miletić: „Rani srednji vijek“, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1984, str. 375–435.

Kulturna polifonija i kulturni antagonizmi u srednjovjekovnoj Bosni

Srednjovjekovna Bosna zauzima posebno mjesto u političkoj i kulturnoj historiji bh. prošlosti. Iako je u političkom smislu više-manje samostalna od prvog samostalnog vladara velikog bana Kulina, Bosnu zapljuskuju i prožimaju različiti kulturni valovi, a posebno utjecaji triju snažnih kulturnih centara: Bizantija na istoku, koja je dobrim dijelom nastavljač rimske kulture; drugi kulturni centar razvio se u talijanskim gradovima: Rimu, Veneciji, Firenci, Đenovi, Pistoji i drugim urbanim centrima; treći na zapadu u Franačkoj državi, koja je za vrijeme Karla Velikog u VIII st. doživjela politički, ekonomski i kulturni procvat koji se u kulturi označava kao Karolinska renesansa. Pored ovih triju javlja se i četvrti kulturni centar koji su stvorili Arabljani, a koji će s dolaskom Turaka biti glavni kulturni obrazac ne samo u Bosni već na cijelom Balkanu.

Iako je srednjovjekovna Bosna prožeta kulturnim miksom, zahvaljujući Dubrovniku, političkim vezama i orođavanjem s evropskim dvorovima, političkoj i ekonomskoj snazi bosanskih vladara, daleko je od toga da se može govoriti samo o (idealnom) „jedinstvu različja“. Otpori, sukobi i zločini zauzimaju mnogo više mjesta u bh. prošlosti. Sukob kultura u srednjovjekovnoj Bosni najizraženiji je kroz religiju, kao najjaču značajku kulture. Ti sukobi zvanično počinju od Općeg sabora na Bilinu polju 1203. za vrijeme velikog bana Kulina i papske denuncijacije bogumilske (za papsku stolicu heretičke) vjere i pritiska za njeno odricanje, što je bio početak permanentnog „discipliniranja“ bosanskog puka križarskim pohodima koje su po papskom nalogu predvodili ugarski kraljevi u cilju nasilne akulturacije, ili bolje rečeno nasilnog „ugonjenja“ u „pravu“ vjeru.

Religija kao dominantni dio kulture, kao segment koji natkriljuje kompletan društveni život (posebno u razdoblju srednjeg vijeka) može se shvatiti kao ideologija koja mobilizira politički establišment a time i vojne snage pod motom „za krst časni“. Pored krstaških pohoda, česti su bili ugarski pljačkaški i zavojevački pohodi, kao i čuveni pohod mladog srpskog cara Dušana, koji 1350. dolazi do pod Bobovac, opsjeda i pali dvore bosanskog bana Stjepana II Kotromanića, koji se spašava bijegom u brda.

Ugri su ipak prednjačili, i kako kaže Krleža, „tri i pol stoljeća slali u Bosnu robce, palikuće i pljačkaše“,[207] a dodao bih, i revno nas ugonili u zapadnu kulturu, kako prije dolaska Osmanlija, tako i poslije njih. Tako je s papskom denuncijacijom i dehumanizacijom i pod tim motom sve bilo dozvoljeno. Religija je zloupotrijebljena kao militantna ideologija, koja od oblika kulture koja bi se trebala baviti odgojem duha i humanizmom, činila zločine genocida i kulturocida.

Kakve li ironije – *u ime same kulture*. Na taj način, u temeljima svake kulture ugrađeni su izrabljivanja, pljačke, zločini, masakri, zlodjela i mnogi drugi nečasni postupci i radnje suprotne poimanju kulture kao odgoja, prefinjenosti, jednostavno rečeno u temeljima kulture dobrim dijelom prebiva *nekultura* (*sirova kultura*), *kontrakultura*, *barbarizam* i sl. baš kao što iz čovjeka ne izlaze samo lijepe riječi, osmijesi, slatki poljubci i dobra djela već razne izlučevine, produkti metabolizma koji se u fiziološkom procesu odbacuju iz organizma, kao i loša djela koja se brzo odbacuju u zaborav ili na stub srama.

---

[207] Miroslav Krleža: „Bosanske medijevalne teme“, Život, 4–5, 1965.

Kultura, suživot kultura i oblici alkuturacije u ambijentu Osmanske imperije

Dolaskom Osmanskog carstva svi bosanski kulturni obrasci nisu se odjedanput ugasili. Većina njih nastavilo je marširati uporedo s vladajućim osmanskim. To je bilo najočitije u graditeljstvu, običajima, nošnji, navikama i sl. Dolazak vjere islama s turskom zavojevačkom imperijom nesumnjivo je izazvala snažan kulturno-civilizacijski šok, iako se ne mogu zanemariti sljedeće činjenice, koje su ga trebale bar djelomično ublažiti: Bosanci su se „upoznali“ s Turcima od njihova prvog prodora do Bileće 1386; Bosanci su učestvovali zajedno sa Srbima protiv Turaka u Kosovskom boju 1389; zatim na poziv velikog vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića Turci dolaze u Lašvu i zajedno s Bosancima 1415. tuku Ugarsku vojsku; nakon toga slijedi tursko osvajanje tvrđave Hodidjed i osnivanje grada Sarajeva[208] i njihovo prisustvo u komšiluku bosanske prijestolnice oko tri decenije prije pada bosanskog kraljevstva – što je stvorilo u bosanskom narodu strašne animozitete, inat, prkos i prezir. Na kraju, ne mogu se zanemariti ni sinkretičke dodirne tačke između islama i bogumilske vjere, kao i to da su primaoci islama zadržali sve svoje posjede, imanja i društveni status, što predstavlja perfidan oblik nenasilne akulturacije. Pored ovog, zasigurno se ne mogu isključiti razni oblici nasilne akulturacije, jer su se kao i na drugim mjestima obilato koristile makijavelističke metode.

Imajući u vidu spomenuto, kao i činjenicu nedovoljne ukorijenjenosti kršćanstva i svježeg sjećanja na prisile i torture nasilne akulturacije, posebno one posljednje za vrijeme kralja Tomaša 1461, ne treba čuditi masovan prelazak na islam, naročito u Bosni, što s drugim i mnogo prije potlačenim krajevima Makedonije, Srbije i Crne Gore, nije slučaj.

Pored toga o međusobnoj toleranciji i suživotu na svoj način govori i AHDNAMA, pisana povelja sultana Mehmeda el-Fatiha, izdata bosanskim franjevcima na Milodražu kod Fojnice maja 1463, po osvajanju Bobovca i u toku pohoda na Jajce, Ključ i druge dijelove Bosne. To je prva povelja o pravima i slobodama data jednoj etničkoj i vjerskoj zajednici, u prvom redu bosanskim franjevcima i katolicima.[209]

---

[208] Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 74, 104, 107.

Taj isti sultan, deset godina ranije, iskazao je stav Osmanske imperije prema pravoslavnoj crkvi, nakon pada Konstantinopolja i Bizantske carevine u maju 1453. Sultan je lično izveo ceremoniju svečanog ustoličenja inauguracije patrijarha Genadija Skolarisa, što je ranije obavljao bizantijski car. Tolerantan, multietničan i multikulturan stav Osmanska carevina pokazala je i poslije sultana Mehmeda el-Fatiha, tačnije 1492. kada su španski kralj Ferdinand V od Aragona i kraljica Izabela I od Kastilje, nakon uspješne **requonquistae** (zaposjedanje, ponovno priključenje) donijeli odluku o protjerivanju Jevreja-Sefarda iz Španije, kojima je osmanski sultan Bajazit II dozvolio da se nasele u Bosni.[210] Na taj način ova carevina pojačava svoju multietničnost s još jednom etničkom zajednicom, stvarajući još bogatiju etničku i kulturnu polifoniju, što mnogo govori o stanju suživota kultura.

Naravno, to ni u najmanju ruku ne znači da nije bilo sukoba, nasilja, netrpeljivosti i zločina, naprotiv, bez njih naprosto nije moglo biti osvajanja. Sukob tog „različja“ možemo pratiti od prvoga kontakta i samog izgleda azijatskih zavojevača, njihove odore, čudnog turbana, jezika, drugačijeg oruđa, oružja, običaja, navika, vjere, simbola i sl., pa do načina ratovanja, pljačkaških ekspedicija, raznih oblika torture i sl. No, za vrijeme Osmanske imperije nisu samo Turci ubijali, palili i pljačkali. To su permanentno činili Ugri, Austrijanci, Mlečani, Slovaci, hajduci i uskoci. Jedan od podataka koji govore o tome jeste činjenica da je vojvoda Eugen Savojski, kada je poslije neuspješnog drugog turskog pohoda na Beč 1698, jednim krakom prodro do Sarajeva, paleći i ubijajući sve pred sobom, a drugim sve do Skoplja, čineći iste masakre i paljevine.

Završetak duge osmanske vladavine obilježile su mnoge pobune, i to ne samo pripadnika drugih kulturno-civilizacijskih korpusa, već i unutar islamskog, od velikih narodnih bundžija braće Morića do pobune bosanskih kapetana na čelu sa Husein-begom Gradaščevićem, da bi je na kraju hercegovački ustanak, koji je trajao tri godine, doveo do sloma onoga „što je od imperije ostalo“, što su opet velike sile na Berlinskom kongresu 1878. „dovršile“ s glavnom odredbom kojom se odobrava okupacija Bosne u ime civilizacijske „misije“ u korist Austro-Ugarske, koja konačno, nakon vjekovne žudnje za bosanskom teritorijom, ostvaruje svoje davnašnje apetite.[211]

---

[209] Srebren Dizdar: „Zrno soli u buretu baruta“, *Pregled*, 1–2, 2006, str. 114.

[210] Ibid., str. 115.

Kulturni ambijent za vrijeme austro-ugarske uprave: profiliranje BH. kulturnih identiteta

Dolazak austro- ugarske vojske i administracije za muslimanski narod značio je kulturno-civilizacijski šok, dok ga je katolički puk prihvatio s oduševljenjem, obilježivši ulazak vojske generala Josipa Filipovića transparentima: U SLAVU HRVATSKIH JUNAKA, te prihvativši austro-ugarsku vlast kao svoju. Za razliku od prvih i drugih, pravoslavni živalj nije bio oduševljen dolaskom Austro-Ugara, ali su zato bili oduševljeni odlaskom Osmanlija. Još mnogo prije odlaska Osmanlija u Bosni su počeli procesi nacionalnih identifikacija i pojačane kulturne distinkcije njenih četiriju naroda. Naziv Bošnjaci Turci su koristili za sve Bosance[212] (u starobosanskom jeziku **Bosnjani,** zatim **Bošnjani** (u historijskim izvorima: dobri Bošnjani) u jezičkoj transkripciji Turaka Bošnjani (Bosanci) dobili su novi jezički oblik **BOŠNJACI,** da bi se vremenom bosanski katolici i pravoslavci počeli distancirati od ovog imena, tako da se ime Bošnjak učvrstilo samo za muslimane slavenskog porijekla kao etnička kategorija kojom se pravila distinkcija prema Turcima Osmanlijama. O tome u članku „Bosanski duh“ Muhamed Filipović naglašava: „A cijela stvar je u tome da Bosna jeste država, odnosno zemlja, odnosno prostor povijesti, odnosno tradicija jednog čovjeka, koji egzistira milenijum ovdje, to je Bošnjak. On se nekada zvao dobri Bošnjanin, kasnije se zvao Bošnjak, pa se onda permutacijom nacionalnih ideologija iz hrvatskog i srpskog kulturnog prostora, nacionalizuju katolici i pravoslavci.“[213] Ime Bošnjak, koje je u turskoj transkripciji pretrpjelo jezičku deformaciju, nije jedini slučaj jezičkih deformiteta. Deformiteti su bili i ostali i s druge strane i do dandanas, pa za plemićku tursku titulu „bey“, Bosanci kažu „beg“, umjesto „izin“ Bosanci kažu „izun“ pa onda jezička transformacija imena Sarajevo od Saray-ovasi i mnoštvo drugih. U vezi s imenom Sarajeva danas postoje i neka drugačija tumačenja utemeljena na lingvističkim principima. Tako se ovo ime tumači kao riječ izvedena od perzijskoga korijena saray, potom slavenskog sufiks -ev- i gramatički nastavak -o, za nautralizaciju roda, po uzoru na druge supstantivizirane adjektive, a ne od složenice Saray + ovasi, kako se većinom tumači. Po tome bi Sarajevo značilo Dvorovo.[214]

---

[211] Mustafa Imamović: Historija Bošnjaka, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 351–353.

[212] Enes Karić: „Bosanstvo i Evropejstvo, Bošnjaštvo i Muslimanstvo“, *Forum Bosnae*, 1–2/98, str. 42.

Ime Bošnjak, koje je i za Benjamina Kallaya, ministra finansija u Austro-Ugarskoj monarhiji, značilo isto što i Bosanac, nije uspio nametnuti kao nacionalno ime za pripadnike svih konfesija tj. interkonfesionalno bošnjaštvo, jer su nacionalističke strasti već odavno uzele maha, priklanjajući se srpskoj ili hrvatskoj opciji.

Etničko profiliranje Bošnjaka-Muslimana, naročito se ističe u XVIII i XIX st. od slavne bitke kod Banje Luke 1737, kada je Osmanska vojska sastavljena od Bosanaca porazila austrougarsku vojsku, zatim pokušaja bosanske autonomije s Husein-kapetanom Gradašćevićem 1831, pa do bitke protiv Austro-Ugarske vojske na ulazu u Sarajevo 1878, u čijem su otporu uglavnom učestvovali i jedini stradali Bošnjaci (Muslimani).[215] Zauzevši Bosnu i pacifizirajući njen prostor, Austro-Ugarska uspostavlja kako svoju upravu, tako i ekonomiju i kulturne obrasce u svim segmentima rada i života. Nagomilani animoziteti, s jedne strane zbog dugotrajne osmanske vladavine „u predvorju kršćanstva“, koja je od „biča kršćanstva“ postala „hronični bolesnik na Bosforu“, a s druge strane, animozitet prema „dušmanima islama“, koji su permanentno udarali na granice Imperije, doživljavalo se kao *sukob islama i kršćanstva, sukob dviju civilizacija, dvaju svjetova.*[216]

---

[213] Muhamed Filipović: „Bosanski duh“, diskusija, Sarajevo, 1999, str. 32.

[214] Alen Kalajdžija: „Etimologija pojedinih ojkonima u dolini gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne“, *Istraživanja, časopis Fakulteta humanističkih nauka*, Mostar, br. 1, 2006, str. 130–131.

[215] Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, str. 335.

Shodno tome u kolektivnoj svijesti muslimana očuvana je slika „zlatnog doba“ ovog carstva, dok je kod nemuslimana dominantna predstava njena posrnuća,[217] ističe Safet Bandžović. Dakle, i pored zajedničkih kulturnih značajki stvorenih zajedničkim življenjem na istom toposu u doba samostalnosti pa i pod zavojevačima, bosanski etnički singularitet počeo se cijepati na svoje pluralitete, opredjeljujući se za različite kulturno-civilizacijske korpuse. Tako, dok su bosanski muslimani bili u šoku dolaskom austrougarske (kršćanske) vlasti, bosanski kršćani, posebno katolici, slavili su njihov dolazak, smatrajući tu vlast svojom. Tako su isto bosanski pravoslavci (već tada Srbi), s dolaskom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca tu vlast smatrali svojom. S obzirom na to da nije postignut znanstveni konsenzus o prošlosti[218] historičar Dubravko Lovrenović izvlači sarkastičan ali istinit zaključak „da svaki od tri bosanska naroda ima svog omiljenog okupatora.“

Suživot i kulturni antagonizmi u djelima pisaca i ideologa

Pored oštro suprostavljenih političkih, uporedo egzistiraju i prepliću se kulturni identitetii. Tako, nobelovac Ivo Andrić u svom djelu *Na Drini ćuprija* opisuje gnjev muslimanskog življa ne samo zbog regrutacije u „kaursku vojsku“, već *kulturni prezir* i odbojnost prema kaurskom „tijesnom odijelu“ i „kaiševima koji se ukrštaju na grudima stvarajući mrski simbol krsta“, zatim prema popisu stanovništva: „tahte sa brojevima na kućama“, te nizu drugih novotarija, koje su remetile ustaljene navike, običaje i stil života muslimanskog življa.[219] Nešto slično, isti autor u *Travničkoj hronici*, opisujući atmosferu dolaska francuskog konzula, opisuje strah od nove vlast i nove (drukčije) kulture, koju begovska elita u „Lutvinoj kahvi“ raspreda te dolazak francuskog konzula vidi u ulozi, kako je to formulirao beg Teskeredžić „da pored vezira sjedi, da naređuje i raspoređuje“.[220]

---

[216] Safet Bandžović: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006, str. 2.

[217] Ibid., str. 2.

[218] Dubravko Lovrenović: „Bosanski duh“, Zbornik radova, Sarajevo, 1999, str. 54.

Tako se Andrić, baveći se turskim, austrougarskim, pa i jugoslovenskim opusom u *Pismu iz 1920.* izjavljuje, „Bosna je zemlja mržnje i straha“, fokusira se posebno na turski period, koji na svaki način nastoji prikazati u „horor-izdanju“. To pokazuje i tajni elaborat iz 1939. godine – genocidni projekt Stojadinovićeve vlade o iseljavanju Albanaca muslimana iz Jugoslavije, kojeg je nesebično podržao i dr. Ivo Andrić (visoki jugoslavenski diplomat, kasnije nobelovac). Andrićevu tvrdnju da je Bosna zemlja u kojoj znanstvenici trebaju izučavaju mržnju spominju neki autori, među kojima se posebno ističe Dubravko Lovrenović.[221]

Takvih stavova zasigurno ne manjka ni kod mnogih drugih bivših jugoslavenskih literata i orijentalista, a prisjetimo se samo nekih od njih, kao što su vladika Petar Petrović Njegoš, Dobrica Ćosić, Vuk Drašković i dr. U svom djelu *Gorski vijenac*, koji je sav spjevan u kiptećem naboju, Vladika u stihu 287. kaže: „Odža riče na ravnom Cetinju“, što na veoma jasan način izražava svoj kulturni prezir prema muslimanskom vjerskom dostojanstveniku i islamu općenito. Za vladiku, koji nastoji dehumanizirati sve što je islamsko, to su omraženi, neartikulisani krici koji njemu liče na riku magarca, a ne poziv na molitvu. U rečenicama kao što su: „Udri vraga, ne ostavi mu traga“ (stih 301); „Zatrijeće sjeme u odivu“ (stih 83); „Očisti zemlju od nekrsta“; „Nego udri dokle mahat možeš, a ne žali ništa na svijetu, sve je pošlo đavolijem tragom, zaudara zemlja Muhamedom“ i sl., vladika je opjevao „Istragu poturica“, ili eufemistički *Gorski vijenac*.[222] Dakle, „drugo“ i „drugačije“ treba prvo verbalno i kulturološki dehumanizirati, te tako pripremiti ideološki plan za zločine pa i genocid. Iako takav, s krajnje uvredljivim i derogirajućim konotacijama za muslimanski etnicitet, *Gorski vijenac* bio je ključno djelo srednjoškolske lektire u Bosni i Hercegovini. Da ironija bude veća, „mnogi književni kritičari, prvenstveno Srbi i Crnogorci ocijenili su ga kao remek djelo“,[223] navodi sociolog A. Peco, te dodaje: „Neki od kritičara, kao na primjer Dušan Nedeljković, bez imalo kritičke rezerviranosti i stida na licu ističe kako je Njegošev ‘Gorski vijenac’ djelo bratstva i jedinstva, koegzistencije i tolerancije“.[224]

---

[219] Ivo Andrić: *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 139.

[220] Ivo Andrić: *Travnička hronika*, Dani, Sarajevo, 2004, str. 6.

[221] Dubravko Lovrenović: „Pred Gorgonskim licem svehrvatstva“, *Forum Bosnae*, 1–2/98, Sarajevo

O osebujnom bosanskom duhu zorno govori i Derviš Sušić u svom velikom djelu *Ja, Danilo*, otkrivajući sve njegove proturječnosti, atavizme straha, podozdrivosti, opreza od običnoga komšijskog pozdrava, koji je, kako kaže, u Bosni uvijek neka lozinka ili znak neke pripadnosti, iza neke zastave, te on bira najneutralnije moguće riječi pri susretu: „pripeklo danas“[225] (ili u današnjoj čestoj upotrebi: „kako ste“).

Spomenute, kao i mnoštvo sličnih kvalifikacija od strane naših ljud, zasigurno su poslužile ili utjecale na pristup Rebecce West i Roberta Kaplana, kada u svojim djelima *Crno janje i sivi soko* i *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju* govore o „lošoj istoriji i drevnoj mržnji“[226] kao ključnim uzrocima sukoba na Balkanu, na osnovu kojih se formiralo javno mnijenje na Zapadu da je rat u bivšoj Jugoslaviji neizbiježan. Na istom fonu o Bosni govori i David Campbell: „U Bosni postoji narodno jelo koje se zove ‘bosanski lonac’. Sačinjeno je od raznovrsnog povrća i mesa i jako je začinjeno ljutom crvenom paprikom. Kuha se dugo u keramičkoj posudi. Vrlo je ukusno, ali za nenaviknut želudac može prouzročiti značajne probavne probleme. To jelo analogno je ratu u Bosni i Hercegovini. Razne nacije su ondje smještene kao povrće u loncu. *Mržnja je te nacije učinila paprenim, i u pogledu začina i u pogledu temperature.* One su se krčkale dugo vremena, no sada je lonac prekipio, te međunarodnoj zajednici donio poprilične probavne probleme. Lonac se također razbio, a sastojci su rasuti posvuda, što je prouzrokovalo tragediju za stanovnike te zemlje, koja je do sada najveća tragedija u Europi nakon završetka Drugog svjetskog rata“.[227]

---

[222] Petar Petrović Njegoš: *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1971.

[223] Asim Peco: *Obrazovanje i nacionalna emancipacija*, Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 2008, str. 282.

[224] Ibid., str. 283.

[225] Muhamed Filipović: „Bosanski duh“, Zbornik radova, Sarajevo, 1999, str. 163.

[226] Richard Holbrooke: *Završiti rat*, TKP Šahinpašić, Sarajevo,1998, str. 22.

Imajući to u vidu, kao i mnoštvo drugih protivurječja, historijske činjenice treba realno sagledati i nazvati ih pravim imenom, bez friziranja kako multikulturalnog „idiličnog suživota“, uzajamnog poštovanja i ljubavi, tako i nataloženoga gnjeva, mržnje, nasilja i genocida koji se ciklično ponavlja. Negirati ih i okretati glavu od njih ne znači da one nisu postojale, kao i to da se mogu ponovo (po ne znam koji put) ponoviti. Razotkriti ih ne znači prizivati, već analizirati svu tu „anatomiju ljudske destruktivnosti“, s ciljem da se ta malignost već jednom i zauvijek odstrani, pa da umjesto oružanih sukoba imamo konstruktivne sukobe mišljenja iz kojih će proizlaziti samo MIR i DOBRO.

U takvom polifoničnom ambijentu uz permanentno prisutne društvene odnose „toplo- hladno“ smjenjivali su se: dobro–zlo, ljubav–mržnja, sukob–mir, prezir–korektnost itd. U tim odnosima stvarali su se bosanski pluraliteti u smislu nacionalne identifikacije Srba, Hrvata, Bošnjaka i Jevreja s posebnim intezitetom u drugoj deceniji austrougarske vlasti. Oni se okupljaju oko nekih časopisa u kojima izlažu svoje ideje te vrlo brzo formiraju političke stranke koje artikuliraju njihove identitete i nacionalne interese.

Pod utjecajem snažne kulturne distinkcije, kultura se javlja kao ključni element političke ideologije ili kultura kao nova ideologija. Kultura postaje novom ideologijom, a ideologija poprima kulturalne oznake (instrumentalni aspekt). Ona je sredstvo / svrha za uspostavu novog identiteta,[228] kako to ističe Žarko Paić. Kao takvom, njome se artikuliraju nacionalni interesi, koji se malo-pomalo udaljavaju i više-manje odriču pojedinih elemenata zajedničkog bh. kulturnog obrasca. U tim aktivnostima ključnu ulogu odigrali su nacionalni, kulturni, nacionalistički i hegemonistički agensi iz susjednih zemalja. Imajući to u vidu, Austro-Ugari nastoje prikazati svoj režim kao „nosioca zapadnog duha“, te zaštitnika bosanske posebitosti i nosioca daljnje izgradnje Bosne i Hercegovine.

---

[227] David Campbell: „Nacionalna dekonstrukcija. Nasilje, identitet i pravda u Bosni“, *Forum Bosnae*, 21/03, Sarajevo, 2003.

[228] Žarko Paić: *Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija*, Antibarbarus, Zagreb, 2005, str. 15.

Zbog toga oni nastoje Bosnu izolirati od susjednih jugoslavenskih zemalja, preduzimajući u tom smislu aktivnosti, počevši od pokretanja režimskih listova, potom uvodeći bosansku zastavu i grb, a zatim kroz uvođenje bosanske nacije nastoje stvoriti interkonfesionalno bosanstvo (Bošnjak), bosanski jezik, bosanski ustav, bosanski sabor i dr. Međutim, sve te ideje, iako su se neke institucionirale, nisu mogle odoljeti snažnim nacionalističkim nasrtajima koji su dolazili iz Hrvatske i Srbije. Tako su se intenzivno i po diktatu uvozili kulturni obrasci a s njima nacionalizmi i svi oblici nacionalnih identiteta. U tom smislu, u Bosni, još pred kraj osmanske vladavine, formiraju se: Društvo za širenje srpskog imena, s jedne strane, te Društvo za širenje hrvatskog imena, s druge strane, čime su postali kolaboracionisti velikosrpske i velikohrvatske politike, što će se pokazati za vrijeme kraljevine Jugoslavije, više-manje pritajeno za vrijeme socijalističke Jugoslavije, do Memoranduma SANU-a, pa do agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima.

Kultura, zločini, genocid i kulturocid

Kultura u obruču barbarizma

Bh. multikulturalizam kao jedinstvo, suživot i sukob različitih kultura i kulturnih obrazaca provlačit će se tokom cijele historije, a posebno će biti problematiziran u razdoblju socijalističke Jugoslavije, postitovskog previranja i naravno, agresije 1992–1995. U toku agresije posebnu pažnju zaslužuje sociološki fenomen „kulturom protiv agresije“, kao načinom otpora primitivizmu, barbarizmu i svakoj nekulturi, u čemu se posebno isticalo Sarajevo, kao glavni grad koji je doživio (i na svu sreću preživio) najdužu opsadu u novijoj historiji Evrope. Sarajevo je, također, preživjelo i najžešći kulturocid, jer su barbari s okolnih brda, uništavajući glavni grad, nastojali uništiti duh grada, *glavu države*, koju su tako zdušno mrzili i sistematski okrutno uništavali njeno stanovništvo, resurse, građevine, kulturne spomenike, arhive, knjižnice pa sve do eliminranja pridjeva *bosanski*, kao i seciranja i prekrajanja bh. historije, što i danas čine. U stanju kiptećeg nacionalizma srpski i hrvatski nacionalisti bezglavo bježe od identiteta BOSANSKOG, kao i svih njegovih varijateta: Bošnjanin, Bošnjak, Bosnensis, Bosnjaki, Bosanac, Hercegovac, koji su jednako neprihvatljivi i mrski, čak i kada u njihovu prezimenu stoji jedan od tih varijateta.

Prezime Bošnjak, kako navodi Dubravko Lovrenović, danas je sačuvano isključivo među Hrvatima, te ističe jedan slučajni razgovor s osobom takvog prezimena koja trpi jedno novo životno iskustvo: „osjećaj povijesnog srama tog nesretnog čovjeka zbog vlastitog prezimena“.[229] Šta reći na ovu užasnu konstataciju, kada se neko srami svog prezimena, koje je samo modificirano jer je izvedeno od korijena riječi „Bosna“, države u kojoj živi. Nasuprot ovom postavlja se pitanje: Šta je s Hrvatima, koji se prezivaju Begić, Begović, Pašalić, Musa, Alajbeg itd.; ili s Bošnjacima, koji nose prezime Hrvat, Vlahovljak, Marić, Tvrtković, Popović, Đokić i dr.; ili šta je sa Srbima, koji nose muslimanska prezimena kao što su: Pašić, Hadžić, Adžić,[230] ili Crnogorcima, koji također imaju nacionalno „sumnjiva“ prezimena. Tako npr., Vladimir Dedijer u svome djelu *Novim prilozima za biografiju Josipa broza Tita* spominje Radovana Bećirovića, mlinara iz Buana, narodnog pjevača usmenih pjesama u crnogorsko-hercegovačko-bosansko-užičkom području”.[231] Danas satanizirano prezime Karadžić, koje se veže za najpoznatijeg haškog optuženika Radovana Karadžića, zasigurno je porijeklom iz turskog jezika, što se može dovesti u vezu sa značenjem riječi „srna“ ili „zemljište“. Pita li njih neko za povijesni sram i „nesreću“ zbog porijekla ili oskrnavljenosti tog prezimena i da li oni to ističu ili to jednostavno shvataju kao kulturno naslijeđe, koje se na razne načine prožimalo, akulturiralo, miksalo i stvorilo kulturnu polihromiju, a nikako „čistu“ homogenu kulturu, za kojom čeznu neki ljudi i zbog čega su tobože „nesretni i nose breme povijesnog srama“, a da sarkazam bude veći, ne stide se svojih djela, koja su stvarni bitak čovječanstva.

---

[229] Dubravko Lovrenović: „Pred Gorgonskim licem svehrvatstva“, *Forum Bosnae*, 1–2/98, Sarajevo.

Već u pripremama „sukoba“, odbacujući povijesni grb bosanski, grb vladajuće dinastije Kotromanića, stvaraju se paradržavne tvorevine s nacionalnim grbom i atributom susjednih nam država: Hrvatska Republika Herceg-Bosna i Republika Srpska, koje de facto i dan-danas žive, posebno Republika Srpska, čiji je prezir prema svakom atributu „bosanski“ izražen ubacivanjem novog: srpski, tako da imamo jednu *grotesknu etno-nacionalnu sintaksičku monolitnost* izraženu kao: srpska zemlja, srpske šume, srpske vode, a ne smije nas iznenaditi ako čujemo i za srpski vazduh, srpski vakum i slične sintagme koji će zasigurno ući u srpski kulturološki opus, a vremenom će sve to jednog dana, nažalost, postati „normalna stvar“.

---

[230] Alen Kalajdžija: „Etimologija pojedinih ojkonima u dolini gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne“, *Istraživanja, časopis Fakulteta humanističkih nauka*, Mostar, br. 1, 2006, str. 130–131. Ova prezimena vjerovatno su cincarska, jer su oni imali običaj ići na hadž, tj. u posjetu svetom grobu Issusovu u Jeruzalemu.

[231] Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Izdavačka radna organizacija RAD, Beograd, 1984, str. 110.

Kulturne distinkcije kod Hrvata ni po čemu ne zaostaju u izgradnji svoje „hipersamobitnosti", pa pored jezičke akribičnosti na profilaciji novih-starih riječi i izraza, rade i na obilježavanju „hrvatskih zemalja" sa kiklopskim križevima i preko noći izmišljenim mitomanijama o tzv. „križnim putevima", kao što je to slučaj na brdu Hum iznad Mostara, ili iznad Žepča, Kiseljaka, Stoca itd. Vjersko obilježje na vjerskom objektu sasvim je normalna, prihvatljiva i nimalo iritirajuća stvar, dok tamo gdje mu mjesto nije, ono ima snažno konotativno, distinktivno i na neki način upozoravajuće značenje (u smislu: morate znati čiji simbol natkriljuje okolinu) i shodno tome se i ponašajte.

Jedan od oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (ubijanja kulture kao nerazdvojivog bitka čovječijeg) svakako je kulturocid. Kulturocid, kao sociološki fenomen, djelo intelektualno i moralno marginalnih, morbidnih grupa svakako se može staviti u korelaciji oblika genocida u smislu tog pojma koji je Rafael Lemkin, borac protiv genocida, stavio pod poglavlje *Destrukcija ljudskih grupa.*

Destrukcija se može vršiti i drugim sredstvima, a ne samo masovnim ubijanjem, ističe Lemkin, te nastavlja: destrukcija ljudskih grupa može se izvršiti *dezintegracijom političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnog osjećanja, religije i ekonomske opstojnosti.* Ovo je Lemkin nazvao *KULTURNIM GENOCIDOM*, tj. aktima s ciljem destrukcije grupe, eliminacijom njenih kulturnih atributa koji podrazumijevaju fizičku destrukciju grupe. Ovaj pogled uključen je u prvom nacrtu Konvencije na kojem je Lemkin bio ekspertni konsultant, no ispušten je u trećem i konačnom nacrtu, zasigurno zaslugom onih koji su još uvijek pod teškom genocidnom hipotekom. Detaljnije za diskusiju „kulturnog genocida" tokom donošenja UN-ove Konvencije o genocidu pisao je William A. Schabas (GENOCIDE IN INTERNATIONAL LAW, Cambridge 2000). Međutim, iako Lemkinov prijedlog „kulturnog genocida" nije ušao u Konvenciju i postao pravni termin u međunarodnom pravu, to nikako ne znači da ne postoji „de facto".[232]

---

[232] Steven L. B. Jensen: *Genocid, slučajevi, poređenja i savremene rasprave*,

*Ako ne postoji kao pravni pojam, on itekako postoji kao sociološki pojam***.** Kultura je najopćiji identitet i imunološki sistem jednog naroda. *Uništiti kulturne objekte i kulturu jednom narodu ne znači ništa drugo do TRANSPOZICIJU UNIŠTENJA TOG NARODA*. U svom obimnom djelu *Dokumenti opstanka* Sabira Husedžinović slikom, riječju i argumentima dokumentirala je svu silinu kulturocida u Banjoj Luci, gradu koji je obilovao objektima islamskog kulturno-civilizacijskog korpusa. Iako ti objekti nisu predstavljali nikakvu vojnu prijetnju, niti su na bilo koji način smetali, oni su morali biti srušeni jer su personificirali vjekovno prisustvo islama na tim prostorima.[233]

Iako s Muslimanima kao živom silom i vojnim potencijalom *sukoba* nije moglo biti, jer je tu Karadžićeva vlast bila apsolutna, *sukob* se morao očitovati kroz kulturnu dimenziju, kao animozitet i *kulturni prezir* (kojem poseban značaj daje Zbignjev Bžežinski)[234] tako da su sve banjalučke džamije sravnjene sa zemljom, a kao vrhunac kulturnog sukoba (prezira), jeste bacanje građevnoga kamena i drugoga građevinskog materijala na smetljište, *kao akt simboličkog bacanja toga kulturno-civilizacijskog korpusa na smetljište historije.*

Isti je slučaj i sa *Starim mostom* u Mostaru, koji je srušen zato što je personifikacija jednoga kulturno-civilizacijskog korpusa (a ne vojni cilj), kao i mnogi drugi kulturni objekti, koje je po tim „ideologijama" trebalo „ubiti" po onoj Njegoševoj: „Udri vraga (i sve njegovo) - ne ostavi mu traga". To mora biti oblik genocida, pravno ili sociološki markiran fenomen.

Tako, značajan istraživač u istraživanju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava prof. dr. Smail Čekić, pored civilnih žrtava, kao zaštićenih lica po Međunarodnom humanitarnom pravu, također posebno ističe i destrukciju zaštićenih objekata, koje je agresor bezobzirno razarao i tako činio teške povrede međunarodnog prava ljudskih prava, Međunarodnog humanitarnog prava, kao i sve rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. Tako su bezobzirno razarani

---

Sarajevo, 2007, str. 332.

[233] Sabira Husedžinović: *Dokumenti opstanka*, Sarajevo, 2005.

[234] Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*,CID, Podgorica, 2001, str. 14.

historijske spomenici nulte kategorije, umjetnička djela, objekti zajedničke molitve, objekti kulture pod općom zaštitom i objekte kulture pod specijalnom zaštitom)[235] koji se, shodno Međunarodnom javnom i humanitarnom pravu, nalaze pod zaštitom Ujedinjenih nacija. Agresija i rat najveći su antisocijalni i antikulturni događaji, oni su „rujina društvenih odnosa“, kako navodi Vladimir Premec. Kulturocid nije samo razaranje i uništavanje kulturnih objekata; on je mnogo više od toga. On je razbijanje i uništavanje kulturnoga koda kao imunološkog sistema jednog kulturno-civilizacijskog korpusa.

Iako je bh. rat počeo kao sukob različitih ideologija, interesa, svjetonazora i dr., zasigurno je da su i kulturne razlike imale dobrog udjela u svim fazama razvoja konflikta, te da su kulturni prezir i stari animoziteti, koji su vremenom počeli kiptati „dolijevali ulje na vatru“, podstrekivajući razularene negativne strasti i naboje, te da u tom smislu sukob kultura ima značajan udio u sukobu, kao općeom pojmu, s još mnoštvo drugih elemenata. Tako su agresori u nastojanju da unište hiljadugodišnju multikulturalnost rušili sve objekte i kulturna dobra kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Nisu rijetki primjeri da su se stari nadgrobni spomenici: nišani, stećci, tumulusi i dr. koristili kao grudobrani, tako da se ni mrtvima nije dalo mira. Pored grobalja, većina svetišta svih četiriju monoteističkih religija bili su objekt razaranja, čime su u znatnoj mjeri oštećeni, a jedan broj njih nije više za upotrebu. Među njima potrebno je istaći: Prusac sa Ajvatovicom kod Donjeg Vakufa, kao najveće muslimansko svetište; džamija na Krupcu kod Visokog; Crkva sv. Ive u Podmilačju kod Jajca; manastir Žitomislići; tekija na Buni; crkva Sv. Ante; turbe muslimanskih šehida, zvano Sedam braće. Poznato turbe srednjovjekovnog junaka Alije Đerzeleza kod Mrkonjić-Grada potpuno je uništeno u snažnoj eksploziji. Istu sudbinu doživjela su turbeta koja su se nalazila uz banjalučke džamije Ferhadiju i Arnaudiju, zatim u Foči, Čajniču, Buni i drugim mjestima. U tom užasnom kulturocidu stradale su 462 džamije. Od tog broja 20% potpuno je uništeno, 40% teže i 40% lakše oštećeno. Oko

---

[235] Smail Čekić: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 2004.

100 mesdžida uništeno je ili oštećeno, 150 mekteba, šest tekija i sedam turbeta. Među uništenim džamijama nalaze se i one koje predstavljaju najdragocjenije izdanke islamske baštine, kao što su: Aladža džamija u Foči, sagrađena 1550, obnovljena pred sami rat, jedna od najljepših džamija na Balkanu; Sultan Bajazidova, pozanata i kao Careva džamija u Foči, sagrađena 1550; Emin Turhan-begova džamija u Ustikolini. Pored spomenutih sakralnih objekata, koji su bili prvi na udaru rušitelja, tako su i u svim područjima koje je agresor zauzeo ili oko kojih su se vodile borbe, kulturni objekti prvi stradali. Tako je u Mostaru od 16 uništeno 14 džamija, u Donjem Vakufu uništene su sve tri džamije, u Ključu je uništena gradska džamija, koja je važila za najljepšu u bosanskoj Krajini; u Sanskom Mostu srušene su tri vakufske zgrade, u Bosanskoj Krupi zapaljena je i potpuno uništena džamija. Zapaljeno je i uništeno više džamija u Zvorniku, na području Bratunca, Brčkog, obje džamije u Višegradu, sve džamije u Doboju, sve džamije na područjima Kiseljaka, Busovače, Viteza, Novog Travnika, Prozora. Mnoge džamije koje agresor nije mogao zapaliti ili minirati eksplozivom, bjesomučno ih je granatirao haubicama, topovima, višecjevnim bacačima raketa i svim drugim oruđima. Tako je Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu pogođena s preko 60 projektila, Tabački mesdžid i Magribija džamija u Sarajevu, potpuno su izgorjele, uništene su džamije na Butmiru i Kobiljoj Glavi, a veća i manja oštećenja pretrpjele su sve ostale sarajevske džamije.

Da agresor nije poštovao osnovne norme Međunarodnog humanitarnog prava o zaštićenim licima (civilima), zaštićenim objektima (civilni, kulturni, sakralni i dr.), te zabranjenom oružju, svakodnevno se moglo vidjeti. Sarajevske džamije, kao i svi drugi „zaštićeni“ objekti svakodnevno su granatirani, bez obzira da li je u njima bilo vjernika ili ne. I u drugim mjestima omiljena meta agresora bile su džamije. Tako su na džamiju punoj vjernika u Suhom Polju podno Ozrena ispaljene dvije tromblonske mine. Na sličan način pucano je po džamijama punih vjernika u Trebinju, Banjoj Luci, Mostaru, Visokom i dr. Ponegdje su agresori s vjerskog obreda odvodili ljude direktno u logore, kao što je slučaj u Glumini kod Zvornika, kada je iz džamije odvedeno preko 80 vjernika u srpske logore. U nekim mjestima, kao što su Bijeljina, Foča, Višegrad, Rogatica i dr., džamije su bile stratišta Bošnjaka. Pored ovih, vjerski objekti i ustanove drugih konfesija (katoličke, pravoslavne, jevrejske) bile su na udaru agresorske destrukcije, kako od granata u opkoljenim gradovima, a posebno u zauzetim područjima gdje su se takvi objekti palili ili raznosili eksplozivom, kako kažu svjedoci „u po bijela dana", kao što je to urađeno s Ferhadijom i mnogim drugim monumentalnim spomenicima.

Pored sakralnih objekata, institucije kulture bile su posebna, i za agresore „dragocjena" meta. Tako je Orijentalni institut u Sarajevu, osnovan 1950, s jednom od najbogatijih rukopisnih zbirki na Balkanu, u jednom danu, tačnije 17. 05. 1992. u požaru izazvanom granatiranjem, potpuno izgorio. Sličnu sudbinu, naočigled cijele svjetske javnosti, doživjela je Narodna i Univerzitetska biblioteka, smještena u zgradi Gradske vijećnice (sagrađene 1890–1892), koja je 25. 08. 1992. izgorjela u požaru izazvanom granatiranjem s neke od bezbroj kota iznad barbarski opkoljenog Sarajeva. Biblioteka je bila najveća u Republici, s tri miliona bibliotečkih jedinica različite građe. Požar je uništio oko 600.000 knjiga, 30.000 naslova periodične građe, te cijelu muzičku zbirku. Zgrada Zemaljskog muzeja bila je također omiljena meta agresora. Direktnim pogocima s preko stotinu projektila raznog kalibra prijetilo je potpunim uništenjem jedinstvenog kulturnog blaga, kao i same zgrade koja je napravljena 1888. Zemaljski muzej predstavlja najstariju i najvredniju muzeološku instituciju na Balkanu, koja objedinjuje naučnoistraživačku djelatnost institutskoga karaktera iz oblasti arheologije, etnoloških i prirodnih nauka. Pod čestim udarom granata našao se i Muzej grada Sarajeva, čiji su zgrada i depadansi znatno oštećeni. Zgrada Muzeja rađena je u pseudomaurskom stilu 1887, te svojom arhitekturom predstavlja vrijedno kulturno blago. U njoj su smještene vrijedne arheološke, historijske i etnografske zbirke.

Tako su u toj bezočnoj agresiji, urbicidu, kulturocidu i genocidu, pored ljudskih žrtava, posebno nedužnih civila, stradali civilni, sakralni i objekti kulture, što po svim međunarodnim konvencijama predstavljaju zaštićene objekte, jer po definiciji Međunarodnog humanitarnog prava ne mogu biti „vojna potreba“, a time ni vojni cilj. Pored spomenutih, u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, a posebno na njen glavni grad Sarajevo, granatiranjem su oštećene i druge značajne institucije kulture, kao što su: Historijski muzej, Arhiv grada sarajeva, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine (smještena u vrijednom objektu secesije iz 1912), Muzej XIV zimskih olimpijskih igara, kao svjedočenje o ovom izuzetno značajnom događaju, smješten u objektu secesije iz 1903, izgorivši usljed granatiranja, s dijelom bogate arhive i dokumentacije. Zgrada Crvenoga krsta u Sarajevu s arhivom starom preko 100 godina zapaljena je projektilima i uništena. Teška oštećenja granatiranjem pretrpio je Muzej i Arhiv Hercegovine u Mostaru. Pri tome su uništene vrijedne zbirke oružja i numizmatike.[236] Granatiranje spomenutih objekata vršeno je planski i ciljano, zahvaljujući preciznim vojnim kartama, koje je posjedovala JNA. Neke od tih karata s precizno ucrtanim objektima za neutraliziranje, pronađene su prilikom pretresa stanova pripadnika JNA.

Dakle, u barbarskoj destrukciji u prvom planu bili su gradovi koji su predstavljali srž nadaleko poznate bh. multikulturalnosti. Grad je u tom smislu neprijatelj tom morbidnom rušilačkom umu, pa se zato ovaj rat često posmatra kao sukob ruralnog i urbanog. To je i zbog toga što gradovi predstavljaju osnovno obilježje multikulturalnog duha Bosne, što je oduvijek smetalo njenim rušiteljima. Shodno tome, posljednja agresija na Bosnu najbolje je pokazala koliko su zločini i kultura međusobno suprostavljene pojave, dva suprostavljena antipoda; kao kultura i nekultura (kontrakultura), humano i nehumano, ljubav i mržnja, zdravo i bolesno i sl. Iako suprostavljene i suprotive, one imaju kako svoje posebnosti, tako i zajedničke niti koje ih povezuju u dijalektički odnos: „borbe i jedinstva suprotnosti“. U bosanskom slučaju zajedničke niti, kao što su jezik, rasa, zajednički sudbonosni događaji iz prošlosti i dr. nikako se ne mogu zanemariti, pa čak ih u potpunosti ne mogu potisnuti ni novi kulturni oblici i sadržaji, nastali u agresiji i nakon nje, bez obzira koliko to neke grupacije željele. Bosanska kulturna polifonija i polivalentnost njegovana i rafinirana kroz vijekove, s jedne strane i tragični događaji nastali s agresijom ostat će da svjedoče o dva *antipoda*, oštro i dijametralno suprostavljena, o apsurdu zločina koji su se desili u multikulturalnoj idili u kojoj u određenim vremenskim intervalima izbijaju negativne ostrašćenosti ili multirastočničke strasti.

---

[236] Bećir Macić: *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2001, str. 307.

III. 4. Socio-psihološki i kulturni elementi zločina genocida nad Bošnjacima

Uvod

Historija ljudskog društva velikim je dijelom historija sukoba, ratova, zločina i drugih destruktivnih pojava ili, kako kaže Max Weber: „historija ljudskog društva liči na ulicu koju je sam đavo pokaldrmio“. Zbog toga će se ovaj sociološki diskurs nastojati fokusirati na neke sociološke, psihološke i kulturne elemente, koji predstavljaju samu supstancijalnost ove antisocijalne društvene pojave koja izvire, kako iz biološkog, psihološkog i intelektualnog *koda,* tako i iz same strukture društvenih odnosa, društvene svijesti i kulture, kao najšireg identiteta. Zbog toga se ovoj temi mora pristupiti multidisciplinarno u svim njenim oblicima ambivalentnosti, kako u svom **benignom** tako i svom **malignom** obliku, koji su usko povezani, čineći uzročno-posljedičnu vezu. Nema sukoba bez agresije, dok agresija može proći bez sukoba ukoliko se druga strana ne suprostavlja i stavi u ulogu potpune žrtve. *Oružani sukob*[237] u Bosani i Hercegovini, kako se u zvaničnoj terminologiji srpska jednostrana ratna akcija označava, počeo s *najdestruktivnijom agresijom*, jer su Srbi, kako kaže M. Filipović „u Jugoslaviji jedini i prvi preduzeli jednostrane ratne akcije da bi osigurali sopstvene i unilateralno definisane političke ciljeve. Započinjanje rata (u BiH), kao jednostranog čina i akcije imalo je kao implikaciju genocidne radnje...“[238] Međutim, vrlo brzo toj jednostranoj ratnoj akciji suprostavile su se patriotske snage i ušle u otvoreni sukob s agresorom, ne dozvolivši da budemo potpuna žrtva, te su smogle snage i za protunapad.[239]

---

[237] Oružani sukob u vidu sintagme „**strane u sukobu**“ jeste sintagma iz službenog dokumenta Vijeća sigurnosti UN-a (Rezolucija 746/1992 u kojoj se navodi „da su sve strane u sukobu obavezne pridržavati se svojih obaveza iz oblasti Međunarodnog humanitarnog prava, a osobito Ženevskih konvencija od 12. augusta 1949...“). Također, ova sintagma navodi se u čl. 5 Statuta Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, u Presudi Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv

Prema Klaićevu *Rječniku stranih riječi* **konflikt**[240] (lat. *conflictare* udariti što od što; boriti se) predstavlja sukob, spor, raspravu koja prijeti da će se još više zaplesti, dok je **agresija** (*aggredi* pristupiti komu, navaliti) napad jedne ili nekoliko imperijalističkih država na druge

---

Srbije i Crne Gore, na više mjesta, kao i u Optužnici protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, zatim u Dejtonskom mirovnom sporazumu, kao i u drugim zvaničnim dokumentima Međunarodne zajednice. Sama upotreba ovog termina za autora ovog teksta ne odražava isto kvalificiranje sudionika u sukobu. Sasvim je jasno ko je agresor a ko žrtva, o čemu se govori kroz cijeli tekst.

[238] Muhamed Filipović: „Odstupanja tvoraca ICTY-a u odnosu na Nirnberške principe i praksu“; *Genocid u Bosni i Hercegovini – posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, str. 30, 32–35. (Autor na više mjesta upotrebljava sintagmu „rat u Bosni i Hercegovini“. Također, u preambuli Ustava Federacije imamo sličnu sintagmu: „Odbijajući nasilje rata“. U istom Zborniku Muharem Kreso u tekstu „Aktivna borbena dejstva oko enklava Podrinja (str. 681–718) upotrebljava sličnu sintagmu, koja se odnosi na rat u Bosni i Hercegovini.

[239] Muharem Kreso: „Aktivna borbena dejstva oko enklava Podrinja“, Zbornik radova: *Srebrenica*, 2009, Sarajevo, 2011, str. 684: „Do proljeća 1995, brojno, ali ne i tehnički – izjednačena Armija RBiH, stvaranje operativno-taktičkih sastava osposobila se za postepeno preuzimanje inicijative“.

[240] Termin **konflikt** također je ključni u međunarodnim pravnim aktima, a u Dejtonskom mirovnom sporazumu nalazi se u preambuli Završne izjave, koja glasi; „Posredni mirovni pregovori o Bosni održani su u Wright-Paterson, Vazdušnoj bazi Ohajo, od 1. do 20. 11. 1995. pod pokroviteljstvom Kontakt-grupe. Za vrijeme ovih pregovora, delegacije Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije su se angažovale u višečasovnim diskusijama sa ciljem dostizanja mirovnog **rješenja konflikta** u Bosni i Hercegovini...“ Također, v. Jovan Divjak: „Konflikt u Bosni i Hercegovini, Agresija na RBiH“, *KORAK*, br. 18, Januar-februar 2010, Sarajevo.

zemlje s ciljem zaposjedanja njihova teritorija i nasilnog potčinjavanja stanovništva.[241] U diskursu Ericha Fromma, eminentnog sociologa i psihoanalitičara, riječ *agresija* (čije tumačenje značenje preuzima od Kornada Lorenza) u svom izvornom poimanju shvaća se kao *evoluciono razvijen impuls koji služi opstanku jedinke i vrste*, što bi moglo biti primijenjeno na krvožednost i okrutnost (napadaj ili bježi!), dok na drugome mjestu korijen riječi *agresija* izvodi iz riječi **ad gradi** (*gradus* znači „korak“, a *ad* prema), što znači kretati se (ići, koračati) naprijed.[242] Dakle, agresivnost u svom izvornom značenju može se definirati kao kretanje naprijed prema cilju bez kolebanja, sumnje ili straha. Erich Fromm u svom djelu *Anatomija ljudske destruktivnosti* navodi dvije osnovne vrste agresije: benignu i malignu te više podvrsta.[243] No, u tom „kretanju naprijed“ prema svom cilju počinjeni su masovni zločini (zločini, etničko čišćenje, genocid), što je sve bilo zastupljeno u Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995.

Konflikti su stari koliko i čovječanstvo. Oni su opći fenomen, koji se može pronaći na svim nivoima suživota, te kao takvi antropološka su neminovnost pa i konstanta. Nepostojanje konflikta u pojedinim periodima ljudske prošlosti, moglo je značiti da je svu moć u rukama čvrsto držao pojedinac, etnička ili politička grupa ili naprosto da su to bili harmonizirani trenuci, čije je trajanje bilo veoma kratko. Naime, cjelovita ljudska historija pokazuje da je ova dihotomija mira i sukoba, ljubavi i mržnje, sreće, dobra i zla čvrsto isprepletena i uvezana.

U ovom diskursu nastojat ćemo posmatrati konflikt kao društveni fenomen, koji ima svoje socijalne, psihološke i kulturne korijene, te njegove varijante od najprostijih oblika do najekstremnijega krvavog, oružanog sukoba, kao što je onaj koji je počeo s agresijom na Bosnu i Hercegovinu aprila 1992. U tom smislu, nastojat ćemo dostignutim empirijskim i teorijskim dostignućima sociologije, socijalne psihologije i antropologije analizirati neke elemente koji su doveli do teških zločina u Bosni i Hercegovini. U metodološkom smislu, ovaj diskurs oslanjat će se na „propozicije sukoba“, koje je u svom djelu *Funkcije društvenog sukoba* elaborirao emenentni sociolog Lewis Alfred Coser (Luis Alfred Kozer). Pored toga, neki vrijedni stavovi Georga Simmela, također velikog sociologa, preuzeti su iz ove knjige. U analitici ovog fenomena nezaobilazna su djela Sigmunda Freuda i Ericha Fromma, posebno po pitanjima nagona, agresije, destrukcije i raznih vidova sukoba.

---

[241] Bratoljub Klaić: *Rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1966. str. 25, 659.

[242] Erih From: *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 15.

[243] Ibid., str. 11, 45.

Iz ovog znanstvenog „jezgra“, kao i druge literature, nastojat ćemo neke socio-psihološke elemente aplicirati na bh. prilike, a sve u cilju razumijevanja konflikta, kao sociološkog i dijalektičkog fenomena, koji se najčešće nekritički posmatra, satanizira i odmah poistovjećuje sa svojim najekstremnijim oblikom, oružanim, krvavim sukobom.

U svakodnevnom govoru konflikt se poistovjećuje sa svađom, sukobom mišljenja, sukobom interesa, sukobom emocija, do ekstremnog oblika, koji podrazumijeva upotrebu sile, oružja i drugih represivnih sredstava, kako među pojedincima, tako i širih razmjera; velikih socijalnih, etničkih i političkih grupa, nacija. Pojam „sukoba“ posebno se ukorijenio u svjetskom političkom vokabularu, s disolucijom Jugoslavije i agresijom na Bosnu i Hercegovinu, sukobom u Ruandi i Darfuru, ne ističući ili nedovoljno obrazlažući distinkciju između agresora i žrtve. Međutim, mi u Bosni i Hercegovini, posebno Bošnjaci, koji su bili u unakrsnoj vatri između dvaju agresora i najveće žrtve dvostruke agresije, moramo istaći da je *ovaj oružani sukob počeo s napadom (agresijom)*[244] s namjerom da se zauzme bh. teritorija i da se istrijebi ili marginalizira bošnjački narod, kako bi se projekt iz Karađorđeva i Tikveša o podjeli Bosne i Hercegovine, po dogovoru Tuđman–Milošević, mogao realizirati. Termin sukob čak se ukorijenio i u prvoj rečenici okvirnog Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu.[245]

---

[244] Zarije Seizović: *Međunarodno javno pravo*, Zenica, 2008, str. 154. Autor navodi sljedeće: „Prema Međunarodnom običajnom pravu, napad može prethoditi oružanom sukobu... Praksa MKSJ razlikuje napad i oružani sukob. Pojmovi ‚napad‘ i ‚oružani sukob‘ različiti su i samostalni (predmet *Tadić*).“

[245] Opći mirovni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, str. 9: „Prepoznavajući potrebu za sveobuhvatnim rješenjem da se okonča **tragični sukob** u regionu“. Isti taj termin koristi se na str. 113, te rečenica u ZAVRŠNOJ IZJAVI (str. 121): „Za vrijeme

Međutim,bošnjački narod, iako goloruk, pružio je snažan otpor i nije dozvolio da bude potpuna žrtva, a agresija koja je trebala biti „blic krig“ i „završiti posao“ za sedam dana, nije uspjela. *Početni otpor golorukog naroda tokom rata izrastao je u respektabilnog protivnika, u snažnu Armiju, koja je vremenom krenula u kontranapad i oslobodila mnoga područja.* U tom smislu, bošnjački narod, pružajući otpor iz krajnje nužde i u cilju samoodržanja, ostanka i opstanka na ovim prostorima, *primoran je na suprotstavljanje i na sukob,* jer bi u protivnom poklekao, i već bi bio pokoren ili iskorijenjen, te s ovom digresijom , u sociološkom smislu, možemo govoriti o oružanom sukobu na prostoru Bosne i Hercegovine. U tom smislu Ibro Brulić, tužitelj Tužilaštva Bosne i Hercegovine ističe: „Nakon izbijanja oružanog sukoba u Republici Bosni i Hercegovini u proljeće 1992. vojne i paravojne oružane snage Republike Srpske i SRJ napale su i okupirale gradove, mjesta i sela u istočnom dijelu zemlje, i učestvovale u kampanji etničkog čišćenja područja od nesrpskog stanovništva...[246] Isto tako, nasuprot srpskih ideologa, koji, u cilju izbjegavanja historijske odgovornosti protežiraju tezu o građanskom ratu, M. Minić u svojoj knjizi kaže: „Naprotiv, činjenicama se može dokazati da su ovi ratovi izazvani **agresijom** jednih protiv drugih naroda radi ciljeva određenih velikodržavnih politika... Providno je da ovo gledište teži da skine odgovornost s glavnih aktera u ovim ratovima i velikodržavnih nacionalističkih politika koje su sprovodili i time do ratova doveli, a da odgovornost prevali na tri naroda, kao da su ti narodi u ratove uleteli bez ikakvog cilja, kao da nisu ni imali svoje vođe i sledili njihove politike.[247] Shodno međunarodnom pravu, agresija je definirana kao sila koju jedna država upotrijebi protiv druge, a koja nije opravdana samoodbranom

---

ovih pregovora, delegacija Republike Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije su se angažovale u višečasovnim diskusijama sa ciljem dostizanja mirovnog rješenja **konflikta** u Bosni i Hercegovini“.

[246] Ibro Brulić: „Praksa suda i tužiteljstva BiH u procesuiranju genocida u sigurnoj zoni UN-Srebrenica 1995. godine, *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije u Srebrenici 2009*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 387.

[247] Miloš Minić: *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, RABIC, Sarajevo, 2010, str. 32.

ili drugim zvanično priznatim izuzecima. Sprečavanje agresije glavni je cilj Ujedinjenih nacija. I tribunali Alijanse u periodu poslije Drugog svjetskog rata tretirali su agresiju kao zločin protiv mira.[248] Postoji niz dokaza da je izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu. Jedan od njih svakako se nalazi u presudi londonskog suda protiv Ejupa Ganića, u kojoj je dokazano da je u vremenu 3. maja 1992.vojska JNA bila strana sila na teritoriji Bosne i Hercegovine, te se kao takva našla u ulozi agresora i bila legalan vojni cilj Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Znamenita naučnica Ulrike C. Wasmuth (Ulrike C. Vasmut) naglašava da je važno da se konflikt posmatra kao socijalno stanje, socijalni fenomen, koji je prateća pojava svakog društva; od najmanje socijalne grupe do onih najvećih; plemena, naroda, nacija. Konflikt se ne smije ograničavati ocjenama i procjenama, niti se smije miješati s njegovim uzrocima. Zato ona konflikt definira kao *socijalno stanje* u kojem sudjeluju najmanje dvije strane (pojedinci, grupe, države) koje imaju: *(a) sasvim različite polazne tačke*, na prvi pogled nepomirljive, i teže različitim ciljevima koje može ostvariti samo jedna od partija i / ili koje upotrebljavaju; *(b) sasvim različita sredstva za ostvarivanje određenog cilja.*

Mada zvuči sarkastično, konflikt kao „društveno varničenje“ jeste socijalno stanje, ali on, kada se *„prevrši mjera*“, vodi u bolesno, asocijalno stanje, s atributima negativne ostrašćenosti, morbidnosti, pomračenog uma, zločinstva, rušilaštva i svih drugih psiho-socijalnih stanja, koja benigne sukobe dovode do ekstremnog, malignog i genocidnog stanja. Društveni sukob, kao sociološki fenomen određivan je na različite načine, u zavisnosti od podneblja, uzroka, ciljeva, ideologija, vrijednosti, kao i zahtijeva za položajima, moći i resursima, a posebno kulturnom, etničkom i nacionalnom dominacijom, u kojoj su ciljevi protivnika da neutraliziraju, povrijede, protjeraju ili unište svoje suparnike, na način: *ubijanja članova skupine, nanošenja teških tjelesnih i duševnih povreda, namjernog nametanja životnih uvjeta sračunatih tako da dovedu do fizičkog uništenja, nametanja mjera*

---

[248] Roj Gatman i Dejvid Rif: *Leksikon ratnih zločina (ono što bi javnost trebalo da zna)*, Samizdat B92, Beograd, 2003, str. 32–33.

kojima je namjera sprečavati rađanje, kao i drugi oblici zločina navedeni u članu 5 Statuta Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

U ovom diskursu, nastojat ćemo fokusirati socio-psihološke uzroke konfliktnosti na području Bosne i Hercegovine, kao i šire regije, gdje su konfliktna stanja postojala od davnina, što zorno govori o izuzetno važnom geostrateškom položaju, ali i o kulturnoj i etničkoj različitosti i zamršenosti,[249] neriješenim historijskim pitanjima, te prigušenoj ostrašćenosti, koja se periodično oslobađa kao duh iz boce, zli duh, koji se nikada do kraja ne oslobađa, već jednim dijelom uvijek ostaje da uzrokuje konflikte nadolazećim generacijama. To je jasno pokazala i agresija na Bosnu i Hercegovinu, kada su se probudili i razjarili stari zločinački duhovi i kada su se „potegli stari, i nerazjašnjeni računi i potkusurivanja“, što je rezultiralo dvama genocidima u roku od pola stoljeća.

Društveni sukob – izazov sociologiji

Proučavanje društevenog sukoba u društvenim naukama ima svoju dugačku prethistoriju i relativno kratku historiju. Društveni sukobi, posebno ratovi, kao najžešći, spominju se još u Herodotovoj historiji, kao i u djelima grčkih filozofa, ali kao društveni fenomen počinju se razmatrati tek s osnivanjem Američkog sociološkog društva (*American Sociological Society*) 1907. Glavna tema rasprave na prvoj sesiji bila je društveni sukob. Središnji rad iznio je socijalni darvinist Thomas Carver (Tomas Karver), koji je smatrao da se samo tamo gdje preovlađuje disharmonija i antagonizmi uopće može govoriti o moralnom i naučnom problemu, dok tamo gdje je potpuna harmonija interesa, za njih se ne moramo interesirat,[250] ističe on.

---

[249] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 28.

[250] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 21.

To je pokazalo da društveni sukob sociološki još nije proučeno područje, te da bi *Sociologiju sukoba* tek trebalo napisati, kako je izjavio na 26. godišnjicu tog društva (1930) Howard V. Odum (Hauard Odam),[251] predsjednik tog društva. Stavljajući sukob u središte sociološkog interesiranja, sve je više bilo zanimanja za sociološka proučavanja područja kao što su „konsenzus“, što je u biti sklonost ka dogovoru i zajedničkoj vrednosnoj orijentaciji. To nastojanje da se prouči društveni sukob u prvom udžbeniku američke sociologije Albion Small (Albion Smol) i George Vincent (Džordž Vinsent) istakli su da je „sociologija rođena iz modernog žara da se poboljša društvo“. Jer, sukob se može shvatiti kao disfunkcionalna i rušilačka pojava, ili kako kaže t. Parsons: „sukob se jednim dijelom čini kao izbježiva, a drugim kao neizbježiva i endemična vrsta bolesti u društvenom tijelu“. Isto tako i George (Džordž) Landberg sukob shvata kao suštinski razdvajajući proces, jer ga karakterizira prestanak komunikacije između suprostavljenih strana, i shodno tome, on je disfunkcionalna pojava. Imajući spomenuto u vidu, sukob kao disfunkcionalna pojava, posebno rat kao najekstremniji, maligni, najopasnija je antisocijalna pojava koja se u međunarodnom pravu tretira kao nedozvoljeno sredstvo vanjske politike, a agresija kao međunarodni zločin.

Kao što kaže George Vincent (Džordž Vinsent), sociologija je produkt modernog društva, nastala iz žara da se poboljša društvo, da se, što je moguće više, suzbiju antisocijalne pojave, koje se javljaju u svim segmentima društva, koje se šire geometrijskom progresijom, a sredstva, mogućnosti i htijenja ostaju na aritmetičkoj progresiji. Sociolozi danas, kao „popravljači društva“ nastoje se baviti svim društvenim pojavama i društvenim odnosima, nastoje utjecati na društvenu svijest, dati „dijagnozu“ i izliječiti neke anomalije, ali su uspjesi još uvijek nedovoljni, posebno kada se govori o sprečavanju ili eliminiranju društvenih sukoba. U tom smislu, isto kao što medicina ne može izliječiti sve bolesti, tako i sociologija ne može suzbiti sve antisocijalne pojave, posebno velike sukobe.

---

[251] Ibid., str. 21.

U proučavanju sukoba, također je zasigurno zanimljiva programska orijentacija Eltona Majoa (Meja) i škole industrijske sociologije, koja nalaže izbjegavanje sukoba, kao „društvene bolesti“, a zalaganje za ravnotežu ili stanje saradnje, *jer je sukob patološko stanje*, ili pogrešno stanje duše, koje uznemirava normalno stanje i ravnotežu zajednice. Naravno, ova orijentacija može se uzeti samo kao ideal kojem se teži jer u društvenim procesima nijedno stanje društva ne može se cementirati. Evo smo danas svjedoci velikih unutrašnjih sukoba u Egiptu, Tunisu, Siriji i nekim drugim zemljama, gdje se „cementirani“ društveni odnosi i autoritarna politička struktura učahurila već decenijama i sukobi su došli kao jedna neminovnost, iz čega će zasigurno izići nove norme, društveni odnosi i društveni procesi, mada niko ne može garantirati da će oni biti bolji.

Pitanje sukoba impliciralo je preovlađavajuću tendencija kod većine autora u smislu „pronalaženje puteva ka slozi i zajedničkom prilagođavanju putem uklanjanja sukoba, iako svi u tom ističu ambivalentan pristup u smislu da nijedna grupa ne može u cjelini biti harmonična, jer bi time bila lišena procesa i strukture. Grupe imaju potrebu i za disharmonijom kao i za harmonijom, za razdvajanjem kao i za povezivanjem; a sukobi unutar njih često su rušilački faktori, ali su i začetnici nekih novih odnosa ili obnavljanja i jačanja starih, koji su bili zapostavljeni ili se nisu poštovali. Kako u društvu u cjelini, tako i u grupi, konflikti su ne samo smetnja funkcioniranju postojećeg nego su i pokretači razvoja i napretka, kaže N. Rot, te nastavlja „Niti je svaka solidarnost dobra i korisna, niti je svaki konflikt rđav i štetan“.[252] Na sličan način rezonuje bosanski diplomata S. Subašić, koji kaže: „Era globalizacije (bez obzira šta mi podrazumijevali pod tim pojmom) sa svim svojim karakteristikama podrazumijeva, između ostalog, mnoštvo sukoba, sporova, konfrontacija i drugih opasnosti, kako na mikro- tako i na makro-planu, koje mogu donijeti štetu pojedincu i zajednici. Ali, konflikt ne znači neminovno destrukciju i nazadak. Konflikt može osloboditi pozitivni zamajac za napredak pojedinca i društvene zajednice. Izazov modernog svijeta jeste u tome kako u uvjetima dinamične korelacije i konfrontacije među ljudima i zajednicama reducirati što više negativne i destruktivne posljedice konflikta, a afirmirati i stimulirati pozitivnu energiju koju konflikt može proizvesti“.[253]

---

[252] Nikola Rot: *Psihologija grupa*, Beograd, 1999, str. 287.

Formiranje grupe predstavlja oba tipa procesa. Saradnja kao i sukob ima društvene funkcije i daleko je od toga da je nužno disfunkcionalna; izvjestan stepen sukoba predstavlja suštinski element u formiranju grupe i trajanju grupnog života, smatraju neki znanstvenici. Sukob je učvršćen među nekoliko osnovnih oblika ljudskih interakcija, *jer on kako god dovodi do nadređenosti i podređenosti sukobljenih grupa, tako dovodi i do ponovne interakcije. Kao takav sukob je psiho-socijalni proces, kako u ljudskom društvu, tako i u svim drugim oblicima života.* Još je IV st. p. n. e. filozof Heraklit jasno iskazao ontološku dihotomiju u jednom svom filozofskom fragmentu, koji glasi: „U nama prebiva i živo i mrtvo, i ljubav i mržnja, i dobro i zlo…“, a shodno tome, i ljudskost i neljudskost, i sukob i mir, tako da bi Heraklitovu dihotomiju mogli redati do unedogled. No, mi ćemo se fokusirati samo na osnovne socio-psihološke elemente koji proizvode i distribuiraju sukobe, počevši od onih benignih, svakodnevnih, do onih malignih, kakav je bio bh. Shodno tome, sukobe ćemo razmatrati kroz njihovu strukturu psiho-socijalnih elemenata, te ih aplicirati na bh. stvarnost.

Grupnovezujuća funkcija sukoba

Genetička psihologija i psihoanaliza dokazale su da je sukob najvažniji posrednik pri uspostavljanju potpunog identiteta ega i autonomije, odnosno potpunog razlikovanja ličnosti u odnosu na spoljašnji svijet. *Sukob postavlja granice između grupa, ali povećava grupnu svijest***,** kao i svijest o odvojenosti, čime se uspostavlja identitet grupa unutar sistema. Dobar primjer za to nalazimo kod Marxa, koji ističe da se klase konstituiraju samo putem sukoba i da pojedinci *postaju svjesni*

---

[253] Sabit Subašić: *Međunarodni konflikti i medijacija*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2012, str. 159.

zajedničkog interesa samo putem sukoba, putem kojeg se formira i kolektivna, klasna svijest. Tako S. Huntington navodi mračne i krajnje ekstremne misli za novo doba Michaela (Majkla) Dibdina iz njegova romana *Mrtva laguna*: "Nema pravih prijatelja bez pravih neprijatelja. Ako ne mrzimo ono što nismo, ne možemo vojeti ono što jesmo".[254]

Ovu dihotomiju Huntington ističe upravo da pokaže koliko je svijet podijeljen i koliko je važna grupnovezujuća funkcija sukoba, „koliko je važno i suštinsko postojanje neprijatelja za ljude koji teže identitetu ili ponovnom pronalaženju etniciteta".[255] S agresijom na Bosnu i Hercegovinu, s etničkom mobilizacijom agresora i njihovih kolaboracionista, formirale su se etničke svijesti, koje su podržale agresiju i stavile se u službu JNA i Srbije, s jedne strane, i agresiju Hrvatske, s druge strane, kako bi se izvršila podjela Bosne i Hercegovine po modelu Cvetković–Maček iz 1939. i Tuđman–Milošević, iz Karađorđeva i Tikveša 1991.[256] U tim agresorskim planovima Bošnjaci su potcijenjeni, marginalizirani, svedeni na vjersku skupinu i u podređenom, sluganskom odnosu naspram spomenutih dvaju naroda. Imajući to u vidu, iako su u početku pretrpjeli velike gubitke, Bošnjaci su se zajedno s predstavnicima drugih naroda koji su ostali na ideji zajedništva, multikulturalnosti i multietničnosti, organizirali u sve obilike otpora agresiji: stvorili su Armiju BiH, koja je od početnih oblika organiziranja; od Teritorijalne odbrane, Patriotske lige, policije, raznih mjesnih odreda i drugih formi organizacije tokom rata prerasla u respektabilnu vojnu silu, koja se ne samo suprostavila „četvrtoj vojnoj sili u Evropi", već je na pojedinim mjestima preuzimala inicijativu i oslobađala značajne teritorije. Pored toga, organizirana je i dobro funkcionirala politička vlast, civilna zaštita, radna obaveza, kao i svi drugi segmenti funkcionalne države.

U tako teškom ambijentu agresije i stvarne ugroženosti, kao i pitanja opstanka bošnjačkog naroda, bošnjačka elita, koja je inače dotada bila razjedinjena i permanentno razapeta između „nacionaliziranja" i vlastitog identificiranja, tada u opkoljenom Sarajevu, pod žestokom svakodnevnom vatrom iz svih oruđa i pod prijetnjom fizičkog opstanka, konačno je shvatila da je krajnje vrijeme da se uzme aktivno učešće u definiranju i profiliranju bošnjačke nacije. U tom smislu, *27. septembra 1993. održan je Prvi bošnjački sabor*, koji označava najznačajniji događaj u stvaranju bošnjačkog identiteta. *Tako je grupnovezujuća funkcija neželjenog sukoba konačno stvorila bošnjački identitet*. Na taj način poslednji bh. sukob iznjedrio je i sublimirao dotada disperziranu i dezintegriranu grupnu svijest, koja se kroz decenije i stoljeća formirala kroz zajedničke sudbonosne događaje, vjeru, jezik, kulturu. Tako je posljednji sukob objedinio, povećao i utemeljio zajedničku, grupnu svijest, solidarnost i konačan nacionalni, politički i kulturni identitet Bošnjaka, tj. stvorio bošnjačku naciju.

---

[254] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 20.

[255] Ibid., str. 20.

[256] Miloš Minić: *Dogovori u Karađorđevu*, RABIC, Sarajevo, 2010, str. 37–38.

Grupnoodržavajuće funkcije sukoba

Međusobno suprostavljanje također je i proces i društveni odnos; stanje vrenja i stanje trpljenja te kao takav on ne predstavlja samo čisto negativan društveni faktor, jer predstavlja jedini način da se život sa stvarno nepodnošljivim ljudima načini podnošljivim. Tlačenje se obično povećava kada se trpi u tišini i bez protesta, a suprostavljanje nam pruža unutrašnje zadovoljstvo, odvraća pažnju, pruža olakšanje. *Naše suprostavljanje uvjerava nas da nismo potpune žrtve okolnosti***.** Sukobi na ovim rovitim balkanskim prostorima kroz historiju bili su permanentno prisutni – bilo u smislu verbalnih sukoba, sukoba raznih kultura,[257] tlačenja, nacionalnih sukoba u smislu distinktivne netrpeljivosti, do oružanih sukoba u formi pobuna, agresija, marginaliziranja, hegemonije, nacionalizma, šovinizma do raznih oblika fašizma, do zločina genocida.

Bosansko i bošnjačko suprotstavljanje agresoru u formi organizirane vojne sile Armije BiH kao i političkom organiziranošću, pokazalo je da smo se spremni mobilizirati protiv najrigidnijih nacionalista i veoma jake vojne sile, koja je imala plan uništenja bošnjačkog naroda. Pružanjem snažnog otpora agresori su shvatili da su se *„preračunali"* u svojim namjerama, tako da su morali reducirati svoje ideološke planove i što je jako bitno, mnogo više poštovati protivnika, kojeg su maksimalno potcijenili. U tom smislu, „sukob, prije svega kao psihološki naboj mora prije ili kasnije *'pročistiti vazduh'*, odnosno relaksirati i prizemljiti nagomilane, blokirane i potisnute neprijateljske dispozicije, time što omogućava njihovo slobodno ispoljavanje"[258], ističe L. Coser. Razlike između osjećanja neprijateljstva i njihova ispoljavanja u ponašanju, on navodi najmanje tri moguće relevantne vrste ispoljavanja takvih osjećanja:

---

[257] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 30.

1. neposredno ispoljavanje neprijateljstva na osobi ili grupi, koje predstavljaju izvor frustracije;
2. prenošenje neprijateljskog ponašanja na supstitucione objekte;
3. aktivnost otpuštanja tenzije koja sama po sebi pruža zadovoljenje, bez potrebe za objektom ili njegovom zamjenom.

Neprijateljstva koja su prigušivana tokom decenija pa i stoljeća neposredno su se ispoljila u agresorskom ratu, *kada su prigušene frustracije „pukle"* i kada su se neprijateljstva otvoreno ispoljila na Bošnjacima, koji su predstavljali „kamen spoticanja" i izvor frustracija velikosrpskoj i velikohrvatskoj ideologiji. Pored neprijateljstva usmjerenog prema grupi (Bošnjacima), s istim intezitetom iskazana su neprijateljstva prema njihovim sakralnim i stambenim objektima, kao i svemu drugom s čime su u vezi. Paljenje ili miniranje kuće znači transpoziciju njegova fizičkog uništenja, a paljenje ili miniranje džamije označava njegovo duhovno uništenje.

U tom smislu, neprijatelji s tim uništenjima smatraju da su „pročistili vazduh" od nagomilanih frustracija prema grupi s kojom su historijski i socio-psihološki opterećeni, ali izgleda da nisu svjesni da su samo „zagadili vazduh" svojim užasnim zločinima i postupcima.

---

[258] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 55.

Ispoljavanjem nagomilanih negativnih strasti s rušenjem, ubijanjem, krvlju, suzama, glađu i svim drugim nevoljama, koje i agresor mora osjetiti, na kraju ipak dolazi do otpuštanja tenzija. To se dešava ne samo zbog zadovoljenja nekih agresorskih planova, želja i frustracija, već i *zbog snažnog psihološkog pritiska na ljudsku psihu, koja po prirodi ne može podnijeti preveliku količinu zločina, a da ostane psihički zdrava*. Tako E. Fromm, opisujući sliku masovnog pogubljenja u Minsku u kasno ljeto 1941, navodi: „Mnogi esesovci su se razboljeli nakon tih masovnih pogubljenja; neki su počinili samoubojstvo, postali nenormalni ili patili od kakvog drugog žestokog mentalnog oštećenja”.[259]

Svoje agresivne nagone čovjek ispoljava svakodnevno, koji u neku ruku predstavljaju „ispusne i siguronosne ventile“, ali za nagomilane frustracije, mitove i etnoideologije i velikodržavne planove, „ispusni ventili“ samo su, nažalost, veliki sukobi koji još više „zagađuju vazduh“, oživljavajući stare i stvarajući nove antagonizme.

Tako, podstaknuti Hobbesovom tezom o *iskonskom neprijateljstvu čovjeka prema drugom čovjeku*, mnogi istraživači ukazali su na funkciju masovne kulture kao općeg sredstva *„bezbjednog“ oslobađanja agresivnih nagona*, koji su tabuirani u drugim društvenim područjima. Velika popularnost televizijskih bokserskih i hrvačkih mečeva djelomično može objasniti učestvovanjem u virtualnom sukobu, što omogućuje gledaocu, koji se poistovjećuje sa svojim herojem, da „udari suparnika u njušku“. Savremena masovna kultura služi kao jedan od načina za oslobađanje frustracija, te omogućuje posredno ispoljavanje snažno tabuiranih neprijateljskih nagona. Herta Herzog (Hercog) u studiji o psihološkom zadovoljstvu u dnevnom slušanju radija primjećuje: „Čini se da neki slušaoci uživaju u emisijama zbog samog otpuštanja tenzija”. Njih privlači prilika da se isplaču, što emisije omogućuju. Mogućnosti za izražavanje agresivnosti također su izvor zadovoljstva, što se posebno očituje u destruktivnom karakteru mentalnog i fizičkog sadizma[260].

---

[259] Erih From: *Anatomija ljudske destruktivnosti II*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 147.

[260] Ibid., str. 108–113.

Realističan i nerealističan sukob

Najčešći oblik sukoba jeste onaj koji proistječe iz želje za posjedovanjem ili kontroliranjem nečega. Posebno se to odnosi na posjedovanje materijalnih sredstava, kontroliranjem i vlašću nad ljudima. Želja za posjedovanjem ili potčinjavanjem, čak i za uništenjem neprijatelja, može se zadovoljiti raznim nenasilnim postupcima, a ako to ne daje rezultata, onda preostaje oružana borba, kao krajnja instanca za ostvarivanje tih interesa. U tom smislu, sukob je uvjetovan sukobom interesa, ali i osobe, koje unose i svoje lične sociopsihološke elemente; čast, ponos, identitet, samopoštovanje, moć, pa i patološke elemente i dr.

Bosanski sukob jedan je u nizu sukoba koji je proizišao iz ukupnog dugogodišnjeg prigušenog, „trpnog stanja“, „hladnog mira“, pa onda najmanje jednu deceniju otvorenog „vrenja“ na prostorima bivše Jugoslavije. U uzavrelom jugoslavenskom kotlu, glavni sukobi bili su na ekonomskom, političkom i nacionalnom, pa i religijskom planu, pa se zbog toga ovdje može govoriti o realističkom sukobu, tj. sukobu koji se godinama bezuspješno pokušavao premostiti mirnim putem, te je latentnost konflikta bila stalno prisutna i stalno prijetila, te je doista bilo realno očekivati da taj „*gluvi barut*“ već jednom „pukne“. Prema Bosni su njeni susjedi uvijek pružali ruke, kaže eminentna historičarka Nada Klaić, i uvijek je shvatali kao svoju interesnu zonu i kolonijalni prostor, a etničke grupe koje su se do dolaska Austro-Ugarske zvale *bosanski katolici i bosanski rišćani*[261] procesom nacionaliziranja postali su Srbi i Hrvati, te su vremenom postali glavni faktori u sprocvođenju hegemonističke politike i jednog i drugog susjeda. Stavljajući se u sluganski odnos prema svojim kulturno-civilizacijskim srodnicima, bosanski Srbi i Hrvati bili su instrumentalizirani u hegemonističkim planovima, te je sukob u Bosni i Hercegovini postao realna prijetnja, a oni slugani i kolaboracionisti bestijalne agresije s obiju strana.

---

[261] Adib Đozić: *Bošnjačka nacija*, Sarajevo, 2003, str. 131.

Međutim, pored spomenutih interesa koji realno (stvarno) postoje, elementima uzročnosti sukoba mogu se pridodati i irealni, u kojima do sukoba dolazi isključivo zbog agresivnih nagona koji teže da se ispolje bez obzira na to o kojem cilju je riječ, a izbor objekta u sukobu je već dugo vremena poznat, sa svim njegovim frustracijama i „neraščišćenim računima“, zlicama i zlopamtilima. U ovom razlikovanju između *sukoba kao sredstva sukoba i kao cilja po sebi* sadržan je kriterij prema kojem se mogu razlikovati realistični i nerealistični sukobi. Tako je u bosanskom slučaju sukob dominantan kao sredstvo ostvarenja velikosrpskih i velikohrvatskih ciljeva, ali i jednim dijelom ima karakter *sukoba kao cilja po sebi* da bi se obračunalo sa „mrskim, vjekovnim neprijateljem“, kao što je to general Mladić, otvoreno, javno izjavio prilikom osvajanja Srebrenice: *Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog praznika srpskog poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. Napokon je došao trenutak da se poslije bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru.*[262]

Kao što se vidi, general Mladić iznosi ne samo svoje mišljenje, već mišljenje proisteklo iz kolektivnog pamćenja čitava jednog naroda, koji je kroz stoljeća bio pod vlašću Turaka, s kojima on Bošnjake izjednačava i slavodobitno izjavljuje da je došlo vrijeme za osvetu Bošnjacima, koje identificira s Turcima. Na Mladića, kao nenadmašnog zločinca i etnocentričnu ličnost, zasigurno se može aplicirati teorija etnocentričnosti ličnosti Else Frenkel-Brunswik (Brunsvik), koja ukazuje i tvrdi „da je i mržnja te deformisane ličnosti pomjerajuća i može da se preusmjeri sa jednog objekta na drugi, ali ti objekti mržnje su uvijek bili u nekakvom odnosu sa izvorom mržnje, u smislu zamjeranja zbog nečega, kao forme neraščišćenih računa“. Mržnja generala Mladića prema Hrvatima, dok je bio komadant Kninskoga korpusa, nije ništa manja od one prema Bošnjacima, kada je imenovan za komadanta Vojske Republike Srpske, štaviše, njegova zločinačka revnost bila je još žešća. Nažalost, on nije jedini, takvo pomračenje uma zahvatilo je dobrim dijelom kolektivnu svijest većih društvenih grupa, čega smo svjedoci kako u ratu tako i u miru. U ratnom intervjuu jednog vojnika Vojske Republike Srpske na obroncima Sarajeva, koji je objavila TV SRNA, na pitanje o trenutnoj političkoj situaciji, on je izjavio: „Ja ti ništa ne znam o političkoj situaciji, ja znam samo tući turke“.[263] Ova kao i mnoge druge izjave i postupci, pokazuje kolika je količina negativnog naboja i iracionalnalnosti prisutna ovdje.

---

[262] Smail Čekić: „Velikosrpska ideologija i politika agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima“, *Univerzitetski informativni glasnik INFO*, specijalno izdanje br. 3, juli, 2010, str. 19.

Iracionalni faktori na ovim prostorima jesu mnogobrojne frustracije, mitovi, legende, kompleksi (turski kompleks, na prvome mjestu), kao i mnogobrojni zamršeni odnosi iz prošlih vremena. U tom smislu, „iracionalno“ traži *„žrtvenog jarca“***,** čija će žrtva bar za neko vrijeme utoliti mržnju i žeđ za osvetom neke davne nepravde, koju su učinili neki davni ljudi s kojima ovi današnji nemaju nikakve veze. Taj čuveni mehanizam „žrtvenog jarca“ koji djeluje u grupnom sukobu postoji odvajkada: kod starih Grka uistinu je živjela institucija **„žrtvenog jarca“** (grč. *pharmakos*), koji je mogao biti i ljudsko biće, na koga se prebacivala krivica cijeloga grada, te se tako na magijski način spirala krivica sa zajednice. Danas, u našem dobu punom društvenih sukoba, mehanizam žrtvenog jarca isključivo se odnosi na žrtvovanje ljudi, pa i čitavih naroda, kao što je to pokušano s Bošnjacima.

Američki sociolog Talcott Parsons ovako prikazuje mehanizme žrtvenog jarca: „S obzirom na to da bi bilo opasno i pogrešno ispoljiti otvoren antagonizam na pripadnicima unutrašnje grupe, često je psihološki lakše preusmjeriti afekat ka spoljašnjoj grupi, tamo gdje već postoji neka osnova antagonizma“.[264] Prema tome, mehanizam žrtvenog jarca rijetko nastaje bez neke opravdane osnove antagonizma, u smislu da postoji realističan sukob ideala ili interesa. U tom smislu, psiholozi su eksperimentalno pokazali da otvorena agresija više zadovoljava žeđ za osvetom i upražnjavanje rituala žrtvenog jarca, nego što bi to uradila prikrivena agresija. Otvorenom se prikazuje snaga i moć ne samo prema trenutnom već i svakom potencijalnom neprijatelju i žrtvi. JNA i Republika Srbija najbolji su primjer otvorene agresije i usmjeravanja afekata i frustracija „tamo gdje već postoji neka osnova antagonizma“, a ona se nalazi u Bošnjacima, koji su primili „tursku veru“, a time su i „sukrivci“ za „turski kompleks“ kao veoma snažan antagonizam, kao i „za svaku njihovu bedu“, oni su „dežurni krivci“. S druge strane, Hrvatska je imala iste želje i nije odmah krenula s otvorenom agresijom, jer joj je bilo potrebno da Hrvati zajedno s Bošnjacima izglasaju nezavisnost na referendumu, jer bi u protivnom Bosna i Hercegovina ostala u sastavu „krnje“ Jugoslavije. Po izglasanom referendumu o nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, hrvatska politika odmah se promijenila i s poznatim stvavovima tzv. „livanjskog pitanja“ istupila s istim separatističkim zahtjevima kao i srpska, da bi početkom 1993. Hrvatska vojska i HVO otvoreno napadali Armiju BiH.

---

[263] Termin „turci“ piše se malim slovom jer se odnosi na konfesionalno a ne na etničko značenje.

[264] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2007, str. 73.

Sukob i neprijateljski nagon

Sasvim je normalno da se mrzi protivnik protiv koga se ratuje, kao što je normalno voljeti osobu s kojom smo prijateljski povezani. Mržnja prema neprijatelju (koja je poput virtualne agresivnosti), bilo lična ili bezlična, važan je element borbene motivacije i ubojito psihološko oružje, koje bitno utječe na odluku da su dozvoljena sva sredstva u ostvarivanju cilja. Mržnja također može biti jalova frustracija zbog neostvarenog cilja, pa kao takva ostaje potisnuta, da lamentira i da se akumulira sve do povoljne prilike, prilike za raščišćavaje „starih računa“. Mržnja počinje sa susretom ili suočenjem različitih stavova, želja, interesa, emocija, kulturnih oblika, ideologije i svih drugih različitosti, koje se ne mogu međusobno uvažavati i poštovati, koje ne mogu činiti jedinstvo, pa ni suživot „različja“. Mržnja može biti potpuno iracionalna i ona se može ispoljiti isključivo zbog agresivnih nagona koji teže da se ispolje bez obzira na to o kojem cilju je riječ, što E. Fromm naziva malignom agresijom.[265]

---

[265] Erih From: *Anatomija ljudske destruktivnosti II*, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 97.

Na ovome nemirnom balkanskom prostoru kroz njegovu burnu prošlost mnoštvo je heterogenog mozaika. U tom kontekstu, Bosna i Hercegovina zaista je poseban mozaik u kojem svaki „kamenčić“ ima neko svoje značenje, za jedne sveto, a za druge profano ili pagansko. U kulturalnom smislu, Bosna je puna „geoloških slojeva“, koji leže jedan preko drugog, koji se dodiruju, prepliću, ali i sukobljavaju. U tom benignom sukobljavanju, vremenom je bilo mnogo „varničenja“, koja su prerasla u maligna, koja su vremenom stvarala neprijateljske nagone.

Sa samim odlaskom Osmanske carevine bošnjački narod izložen je svekolikim oblicima neprijateljstava; od podozdrivosti, kulturnog prezira i mržnje, koja se očitovala u permanentno zategnutim odnosima, identificiranju Bošnjaka sa Turcima (mrskom vjekovnom neprijatelju), do paljenja kuća, uništavanja posjeda i ničim izazvanim ubistvima, te permanentnim zahtjevima: „Vratite se na pradedovsku veru“ ili „S Turcima ste došli, s njima se vratite u Tursku ” ili „Svi Turci u Tursku“, kao što stoji na jednom grafitu na zidu tribina stadiona u Vlasenici.

Od pojedinačnih ubistava, po odlasku Turaka, vrlo brzo taj neprijateljski nagon poprima masovniji izražaj, čak i u neratnom vremenu, kao što je bilo 1924. godine u crnogorskom selu Šahovići, gdje je radi tobožnje osvete za jedno ubistvo (za koje se kasnije dokazalo da je ubica Srbin) pobijeno oko 600 Bošnjaka,[266] da bi se ti neprijateljski nagoni ekstremno pojačali tokom Drugog svjetskog rata, kada su četnici Dragoslava Draže Mihajlovića izvršili strahovite zločine nad Bošnjacima, posebno u istočnoj Bosni, gdje je izvršen genocid. Genocid nad Bošnjacima bio je i ostao glavna opsesija srpskih nacionalista, počevši od genocidnog plana *Načertanija* Nikole Garašanina, projekta *Homogena Srbija* Stevana Moljevića, do sprovođenja tog projekta pod rukovodstvom generala Mihajlovića. Na istim osnovama sačinjen je Program SANU-a, čije se osnovne tačke u potpunosti poklapaju. Navešćemo samo neke ključne tačke iz Projekta homogene srpske državne zajednice, koja je činila Program četničkog pokreta Dragoslava

---

[266] Adib Đozić: *Bošnjačka nacija*, Sarajevo, 2003, str. 211.

Draže Mihajlovića, septembra 1941:

a. omeđiti „defakto“ srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj;
b. posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom;
c. izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice;
d. u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana, po mogućnosti ga rešiti u ovoj fazi.[267]

Konkretne instrukcije na realizaciji tog programa Mihajlović je izdao 20. decembra 1941, kako slijedi:

1) stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju *etnički čistu* u granicama Srbija – Crna Gora – Bosna i Hercegovina – Srijem – Banat – Bačka;
2) čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata;
3) čišćenje Sandžaka i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa;
4) *očistiti* Pešter od muslimanskog i arnautskog življa.[268]

Pored zločina nad Bošnjacima i drugim narodima „neka istraživanja, navodi M. Minić, otkrivaju da su četnici pobili oko 100 hiljada Srba, antifašističkih boraca protiv okupatora i domaćih kvislinga u Drugom svjetskom ratu“.[269] Međutim, i pored formalne pobjede saveznika nad fašistima, fašizam nije u potpunosti pobijeđen, samo je ostao četiri i po desetljeća pritajen, da bi se ponovo probudio s balkanskim zločincima Miloševićem, Tuđmanom, Karadžićem, Mladićem, Bobanom, Praljkom i drugim. Međutim, neprijateljski nagoni i po završetku agresije na Bosnu i Hercegovinu s Dejtonskim mirom nisu prestali postojati. Svakim danom, sve više i više mogu se čuti neprijateljske izjave i govor mržnje od osoba koje čine vrh političkih stranaka i politički vrh entiteta i države. Ovdje su neprijateljstva, čini se, kao korov neuništiva. To je pokazao minuli rat od 1991, koji je, kako kaže M. Minić „bestijalniji po izvedbi i njenoj režiji. Kriminalni i razarački um otjelovljen je u tvorcima i nosiocima, naredbodavcima i izvršiocima velikosrpske politike i njoj prilagođenih sredstava i metoda koje je prate na krvavom putu razbijačkih pobuda gramzljivosti i krvničkih orgijanja. Na takvim temeljima se, eto, ispoljava i pokušava ostvariti težnja za stvaranje 'Velike Srbije'. Ona bi prema zlohudim snoviđenjima, obuhvatala gotovo čitavu teritoriju SFRJ, sve do nove granice Virovitica –Karlovac – Karlobag, sa Dalmacijom, Splitom, Makarskom, Dubrovnikom i otocima. Podršku takvoj orjentaciji pružala je i Srpska pravoslavna crkva".[270]

---

[267] Smail Čekić: *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo,1996, str. 34.

[268] Ibid., str. 62.

[269] Miloš Minić: *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, RABIC, Sarajevo, 2010, str. 13.

Neprijateljstvo u bliskim društvenim odnosima

Iako antagonizam sam po sebi navodi na razbijanje društvenosti, on ipak predstavlja sociološki element, koji nikada nije odsutan iz nje. To je čest slučaj kod tzv. mješavine konvergentnih i divergentnih procesa unutar grupe. Erotski odnosi pružaju najčešće primjere. Koliko često oni odaju utisak isprepletenosti ljubavi i poštovanja ili nepoštovanja ili ljubavi i potrebe za dominacijom ili za samostalnošću. Tim stavom Georg Simmel izražava svoje mišljenje da društveni odnosi sadrže konvergentne i divergentne motivacije: i ljubav i mržnju, koji su obično složeno povezani. U tom smislu on kaže „da se često mrzi osoba koja se voli, i obratno".

Tako u našem bh. ambijentu možemo reći da su se ta dva emotivno-psihološka stanja često smjenjivala i da su bila u recipročnom odnosu. To potvrđuje i Freudovo psihoanalitičko stajalište, koje konflikt također shvata kao koncept ambivalentnosti, što je i danas najvažniji koncept psihoanalize. Ambivalentnost je kod njega određena kao usmjeravanje suprotstavljenih osjećanja (naklonosti i neprijateljstva) prema istoj osobi.

---

[270] Ibid., str. 13.

Analizu ambivalentnosti u društvenim odnosima Freud je razradio u djelu *Psihologija grupe i analiza ega*, gdje navodi: „Skoro svaki emotivan, intiman, dugotrajan odnos između dvoje ljudi: brak, prijateljstvo, odnos roditelja i djece, za sobom ostavljaju sloj osjećanja averzije i neprijateljstva, koji prvenstveno mora da se ukloni potiskivanjem. To se mnogo manje skriva u uobičajenim prepirkama poslovnih saradnika. Ista stvar se dešava kada se ljudi spoje u veće jedinice. *Svaki put kada se dvije porodice povežu putem braka, svaka od njih se smatra superiornijom ili prema porijeklu boljom od druge. Kod dva susjedna grada, oba su zavidni suparnici.*“[271]

Što je bliži odnos, veće je afektivno ulaganje, ali je i veća tendencija da se neprijateljska osjećanja potisnu, a ne da se ispolje. Dok u sekundarnim odnosima, poput odnosa poslovnih saradnika, prilično slobodno mogu se ispoljiti osjećanja neprijateljstva, što nije uvijek slučaj u primarnim odnosima, gdje zbog cjelokupnog učešća osoba njihovo ispoljavanje može ugroziti sam odnos. U takvim slučajevima osjećanja neprijateljstva teže da se akumuliraju, a time i intenziviraju.

Slijedeći teoriju Georga Caspera (Džordža Kaspera) Homansa o korelaciji porasta interakcije učesnika u odnosu i povećanja međusobnih osjećanja naklonosti, možemo reći da intenzivna interakcija, karakteristična za primarne grupe i odnose slične tipu primrnih grupa, teži da uključi cjelokupnu ličnost, a otuda da osnaži intimnost osjećanja. Međutim, Homans je previdio činjenicu da upravo intimnost generira akumulaciju neprijateljskih osjećanja, jer stvara česte prilike za sukob, koji se obično potiskuje zbog osjećanja privrženosti.

Ovakav odnos tipičan je za bh. kulturni i mentalni sklop: potpuna otvorenost, bezrezervna intimnost, iskrenost, dobrohotnost, ali i snažan emocionalni naboj, sukob i neprijateljstvo, ukoliko se ta otvorenost i u najmanjem dijelu zloupotrijebi. Zato je bosanska „bliskost“ istovremeno i „jed i med“. Za konzumiranje je korisno i jedno i drugo, samo u određenom razmjeru, ali se nažalost taj omjer često poremeti, pa se onda desi, kako se u narodu kaže, da „pukne tikva“, tj. bliskost se pretvori u svoju suprotnost: ljubav i mržnja, sukob i bijes. To se upravo dešava kod velike otvorenosti i intime, što je karakteristično za ovo podneblje puno „visokih amplituda“ – od pretjerane komšijske susretljivosti i bezrezervne bliskosti do žestokih sukoba i okršaja. Zato neki smatraju da je žestoki sukob u Bosni i Hercegovini recipročan međusobnoj ljubavi ili kako to neki autori vole reći, „jedinstvu različja“. Ne postoje u grupi samo kooperacija i koordinacija nego i kompeticija i suprostavljanje. Iz njih izrastaju konflikti,[272] kaže N. Rot, te dodaje: „kad tenzija postane intenzivna i kad se neslaganje manifestuje u vidljivim i oštrim suprotnostima i sukobima, govorimo o konfliktima u grupi“. Dakle, konflikt postoji kad god dođe do inkompatibilne akcije, tj. kada dolazi do neusklađenosti, do suprotnosti: suprotnosti u shvatanjima, ocjenama, interesima, stavovima i dr., što se kod nas često susreće.

---

[271] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2007, str. 82–83.

Kao dopuna psihoanalize i sociologije, antropologija je također doprinijela razjašnjenju ovog problema. Bronislav Malinowski (Malinovski) smatra da „agresija kao i ljubav prema bližnjima nastaje u kući“. Bezbrojni primjeri ukazuju na neposredan odnos, a zatim na izbijanje bijesa oko trenutnih pitanja, tamo gdje se javljaju *razilazeći interesi*. Zaista, što je manja grupa koja sarađuje, ujedinjena nekim općim interesom, gdje pripadnici svakodnevno žive jedni s drugima, to im je lakše da se međusobno iritiraju i da buknu u gnjev. Agresija predstavlja nuspojavu saradnje; primjeri pokazuju da je povećanje kontakata dovelo do povećanja neprijateljstava. U tom pogledu, Malinowski se slaže sa Simmelom i Freudom da antagonizam predstavlja središnji dio intimnih društvenih odnosa, kao nuspojava saradnje, tj. da su pozitivna i negativna osjećanja nerazmrsivo isprepletena. Upravo na bh. „slučaju“ najbolje se pokazuje to jedinstvo proturječnosti, gdje su se od zajedničke kulturne matrice, zajedničkih slava i proslava i komšijske idile, desili najmorbidniji zločini. Prema izjavama preživjelih u okupiranim područjima i logorima, najveće torture i zločine počinili su upravo dojučerašnje komšije, prijatelji, kumovi i radne kolege, što je zaista neshvatljiv apsurd.

---

[272] Nikola Rot: *Psihologija grupa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 284.

Sukob unutar grupe i struktura grupe

Kao što se iz prethodnog vidi, često bliži odnos implicira intenzivniji sukob. Neprijateljstvo mora dublje i nasilnije uznemiravati svijest što je veća sličnost među suprotstavljenim stranama nasuprot osnove na kojoj nastaju neprijateljstva, tako da ljudi s puno toga zajedničkog često jedni drugima mogu nanijeti zlo, čak i „veće“ zlo nego što mogu potpuni stranci. Sa strancem s kojim nemamo ni zajedničkih osobina niti interesa suočavamo se objektivno; svoju ličnost držimo podalje… Međutim, što više zajedničkog imamo s nekim kao cjelovite osobe, to će naša cjelokupnost više biti uključena u svaki mogući odnos s njom. Prema tome, ako dođe do svađe među osobama u takvom intimnom odnosu, ona će često biti strastveno prožimajuća, ističe Georg Simmel. Bez obzira na bliskost, latentnost sukoba uvijek je prisutna. To su sukobi u borbi za moć, za prestiž, interese, za omiljenost i sl. Oni mogu biti konstruktivni i destruktivni. Konstruktivni su ako dovode do promjena korisnih za funkcioniranje grupe, a destruktivni ako trajnije otežavaju rad grupe i razbijaju je,[273] smatra N. Rot.

Drugi važan tip na ovom mjestu jeste slučaj neprijateljstva čija je intenzifikacija zasnovana na osjećanju međusobnog pripadanja, jedinstva, što pokazuje poseban fenomen društvene mržnje. Mržnja je usmjerena na pripadnika grupe, kako zbog ličnih motiva vezanih za položaje i uloge u grupi, tako i zbog toga što on predstavlja prijetnju očuvanju grupe. Dvije sukobljene strane ne mrze se samo zbog konkretnih razloga i ličnih netrpeljivosti, koji su doveli do sukoba, nego i zbog socijalnih razloga mržnje prema samom neprijatelju grupe.

---

[273] Ibid., str. 288.

Tipičan primjer jeste način na koji otpadnik mrzi i na koji ga drugi mrze. Sjećanje na prethodno slaganje ima toliko jako dejstvo da je nova suprotnost beskrajno oštrija i žešća, nego što bi bila da u prošlosti uopće nije bilo odnosa.

Simmelova je tvrdnja da bliske veze i duboko učešće čine sukob mnogo intenzivnijim. Prisustvo ambivalentnosti u bliskim odnosima potječe iz potiskivanja neprijateljskih osjećanja, pri čemu njihovi učesnici izbjegavaju (potiskuju) njihovo ispoljavanje zbog straha od rušilačkih posljedica sukoba. Ako „objekt ljubavi“ istovremeno predstavlja i „objekt mržnje“, sasvim je očigledno da će sukob pokrenuti cjelokupnost lične osjećajnosti te da će odnos biti prekinut usljed dejstva intenzivnog sukoba; prema tome, postoji tendencija ka potiskivanju. U tom smislu može se očekivati veći intenzitet sukoba u odnosima u kojima su učesnici primorani da potiskuju neprijateljska osjećanja; sljedstveno tome, akumulacija neprijateljskih osjećanja uvjetuje veći intenzitet sukoba kada jednom izbije na površinu.

Konflikt između dvaju članova grupe prerasta u konflikt među podgrupama, među pojedincima više vezanim za jednog od članova grupe u konfliktu i pojedincima pristalicama drugog od članova u konfliktu. Tako se struktura konflikta multiplicira. Imajući sve to u vidu, jasno možemo detektirati bosanski duh, koji se očituje u tim bliskim, srdačnim komšijskim odnosima i raznim isprepletenostima suživota kultura, karaktera, običaja, navika i svih drugih osobina koje sa svim tim opusom čine bosanski narod i „*jedinstvo različja*“. Bosanski duh prepoznatljiv je u svojoj kulturi, poeziji, slikarstvu, toleranciji, suživotu, specifičnom bosanskom inatu, merhametu, snalažljivosti, adaptibilnosti, upornosti, solidarnosti, radinosti i poštenju. S druge strane, pored onog zajedničkog, bosanski duh konvergira se preko svojih naroda i njihovih nacionalnih identiteta s distinktirajućim elementima koji se mogu okarakterizirati i kao „*sukobljavajuće različje*“**.** U tome i stoji ona ambivalentnost i velike amplitude od bliskosti do „iskopanih rovova“, od ljubavi do mržnje, od skladnog mira do zločina genocida.

U grupama koje zahtijevaju učešće samo perifernih dijelova ličnosti svojih članova, sukobi su manje oštri i manje nasilni nego u grupama s difuznim i afektivnim vezama, s učešćem cjelokupne ličnosti pripadnika, kao što je to bitna bh. značajka. To znači da su sukobi u firmama, ustanovama ili privrednim komorama manje nasilni nego u grupama kao što su religiozne sekte ili radikalne partije nacionalističkog ili komunističkog ili nekog drugog autoritarnog ili totalitarnog tipa ili etničke grupe. Kao što Simmel primjećuje, reagiranje u ovim potonjim grupama snažnije je zbog toga što unutrašnji „neprijatelji", kao što su otpadnici ili heretici, ne dovode u pitanje samo vrijednost i interese grupe, nego ugrožavaju i njeno jedinstvo. Otpadništvo predstavlja i simbolizira napuštanje grupnih standarda koji se smatraju suštinskim za blagostanje grupe, ako ne i za njeno stvarno postojanje. Prema tome, grupa se mora boriti protiv otpadnika svim svojim snagama, jer on prijeti, bar simbolično ako ne i stvarno, samom postojanju grupe kao najvažnijem pitanju.

Prenoseći svoju vjernost na spoljašnju grupu otpadnik povećava njenu snagu. Samo zbog toga njegovi bivši prijatelji doživljavaju ga kao veću prijetnju od bilo koga drugog pripadnika spoljašnje grupe. Štaviše, ne samo da otpadnik dokazuje odanost novoj grupi time što učestvuje u njenoj odbrani i bori se za njene vrijednosti, nego negov najvažniji cilj postaje, kako ističe Max Scheler (Maks Šeler), „učestvovanje u nizu činova osvete nad svojom duhovnom prošlošću". Tipičan primjer za ovo jeste Emir Kusturica, kojem nije dovoljno što je promijenio vjeru, što je naravno pravo izbora svakog pojedinca, već se osjeća „dužnim" da permanentno učestvuje u nizu „činova osvete" nad svojom duhovnom prošlošću, kako bi se u novom „društvu" pokazao što revnijim „borcem" za „pravu veru", što i praktično pokazuje s promjenom imena, gradnjom crkve, te permanentnim verbalnim napadima na objekte svoje duhovne prošlosti, u čemu zaista „prebacuje normu".

Međutim, kroz historiju se pokazalo da ta „revnost" nije dovoljna samo kroz jednu generaciju, nego barem dvije-tri, kako bi se dobro utvrdilo da su se konvertiti čvrsto ustabilili u novoj grupi, i opet neposredni potomci konvertita mogu očekivati povremene „prozivke" i etikete stare vjere te permanentne ucjene i licitiranje s tim. Tako su nacisti provjeravali čistotu arijevske krvi svojih pripadnika, čak do petoga koljena. Tako je prvim hrišćanima, otpadnicima od jevrejske vjere, trebalo skoro dva stoljeća da odbace jevrejsko-hrišćanski sinkretizam i da se ustabile samo u novoj vjeri. Prema tome, napad na vrijednosti bivše grupe ne završava se odlaskom otpadnika, nego se produžava još dugo poslije prekida. Za grupu koju je on napustio on predstavlja simbol opasnosti, a za grupu koja ga je primila znači dugotrajan period sumnjičenja i stalnog preispitivanja, etiketiranja i marginaliziranja. Zato konvertit mora pokazati iznimnu revnost i permanentno „prebacivati normu“ u blaćenju skupine iz koje je došao. U tom smislu Emir (Nemanja) Kusturica najbolji je primjer pretjerane konvertitske revnosti.

Utjecaj i funkcija sukoba u strukturama grupa

Proturječnost i sukob ne samo da prethode jedinstvu, nego djeluju i u svakom trenutku njegova postojanja. Vjerovatno ne postoji nijedna društvena jedinica u kojoj spajajuće i razdvajajuće težnje nisu nerazdvojno isprepletene. Tako G. Simmel vidi na djelu zakone dijalektike, vječitog kretanja, prožimanja i sukobljavanja. To je, kako kaže Edgar Morin (Moren), vrtložna dijalogika, dijalektičko „vrenje“[274] iz kojeg izrastaju novi odnosi i nove kvalitete. Tim zakonima podliježe sve što postoji, pa kako god se ne može zamisliti stanje potpunog mirovanja i jedinstva, tako ne može biti stanje vječitog sukoba. Sukob nastaje kako bi riješio razdvajajuće podvojenosti; on je put k uspostavljanju nekog oblika jedinstva. Tako se u Poljskoj pokret demokratskih promjena zvao *Solidarnost*, u Srbiji pokret *DOS*, u Ukrajini *Narandžasta revolucija*, u bivšoj Čehoslovačkoj *Plišana ili nježna revolucija*, te pokreti danas u nizu arapskih zemalja. Svi ti pokreti predstavljali su oblik jedinstva u sukobu sa starim sistemom.

---

[274] Edgar Moren: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 99.

Sukobe imamo svugdje, počevši od svakodnevnih benignih sukobljavanja unutar porodice, manje društvene grupe, pa do naroda i nacije. Sukob mišljenja, stavova, emocija, interesa, sukob kultura, sukob civilizacija, sukob generacija, oružani sukob, kao i mnoštvo manjih i „podnošljivijih sukoba“, svakodnevno su prisutni isto kao što su trenuci mira i harmonije. Sukob u porodici ili većoj društvenoj grupi zbog asocijalnog ponašanja ili ponašanja koje nije društveno poželjno može se uporediti s bolešću, kada organizam preduzima sve da se oslobodi poremećaja i oštećenja usljed bolesti i tada nastaje sukob (borba) organizma i bolesti. Tada sukob pomiruje napetosti među suprotnostima i „pročišćava vazduh“, te stvara olakšanje, pa i katarzu. U porodici ponekad neki članovi zaborave ili ne haju za svoje obaveze i norme poželjnog ponašanja, što vremenom stvara anomiju i anarhiju, pa zato sukob unutar grupe, kao „*trenutak iznošenja računa na sto*“, doprinosi oživljavanju postojećih normi ili njihovoj korekciji ili doprinosi stvaranju potpuno novih normi. Unutrašnja neslaganja i sukobi prateća su i neminovna pojava u društvu, čak neki stari pisci vide mnogo toga pozitivnog u građanskom neslaganju. Tako je Ciceron smatrao da su upravo *dissensiones civiles* (građanska neslaganja, razdor) uvjeti na kojima je zasnovano i iz kojih proizilazi blagostanje države. Unutrašnji razdor, koji je Ciceron prihvatio od Aristotela, javlja se onda kada se pripadnici društva ne slažu oko svih političkih pitanja, pa u sukobu mišljenja dolaze do opće saglasnosti oko izvjesnih načelnih pitanja, tj. do jednoglasja (concordia) ili suglasja.

Međutim ove teorije ne mogu se prihvatiti u potpunosti. Drugo je vrijeme bilo u društvenom miljeu Aristotela i Cicerona, a i društvo koje je uglavnom bilo etnički homogeno i koje je u grčkom polisu ili Rimu moglo dozvoliti sebi „građanski razdor“ zbog boljeg administrativnog uređenja polisa, ekonomije, demokratije i dr. u odnosu na današnji razdor npr. u Bosni i Hercegovini, gdje su prisutni svi oblici razdora, a među njima je najjači nacionalistički, gdje kompletna etnička struktura pod motom decentralizirane države, „razvaljuje“ državu po svim njenim šavovima. Pored međuetničkih sukoba, sukobi su žestoki unutar etnija, unutarstranački sukobi, sukobi ruralnog i urbanog, sukobi unutar akademske zajednice, sukobi generacija i dr. Svugdje je prisutno to „*vrenje*“, tako da se nepostojanje sukoba u međuljudskim odnosima ne može prihvatiti kao pokazatelj njegove stabilnosti i bezbjednosti, niti nepostojanja potencijalno rušilačkih pritisaka. Latentana „opasnost“ vreba i od sukoba i od kratkotrajnog „jedinstva različja“, društvenog mira, koji najčešće nije „mir po sebi“, već mir zbog nekih viših interesa, kao što je to bilo često zbog viših interesa tzv. „bratstva i jedinstva“ u Titovoj Jugoslaviji. Često se to može okarakterizirati metaforom zvanom *gluhi barut.* Zato se moramo podjednako baviti latentnim i manifestnim elementima kako sukoba, tako i mira, ako želimo analitički obuhvatiti njegovo puno značenje. Samo trenutno nepostojanje sukoba ne ukazuje na nepostojanje neprijateljstva i antagonizma, elemenata pritiska i slabe integracije.

Sukob sa spoljašnjom grupom povećava unutrašnju koheziju

Grupa u stanju mira može dopustiti da unutar nje, zajedno s ostalima, žive antagonistički pripadnici, jer svako može ići svojim putem i izbjeći svađe. To znači da postoji mnogo različitih, oprečnih, pa i neprijateljskih stavova, koji se međusobno „trpe“ u stanju mira, dok se ne stvori potrebna kritična masa i sve dok ih „kvasac interesa“ ili „dovoljne“ neprijateljske ostrašćenosti ne stave u vrenje sučeljavanja i otvorenog sukoba. Tako je bilo u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj se živjelo po socrealističkom modusu „bratstva i jedinstva“, dok prigušeni antagonizmi nisu dovoljno nakvasali i stvorili jedno haotično vrenje zvano disolucija Jugoslavije, koja je „pukla“ po republičkim i nacionalnim šavovima, sa strašnim stradanjima, razaranjima, te podjelom društva po etnonacionalnoj pripadnosti. Najveće oblike tragičnosti, proizvedene svim oblicima sukoba, doživjela je Bosna i Hercegovina, koja je po svojoj etničkoj strukturi bila „Jugoslavija u malom“, a čije se društvo razbilo na tri etnonacionalna društva, a suverenitet na dva entiteta i jednim distriktom, s prerogativima države, s trima nivoima vlasti i mnoštvom drugih aporija i *pravnih provizorija*. Od raznih antagonizama i sukoba koji su prerasli u oružane sukobe granice etničkih grupa uspostavljene su upravo putem sukoba. Žestoka borba te etničke grupe diferencirala je u *etnotorove*, tako da je rat mobilizirao pripadnike grupa i stvorio jedan poseban oblik etnodruštvenosti, ali i jednu vrstu samoizolacije, jer su sve „karte“ bačene na unutrašnju koheziju. Tako su Srbi odlučili da se drže samo Srba, pod geslom: “Samo sloga Srbina spašava”; Hrvati se okreću Hrvatima i Bogu, pod geslom „Bog i Hrvati“, a Bošnjaci, koji su napadani i od jednih i od drugih, također su zbili međusobne redove pod geslom: „Alahovog se užeta držimo“. Tako je agresija na Bosnu i Hercegovinu od društva koje se ponosilo „bratstvom i jedinstvom“ stvorila najmanje tri etnodruštva, mada u potpunosti nije razbila sve niti multietničnosti.

Doista, oružani sukob, kao najvažniji sudbonosni događaj, pojačao je i povećao unutrašnju koheziju, vjeru, povjerenje, senzibilnost, da bi s dejtonskim mirom te vrijednosti počele opadati. U narodu poznata izreka „Ono što me ne ubi, ojača me“, zaista se može primijeniti na bošnjački narod, koji je opstao unatoč sili oružja dvaju agresora, narod koji je čudom opstao, čudom bosanskog otpora. Kohezija grupa u ratnim uvjetima stvarala se na principu vojnog obrasca discipline, za koju Max Weber (Maks Veber) smatra da je model za sve druge discipline. Najracionalnija izvedenica iz vojne discipline jeste birokratija, koja je njen „najracionalniji potomak“. Nasuprot tome despotizam je već u obrnutom srazmjeru s unutrašnjom kohezijom. Svi autoritarni režimi moderne Evrope bili su uspostavljeni zbog ozbiljnog slabljenja unutrašnje kohezije, koje se graničilo s anomijom. U takvim režimima uspostavljeni institucionalni poredak se u velikoj mjeri brzo dezintegrira, jer su običaji, očekivanja i uloge dužnosti pod stalnim pritiskom.

S druge strane, ako je društvena struktura stabilna, ako osnovne vrijednosti nisu dovedene u pitanje, kohezija je obično povećana ratom, time što se podstiču vrijednosti i ciljevi, koji su se dotada prosto podrazumijevali. Tako, spoljašnji sukob pokreće odbrambene mehanizme grupe, među kojima se nalazi reafirmacija sopstvenog vrednosnog sistema nasuprot spoljašnjem neprijatelju. U tom smislu u Bosni i Hercegovini sve etničke grupe „prebacile su normu“ u reafirmaciji sopstvenih etničkih i religijskih vrijednosti, te prakticiranja vjere, vrijednosti koje su se dotada podrazumijevale i normalno, neestradno prakticirale. S ratnim sukobom one su dobrano podebljane, aktuelizirane i obogaćene. O tome u svom znanstvenom opusu Charles Herman Kuhl (Čarls Herman Kul) kaže: „Možete da razložite društveni poredak na velik broj kooperativnih cjelina različitih vrsta, od kojih svaka u sebi sadrži sukobljene elemente, nad kojima se nameće neka vrsta harmonije sa aspektom sukoba sa drugim cjelinama. Freud iznosi slično zapažanje: mržnja prema određenoj osobi ili instituciji može da djeluje na isti povezujući način, a može da stvori istu vrstu emocionalne povezanosti, kao i pozitivna privrženost”.

U diferenciranim grupama svaki tip sukoba, bilo mirovni bilo ratni, najčešće će voditi ka daljoj diferencijaciji, ali i centralizaciji. Tehnike modernih ratovanja zahtijevaju diferencijaciju funkcija i uspostavljanje centralizirane strukture, kako bi svaki „kotačić“ funkcionirao na pravi način za opće dobro „organizma“, što zbližava i ujedinjava grupu i uzdiže njen moral. No, despotizam će se javiti tamo gdje situacija sukoba nije uspjela stvoriti koheziju potrebnu za usklađeno djelovanje.

Međutim, sukob među grupama ili narodima često je vodio do destruktivnosti i anomije a ne do povećanja unutrašnje kohezije, što je slučaj kod nas u Bosni i Hercegovini, gdje su bili zastupljeni gotovo svi oblici destruktivnosti:[275] od osvetničke, ekstatične do obožavanja destruktivnosti zbog nekrofilskog i sadističkog karaktera, kako kaže Freud mentalnog sadizma i mentalne okrutnosti u želji da se nanesu povrede i da se ponize kao ljudska bića. S destrukcijom materijalnih dobara, masovnim zločinima i općom destrukcijom društvenih odnosa stvorene su neke nove društvene norme, novi društveni odnosi, novi oblici kolektivne svijesti, ali ni u kojem slučaju ne možemo reći da su napredniji, naproriv. stvoreni su novi, ali retrogradni oblici života, sa svekolikim podjelama, psihološkim traumama, nesretnim i teško održivim rješenjima, što zasigurno može voditi samo u dalje sukobe.

---

[275] Erih From: *Anatomija ljudske destruktivnosti II*, str. 113.

Ako na spoljašnju prijetnju grupa reagira unutrašnjim razilaženjem oko načina sprovođenja sukoba, to pokazuje da je dati problem dovoljno značajan da se sami pripadnici grupe međusobno svađaju. Naslućena spoljašnja prijetnja za grupu kao cjelinu za posljedicu će imati povećanu unutrašnju koheziju, pod sljedećim uvjetima: a) grupa mora predstavljati „najveći problem“, odnosno mora postojati minimalan konsenzus među pripadnicima da bi grupa predstavljala cjelinu i da bi se vrijedilo boriti za njeno očuvanje kao entiteta; b) mora se priznati postojanje vanjske prijetnje za koju se vjeruje da prijeti grupi kao cjelini, a ne samo nekom njenom dijelu. Kako tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, tako isto i danas, bosanski etnosi u svojoj narcisoidnosti predstavljaju sami sebi „najveći problem“, baš zbog svoje klaustrofobičnosti i vječitog straha od drugih, zbog kontinuiranog sukobljavanja i negativnih iskustava kroz svoju burnu prošlost.

Zbog toga jedino spasonosno rješenje za sve u Bosni i Hercegovini jeste put solidarnosti i konsenzusa u smislu postizanja stvarne sloge, kako unutar društvenih grupa, tako i između njih i sveukupnog društvenog ambijenta.

Sukob s drugim grupama određuje strukturu grupe i posljedične reakcije na unutrašnji sukob

Postojanje raznih konfliktnih tendencija unutar svojih okvira, politička ili religiozna grupa stalno mora odbacivati disidente, kako bi očuvala ili povećala unutrašnju koheziju među preostalim „dostojnim“ pripadnicima. Heretik podstiče nasilno neprijateljstvo kod svojih bivših saradnika ne samo zbog jačine prethodne afektivne identifikacije, nego i zbog toga što prijeti samom postojanju grupe koju je napustio.

U političkom životu Bosne i Hercegovine, kako u prošlom socijalističkom sistemu, tako i u ovom višestranačkom pogotovu, odbacivanje ili odlazak disidenata sasvim je uobičajena pojava. I ne samo svojevoljni odlazak, uveliko se prakticira i institucija ekskomunikacije, ili kako su to komunisti zvali, „politički odstrel“. Unutarstranački sukobi, razilaženje u mišljenjima, ideološkim opredjeljenjima, interesima, konkurenciji i drugim pitanjima, samo su neki od osnovnih elementa unutargrupnih sukoba. Disidenti, kao akteri sukoba, jesu heretici i samim tim prijeteća su opasnost za grupu koju napuštaju, jer prvo što će uraditi jeste to da će otkriti, pa i uveličati slabosti grupe, što će drugi to rado dočekati i iskoristiti. Disidenti su neugodan dokaz da se grupa osipa, i bez obzira na to koliko se oni satanizirali od strane grupe, uvijek se baca sumnja od strane spoljnjeg svijeta da nešto nije u redu u samoj grupi. Dalje, disidenti su „neugodni svjedoci“, kako političkog sukoba i razdora, tako i nepopularnih metoda pritiska, prisile i tiranije koje provodi grupa, partija, etnija i sl. Takvih primjera u prošlosti je mnogo, a među njima posebno treba spomenuti neke iz socijalističkog opusa: slučaj Trocki i mnogi visoki partijski funkcioneri u Sovjetskom savezu, posebno za vrijeme Staljina, gdje su izvršene bezbrojne egzekucije, protjerivanja na prisilni rad, zatvaranja i mnoge druge rigidne metode, tzv. Staljinove čistke, koje su se često potezale bez ikakva razloga.

I u socijalističkoj Jugoslaviji politički odstrel, mada ne u tolikoj mjeri, bio je itekako prisutan. Tako su Ranković, Đilas, Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Osman Karabegović, Hajro Kapetanović, Hamdija Pozderac i mnogi drugi koji bili najbliži Titovi saradnici, ekskomunicirani iz političkog života, a mnogi su završili na Golom otoku i mnogim drugim kazamatima ili misterioznim nestankom i egzekucijom.

Velika grupa u svojim redovima može dozvoliti izražavanje neslaganja, a otuda i sukoba, jer ona crpi snagu i koheziju iz sopstvene fleksibilnosti. Kohezija ne trpi zbog procesa podnošljivih unutrašnjih sukoba i njime je zapravo učvršćena, jer se na taj način „bruse“ mišljenja i stvara se novi kvalitet i jači konsensus. Tipičan primjer jesu Sjedinjene Američke Države. Nasuprot tome, mala grupa ne može se izboriti s unutrašnjim sukobom, te zbog tog neslaganje kažnjava isključivanjem. Kod nje je posebno zastupljen mehanizam „žrtvenog jarca“. Takva grupa permanentno traži unutrašnje i spoljne neprijatelje, kako bi osnažila unutrašnju solidarnost.[276]

„Jugoslavenski slučaj“ pokazao je da je traganje za neprijateljem „dobar metod“ kako bi se stvorila kohezija grupe, kako bi se ideologizirala i instrumentalizirala za određene političke ciljeve. Agresori koji su uvijek, kako kaže Nada Klaić, „pružali ruke“ prema Bosni, oduvijek su tragali za tobožnjim „neprijateljem“, kao dobrim i uvjerljivim razlogom za svoje prljave namjere koloniziranja i zaposjedanja njene teritorije. Već sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća, neposredno poslije smrti Josipa Broza Tita, u javnosti se počela provlačiti ničim argumentirana priča o ugroženosti Srba. Ona je vremenom sve više okupirala javnost, dok se nisu počele nosati mošti raznih svetaca i drugih mitoloških likova, da bi se ubrzo istakli konkretni zahtjevi, formirale nacionalističke stranke „balvan revolucijom“, zloglasnim Programom SANU-a, te na kraju oružanim sukobom, koji se iz Hrvatske vrlo brzo prenio u Bosnu i Hercegovinu.

Potraga za neprijateljima

Spoljašnji sukob uopće ne mora objektivno postojiti da bi kohezija grupe bila povećana; sve što je potrebno jeste da su pripadnici ubijeđeni u postojanje spoljašnje prijetnje kako bi se „doveli u red“. Pronalaženje i etiketiranje nekoga kao neprijatelja te izazivanje i proglašavanje njegovih ***opasnih namjera***, može biti kao **samoispunjavajuće proročanstvo**; što znači, *neprijatelj će odgovoriti i tako zaista postati opasan za grupu, za šta ga je ona na prvom mjestu i optužila*.[277] S takvim postupcima stvara se neprijatelj, čije je postojanje nužno za unutrašnje

---

[276] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 132.

[277] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 136.

„dovođenje u red“ i instrumentaliziranje istih u cilju realizacije određenih ideoloških, hegemonističkih i nacionalističkih ciljeva.

Teza o ugroženosti Srba od svoje prvobitne apstraktne forme razvijala se u konkretnu, koja je tražila odgovor na pitanje od koga su to Srbi ugroženi, ko i šta ih ugrožava. Vrlo brzo jasno su se imenovali ugrozitelji: to su Hrvati i Muslimani, te su odmah istakli i njihove opasne namjere, a to su da Hrvati hoće ustašku državu, a Muslimani muslimansku džamahiriju, jer su za to kao pisani dokument uzeli *Islamsku deklaraciju* Alije Izetbegovića, a za Hrvate vraćanje na ustaška znamenja, terminologiju i općenitu uredbu društva po obrascu poglavnika Ante Pavelića. S druge strane, i Hrvati su vidjeli opasne namjere kod Srba: to su srpski hegemonizam i projekt Velike Srbije, četništvo, a opasne namjere Muslimana jesu njihov zahtjev za tobože „unitarnom“ Bosnom i Hercegovinom, u kojoj bi ih Bošnjaci majorizirali, a povrh svega i jedni i drugi smatrali su da je „neprirodno“ da usred hrišćanske Evrope egzistira država s muslimanskom većinom,[278] ili ne daj Bože, muslimanska država. Tako su ekstremni Srbi započeli rat s barikadama, pojedinačnim ubistvima te neselektivnim granatiranjem, a kada su Armija BiH, dobrovoljci i druge formacije u sastavu oružanih snaga odgovorili „na vatru vatrom“ i kada su počele pogibije i na drugoj strani, srpska propaganda to nije shvatila kao otpor njihovoj agresiji, već je to pripisala zločinima „muslimanskih snaga“, te na taj način kod svog puka potvrdila samoispunjavajuće proročanstvo o muslimanima kao „vekovnom neprijatelju srpstva“.

Iako su mnogo ranije započeli neprijateljstva u Hrvatskoj i međusobno prolili potoke krvi, Srbi i Hrvati u pogledu Muslimana bili su u potpunosti jedinstveni. Svoj međusobni sukob oni su na trenutak prekinuli, tretirajući ga kao „stvar kuće“ (unutrhrišćanski sukob), te su se vrlo lahko dogovorili o prekidu sukoba, kako bi se zajedno obračunali s Muslimanima, kao „zajedničkoj opasnosti“ u hrišćanskoj Evropi, floskuli koja se provlači u glavama nekih ljudi od srednjeg vijeka pa do danas. Tako, Miloš Minić navodi jedan razgovor Franje Tuđmana s Paddyem Ashdownom (Pedijem Ešdaunom), u kojem on kaže „da više voli da ima posla sa Miloševićem, nego sa Izetbegovićem, kojeg je opisao kao Alžirca i fundamentalistu, dok je Milošević inteligentniji, drži do riječi i u svakom slučaju, jedan od nas. Što bi vjerovatno, trebalo da znači da je Milošević, za razliku od Izetbegovića, 'hrišćanin'".[279] Tako su i jedni i drugi vrlo lahko „pronašli" neprijatelja, društvenu grupu prema kojoj postoje stari antagonizmi, tako da je bilo samo pitanje vremena kada će ih revitalizirati, pa su u Muslimanima odmah pronašli žrtvenog jarca.

---

[278] Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 30; Muhsin Rizvić: *Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1995, str. 38.

Još u vremenu žestokih sukoba u Hrvatskoj, u najmanju ruku kao da nisu u ratu, Srbi i Hrvati prave zvanične dogovore o podjeli Bosne i Hercegovine. Sastanak Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana u Karađorđevu 26. 03. 1991. i u Tikvešu 15. 04. 1991.[280]i njihov zvaničan dogovor o podjeli Bosne i Hercegovine zvanično potvrđuju velikosrpske i velikohrvatske apetite nad Bosnom, godinu dana prije agresije. O kojoj se količini ostrašćenosti i gruboga kršenja historijskih činjenica radi, u svojoj knjizi M. Minić, ističe kako je „Tuđman rekao kako je podjela Bosne povijesna potreba, jer se Bosnu nije smjelo stvarati poslije Drugog svjetskog rata".[281] Sa zvaničnom agresijom na Bosnu i Hercegovinu, odmah neposredno poslije prvih barikada, prvih ubistava i prvih srpskih zločina, predstavnici bosanskih Srba i bosanskih Hrvata na čelu s Radovanom Karadžićem i Matom Bobanom, 6. i 17. maja 1992. u Gracu (Austrija),[282] po nalogu svojih mentora, napravili su dogovor o nenapadanju, te tako s udruženim snagama, kao i snagama Vojske Jugoslavije i Hrvatske vojske, sprovodili plan *„konačnog rješenja muslimanskog pitanja*", na način udruženog zločinačkog poduhvata: masovnih zločina i destrukcije svih mogućih dobara.

---

[279] Miloš Minić: *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, RABIC, Sarajevo, 2010, str. 47.

[280] Ibid., str. 37–38.

[281] Ibid., str. 84.

[282] Po povratku je Boban rekao da nema više neriješenih pitanja između bosanskih Hrvata i bosanskih Srba. Ibid., str. 85.

Potraga za „vanjskim neprijateljem“, što je vodilo u žestok sukob, istovremeno je inicirala potragu za unutrašnjim neprijateljima, kako bi taj neprijateljski nagon bio što jači i žešći, „očišćen“ od svih unutrašnjih slabosti i kočnica, tako da su agresorske rigidne strukture nalazile načina da se obračunaju sa „svojima“ koji nisu u potpunosti na liniji zvanične ideologije i zločinačkog programa. Dobar broj normalnih, trezvenih ljudi, ljudi koji su bili protivnici te maligne ideologije, vrlo brzo došli su pod udar razjarenih ekstremista. Kao primjer, prisjetimo se Srđana Aleksića, mladog Srbina iz Trebinja, kojeg su zlikovci ubili samo zato što je pokušao braniti prijatelja Bošnjaka, jer on je za njih bio opasan heretik koji je pokušao narušiti „sistem“.

Ove rigidne strukture još su žešće kada se suoče s porazom ili s neočekivano snažnijom spoljašnjom opasnošću, kao što su to bile mnogobrojne pogibije srpskih i hrvatskih vojnika. Naravno, uspjehe Armije BiH agresori su svaki put negirali, jer kao što kaže L. Coser: „Grupe obično poriču da neuspjesi u sukobu sa spoljašnjim grupama mogu da se pripišu snazi protivnika, jer bi to bilo priznanje sopstvene slabosti. Isto tako, u društvima u kojima rigidnost strukture sprečava realistične sukobe, postoji trajna tendencija da se poraz u ratu objašnjava ‘izdajom’ iznutra“.[283]

Mitom o izdaji iznutra kao „nož u leđa“ koristili su se njemački nacionalisti poslije Prvog svjetskog rata. To predstavlja varijantu žrtvenog jarca: iako je do poraza došlo spolja, nasilnost reakcije podstakla je traženje objekata mržnje iznutra. Pripadnici grupe koji su primorani da ponesu teret žrtvenog jarca svojim žrtvovanjem pročišćavaju grupu od njenih mahana i na taj način ponovo se uspostavlja solidarnost: lojalni pripadnici još jednom ubijeđeni su da nije kriva grupa kao cjelina, nego samo neki „izdajnici“; štaviše, sada mogu ponovo potvrditi svoju pravednost, udružujući se u borbi protiv „izdajnika“. To je istovremeno i način da se „zbiju redovi“, da se uvede jača disciplina, da se izvuče maksimum od svakog pojedinca i upregne u zajednički cilj.

---

[283] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran Publishing, Novi Sad, 2007, str. 137.

Imaginarna prijetnja jeste izmišljeni neprijatelj, kako bi se stvorila društvena solidarnost. Tako npr. u hajkačkoj srpskoj, pa i hrvatskoj propaganda, agresori su za sve probleme krivili Muslimane i islam, kao vjeru kojoj *„po prirodi" nije mjesto u hrišćanskoj Evropi"*. Tako srpski ili hrvatski šovinist u muslimanu *„vidi sve što mu donosi bijedu",* ne samo svog društvenog tlačioca, kao što kaže L. Coser, nego i svoje nesvjesne instinkte, a istovremeno permanentna propaganda pojačava mržnju i želju za konačnim obračunom. Kada je ta imaginarna prijetnja zahvatila široke mase, onda je ona vodila pregrupisavanju. Svi oni koji su se kolebali ubrzo su dobili „lekciju" ispiranja mozga i promjene mišljenja, naravno često puta poslije „*promjene ličnog opisa*". To su mnogo prije „naših" nacionalista radili fašisti u Njemačkoj (SS) ili u Americi Ku Klux Klan.

Tako Talcott Parsons iznosi svoja zapažanja o sličnosti straha od Jevreja i od crnaca sa čuvenim simptomom *parazitofobije*. Bijeli ljudi zapravo žele da crnce zadrže na nižem položaju. Sam „međurasni brak" prezire se jer bi prije svega označavao „društvenu jednakost", a racionalizira se time da se „društvena jednakost" sprečava, jer bi dovela do međurasnih brakova. Iste takve stavove „naši" nacionalisti zauzimaju prema Bošnjacima, koje u svom dehumaniziranju nastoje prikazati mentalno nesposobnim za politiku, za ekonomiju, poduzetništvo, te tobože njihovu neprilagođenost evropskoj kulturi; religijski brakovi između Bošnjaka i hrišćana, po njima su pogotovu neprihvatljivi, protiv čega su zakleti neprijatelji.

U tom smislu, te rigidne grupe stvaraju predrasude kao „ideološke markere", stvorene u zlonamjernom duhu, a sve u cilju dehumaniziranja i degradiranja drugih grupa, u ovom slučaju Bošnjaka. „Predrasuda", kako ističe Talcott Parsons, „nije kod pojedinaca usmjerena samo na grupe koje predstavljaju žrtvenog jarca, nego lako može da postane i fenomen grupnog stava, odnosno da postane djelomično institucionalizovana". Najočitiji primjer institucionalizacije predrasude jeste tvrdnja "da je islam nešto neprirodno na tlu hrišćanske Evrope",[284] što se eksplicitno ističe u djelu Ive Andrića, što je i literarno podgrijalo islamofobičnu ideologiju i dalo joj još više osnova za niz dehumanizirajućih atributa, s kojima se masovni pokolji poriču da su žrtve uopće ljudska bića,[285] kako to u svom djelu naglašava R. Muratović. U dehumaniziranju, poricanju genocida i potpunoj zamjeni teza, danas kao i u toku agresije, glavni ideolozi i njihovi sljedbenici nastoje zločince prikazati kao žrtve, a žrtve, posebno Bošnjake, kao zločince nad srpskim narodom. Tako najnovija knjiga pisca-političara Dobrice Ćosića *Bosanski rat* i mnogih drugih postaje „sveto pismo" za nastavak morbidne velikosrpske ideologije i glavno oruđe u izvrtanju historijskih činjenica i negiranja genocida nad Bošnjacima. Kontaminirani takvom (ćosićevskom) ideologijom pripadnici te ideologije podozdrivo i osuđujuće gledaju na one koji imaju drugačije mišljenje, što predstavlja žestok obračun s onima koji „iskaču" iz sistema jednoumlja. Oni se ujedno kažnjavaju i zbog toga što su „neugodni svjedoci", nečasnih radnji, kojih su i sami svjesni; normalni ljudi pozivaju se na zdrav razum, ali to „nije dobro za našu stvar", rekli bi ovi drugi, jer za njih *cilj opravdava svako sredstvo*, kojim će se doći do njihova cilja, a u ovom slučaju riješiti „pitanje Bošnjaka" svim sredstvima, pa i zločinom genocida. Zato njih Ćosić u svojoj knjizi naziva pejorativnim imenima, kao što su **sorošćad, kvazi-intelektualci, nesrbi** i sl. Isto tako razmišlja i Karadžić, Koljević, Buha i drugi, što veoma plastično navodi Ivo Komšić u svojim sjećanjima s pregovora o Bosni i Hercegovini u Ženevi. Tako on ističe dijalog između Predsjednika Izetbegovića i Karadžića, kada mu ovaj prvi kaže: „Što granatirate Sarajevo, pa time ubijate i Srbe, koji su ostali?" Karadžić je odgovorio: „Ti što su ostali, to nisu nikakvi Srbi, pobijte ih sve ako hoćete." Tako je vršena diskriminacija i u vlastitom narodu na one „prave" i one „neprave".

---

[284] Ivo Andrić: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Prosveta, Beograd, 1997, str. 30.

Diskriminacija nije podržana samo neposrednim koristima onih koji diskriminiraju, nego i kulturnim normama koje legitimiziraju diskriminaciju. Tako, u jednom svom intervjuu Mirko Kovač, eminentni srpski pisac, pozivajući se na Radomira Konstantinovića i njegovo djelo *Filozofija palanke* u kojem je govorio o srpskom nacizmu, ističe *da je izvor srpskog šovinizma u srži srpske kulture*. Analizirajući srpske pjesnike, koji pripadaju tom „narodnjačkom političkom mentalitetu“, Konstantinović je prije svih pokazao na čemu se temelji taj srpski imperijalizam, koji ima za cilj uništenje svega što nije srpsko,[286] dodaje M. Kovač. U poglavlju *Srpski nacizam* Konstantinović kaže da srpski nacizam nije „import“ iz njemačkog nacional-socijalizma, kome je služio i podržavao, već krajnji izraz duha palanke. Zlo do kojega je srpski nacizam neizbježno dolazio na makrokosmičkoj ravni jeste zlo ovog sukoba s historijom, zlo od pokušaja historijske regresije, linijom nasilnog povratka u vanvremenost.[287] Ovim Konstantinović fokusira zatvorenost i isključivost srpskog palanačkog duha, koji ne prihvata drugo i drugačije, i koji se zbog „turskog kompleksa“ permanentno vraća na „stare račune“, koje pokušava namiriti, ako ne na Turcima onda njihovim kulturno-civilizacijskim srodnicima – Bošnjacima. Ironično zvuči da su Srbi kroz historiju izgubili mnoge bitke i sve ih prežalili, ali kosovsku nikada. Nekim čudom, ona je postala mit „nebeskog naroda“i nasušnom duhovnom inspiracijom.

---

[285] Rasim Muratović: *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 38.

Ideologija i sukob

Svijest strana da su samo predstavnici *nadindividualnih zahtijeva* zvanične ideologije, kao i da su borci koji se ne bore za sebe, nego za *opće dobro* grupe, sukobu može značajno dozirati radikalizam i nemilosrdnost, što je analogno uobičajenom ponašanju nekih veoma sebičnih i idealistički usmjerenih, a time i veoma opasnih osoba. Suprotnost između jedinstva i antagonizma najvidljivija je tamo gdje obje strane idu za istim ciljem. Tu bi svako odustajanje ili bilo kakav mir prije odlučne borbe značio izdaju objektivnosti zbog koje je lični element uklonjen iz borbe. I Marx u svojoj teoriji društvenih konflikata na poseban pijedastal izdiže ono nadindividualno, što je najbitnija i ključna fokusna tačka ideologije, jer kako on kaže: „Ideje postaju materijalna snaga kada ih prihvate široke mase“. U tom smislu lična ogorčenost, kako općih tako i posebnih borbi, značajno se smanjuje, i ona je kao takva samo dodatni elemenat žestine.

---

[286] Safet Halilović: *Restitucija bosanske državnosti*, Zenica, 1993, str. 42–43.

[287] Radomir Konstantinović: *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1991, str. 368.

Međutim, taj lični element može odnijeti prevagu u odnosu na ideologiju, ukoliko se ideologija odbaci, ali u tom slučaju, te osobe susreću se s posljedicama otpadništva. Ideologija Stevana Moljevića, zatim Memorandum SANU-a, sublimirane u projekt Velike Srbije Dobrice Ćosića, Slobodana Miloševića i drugih, bila je sveto i ubojito slovo i nadindividualni projekt, koji je ideologizirao dobar dio srpskog naroda i instrumentalizirao ga za svoje ciljeve. To i danas s još većom strašću čini D. Ćosić. Zbog takvih zločinačka ideologija, nasilje, zločini i razaranja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nisu se smanjila, nego su postali žešći, baš upravo usljed uvjerenja pojedinca da se ne bori samo za sebe, nego za veći nadindividualni cilj, tj. za Srpstvo, za cijeli jedan narod. U tom uvjerenju vodeća nit jeste svijest o borbi za nadindividualna „prava“ i historijske ciljeve, što su podigli na nivo himne: *Bože pravde* te ukupan sistem vrijednosti Srpstva, kao kulturno-civilizacijskog kruga, što je bitno pojačavalo beskompromisnost i bezobzirnost. U tom smislu L. Coser jasno ističe: „Pojedinci koji započinju nadindividualni sukob djelovaće kao predstavnici grupe ili ideje i oni su prožeti osjećanjem uvaženosti i sopstvene pravednosti, zbog toga što ne djeluju iz sebičnih razloga”,[288] već kako oni misle, oni se žrtvuju za opće dobro, dobro svoga naroda.

U institucionalnom poretku u kojem se visoko cijene lični interesi i „uspjeh“, lični interes nije lišen nadličnog i moralnog značaja. Među mnogim ulogama koje igra pojedinac nalaze se i „reprezentativne uloge“, odnosno one u kojima on istupa u ime kolektiviteta kojem pripada, kaže T. Parsons. Pojedinac se s grupom identificira tako što ona postaje dio njega, upija je, a time obogaćuje i poboljšava samog sebe. Prema tome, njegova snaga postaje veća, a borba se prožima osjećanjem moći koja proizlazi iz moći kolektiviteta. Ne samo da grupa postaje dio njega, on postaje dio grupe time što se odriče ličnih zahtijeva u korist njena cilja, tako da svaki pojedinac smatra da je u nju uložio, na nju prenio dio ili cijelu svoju ličnost, tako da ona postaje produžetak njegove ličnosti; grupa od pojedinačnih JA postaje zajedničko MI, na taj način stvarajući zajednički kulturni i politički identitet i živu silu spremnu i na oružane sukobe.

---

[288] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2007, str. 148.

Pojedinac će biti beskompromisniji u reprezentativnoj ulozi zbog toga što sebe doživljava kao nosioca grupne misije. Međutim, u našem bosanskom „slučaju“, sukob se ne može potpuno „depersonalizirati“ i pored nadindividualne oštrice, jer se već i na Međunarodnom sudu pravde i na domaćim sudovima procesuiraju mnogi zločinci koji su na svoju ruku pridodali mnogo ličnog bijesa i okrutnosti iz nekih svojih frustracija i malignog mentalnog sklopa, te počinili strašne zločine za koje moraju odgovarati. U prvom redu, to se odnosi na glavne haške optuženike Radovana Karadžića i Ratka Mladića, kao i njihove podređene, koji se svakim danom sve više otkrivaju, čak i u najudaljenijim zemljama svijeta.

Pretjerana revnost, pored nadindividualnih zahtijeva i ličnih frustracija, često je izražaj pretjerane ambicioznosti i karijerizma osoba koje nisu mogle postići željene ciljeve redovnim putem i u mirnodopskim vremenima, već svoje ciljeve postižu u tim kriznim, teškim vremenima, vremenima erozije morala, beščašća, anomije i anarhije. Takvih nečasnih osoba najveći je broj u desničarskim i fašističkim organizacijama, ponajviše u Drugom svjetskom ratu, kao i u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995.

Sukob zbog neodgovarajuće granice

Konflikti na višem međudržavnom nivou počinju verbalno, s različitim tumačenjima historije, geografije, međudržavnih odnosa, ideologije, te suprotstavljenih interesa, čime dolazi do zaoštravanja i konkretnih pretenzija na pograničnu teritoriju. Malo je država u svijetu koje nemaju problema s pretenzijama susjednih zemalja na određene pogranične oblasti. To je zbog toga što su se kroz historiju, srazmjerno snazi društvene grupe, mijenjale i njene granice, a historijsko pamćenje uvijek se voli fokusirati na onaj najjači „zlatni period", koji podrazumijeva ekspanziju grupe u političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu, tako da se uglavnom na osnovu toga prave ideološki planovi i programi širenja životnog prostora, koji se postavljaju kao vitalni nacionalni cilj, koji vrlo brzo kontaminira široke mase. Pored spomenutog, ideološki programi prave se i na osnovu nekoga fiktivnog historijskog prava, na osnovu demografske strukture, te na osnovu snage s kojom raspolaže ekspanzionistička sila. ProgramVelike Srbije najočitiji je primjer ekspanzionističke politike i hiperambicioznih planova, koje su sublimirali od *Načertanija*, programa Velike Srbije Stevana Moljevića i Draže Mihajlovića, memoranduma SANU-a do programa RAM sa zapadnim granicama: Virovitica, Karlovac, Karlobag. Za svoje planove vrlo lahko montirali su neke historijske kvazi-argumente i tobože prava, a stvarni i najjači argument bila je snaga i oružje JNA. Te kvazi-argumente spominje i S. Huntington, koji kaže: „U prethodnoj Jugoslaviji Hrvati su na sebe gledali kao na otmene čuvare granice Zapada od nasrtaja pravoslavlja i islama. Svoje neprijatelje Srbi nisu odredili samo kao bosanske Hrvate i Muslimane, nego kao 'Vatikan' i 'islamske fundamentaliste' i 'zloglasneTurke', koji vekovima prete hrišćanstvu".[289] I jedni i drugi igrali su na kartu „ugroženosti" od fiktivne „muslimanske republike" (džamahirije) u Bosni i Hercegovini, što im je davalo veliki kredibilitet na hrišćanskom Zapadu, dok su se istovremeno bošnjačke žrtve ignorirale. Prve i najveće bošnjačke žrtve bile su na rijeci Drini, međunarodno priznatoj granici, na kojoj su i u Drugom svjetskom ratu izvršeni strašni zločini. Još žešći zločini izvršeni su u ovom posljednjem, agresorskom ratu, kao što je to učinjeno u Bijeljini, Brčkom, Zvorniku, Višegradu, Foči, Bratuncu, Srebrenici i drugim mjestima u širokom pojasu od pedesetak kilometara, koje su Srbi etnički očistili i stvorili etnički čistu teritoriju. Međutim, granični pojas samo je dio plana podjele Bosne i Hercegovine po planu Cvetković–Maček, planu po kojem bi granica između Srbije i Hrvatske išla rijekom Bosnom i rijekom Neretvom. Međutim s otporom koji je pružila Armija BiH, te granice nisu se uspostavile, ali je zato uspostavljena labava granica između entiteta. Manji entitet, nastao na genocidu Bošnjaka, dobrano homogeniziran, s permanentnom separatističkom intencijom, nastoji te granice „podebljati“ i učvrstiti. U tom smislu, granice su uvijek izvor latentnog sukoba, bilo međudržavne, republičke ili entitetske. Bosna i Hercegovina od pamtivijeka je imala izlaz na Jadransko more dolinom rječice Sutorine, koja se nalazi između hrvatske Prevlake i crnogorskog Igala. Ali, kako piše Vladimir Dedijer, nakon Drugog svjetskog rata „granice između pojedinih republika rješavale su se, međutim, u direktnim sporazumima između sekretara pojedinih republičkih partijskih rukovodstava. Tako se po istorijskim granicama Bosna protezala sve do blizu Herceg-Novog, to jest iza Debelog Brijega niz Sutorinu prema moru. Vješti Blažo Jovanović, advokat po profesiji, u toku jednog razgovora ubedio je Đuru Pucara Starog, pa je Sutorina pripala Crnoj Gori, a nova granica, sada sa Hrvatskom, koja je dobila Dubrovačku rivijeru, postavljena je na Debelom Brijegu“.[290] Iz ovog se vidi kolika je bila kratkovidost visokih bosanskih dužnosnika, koji su naprosto poklonili tu za Bosnu dragocjenu teritoriju. Evo i danas ostala su mnoga neriješena pitanja oko granica sa Srbijom, a posebno s Hrvatskom.

---

[289] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica,1998, str. 300.

---

[290] Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Izdavačka radna organizacija RAD, Beograd, 1984, str. 172.

Sukob uspostavlja i održava balans moći

U svojoj teoriji sukoba, G. Simmel uvodi još jedan važan element koji zvuči kao paradoks, ali je duboko istinit. On smatra da se najdjelotvorniji način sprečavanja sukoba nalazi u procjenjivanju uporedne snage, što je često moguće jedino sukobom. Potvrđivanje snage predstavlja najdjelotvorniji način iznošenja svojih zahtijeva. Moć je teže procijeniti nego bogatstvo, kaže on. Tako su se Amerika i Sovjetski savez (Rusija) godinama takmičile u kompariranju svojih snaga, te tako održavale balans moći.

U „bosanskom slučaju" procjenjivanje i odmjeranje uporedne snage bitno se razlikuje u početku agresije na goloruki i nedovoljno organizirani bošnjački narod, u odnosu na prva suprotstavljanja, a pogotovu u drugoj polovini rata, kada Armija BiH na mnogim mjestima preuzima inicijativu i pokreće oslobodilačke akcije. Tada se već moglo govoriti o uporednim snagama, koje su iz mnogobrojnih sukoba izišle jače i spremnije da se bore s mnogo moćnijim agresorima. U tom smislu, i sami agresori imali su veći respekt, ali i zahtjeve da se sukob okonča, što je i učinjeno prvo s Vašingtonskim sporazumom, pa onda i Dejtonskim mirom. Suprotstavljene strane testirale su svoju moć i svoje mogućnosti, a balans moći u posljednjoj godini rata prilično je izbalansiran, te je tako svima bilo jasno da se ne može iskorijeniti jedan narod, makar on bio i goloruk, kao što je to na početku rata bio bošnjački.

Sukob stvara asocijacije i koalicije

Zvuči paradoksalno, ali je duboko istinito da sukob ne samo da može pojačati koncentraciju postojeće jedinice, već on može spojiti pojedince i grupe koji inače nemaju ništa zajedničko. „Dubina uzajamnog neprijateljstva među stranama predstavlja neposredan uzrok njihovog povezivanja“,[291] tvrdi L. Coser. Sukob, stvarajući nove odnose i društvene norme, vodi ka stvaranju asocijacija i koalicija između prethodno nepovezanih strana. To je bilo jako simptomatično u „bosanskom slučaju. Mnoge pojedince i grupe rat je povezao, kako unutar zemlje tako i na globalnom planu. U jednu ruku rat u Bosni i Hercegovini shvaćen je kao paradigma sukoba koji se može svugdje dogoditi, dok je u drugu ruku, on shvaćen u kulturno-civilizacijskom smislu ugroženosti pripadnika: pravoslavlja, katoličanstva, islama, pa su se zato, kako pojedinci, grupe pa i čitave države, svrstavale na ovu ili onu stranu.

Tako su u zločinu genocida učestvovale vojne jedinice iz Srbije, Crne Gore, Srpske krajine, te dobrovoljci i jedinice iz Rusije, Ukrajine, Grčke, Kanade, Australije i dr. Isto tako, uz bosanske Hrvate stala je Hrvatska vojska, te mnogi dobrovoljci pa i jedinice iz zapadnih zemalja, dok su opet Bošnjacima, koji su bili najveća žrtva i napadani sa svih strana, moralnu, diplomatsku, materijalnu pomoć i pomoć u određenom broju ljudstva pružile arapske zemlje. Za razliku od agresora, Bošnjaci su vodili odbrambeno-oslobodilački rat, koji je, s obzirom na količinu neprijatelja, zahtijevao kolektivistički maksimum, ali i pomoć „sa strane“, od grupa s kojima, osim kulturno-civilizacijske pripadnosti, nemaju ništa zajedničkog. Dakle, kulturno-civilizacijska pripadnost, u ovom slučaju, kao i u mnogim drugim, prevagnula je, o čemu je u svom djelu S. Hantington pošire elaborirao.

U tim teškim vremenima, u smislu samoodržanja, kako navodi F. Sumner (Samner), javlja se i „*antagonistička saradnja*“, koja se npr. javlja kod suparničkih poduzetnika, koji rezoniraju da kao poduzetnici imaju neke zajedničke interese, različite od interesa drugih grupa, te se povezuju kako bi ih odbranili, dok se i dalje takmiče u drugim aspektima.

Takve saradnje u agresorskom ratu u Bosni i Hercegovini bilo je zaista veoma mnogo. Kao prva i najača antagonistička saradnja očitovala se kroz dogovore: Tuđman–Milošević, Boban–Karadžić i mnogi drugi. Antagonistička saradnja mahom se očitovala kroz zajednički interes za trgovinu, razmjenu dobara, razmjenu informacija, naoružanja, opreme, pa i topničkih „usluga“ i dr., što su bili nužni uvjeti opstanka. S druge strane, to pokazuje da su ipak, pored neprijateljstva, moguće interakcijske, interesne i integrativne spone. Poznata je bila, npr. „trgovačka zona“ kod sela Gluha Bukovica, na liniji razdvajanja Vojske Republike Srpske i Armije BiH, u podnožju Vlašića; također je poznato da su i u opkoljeno Sarajevo ulazili i izlazili kamioni s raznom robom i potrepštinama, kao i to da se od Srba kupovalo naoružanje i municija, kao i usluge srpske artiljerije za račun Armije BiH protiv snaga HVO-a, npr. oko Mostara, ili usluge srpske artiljerije za račun HVO-a, a protiv snaga Armije BiH oko Fojnice. Pored sve tragike i apsurdnosti sukoba i zločina, bilo je tu i grotesknih scena, kao npr. kada srpski topnici ispale više granata nego što je dogovoreno (tj. plaćeno), onda sarkastično jave radio vezom: „kuća časti”, kako Bošnjacima oko Mostara, tako i Hrvatima oko Fojnice.

---

[291] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2007, str. 183.

Simmelovo isticanje funkcije sukoba u stvaranju asocijacija ukazuje na povezujući aspekt sukoba koji je često bio zanemaren. Sukob s jednima stvara asocijacije s drugima. Brojne asocijacije izrasle su iz raznih sukoba američkog društva, zato M. Weber kaže da američku strukturu ne obrazuje bezoblična gomila pojedinaca, nego živa kompleksnost veoma isključivih, ali dobrovoljnih asocijacija. Sukob omogućava povezivanje istomišljenika u manje-više trajne grupe koje stvaraju sopstvene norme, ideologiju, te kulturni identitet, koji je na najširem nivou civilizacijski identitet, za koji S. Huntington kaže da oblikuje modele kohezije, dezintegracije i sukobe u posthladnoratovskom svijetu,[292] jer je društveno grupisanje najefektnije kroz sukobe, što on potkrepljuje riječima Michaela (Majkla) Dibdina da bez pravih neprijatelja nema ni pravih prijatelja. Labaviji oblik asocijacije, ali veoma važan, jesu *grupe za pritisak*, koje se stvaraju u borbi protiv posebnih neprijatelja ili za odbranu posebnih interesa od interesa drugih grupa.

---

[292] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica,1998, str. 20.

Isto tako, Simmel ukazuje kako se stvaraju odbrambeni savezi koji sadrže samo minimum povezujućih elemenata potrebnih za borbu, zbog toga što često dijelovi takvih koalicija imaju samo jedan zajednički interes; sopstveni „opstanak“ kao nezavisne jedinice. Cilj opstanka primorava ih da stupe u brak iz koristi (marriage de raison), kao što su imale SAD i SSSR protiv Njemačke u Drugom svjetskom ratu, mada su imale različite, čak i neprijateljske interese i vrijednosti. Uspon fašizma u Evropi početkom tridesetih godina vodio je ka stvaranju Narodnog fronta, defanzivne koalicije različitih ljevičarskih partija. Isti takav „brak iz interesa“ sklopljen je Vašingtonskim ugovorom, kada su do jučer suprotstavljene strane, bošnjačka i hrvatska komponenta, odlučile „sklopiti brak iz interesa“, tj.bošnjačko-hrvatsku federaciju, što je bitno utjecalo na krajni ishod rata.

To pokazuje da nema ni vječitih neprijatelja, a ni vječitih prijatelja, kao i to da nema konačnog obračuna i istrebljenja jednog naroda. Iako je ova koalicija bila labava, ipak se pokazalo da se mogu razviti zajedničke vrijednosti i norme tokom zajedničke borbe. Naravno, koalicija uključuje postojanje kompromisa kod usaglašavanja interesa i vrijednosti među partnerima i to je trajan zadatak, što nam govori i sama riječ *coalescere*, što znači „sresti se zajedno“, jer bez obzira na sve što nam se desilo, moramo živjeti zajedno.

Zaključna razmatranja

Konflikt, sukob, sučeljenje, sudar samo su neka od imena koja označavaju neke kompleksne psiho-socijalne, kulturne, fizičke i oružane suprotstavljenosti, s više ili manje ostrašćenosti, koje nastaju u društvu. Sociolozi taj fenomen stavljaju u kontekst društvenih odnosa, društvenih procesa i društvene svijesti, zbog različitih interesa, društvenih uloga, kulturnih inkopatibilnosti i starih, neriješenih antagonizama, dok psiholozi sukobe objašnjavaju s kooperativnim i kompetitivnim ponašanjem, kako u grupi, tako i u međugrupnoj interakciji, kao interpsihičke konflikte, interpersonalne, kao i intergrupne s fokusom na intelektualne i emocionalne inkopatibilne akcije.

Shodno tome, namjera ovog diskursa jeste istaknuti i analizirati sukob, kao društveni fenomen od njegovih svakodnevnih pojavnih oblika, koji se tretiraju u okvirima normalnosti i tolerancije, oblicima sukoba koji su čak poželjni i nužni za društvenu dinamiku, što možemo nazvati benignim, pa čak i konstruktivnim, do onih malignih, kao što je rat u Bosni i Hercegovini, koji je započeo agresijom, koju možemo nazvati destruktivnom, sa zločinačkim i rušilačkim nagonima. Analiziranjem konflikata ovaj diskurs pokazao je da do konflikata dolazi u situacijama neusklađenosti, suprotnosti u shvatanjima, ocjenama, stavovima, interesima, starim antagonizmima, emocionalnoj i kulturnoj disharmoniji i animoznosti. U tom smislu, navedeni stavovi o uzrocima konflikata, koji se mogu uzeti kao konstitutivni elementi tog fenomena, impliciraju sljedeće indikatore, koje navode autori Exline i Ziller (1959): a) postojanje borbe među članovima za utjecaj na donošenje odluke; b) često odbijanja prihvatanja prijedloga koje neko drugi daje; c) nepriznavanje tuđih zasluga za rješenje problema; d) napregnute i neprijatne atmosfere u kojoj se javljaju agresivnost i neprijateljstvo; e) više kritiziranja iznijetih mišljenja cjelokupne grupne aktivnosti nego dobronamjernog iznošenja prijedloga, mišljenja.

Naravno, u bh. slučaju mogu se naći svi spomenuti indikatori, pa i više, kao što su atavizmi i stari računi i antagonizmi, za koje je trebao bilo kakav jači povod da se revitaliziraju i većom žestinom doziraju sukob. Potenciranje na ugroženosti Srba i pitanje disolucije Jugoslavije bili su samo povod da se probude i realiziraju velikosrpske i velikohrvatske ideologije. Tako je od sukoba mišljenja, stavova, interesa, kulturne distinktivnosti, historijskih atavizama i naslijeđenih antagonizama, kao i drugog suprotstavljenog različja, došlo do agresije i krvavih oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini.

III. 5. Apsurd zločina genocida u kontinuitetu

Gornje Podrinje 1941–1945 i 1992–1995

Kako zbog svog geostrateškog položaja, geopolitičkog značaja i multikulturalnog spleta, apsurd sukoba i zločina na prostoru Bosne i Hercegovine proteže se od najstarijih vremena, što smo već u prethodnom tekstu na više mjesta naglasili. U svojoj historiografiji neki historičari istakli su podatke o nekih deset genocida nad Bošnjacima, tako da se može reći da su oni činjeni u kontinuitetu, što znači da postoji jedinstven plan o konačnom rješenju „muslimanskog pitanja“, u smislu potpunog istrebljenja. U tom kontinuitetu posljednja dva genocida: tokom Drugog svjetskog rata 1941–1945, i posljednjeg agresorskog rata 1992–1995, bila su najžešća i najpogubnija za bošnjački narod. Najveće stradanje bošnjačkog naroda u obama genocidima desilo se duž istočne granice Bosne i Hercegovine, prostora koji graniči sa Srbijom i Crnom Gorom, a opet na tom arealu ponajviše je stradao bošnjački narod na području gornjeg Podrinja, o čemu ćemo govoriti u ovom diskurs

Bosanski susjedi uvijek su „pružali ruke“ prema Bosni, nastojeći joj prikačiti srpski ili hrvatski predznak, međutim Bosna je uvijek ostala bosanska[293] u svom djelu ističe čuvena medijevalistica Nada Klaić. Doista, kroz cijelu bh. prošlost, kako Srbi, tako i Hrvati, smatrali su Bosnu kolonijalnim prostorom, koji još uvijek nisu uspjeli do kraja kolonizirati, jer im je uvijek smetao neki remetilački faktor; počevši od bosanskih banova, kraljeva, bosanskih bogumila do bosanskih muslimana.

Svoje vjekovne težnje naši susjedi pokazali su u svojim velikodržavnim: *velikosrpskim i velikhrvatskim planovima* i njihovim implementiranjem iz 1939, kada su u čuvenom zločinačkom sporazumu Cvetković–Maček izvršili podjelu Bosne, za čime još uvijek čeznu i njenu reinkarnaciju još uvijek sanjaju.

U tim permanentnom hegemonističkom naboju prvi na udaru bili su pogranični dijelovi, posebno oni istočni s *granicom na Drini*, koja je stoljećima razdvajala carstva i bila razdjelnica između zapadnog i istočnog svijeta. I baš na tim kulturno-civilizacijskim i političkim šavovima stoljećima su se činili masovni zločini, a najteži su počinjeni u novijoj historiji: u XX st. u Drugom svjetskom ratu 1941–1945 i s posljednjom agresijom 1992–1995. U ovom kratkom vremenskom razdoblju dogodili su se nezapamćeni zločini nad bošnjačkim narodom, projektirani od iste ideologije, s istom mržnjom i ostrašćenošću i planom uništenja bošnjačkog naroda.

Za idejnu osnovu genocida nad Bošnjacima, kao pisani, zvanični vladin dokument, prvi je napisao 1844. srpski političar Ilija Garašanin, pod nazivom *Načertanije*. Zatim su tu ideju kasnije razradili i dopunili Stevan Moljević u svom programu *Homogena Srbija*, te srpski socijalistički intelektualci Srpske akademije nauka i umjetnosti, pod nazivom Memorandum SANU-a, perfidno „umotan“, ali koji je uz prethodna dva nastavio kontinuitet zločinačkih projekata i poslužio kao idejna osnova u posljednjem agresorskom ratu.

Mnoštvo je dokumenata o četničkim zločinima u Drugom svjetskom ratu, koje ne možemo ovom prilikom sve analizirati, ali ćemo se osvrnuti na neke fragmente iz dokumenata, kao što su svjedočenja pojedinaca koji su se našli u tom vrtlogu, izvještaja službenih lica NDH, vojnih i policijskih ispostava, kotarskih predstojnika, ministarstva domobranstva te mjesnih imama i šerijatskih službenika, u kojima svi govore o velikim četničkim zločinima, o zvjerstvima kojima nijedan apsurd nije dorastao. Tako, nenadmašne grozote saznajemo iz svjedočenja šerijatskog suca Aziza Sarvana, koji je to opisao u izjavi pod naslovom „Moj život pod četnicima, maj-juni 1942“. Po istom scenariju, kao što je bilo u posljednjoj agresiji, i tada su se već aprila 1941. godine Srbi homogenizirali, te terorizirali, pljačkali i ubijali muslimanski narod, sa širokom lepezom najmorbidnijih postupaka. Po istom scenariju, kao u posljednjoj agresiji, prvo su išle sitne provokacije, da bi se intenzitet stalno povećavao, da bi nakon toga sela oko Goražda, za tili čas bila u plamenu, a „po povlačenju četnika vidjelo se po Kopačkom polju okolo stanice i pored Drine da ljudi leže po polju kao snoplje žita“.[294]

---

[293] Nada Klaić: *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1995, str. 5.

Dalje, on bilježi: „a na goraždanskom mostu zaklali su oko 6.000 ljudi iz raznih mjesta. Ono što nisu pobili držali su zatvorene u školi; premlaćivali ih, tražili novac, zlato, silovali žene i razne zulume činili. Tako su u jednoj prilici na Lim natjerali oko 50 duša i sve se potopilo, a onaj ko je uspio preplivati, tog je pogodilo puščano tane, a oni koji nisu smjeli ući u vodu, silom su ih ugonili bajonetama i udarali kamenjem“.[295]

„Naši četnici“, kako navodi Sarvan, nisu nigdje išli u borbu poslije napada na Goražde, nego su stalno po našim selima *krstarili, hajkali ubijali, terorisali i činili svakojaka zla.* Nažalost, tzv. „naši četnici“ imali su pomagače u nekim muslimanima, koji su s njima zajedno pljačkali i opljačkane stvari po njihovoj propusnici pronosili za Višegrad ili Rudo, prodavali, a važnije stvari sklanjali i donosili četnicima, te otkrivali gdje se nalaze Hrvati, zlato, živina i dr., što je pravi primjer antagonističke saradnje. Toga je doista bilo i u ovom ratu u liku raznih Zametica, Kusturica i morbidnih konvertita s krajnje izraženim moralnim sljepilom. Jedan od takvih, koji se danas posebno ističe, pored Emira Kusturice, jeste Emil Vlajki, potpredsjednik Republike Srpske, koji se do rata predstavljao kao Jevrej, u ratu bio slugan Slobodanu Miloševiću, a sada kao deklarirani Hrvat, obavljajći tu visoku dužnost i permanentno radeći na dezintegraciji Bosne i Hercegovine.

---

[294] Smail Čekić: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1996, str. 139.

[295] Ibid., str. 141.

Područje gornjeg Podrinja u Drugom svjetskom ratu bilo je pod talijanskom okupacionom zonom, a Talijani su se prema četnicima blagonaklono ponašali isto kao Holandski bataljon UNPROFOR-a u Srebrenici prema Mladićevoj vojsci. Sve su im dopuštali u permanentnom tlačenju muslimana, čak su im davali i svoje uniforme kako bi s istim pretresali muslimanske kuće i skrnavili imanja.

Tako se često dešavalo da na zločinačku varku, a na zahtjev četničkih komadanata talijanski komadant dozvoli i zagarantira povratak muslimana u svoja sela, a kada dođu tamo, četnici naprave pokolj. Tako je bilo u selu Župa, u kojem su, kako navodi preživjeli svjedok, četnici pobili oko 4.000, a u samom Višegradskom kotaru pobijeno je blizu 8.000. S tim varkama namame dugo su manipulirali i pobili mnogo ljudi.

Četnici i Talijani primjenjivali su mnoge metode zajedno. Jedna od tih jeste isprovocirana premetačina dijela naselja. Tako bi talijanski vojnik ispalio metak kod muslimanske kuće, onda bi dali uzbunu i optužbu da je „neko“ od muslimana ispalio metak, te da treba izvršiti premetačinu, a time bi nastala pljačka.

Tako su četnici i Talijani postali saveznici i partneri u realizaciji projekta *Homogene Srbije* po instrukcijama Draže Mihajlovića, te njegovih direktno podređenih: đeneralštabnog majora Đorđa Lašića i kapetana Pavla Đurišića.

Prisjetimo se samo nekih od tih ciljeva:

1) stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbija –Crna Gora – Bosna i Hercegovina – Srijem – Banat – Bačka;
2) čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata;
3) čišćenje Sandžaka i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa;

4) očistiti Pešter od muslimanskog i arnautskog življa.[296]

Implementaciju ovih planova potvrđuju mnoga svjedočenja, izvještaji i drugi fakti. Tako se u Izvještaju kotarske ispostave Goražde posebno ističe „da su 30. Studenog (novembar) 1941. vlasti NDH i talijanska vojska napustile Goražde, a 1. Prosinca (decembar) četnici ušli u Goražde."

U Goraždu su ih sačekali mnogi građani, neki iz straha, a neki iz zadovoljstva sa srpskom zastavom i poklicima „Živjela Velika Srbija", „Živjeli četnici", „Hvala vam braćo što ste nas oslobodili od Hrvatske i turskog zuluma". Tada je major Dangić održao govor u kojem je istakao sljedeće: „Nema više Hrvata, nema više Turaka, sad je velika Srbija".

Tu večer počelo je krvavo klanje. Četnici su se podijelili u razne formacije, te se razišli na razne strane i počeli su u masama dovoditi nesretne hapšenike, čija je sudbina bila da na najgrozniji način završe svoje živote na krvavom mostu. *Na most su dovodili cijele grupe ljudi od 50 do 300, pa i više.* Tada bi na jednu stranu donijeli harmoniku i svirali, a na drugu bi stranu postavili samovoz te bi upalili motor i dodali gas tako da bi rad motora i svirka harmonike eliminirala vrisak nesretnih žrtava koje bi u to vrijeme klali i na najgori način patili. Pet časnih sestara četnici su doveli s Pala, koje su također zaklali na mostu. U drugoj polovini 2011, spomenute časne sestre proglašene su blaženim.

Na tri mosta u Goraždu poklano je oko 7.000 ljudi, a u relaciji od Foče do Ustiprače Drina je progutala oko 20.000 ljudi.

Za razliku od spomenutih zlodjela, u Izvještaju Kotarske ispostave Goražde također su zabilježena i neka dobra djela čestitih i poštenih građana pravoslavne vjere, kao što su: Stevo Haleta, koji se inače pokazao zaštitnikom muslimanskog življa. U tome su se isticali porodica Šekara, a posebno Marko Šekara, bivši oružnički narednik, koji je svojoj braći i rođacima davao upute kako i na koji način da spasu pojedine građane, te Milan Bosnić iz obližnjeg sela Goražda, potom Dušan Raca, bivši blagajnik ekspoziture radničkog osiguranja, i njegov pastorak Rajko Srndović, zatim porodica Vase Droce, Vida Perendije, porodica Vitorović, te većina Tanaskovića.

---

[296] Smail Čekić: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1996, str. 62.

Isto kao što su mostovi u Goraždu i Višegradu poslužili kao mjesta masovnih zločina, tako je i most u Foči bio poprište velikog stradanja Muslimana.

Prema svjedočenju ing. Ragiba Kolakovića, upravitelja Šumarije u Foči, najveći pokolj muslimana na fočanskom mostu desio se 19. augusta 1942, kada je bio opći napad na grad i kada su ga četnici osvojili. Četničke strojnice napravile su strašan pokolj naroda koji je bježeći hrlio na most, koji se potpuno zakrčio od ljudskih i životinjskih leševa, kada je nastala panika i kada je u vodu palo mnogo leševa. Čim su zauzeli Foču, četnici su pohvatali i poubijali sve muškarce muslimane, kao i veliki broj žena i djece, a sve djevojke i mlade žene silovali.

O zločinima u Foči Titu je pisao Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1. septembra 1942. u kojem piše kako su „četnici napravili strahovit pokolj muslimanskog svijeta, tako da su svi muslimani, koji nisu uspjeli da izbjegnu, zaklani. Muslimanski živalj sada u nama gleda spasioce.“

U isto vrijeme, samo dan ranije 18. augusta četnici su ušli u Srebrenicu na čelu s majorom Jezdimirom Dangićem, koji je inače rođen u Bratuncu. U Kotaru srebreničkom ubijeno je oko 1.000 ljudi, opljačkano je sve redom, poklana je i uništena sva stoka, kao i ostala pokretna imovina:

„Prilikom pljačke zvjerski su postupali sa ljudima i ženama, tukli ih žilom, kundacima, boli nožem po raznim dijelovima tijela, te vršili raznu torturu na ljudima i ženama koje su svlačili do gola. Neke su ljude ubijali iz puške, neke kundacima, a najviše su klali kao janjad“.[297]

Pored svih spomenutih zločina, iz jednog Izvještaja policijske uprave Velike župe Vrhbosna od 15. marta 1943. saznajemo da je bilo i nasilnog prevođenja fočanskih Bošnjaka u pravoslavlje.

---

[297] Smail Čekić: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1996, str. 85.

O tome svjedoči Halid Brković, koji je izbjegao iz sela Papratno, kotar Foča, i došao sa svojom porodicom u Goražde. Isti je izjavio da su u selu Podpeće kod Foče, dana 11. ožujka (marta) doveli pravoslavnog popa i pod prijetnjom ubistva pokrstili 84 muslimana na pravoslavnu vjeru, a po završenom obredu silom su primorali muslimanske djevojke da se presvuku u odoru pravoslavnih djevojaka, „te je zatim nastalo veselje uz pjesmu i igru, pijenjem rakije i pucanjem iz pušaka“, kako navode svjedoci.[298]

U zbirnom izvještaju komisije Sreskog narodnog odbora Goražde za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, marta 1946. jasno se ističe da su pored četnika mnogi zločini počinjeni od strane Nijemaca, Talijana, Vražijih divizija, kaznenih ekspedicija i drugih. Vrlo važan dio tog Izvještaja čine svjedočenja nekih pojedinaca nebošnjačke nacionalnosti, kao što je svjedočenje Novice Šekarića, koji je dao mnogo važnih podataka o zločinima u Foči, Goraždu i drugim mjestima gornjeg Podrinja. Tako on iznosi podatke da su „za vrijeme četničko-talijanske saradnje od konca 1941. do marta 1943. četnici i Italijani pobili 8.000 Muslimana, 350 Srba, zapalili 2.300 kuća, 3.400 nuzgrednih zgrada, poklali 2.500 goveda, 7.000ovaca, 2.000 konja i drugih stvari što su opljačkali.

Pored ovih podataka o stradanju Bošnjaka u gornjem Podrinju mnogo je važnih podataka u optužnicama pojedinih četničkih zlikovaca, kao što su Veljko Gavran, Uroš Samardžija, Dušan Samardžija, te najveći među njima zločinački dvojac: general Draža Mihajlović i zloglasni ideolog Dr. Stevan Moljević, koji su suđeni pred Vrhovnim sudom Federativne Narodne Republike Jugoslavije, u Beogradu od 10. juna do 15. jula 1946, gdje zločini u Gornjem Podrinju čine bitne tačke u njihovim optužnicama.

I tako historija kao da se ponavlja, i to u bošnjačkom slučaju u samo 50 godina počinjena su dva genocida. Protjerivanja, torture, pokolji, zločini i zločini genocida, kako sa zloglasnim četnicima Lešićem, Đurišićem, Dangićem, Rajkom Čelonjom u Drugom svjetskom ratu, isti zločini i još gori nastavljeni su s agresijom na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995, s Ratkom Mladićem, Dragoljubom Miloševićem, Krstićem, Bearom, te raznim arkanovcima, šešeljevcima i drugim zločincima koji su nastavili kontinuitet zločina.

---

[298] Smail Čekić: Ibid., str. 262.

III. 6. Srebrenica; Uvod u srebrenički genocid

Uvod u srebreničku golgotu, koja je završila genocidom, mogao se jasno predvidjeti iz iskustva iz Drugog svjetskog rata, s implementacijom velikodržavnog projekta *Homogena Srbija* srpskog ideologa Stevana Moljevića, od strane četnika Draže Mihailovića, te naprasno donesenih niza neustavnih odluka o formiranju srpskih autonomnih oblasti, nacionalističke ikonografije i niza misterioznih ubistava Bošnjaka, kao „vekovnih neprijatelja“. Početak „razotkrivanja“ neprijatelja temeljio se na starim antagonizmima, prije svega na „turskom kompleksu“, tako da se vrlo brzo našao „dobar“ razlog da se počne sa prvim ubistvima, koja su poslužila jačanju tenzija, što je priprema za „konačan obračun“, jer je političko i državno rukovodstvo SFRJ odlučilo da će područje 50 kilometara od rijeke Drine biti srpsko, „tj. *da treba uspostaviti etnički čiste srpske regije koje su planirane da postanu dio '*Velike Srbije*'.*“, ili kako kaže Dobrica Ćosić u svojoj knjizi „Bosanski rat“; „Ofanziva na Srebrenicu bila je neophodna“, jer „stvara se srpska država preko Drine... dvovekovni cilj za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda“[299]. Tako su oružane intervencije i prva ubistva bili u službi unutrašnje kohezije i „dovođenja u red“ svih onih koji su se kolebali i koji nisu dovoljno „razumjeli“ ideološke i nadindividualne ciljeve koji predstavljaju „čast“ za svakog pripadnika nacije.

Teza o ugroženosti Srba, od početka se podrazumijevala od koga su Srbi ugroženi, ko su ugrozitelji; jasno, to su Muslimani, ili „turci“, kako ih pežorativno zovu, s kojima već postoje „stari antagonizmi“ (ili „nerašćišćeni računi“, ili naprosto „turski kompleks“, što je jasno izrekao general Mladić po zauzimanju Srebrenice; “*Napokon je došao trenutak da se osvetimo turcima”*, identificirajući Bošnjake s nekadašnjim zavojevačima**.**

Prva ubistva desila su se 3. septembra 1991. u selu Kravica, općina Bratunac, gdje je grupa srpskih nacionalista iz zasjede rafalom pokosila četiri Bošnjaka, koji su vozilom prolazili kroz njihovo selo. Zasjeda u Kravici izazvala je određenu paniku, evocirajući sjećanja na grozne zločine koji su počinjeni nad Bošnjacima ovog kraja tokom Drugog svjetskog rata pod zapovjedništvom četničkog komandanta Jezdimira Dangića. U genocidnom planu nad Srebreničkim Bošnjacima, posebnu, operativnu ulogu imala je JNA. Ona već u januaru 1992. priprema zauzimanje Srebrenice. Obaviješteni o tome kao i o rastućoj krizi u bivšoj Jugoslaviji, predstavnici mirovne misije Evropske unije posjetili su Srebrenicu 3. januara 1992. i sastali se s lokalnim političkim čelnicima, te s predsjednikom Skupštine općine Srebrenica Ibiševićem, koji je izjavio bojazan od JNA ovim riječima:

„Ta Vojska, ako dođe na ovo područje, počet će sigurno rat. Srbi priželjkuju njen dolazak jer je to njihova vojska. Vidjevši šta je JNA uradila u Hrvatskoj, Bošnjaci s razlogom strahuju od nje i smatraju je neprijateljskom vojnom formacijom. JNA ima namjeru doći na teritoriju naše općine, ako to pokušaju, rat je neizbježan!“

---

[299] Dobrica Ćosić, Bosanski rat, Službeni list, Beograd, 2012. Str.34,114,138.

Ibiševićeva zabrinutost bila je opravdana. Do početka 1991, JNA se pretvorila u de facto srpsku vojsku s približno 90% svih visokih oficira iz reda srpskog i crnogorskog naroda. Do aprila 1992. artiljerijske cijevi JNA bile su postavljene na svim strateškim mjestima i visoravnima oko Srebrenice. Također, bilo je i drugih priprema za napade na lokalno bošnjačko stanovništvo ovog područja.

Propagandni rat

Prije izbijanja oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini, uslijedio je srpski propagandni rat o ugroženosti Srba i potrebi prekomponiranja države. Istaknuti članovi SDS-a redovno su se pojavljivali u medijima, šireći govore mržnje, ponižavajući nesrbe, te poticajući Srbe na zločine protiv drugih etničkih grupa. *Početkom aprila 1992 srpski ekstremisti eksplozivnim napravama uništili su TV-repetitor na planinskom vrhu Kvarac iznad* Srebrenice. Lokalno stanovništvo više nije moglo primati TV-signal iz Sarajeva, već samo srbijanske programe iz Beograda. Srbi su isto tako sabotirali gradski vodovod u selu Slapovići, ostavljajući Srebrenicu bez pristupa tekućoj vodi, što je znatno doprinijelo stvaranju atmosfere panike.

Namjerno uništavanje lokalnog TV-repetitora bilo je sastavni dio programa „regionalizacije, koji je predviđao stvaranje autonomnih regija u kojima su počeli preuzimati televizijske i radio-instalacije i da emitira ‘srpske’ programe kojima su pripadnici drugih nacionalnosti zastrašivani. Dok je muslimanskim čelnicima uskraćivala pristup radiju, čelnicima SDS-a davan je neograničen pristup.“

Propagandna kampanja imala je *„užasne posljedice po ljude svih nacionalnosti, stvorivši međusobni strah i mržnju i osobito huškajući bosanske Srbe protiv drugih naroda“* i stvarajući *„klimu u kojoj su ljudi* *bili spremni da tolerišu vršenje zločina i da sami čine zločine*." Tako je stvarana kontaminirana kolektivna svijest. Nakon izbijanja oružanog sukoba u Bosni, mediji pod kontrolom SDS-a otvoreno su poticali bosanske Srbe da ubijaju nesrpsko stanovništvo. Tako su već sredinom aprila 1992. Meho Hrvačić i Bahrudin Osmanović pali kao prve žrtve, ubijeni 15. aprila 1992. na putu Skelani-Srebrenica.

No, prije zvaničnog početka rata i ubistava, Srbi su 22. marta 1992. formirali tzv. „srpsku opštinu Skelani" bez ikakvih konsultacija s većinskim bošnjačkim stanovništvom općine Srebrenica, ili pak s područja ovog sela. Skelani je bilo jedno od najvećih bošnjačkih sela u istočnoj Bosni. „Dobrovoljci" iz Srbije prešli su rijeku Drinu i preuzeli kontrolu nad ovim selom u prvoj polovici aprila 1992. Zauzimanje Skelana poslužilo je pripremama operacija usmjerenih na „razoružavanje" civilnog bošnjačkog stanovništva i uspostavljanju srpskog uporišta u pretežno bošnjačkim općinama Bratunac i Srebrenica. Dana 17. aprila 1992. održan je sastanak u hotelu Fontana u Bratuncu između bošnjačkih i srpskih predstavnika općina Srebrenica i Bratunac. Upravo na ovom sastanku srpske vlasti izdale su javni ultimatum bošnjačkom stanovništvu Srebrenice i Bratunca, koji je izgovorio Miroslav Deronjić, riječima: „Vi Muslimani imate dvije mogućnosti: da mirno izađete ili da vas mi pobijemo, treće mogućnosti nema!" Uz to je još dodao da su Bratunac, Skelani, Milići, Rogatica i Višegrad već u srpskim rukama. Bošnjacima je naređeno da „predaju naoružanje i legalnu vlast bosanskim Srbima... ***ili će ih uništiti*** hiljade srpskih vojnika koji su se okupili s druge strane Drine, u Srbiji."

III. 7. Apsurd zločina nad civilima Srebrenice

Jedan od najvećih zločina, prije velikog masakra jula 1995, dogodio se 12. aprila 1993. nad civilima Srebrenice, gdje je na školskom igralištu od srpskih granata poginulo 70 i ranjeno preko 100 civila. Odmah nakon toga Vijeće sigurnosti 16. aprila 1993. reagiralo je tako što je donijelo rezoluciju kojom je proglašeno da „sve strane i drugi Srebrenicu i njenu okolinu trebaju smatrati 'zaštićenom zonom', koja se ne smije oružano napadati niti izlagati nekom drugom neprijateljskom činu. Vrlo brzo, 6 maja 1993, donešena je Rezolucija o sigurnosnim zonama Žepa, Goražde, Sarajevo, Tuzla, Bihać. Međutim, od samog početka vidjelo se da u Srebrenici ništa nije sigurno, što su izjavili i neki međunarodni predstavnici. S proglašenjem Srebrenice kao siguronosne zone, predstavnici UN-a trebali su demilitizirati cijelu zonu oko Srebrenice, međutim i na veliku žalost i nepravdu, oni su razoružali samo Armiju BiH, te značajno pomjerili linije odbrane prema gradu, dok su snage Vojske RS-a ostale netaknute. Enklava je bila pod okupacijom Drinskog korpusa VRS-a, koji je bio dobro opremljen tenkovima, oklopnim vozilima, artiljerijskim oružjem, minobacačima i svim drugim oruđem i oružjem kojim je raspolagala logistika bivše JNA.

Od samog početka srpske snage uopće nisu marile za značenje Međunarodnog javnog prava o „zaštićenoj zoni", tako da su prema izjavi potpukovnika Thomasa Karremansa, komandanta Holandskog bataljona, srpske snage sprečavale njegovo ljudstvo prilikom izlaska ponovnog povratka u enklavu, sprečavale unošenje opreme i municije, nužnih potrepština, poput hrane, lijekova i goriva, a kada bi i koji konvoj došao, Srbi su vršili premetačinu, oduzimali stvari, provocirali, i općenito se ponašali kao hajduci. Tako je početkom 1995. godine do enklave sve manje dolazilo konvoja sa zalihama, a i oni koji su uspjeli doći, bili su doslovno očerupani. Sve te okolnosti doprinijele su da se situacija rapidno pogoršavala. Već siromašni izvori opskrbe za civilno stanovništvo još su se više smanjili, pa su čak i rezerve u hrani, lijekovima, gorivu i municiji snaga UN-a spale su na najniži minimum, tako da su mirotvorne snage, da bi sačuvale minimalnu rezervu, morale enklavom patrolirati pješice. Koliko su i snage UN-a bile taoci, kao i civilno stanovništvo Srebrenice, pokazuje i podatak da se vojnicima Holandskog bataljona, koji su radi dopusta napustili to područje, nije bilo dopušteno da se vrate, tako da se njihov broj sa 600 smanjio na 400 ljudi. Pored navedenog, od srpske vojske stizali su i drugi zloslutni znaci u smislu grupisanja i zauzimanja UN-ovih punktova, što sve skupa nije bilo dovoljno predstavnicima međunarodne zajednice da se pripreme na odlučan odgovor srpskoj invaziji.

Pored vojnog angažiranja, na političkom planu, već u martu 1995, Radovan Karadžić, reagirajući na pritisak međunarodne zajednice da se okonča rat i na tekuće napore da se pregovorima postigne mirovni sporazum, nastojao je „dovršiti“ etničko čišćenje gornjeg Podrinja, pedesetkilometarski pojas oko Drine, te je izdao direktivu u vezi s dugoročnom strategijom snaga VRS-a u enklavi, poznatoj pod nazivom „Direktiva 7“, u kojoj konkretno stoji: „**izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe, čime sprečiti i pojedinačno komuniciranje između ovih enklava. Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici**“. Shodno toj direktivi, vrlo brzo je, humanitarna situacija za srebreničke civile i vojno osoblje u enklavi postala katastrofalna.

Zbog takvog stanja, koje je očito vodilo u kataklizmu, snage 28. divizije Armije BiH permanentno su tražile hitnu deblokadu koridora za humanitarnu pomoć. No, i pored katastrofalnog stanja, Srebrenica je ostavljena na milost i nemilost snagama VRS-a, koja je započela ofanzivu 6. jula 1995. Tako je odmah tokom idućih dana pet posmatračkih punktova UNPROFOR-a u južnom dijelu enklave palo jedan za drugim uslijed napredovanja snaga bosanskih Srba, a vojnike na punktovima zarobljavaju, dok se istovremeno odbrambene snage Armije BiH nalaze pod teškom vatrom i bivaju potisnute natrag prema gradu, tako da je već 10. jula 1995. situacija u samoj Srebrenici krajnje napeta, s narodom koji je već preplavio ulice grada, tako da je oko

20.000 do 30.000 civila krenulo u UN-ovu bazu u Potočarima. Avioni NATO-a, koji su pokušali bombardirati artiljerijske položaje VRS-a iznad grada, morali su navodno prekinuti tu operaciju zbog slabe vidljivosti, a ustvari pravi razlog bila je prijetnja srpske strane da će, ako NATO nastavi sa zračnim napadima, pobiti holandske vojnike, koji su se nalazili u faktičkom zarobljeništvu VRS-a, te da će granatirati bazu UN-a u Potočarima izvan grada, kao i okolna područja. Tako se invazija srpske vojske nastavlja, a na hiljade Srebreničana, suočeni s činjenicom da je Srebrenica pala pod kontrolu srpskih snaga, pobjeglo je u Potočare, kako bi potražili zaštitu u bazi UN-a. Do večeri 11. jula 1995. u Potočarima se okupilo od 20.000 do 25.000 bošnjačkih izbjeglica. Njih nekoliko hiljada nahrupilo je u samu bazu UN-a, dok su se drugi smjestili po obližnjim fabrčkim halama i poljima. Uvjeti u Potočarima bili su užasni. Bilo je vrlo malo hrane i vode, a julske vrućine bile su nesnosne. Jedan od oficira Holandskog bataljona situaciju je opisao na sljedeći način: „Bili su u stanju panike, bili su uplašeni i gurali su se prema vojnicima, mojim vojnicima, vojnicima UN-a, koji su ih pokušavali smiriti. Ljudi koji bi pali, bili su pregaženi. Situacija je bila haotična.“

Već od 12. jula srpske snage počele su genocidnim radnjama da izdvajaju muškarce od ostalih izbjeglica i drže ih na zasebnim mjestima, te odvoze kamionima u nepoznatom pravcu, dok žene, djecu i starce ukrcavaju u autobuse, sistematski izdvajajući vojno sposobne muškarce koji su se u gužvi pokušavali ukrcati. Ponekad bi zadržali i mlađe i starije muškarce. Ti su ljudi odvođeni u zgradu u Potočarima poznatu kao „bijela kuća“. Već uvečer 12. jula 1995. major Franken čuo je da muškarci ne stižu zajedno sa ženama i djecom na odredište u Kladnju, što znači da su odvođeni na određena mjesta radi egzekucije.

Kako je situacija u Potočarima u večeri 11. jula 1995. postajala sve kritičnija, vojno sposobni muškarci zajedno s pripadnicima 28. divizije Armije BiH odlučili su se pokušati probiti prema Tuzli, te se kolona, koja se okupila u blizini sela Jaglići i Šušnjari, s 10.000 do 15.000 ljudi počela kretati prema sjeveru. Od samog polaska pa do kraja te golgote kolona je tučena svim oruđima i oružjima. Tako su 12. jula 1995. srpske snage pokrenule žestok artiljerijski napad na kolonu koja je prelazila asfaltnu cestu na području između Konjević Polja i Nove Kasabe, na putu prema Tuzli. Samo otprilike jedna trećina muškaraca uspješno je prešla asfaltnu cestu i kolona je razbijena u dva dijela. Cijeli dan i noć ostatak kolone bio je izložen jakoj vatri i granatiranju. Ljudi sa začelja kolone koji su preživjeli te patnje opisali su tu akciju kao „lov na ljude“.

Muškarci, koji su u Potočarima odvojeni od žena, djece i staraca (čiji je broj iznosio otprilike 1.000), prebačeni su u Bratunac, gdje su kasnije dovedeni i ostali muškarci zarobljeni u koloni. Hiljade zarobljenih Bošnjaka, koji su u zarobljeništvo dospjeli nakon zauzimanja Srebrenice, pogubljeni su gotovo do posljednjeg čovjeka. Neke su ubijali vojnici koji su ih zarobili, pojedinačno ili u malim grupama, a neki su ubijeni na mjestima na kojima su bili privremeno zatvoreni. Međutim, većina njih pobijena je u pažljivo isplaniranim masovnim egzekucijama, u sabirnim logorima, školama, halama, stadionima i drugim objektima.

Masovne egzekucije odvijale su se prema tačno utvrđenom planu, tako što su muškarce prvo odvodili u prazne škole ili skladišta. Nakon što bi ih tamo držali nekoliko sati, ukrcali bi ih u autobuse ili kamione, odveli na neko drugo mjesto i tamo ih pogubili. Polja na kojima su vršene egzekucije obično su se nalazila na osami. Zarobljenici su bili nenaoružani, no u mnogim slučajevima preduzeti su koraci da se otpor svede na najmanju mjeru, tako što su zarobljenicima stavljali poveze na oči, ruke vezali na leđima ili skidali cipele. Kada bi stigli na mjesta egzekucije, ljude u malim grupama skidali su s kamiona, postrojavali ih i strijeljali. One koji su preživjeli prve rafale iz vatrenog oružja ubijali bi pojedinačnim hicem, no katkada ih se prethodno ostavljalo da neko vrijeme pate.

Bez sumnje, to je bio projekt „konačnog obračuna“, tj. koordinirani plan da se zarobe svi vojno sposobni bošnjački muškarci i da se pogube. Među zarobljenima našli su se maloljetni dječaci, pa i znatno mlađi od te dobi, kao i stariji i muškarci, koji su ostali u enklavi nakon zauzimanja Srebrenice. Ti muškarci i dječaci našli su se na udaru, bez obzira na to da li su odlučili da pobjegnu u Potočare ili da se pridruže koloni Bošnjaka.

Iako su Srbi duže vrijeme bili optuženi za masakr, priznanja od strane srpskih vlasti nije bilo sve do juna 2004. godine, kada su srpske vlasti priznale da su njihove sigurnosne snage izvršile pokolj. Komisija za Srebrenicu Republike Srpske u svom finalnom izvještaju priznala je da je ubistvo više od 7.800 bošnjačkih muškaraca i dječaka bilo planirano. Komisija je ustanovila da je više od 7.800 ljudi ubijeno nakon što su skupljene 34 liste imena žrtava. Obimno planiranje i koordinacija masovnih egzekucija bila je na visokom nivou, s jasnim planom i metodologijom, kojom su egzekucije bile izvršavane. Prvo eksplicitno priznanje tog plana saznajemo od Dražena Erdemovića, prvog ratnog zločinca, koji je priznao zločin, koji je potom pred Haškim tribunalom i osuđen. Bio pripadnik 10. diverzantskog odreda VRS-a (prištapske jedinice Glavnog štaba) i učestvovao je u masovnoj egzekuciji. Erdemović je svjedočio za optužbu u slučaju „Krstić“ i u svom iskazu spomenuo je sljedeće: *„Ljudima ispred nas je naređeno da se okrenu leđima prema nama. Nakon što su nam okrenuli leđa, mi smo u njih pucali. Izdana nam je naredba da pucamo.*“ Erdemović je izjavio da su sve žrtve osim jedne nosile civilnu odjeću i da, s izuzetkom jednog lica koje je pokušalo pobjeći, prije strijeljanja niko nije pružio nikakav otpor. U nekim slučajevima egzekutori su bili naročito okrutni. Kad bi neko od vojnika prepoznao nekoga koga je poznavao iz Srebrenice, toga bi čovjeka tukli i ponižavali prije nego što bi ga ubili. Po svjedočenju, Erdemović je svoje kolege vojnike morao nagovarati da za strijeljanje prestanu koristiti mitraljeze: iako su mitraljezi zarobljenicima nanosili smrtne ozljede, smrt nije nastupala odmah pa su tako njihove muke bivale umnogostručene. Erdemović je dalje posvjedočio da je 16. jula 1995. oko 15.00 sati, nakon što su završili s egzekucijom zarobljenika na Vojnoj ekonomiji Branjevo, njemu i ostalim vojnicima iz 10. diverzantskog odreda rečeno da grupa od 500 zarobljenika pokušava pobjeći iz obližnjeg društvenog doma. Erdemović i ostali pripadnici njegove jedinice, i sami zgraženi, odbili su da učestvuju u daljem ubijanju. Onda im je rečeno da dođu na sastanak sa spomenutim potpukovnikom u kafić u Pilici. Erdemović i ostali vojnici otišli su u kafić, kako se od njih tražilo, da počine egzekuciju, a dok su čekali, čuli su pucnjavu i detonacije ručnih bombi. Buka je trajala otprilike 15–20 minuta, nakon čega je jedan vojnik iz Bratunca ušao u kafić i prisutne obavijestio da je „sve gotovo“, što znači da su drugi „odradili“ taj prljavi posao. Toga dana, na tom stratištu ubijeno je između 1.000 i 1.200 ljudi.

SREBRENICA
11.07.1995.
Dont Forget!!!

III. 8. Srebrenička tragedija i etika humanitarnog prava

Kada je Immanuel Kant izgovorio onu poznatu moralnu formulu „Zvjezdano nebo nad nama, moralni zakon u nama“, zasigurno je mislio da je moral u čovjeku isto toliko nepobitna činjenica kao što je nebo iznad nas. Međutim, srebrenička tragedija, kao i mnoge druge prije nje, uvjeravaju nas da se čovjek često udaljava i gazi moralne principe i moralne skrupule. U tom smislu, srebrenička tragedija, kao najveća poslije Drugog svjetskog rata u „civiliziranoj“ Evropi, zasigurno je da će ostati ružna mrlja na savjesti evropskog društva, pa i cijelog čovječanstva. Rezultati toga kolektivnog stradanja danas su Memorijalni centar u Potočarima i masovne grobnice u cijeloj srebreničkoj regiji, u općinama: Zvornik, Bratunac, Srebrenica, Vlasenica, Milići, Šekovići, Kalesija, Osmaci, te općina Trnovo-Sarajevo, te masovne grobnice na dijelu teritorije Republike Srbije.

Tako ovi spomenici ukazuje na *planirano masovno ubijanje*, kataklizmu i neviđenu tragediju Bošnjaka, koju su počinile snage JNA, vojske i policije Republike Srpske, te razne paravojne, dobrovoljačke snage iz Srbije, Rusije, Grčke i još nekih zemalja, s najekstremnijom svirepošću, od koje pomisli čovjeku zastaje dah i krv se ledi u žilama, i od čega se mora upitati da li je moguće da su počinioci tih zlodjela ljudi ili su to bestijalni monstrumi. Pored brojnih relevantnih fakata, iskaza očevidaca, televizijskih i satelitskih snimaka, nesporni i neoborivi materijalni dokazi jesu masovna i neselektivna zatočenja, torture, premlaćivanja, silovanja, sakaćenja i pogubljenja: žena, djece, starih i iznemoglih osoba – o čemu svjedoče masovne grobnice. Od 11. do 19 jula 1995. Bratunac je bio grad-logor, kao i druga stratišta: u Kravici, Novoj Kasabi, Sandićima i drugim mjestima, gdje su ljudi masovno zatočeni isključivo zbog likvidacije.

U namjeri da se prekriju i negiraju žrtve genocida, zločinci su na organiziran način, na skrivenim i često nepristupačnim mjestima teškim mašinama vršili iskopavanja za masovne grobnice, te u njih bez trunke ljudskosti, također mašinama, kao otpad, *bez reda i obreda,* bacali obezglavljene i izmasakrirane leševe. Pored neviđene bestijalnosti, ovi materijalni dokazi bezmalo ukazuju na institucionalno planiranje, organiziranje i izvršenje zločina, kao i organizirano prekrivanje i negiranje zločina, što se danas s političkih pozornica vrlo često može čuti.

Najveća dosada ekshumirana grobnica na lokalitetu Kamenice u općini Zvornik sadržavala je 1.179 slučajeva (dijelova tijela), što ukazuje na sekundarnu grobnicu, gdje je vršeno mašinsko iskopavanje i ukop žrtava, često premještanih iz primarnih grobnica ili dovoženih izravno sa stratišta.

Premještanje žrtava na razne lokalitete dva i više puta ukazuje na organizirano prekrivanje zločina, što se s pravom može nazivati *„zločin nad izvršenim zločinima“,* jer su žrtve genocida raskidane i gnječene bagerima, čiji se dijelovi tijela mogu pronaći na raznim mjestima, u neposrednoj blizini i širem okruženju u okviru drugih masovnih grobnica, što danas prilikom identifikacije predstavlja velike probleme. O krajnjoj okrutnosti zločinačkog čina zorno svjedoče povezi za oči, žicom zavezane ruke, odsječeni ekstremiteti, razlupane lobanje, što sve ukazuje na bespomoćnost žrtava koje su najčešće ubijane s leđa.

Zato se pravi karakter ovih grobnica može nazvati *„zločinačke masovne grobnice“*.

Kada se govori o srebreničkoj tragediji, mora se povući pitanje humanitarnog prava i odgovornosti međunarodne zajednice, kao jedinog subjekta, tumača i implementatora i čuvara ovog prava. U tom smislu, ovdje se otvaraju i postavljaju mnoga pitanja iz domena *Humanitarnog prava*, kao dijela međunarodnog javnog prava i drugih izvora ratnog prava, kao što su:

1) *Ograničenja u pogledu lica.* Prema Petrogradskoj deklaraciji iz 1868. jedini zakonit cilj države u ratu jeste slabljenje vojne sile neprijatelja, dok civilno stanovništvo ne može biti objekt napada. Zato Haški pravilnik iz 1907. zabranjuje bombardiranje i napade na nebranjene gradove, sela, naselja i zgrade, a u slučaju bombardiranja vojnih objekata, civilnom stanovništvu mora se omogućiti da bude sklonjeno. Dalje, član 17. Ženevske konvencije od 1949. predviđa zaključivanje lokalnih sporazuma strana u sukobu radi evakuacije stanovništva iz opsjednutih zona, kao što su: ranjenici, bolesnici, nemoćni, starci, djeca i žene na porođaju, svećenici, kao i sanitetsko osoblje. U tom cilju, u navedenoj Konvenciji (čl. 23) nalaže se stranama ugovornicama da dopuste slobodan prolaz pošiljkama lijekova i sanitetskog materijala.

U Srebreničkom slučaju svi etički principi (integritet, kredibilitet i civiliziranost) pogaženi su i na najmorbidniji način satanizirani. U potpunoj moralnoj sljepoći i moralnom ludilu, gdje se nije razaznavalo dobro od zla, punih šest mjeseci prije tragedije, tj.od početka 1995. vrlo rijetko je stizala hrana, lijekovi i sanitetski materijal, jer je vojska RS-a sve plijenila. Padom Srebrenice razasuti narod po šumama hapšen je i ubijan bez milosti. Sve što se stiglo uhapsiti i „uhvatiti“ (starci, djeca, žene, ranjenici, svećena lica, sanitarci), sve je na najbrutalniji način likvidirano, često puta hladnim oružjem ili premlaćivanjem do smrti. Ljudi su lovljeni kao divlje zvijeri i tokom cijelog puta, kuda se kretao zbjeg prema Tuzli, neprestano je tukla artiljerijska vatra, te „češljanje“ terena teškim mitraljezima, potom zasjede, kako bi se što više brutalno poubijalo tog življa, što je bio cilj „konačnog obračuna“

s „nesrpskim elementom“. Zarobljeni civili odvođeni su u sabirne logore, gdje su vršene masovne egzekucije. O tome zorno svjedoče masovne grobnice.[300]

2) *Ograničenje u pogledu sredstava borbe.* Strane u sukobu nemaju neograničeno pravo izbora sredstava borbe protiv neprijatelja, kako stoji u članu 22 Haškog pravilnika iz 1907. U uvodu Haške konvencije stoji Martensova klauzula na osnovu koje je zabranjeno svako sredstvo koje je suprotno „običajima ustanovljenim među civiliziranim“ ili „zahtjevima čovječnosti“ ili „zahtjevima javne svijesti“.

Međunarodno pravo naročito zabranjuje upotrebu sljedećih vrsta oružja:

a) eksplozivne projektile ispod 400 grama težine, koji se rasprskavaju, ili su ispunjeni zapaljivim materijalima (Petrogradska deklaracija iz 1868);

b) projektile koji se šire u ljudskom tijelu, tzv. dum-dum metke (Treća Haška deklaracija iz 1889.);

c) otrove i otrovno oružje (član 23.a) Haškog pravilnika iz 1907.;

d) oružje, municiju i materijale koji nepotrebno povećavaju ljudske patnje (član 23.e) Haškog pravilnika iz 1907.;

e) bojne otrove i bakteriološka sredstva (Ženevski protokol od 17. juna 1925.);

f) nuklearno oružje – njegovom upotrebom uzrokuju se takva uništenja, koja se ne mogu pravdati nikakvom „vojnom potrebom“ ili ratnom nužnošću.

U Srebreničkom slučaju, u potpunom moralnom ludilu i genocidnoj i makijavelističkoj ideologiji da „cilj opravdava svako sredstvo“, upotrijebljene su sve vrste oružja. Satelitski, televizijski snimci, preživjeli svjedoci, te posmrtni ostaci u masovnim grobnicama ukazuju neviđenu bezobzirnost i okrutnost u upotrebi svih mogućih sredstava u likvidiranju žrtava; rasprskavajući i dum-dum meci bili u su svakodnevnoj upotrebi; bojni otrovi i bakteriološka sredstva, uz tešku artiljeriju, pratili su iznurenu kolonu cijelom dužinom, sve do slobodne teritorije. Ovim postupcima pogaženi su svi principi moralne uračunljivosti i svakog civilizacijskog smisla.

---

[300] Smail Čekić i dr.: *Masovne grobnice*, Sarajevo, 2010.

Civilno stanovništvo Srebrenice.

3) Civilno stanovništvo. Međunarodno humanitarno pravo posebno je fokusirano na zaštiti civilnog stanovništva. Međutim, totalni način vođenja rata, kao što je bila agresija na Bosnu i Hercegovinu, nije ostavila van ratnog djelovanja skoro nijedan dio državne teritorije. Zbog toga, htjeli ne htjeli, moralo se maksimalno angažirati cjelokupno stanovništvo zemlje. Zbog takvog karaktera rata, koji je već odavno ustaljen, morala su se donijeti pravila ratnog prava na osnovu kojih će se zaštititi građanska lica u oružanim sukobima (Četvrta Ženevska konvencija iz 1949).

Opća svrha konvencije jeste da zaštiti cjelokupno stanovništvo zemlje u ratu, bez diskriminacije u pogledu rase, narodnosti, vjeroispovijesti ili političkog uvjerenja. Njen cilj bio je da ublaži patnje stanovništvu, koje mu donosi rat. Na osnovu toga uvedene su tri vrste zona:

1. **Zona bezbjednosti**. To su manji dijelovi teritorije, van domašaja rata, u kojima se nalazi sklonjeno nejako stanovništvo: bolesni i ranjeni, starci i djeca ispod 15 godina, trudnice i majke djece ispod sedam godina.
2. **Sanitetske zone**. To su mjesta u kojima se nalaze zbrinuti samo ranjenici i bolesnici; to su zone predviđene ranijim konvencijama za vojne ranjenike.
3. **Neutralne zone**. Strane u sukobu mogu na osnovu pismenog sporazuma stvoriti tzv. neutralne zone

Tako su Ujedinjene nacije, imajući u vidu permanentna stradanja civilnog stanovništva Srebrenice i Žepe, enklava s bošnjačkom većinom, aprila 1993. donijele rezoluciju o siguronosnoj zoni Srebrenici i Žepi, Sarajevu, Bihaću i Goraždu, koje su se pokazale kao najmanje sigurne, o čemu zorno svjedoče masovne grobnice, kao rezultat zločina genocida.

U krajnje bezobzirnom agresorskom ratu na površinu je izbila potpuna erozija, moralnih principa, kao i svih međunarodnih konvencija, kao i političkog i vojnog rukovodstva UN-a, koje iz nama nepoznatih razloga nije dosljedno sprovelo Rezoluciju 819, u zaštiti sigurnih zona.

Imajući sve spomenuto u vidu, moralni kredibilitet međunarodne zajednice krajnje je narušen, jer je moral imunološki sistem čovječanstva, o čemu najbolje svjedoče kur'anske riječi „Ko ubije jednog nedužnog čovjeka, kao da je cijeli svijet pobio“. Ipak, svjesna svoje odgovornosti, kao i to da bi oprala svoju savjest, međunarodna zajednica je još tokom rata osnovala je sud za ratne zločine u Hagu na kojem danas najokorjeliji ratni zločinci odgovaraju za svoja nedjela, a žrtvama i porodicama daje neku minimalnu satisfakciju u smislu „da nemoćnima podari moć“.

Uloga Srbije u genocidu

Mnoštvo je nepobitnih činjenica koje govore da je Srbija je od samog početka ne samo sudjelovala u ratu u Bosni i Hercegovini, već da je bila glavni akter u planiranju, organizaciji i činjenju zločina. Srbija je prvo preko srpskih rezervista, regruta i oficira koji su služili JNA, zatim preko raznih dobrovoljačkih i paravojnih formacija, odnosno vojne, logističke, obavještajne i tehničke podrške, davala podršku oružanim formacijama bosanskih Srba. Prema dokumentima Tužilaštva, JNA je prilikom „lažnog povlačenja iz Bosne" 19. maja 1992. godine ostavila oko 70.000 komada oružja, kao i municiju s oznakama SR Jugoslavije, čije su čahure pronađene u Srebrenici. Prema izjavi Florence Hartmann, „zapadne vlade su već 1992, samo nekoliko mjeseci poslije početka rata u Bosni i Hercegovini, znale da je Milošević taj koji vuče konce ove nove kampanje etničkog čišćenja".[301] On je taj koji vodi zločinački projekt iz Beograda, uspostavlja mreže opskrbe oružjem, organizira pronevjere novca iz javnih fondova u općinama Bosne i Hercegovine koje priželjkuju Srbi da bi ih usmjerio u centralnu blagajnu u Srbiji, priprema pretvaranje Jugoslavenske vojske u srpsku i mnoge druge pripremne radnje prije zvaničnog početka rata. Dalje, u novembru 1991, pet mjeseci prije izbijanja neprijateljstava, Radovan Karadžić redovno obavještava Miloševića o situaciji i raspravlja s njim o pripremama za opsadu, navodi visoka dužnosnica Haškog tribunala Florence Hartmann.

Tako je po izjavi spomenute visoke dužnosnice Haškog tribunala, Haško tužilaštvo imalo nepobitne dokaze o tome da je tadašnja SR Jugoslavija (Srbija) obezbjeđivala i plaćala oficirski kadar VRS-a, uključujući beneficije i unapređenja. Obezbjeđivanje oficirskoga kadra vršeno je tajno, kako bi se prikrila umešanost Srbije u sukobe u Bosni i Hercegovini. Pri Generalštabu Vojske Jugoslavije postojao je *30. Kadrovski centar*, preko kojeg se vršila isplata oficira u Bosni, uključujući i Ratka Mladića, komandanta VRS-a. Kao pripadnici 30. Kadrovskog centra VJ-a, ti i drugi oficiri umješani u te zločine, dobijali su plate od VJ-a. Činove koje su imali i koji su im omogućavali da budu na položajima vlasti verificirala je i regulirala VJ. Pored opće logističke i finansijske podrške, u genocidu je direktno učestvovala i paravojna formacija „Škorpioni“, pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije. O direktnom učešću Srbije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, pored mnoštva dokumenata Haškog tribunala, poseban značaj ima i Rezolucija Sjedinjenih Američkih Država broj 199, u kojoj se navodi da:

---

[301] Florens Hartman: *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo, 2007, str. 67.

„Politika agresije i etničkog čišćenja koju su implementirale srpske snage u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine s direktnom pomoći srpskog režima Slobodana Miloševića *i njegovih saveznika, a koja je uzrokovala raseljenje više od 2.000,000 stanovnika i procjenjeno 200.000 žrtava, desetine hiljada silovanih ili na drugi način mučenih i zlostavljanih osoba, dok su nevini civili Sarajeva i drugih urbanih naselja bili neprestano izloženi granatiranjem i snajperskim napadima, definirani su kao kriminalni čin genocida po definiciji kako navodi član 2. Konvencije za prevenciju i kažnjavanje genocida, potpisan u Parizu 9. decembra 1948. godine i stavljen u punopravnu snagu 12. januara 1951. godine.“*

Imajući sve spomenuto u vidu, a pod pritiskom međunarodne javnosti, kao i sopstvene savjesti, Skupština Republike Srbije 30. marta 2010. godine usvojila je Rezoluciju o Srebrenici, kojom se „izražava saučešće i izvinjenje porodicama žrtava zbog toga što nije učinjeno sve da se spriječi ova tragedija“. Naravno, priznanje ne može ništa vratiti u prvobitno stanje; oživjeti žrtve, neutralizirati strahove, torture, silovanja, logore i sve druge pogibelji, ali ipak, ono je kao moralni čin proistekao pod pritiskom na ljudsku prirodu u permanentnom djelovanju grižnje savjesti, olakšanje za obje strane; i žrtve i agresora, te je na taj način stvoreno određeno „pročišćenje vazduha“, kako bi rekao L. Coser.

III. 9. Tragedija Srebrenice u djelu umjetnika

Tragedija Srebrenice, kao paradigme ugrožene egzistencijalnosti, zasigurno će ostati tema za mnoge vrste umjetnosti i druge kulturne oblike, kojima će se nastojati pokazati jedan od presudnih sudbonosnih događaja jednog naroda, koji je u planovima nekih ideologija, bio osuđen na nestanak. Tako je sa svojim sliko-skulpturama pod nazivom *Daleki putevi* Nesim Tahirović, eminentni umjetnik iz Tuzle, u svom velikom umjetničkom opusu, pored široke lepeze umjetničkih ciklusa, na svoj način prepun simbolike, nastojao dočarati Srebreničku tragediju, koju je nazvao „Krik Srebrenice“.

Krik Srebrenice

Svojim autentičnim stilom, punim simbolike, umjetnik strahote „sukobljenog različja“ posebno potresno prikazuje u svom „Ratnom ciklusu“ s djelima „Molitva“, djelo u kojem umjetnik prikazuje bosanskog čovjeka, kojeg napadaju svakojaka zla i nedaće sa svih strana, čovjeka koji u očaju diže ruke prema nebu i ponizno moli za spas. Očaj „molitve“ kao posljednje nade umjetnik je potkrijepio svim strahotama najprljavijeg rata u novijoj historiji s djelima, također nastalim 1992: „Rijeka Drina“, koju je prikazao kao masovno stratište i masovnu grobnicu, o čemu se danas sve više govori i o čemu postoje neoborivi dokazi.

Uz to su, svakako djela istovrsnog sadržaja, koja su također rađena 1992. s naslovima: „Golo nasilje“, „Mir u smrti“, „Ljudožder“, „Krik Srebrenice“, „Odlazak srebreničke duše“, „Ptica nade“, Čekajući čudo“, „Noć u Potočarima“, „Lament nad Srebrenicom“, „Kosmička tragedija“ i mnoga druga djela vezana za strašnu tragediju Srebrenice, koju je umjetnik svojim originalnim stilom i snažnom simbolikom prikazao. Njegov simbolizam s punim opsegom opravdava naslovljenost tih djela. U tom smislu prisjetimo se riječi Rajmunda Kuparea, koji smatra „da se u umjetnosti ne radi samo o usporedbi dviju stvari, kao u običnoj metafori, nego usporedba mora ostaviti dojam, iluziju da su znak i označeno jedno te isto. Zato, svaki je znak metafora, ali nije svaka metafora umjetnički simbol“.[302] To je isto kao u pozorišnoj umjetnosti gdje glumac mora ući u lik, a lik u glumca. Tako su Tahirevićevi stvarni ljudi ušli u njegovo „označeno“, u simbolički lik, a njegovi simbolički likovi nisu ništa drugo do tragični likovi još tragičnijih Bosanaca i Hercegovaca, a posebno Bošnjaka, u vrijeme bezočne agresije i masovnih zločina, koji su je pratili.

To je umjetnik pokazao prije nekoliko godina i sa scenografijom za pozorišni komad, pod nazivom: *U Zvorniku, ja sam ostavio svoje srce*, gdje je uz izvrstan scenario Abdulaha Sidrana, režiju i izvedbu Sarajevskog teatra, Tahirovićeva scenografija dobrim dijelom pomogla dočarati svu bestijalnost agresije na Bosnu i Hercegovinu i neviđene zločine koji su uslijedili, pa sve do genocida u Srebrenici.

---

[302] Rajmond Kupareo: *Umjetnik i zagonetka života*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982, str. 71.

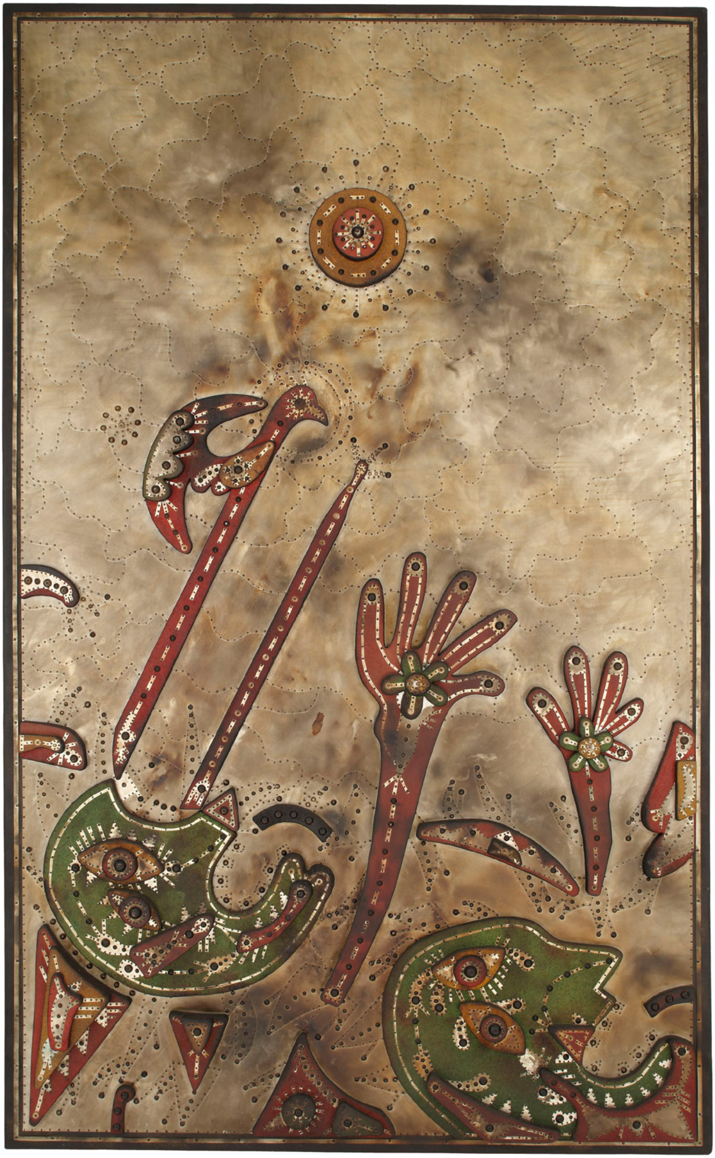

Snaga umjetnikove simbolike, moglo bi se reći zasigurno, zamjenjuje na stotine stranica deskriptivnog, vrhunskog kozerskog teksta, tako da bi naslov svakog umjetničkog djela, mogao biti naslov jednog romana, kao npr.; „Golo nasilje“, rađeno u dvije-tri slike, simbolički je prikazalo svu morbidnost nasilja koje je posebno bilo izraženo u srebreničkoj tragediji; nasilje kojem je svrha najteži zločin – zločin genocida. Otuda onaj krik Srebrenice, krik istovjetan onom Picassovu kriku Gernike, očajnički krik, kao u pustinji, kojeg niko ne čuje, ali u srebreničkom slučaju krik koji je čula, a na koji se oglušila cijela međunarodna zajednica.

Zato je ciklus „Lament nad Srebrenicom“ sa svojim likovima i simbolikom najupečatljivije pokazao svu licemjernost ispraznog lamentiranja, licemjerja i opskurnog pokušaja pranja nečiste savjesti članica međunarodne zajednice.

S ciklusom „Srebrenica“, možemo naći i određenu sličnost između Tahirovića i Picassa, kako po snazi simboličkog izraza, tako i po svjedocima dviju velikih tragedija, a moglo bi se govoriti i o sličnosti umjetničkog opusa.

U Tahirovićevim slikama, kao što su „Golo nasilje“, „Nasilje ugrožava život“, „Rijeka Drina“, „Ptica nade“, „Molitva“ i neke dr., jasno je uočljiv trenutak egzistencijalnoga kraha, koji, kako kaže Renato Poggioli (Pođoli), bez sumnje predstavlja jednu od bitnih psiholoških tendencija u modernoj kulturi.[303] Tragičan smisao života, posebno Srebrenice, izaziva posebnu napetost koju je umjetnik učinio besmrtnom u svojim sliko-skulpturama.

Zato njegov umjetnički opus u svakom galerijskom prostoru ili u bilo kojem drugom nužno stvara atmosferu hrama, prostora punog mistike, brige, sućuti, nadnaravnog naprezanja uma i duše i zabrinutosti nad sudbinom malog čovjeka, a bogami i čovječanstva. Zato ova vrijedna djela ne pripadaju samo Nesimu Tahiroviću, „dobrom Bošnjaninu“, niti samo njegovoj Bosni, već cijelu čovječanstvu. Tako umjetnik, ne svojom voljom, već voljom sudbine, na neki način „povezuje“ tragediju zločina genocida i umjetničko djelo, taj snažno dojmljivi umjetnički „zapis“, koji će za sva vremena svjedočiti, isto što o jednom teškom vremenu svjedoči Picassova „Gernika“.

---

[303] Renato Pođoli: *Teorija avangardne umjetnosti*, Nolit, Beograd, 1975, str. 99.

Prikazavši svu pogubnost nasilja, stradanja, zločina i svih inih zala, umjetnik traži nadu u spas s djelima „Ptica nade“, „Čekajući čudo“ (čekajući čudo da se zaustavi srebrenička tragedija) i još nekim djelima, u kojima su prikazana zajednička groblja kao rezultat pogubnosti nasilja, te bosanski čovjek, shrvan, koji u očaju diže ruke prema suncu i prema ptici, koja simbolizira dobrog duha (anđela, meleka), čovjeka koji moli Svevišnjeg da se dogodi čudo, čudo izbavljenja, spasa, zaustavljanja nasilja.

Tako je u svojim djelima umjetnik iskazao sve što njegova duša može u svojoj unutrašnjosti i u svojoj najskrivenijoj dubini prenositi i drugima dočarati istinu, pa bila ona lijepa, plemenita, ili nam prikazati nesreću, stradanje i ljudsku morbidnost, kakva se desila u vremenu agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima, kao i poruku saosjećajnosti sa žrtvama, posebno žrtvama Srebrenice, kao planetarne tragedije, ali i kao poruku da se to nikome i nikad ne ponovi.

Na taj način umjetnik nam nastoji otvoriti oči i probuditi ono plemenito i uzvišeno u nama, a to je ljubav prema, kako „bližnjemu“, tako i „daljnjemu“ svome, ljubav prema univerzalnim moralnim vrijednostima, ljubav prema čovječnosti, u smislu Kantovih kategoričkih imperativa, gdje svaki čovjek, pa i onaj „daljnji“, treba nam biti „bližnji“, tj. da nam svaki čovjek bude cilj, a ne sredstvo.

Pored srebreničke tragedije, u svom opusu umjetnik je dotakao mnoge važne ontološke, aksiološke, egzistencijalne, etičke, kulturološke, gnoseološke, općeljudske i kosmičke probleme, kao što su: „Evolucija“, „Čovjekovo raspeće“, „Čovjekovo uspeće“, „Ples mrtvih“, „Krik iz groba“, „Vremensko klatno“, „Ja sam u parovima sve stvorio“, „Slava Bogu Stvoritelju“, „Pet Hristovih muka“, „Sveta ptica“, „Nebeska kola“, „Autoportret prije rata“, „Autoportret poslije rata“, „Mehanizam noći“, „Kad duša odlazi“, „Jahači apokalipse“, „Sudnji dan“, „Sjenka smrti“, „Ajet iz Kur’ana“, „Sveta porodica“, „Ciklus muške i ženske spolnosti“, „Ciklus astralnih znakova“ te dobar dio drvenih, limenih i figura od kombinacije raznih materijala. Bezmalo, zaista je Tahirovićeva umjetnička „fuga“ pregolema.

Na taj način ovaj eminentni umjetnik „otišao“ je i u kosmičke visine i zemaljske širine i dubine, a posebno najveće dubine duše i sa svojom umjetnošću uzvišene simbolike šalje nam poruke koje još nismo otkrili u sebi, zadovoljavajući duh u njegovim dubinama, kako to kaže Hegel u svojoj *Estetici.*

Isto kao što je u islamskoj umjetnosti, ili kod Hegela, važna povezanost svega što postoji, tj. Cjelina (jer je istina cjelina), koja nužno isključuje individualne portrete, koji bi nas „odvukli“ na prizemnost pojedinačnog, i na taj način ostali bi na nivou puke čulnosti i ne bi spoznali cjelinu, za razliku od toga, apstrakcija u Tahirovićevu djelu jeste sublimacija svega pojedinačnog. U tome i jeste njena mnogoznačnost i višeslojnost, a time i njena izuzetna umjetnička polivalentnost.

Njegovi irealni likovi svi su sazdani od simbolike. Glave tih likova u obliku su gornjeg dijela nadgrobnog muslimanskog spomenika – nišana, čime nam želi pokazati svu efemernost života i svu krhkost ljudske egzistencije, čime nam želi skrenuti pažnju onom starom sentencom „hej čovječe, sjeti se da si smrtan“ (memento mori), a time i tako mali, i prolazan, kao jutarnja rosa, miris cvijeta ili ptice let. Nišani su posebno zastupljeni u ciklusu „Krik Srebrenice“, isto kao što su danas u Potočarima i mnogim šehidskim i inim grobljima diljem Bosne i Hercegovine

Ako se u kršćanstvu kaže za svakog čovjeka „da nosi svoj križ“ u smislu sudbine, iskušenja, patnje, a i nadgrobnog znaka s kojim konačno odlazi na drugi svijet, u Nesimovim slikama može se jasno vidjeti da i (u islamu) „svako nosi svoj nišan“ – s njime se rađamo, u svakom trenutku i svakim danom sve nam je bliži i bliži, i zato ga je umjetnik usadio u nas kao naš stvarni identitet, ali i negaciju.

Korespondirajući s islamskom umjetnošću, Tahirović ne stvara, kao što to Svevišnji stvara iz ništa, „eks nihilo“, niti je to njegova namjera; on nastoji proniknuti u simboliku kosmosa, stvaranja svijeta, suglasja i sukoba i svekolike relacije koje on svojom umjetničkom imaginacijom želi prvo sam razumjeti, a onda svoju metafiziku i hermeneutiku predočiti cijelom svijetu, u čemu se vidi i njegova nadarenost, ali i odvažnost simboličkog izricanja, u smislu „da razum i Božija volja preovladaju i da ljudi odbace svoje niske nagone, oslobode se zavisti, inata, mržnje i bijesa“.[304]

Imajući sve u vidu, umjetnička djela Nesima Tahirovića imaju univerzalnu vrijednost, suštinski kvalitet, koji svako autentično umjetničko djelo čini izrazom čovjekove univerzalne sudbine, jer njegovo viđenje svijeta i kosmosa zasigurno se može smatrati izuzetnim i nadnaravno rafiniranim i ezoteričnim.

U tom univerzalnom umjetnikovu svijetu mjesta ima za sve: simbole, znakove, likove, događaje, susrete, sukobe, stvaranja, sve, sve. To sve snažno podupire njegovu unikatnost. Figure mjeseca kao nebeskog tijela, ali i kao simbola određenog kulturno-civilizacijskoga kruga, isto su zastupljene kao i razni oblici krsta, raspeća, i „uspeća“ Kristosa, kojeg na isti način „gleda“ kao i levhe, također „izvezene“ sitnim vezom od lima i eksera dobri Bošnjanin sa stećka, te razni zoomorfni i floralni motivi, s kojima je dočarao kako nebeska tako i ljudska „prostranstva“ i nažalost svu tragičnost, posebno ovih prostora.

Sabrana djela Nesima Tahirovića nisu rukovođena lahkim i jednostavnim rješenjima, rješenjima estradnoga karaktera, već se njegov pristup ogleda u što složenijim kombinacijama ideja, raznovrsnog materijala, irealnih likova, te simbolici s kojom je dotakao od biblijsko-kur’anskih fokusnih segmenata, egzistencijalnih, kulturoloških, etičkih, gnoseoloških, pa do tragičnih, posebno onih koji na svoj umjetnički način kazuju o tragediji i genocidu Bošnjaka u Srebrenici.

Osvrnuvši se na cjelokupan umjetnikov opus i posmatrajući ga kao cjelinu, ipak se u ovom radu poseban značaj daje Srebrenici. Ovaj ciklus može se shvatiti kao umjetnikov način borbe protiv zla, jer je svojim djelima, kao što su „Stop“, misleći na stop ratu, bezumlju, zatim „Golo nasilje“, „Kosmička tragedija“, „Čovjek ubijen u Bosni“, „Čekajući čudo“, misleći na intervenciju međunarodne zajednice da zaustavi agresiju i barbarizam, te „Rijeku Drinu“, koja je prepuna leševa, kao i druga slikarska djela, koje je umjetnik radio u periodu agresije, kao i djela neposredno po završetku rata, označena kao „Lament nad Srebrenicom“, Tahirovićeva djela istovremeno su prožeta *dimenzijom vremenitosti*, ali i *dimenzijom nadvremenosti i planetarnog zla, na tlu „civilizovane Evrope“*.

---

[304] Viktorija D. Aleksander: *Sociologija umjetnosti*, CLIO, Beograd, 2007, str. 98.

Njegove slike istovremeno nam govore o bosanskoj tragediji, ali i o tragedijama koje su se dešavale i dešavaju kroz cijelu historiju ljudskog društva, koju je M. Weber okarakterizirao „kao ulicu koju je sam đavo pokaldrmio“. U tom smislu, Nesimove slike potpuno dočaravaju tu „Weberovu ulicu“, ukazujući na nesagledivost ljudske tragičnosti u kosmosu, kao i najveće tragedije u Evropi u novijoj historiji, tragedije u Srebrenici.

Imajući u vidu sav umjetnički opus, sa svojom ukupnom simbolikom i snažnom izražajnošću, Nesimove slike današnjem čovječanstvu, kao i nadolazećim generacijama, eksplicitno ukazuju na svu tragičnost ljudskog života, a posebno one iz ciklusa „Srebrenica“, kojim umjetnik ukazuje cijelom svijetu da se ne zaboravi, šaljući poruku: „**Memento Srebrenica**“.

III.10. Završni rat u Bosni i Hercegovini u vizuri Richarda Holbrookea (Ričarda Holbruka)

Činjenice o agresiji na Bosnu i Hercegovinu glavnim planerima i akterima agresije i njihovim žrtvama, interesima i zakulisnim radnjama velikih sila, američkom vođstvu u zaustavljanju „bosanskog sukoba“, postizanju *mirovnog sporazuma* u Daytonu, te njegovom implementiranju, na jedan skoro literaran način, s mnogo dramatike, strepnje i neočekivanih zaokreta u svojoj knjizi *Završiti rat* prikazao je Richard Holbrooke, prvo lice američke diplomatije i tvorac Dejtonskog mirovnog ugovora. Holbrookeovo viđenje rata u Bosni također je viđenje velikog dijela zapadnog svijeta, koji je na apsurd sukoba i zločina u Bosni i Hercegovini gledao s gnušanjem.

Holbrookeovo djelo sastavljeno je od četiriju knjige: *Bosna u ratu*, *Shuttle*, *Dayton* i *Epilog: Bosna poslije Daytona*.

U svom djelu Holbrooke se kritički osvrće kako na nejedinstvo i nesposobnost međunarodne zajednice, tako i indolentnost velikih sila koje su rukovođene samo sopstvenim interesima, te u tom smislu ne isključuje ni svoju državu – SAD, navodeći da se i Clintonova (Klintonova) administracija aktivno uključila u „bosanski sukob", tek kada je imala svoj interes. Pored američkog, postojali su interesi i drugih velikih sila, koji nisu bili kompatibilni u svakom segmentu, zbog čega je razrješenje bosanskog sukoba bilo jako složeno. Zbog toga se u diplomatski rakurs nakon Dejtona, uvodi termin za posebnu vrstu diplomatije, koju Holbrooke naziva *pristupom velikog udara* u pregovorima po obrascu *zaključati sviju dok ne postignu sporazum.*

Zaustavljanje rata i očuvanje cjelovite države najveće su vrijednosti Dejtona, isticao je Holbrooke, ali istovremeno on priznaje i njegove slabosti, posebno *najveću slabost Dejtona, koja se ogleda u podjeli zemlje na dva entiteta*, od kojih je jedan stvoren na rezultatima genocida, koji je uz to zadržao nacionalističko ime – Republika Srpska.[305]

Pored toga, u istoj je ravni neodlučnost međunarodne zajednice u sporom i nedovoljnom privođenju pravdi najtraženijih ratnih zločinaca. Danas je već Karadžić u odmakloj fazi procesuiranja, dok su Ratko Mladić i Goran Hadžić u početnoj fazi sudskog procesa. Teško breme Dejtona u smislu nefunkcionalnog *pravnog provizorija* svakim danom sve je teže, dok su špekulacije o *nagodbi* između Holbrookea i Karadžića već odavno izlišna tema, koju je Holbrooke svih ovih godina, do svoje smrti, energično negirao kao gnusnu podvalu. Sa smrću R. Holbrooka 13. decembra 2010. godine, otišla je i posljednja nada R. Karadžića i njegovih pristalica da će se izvući „željeni dokument o nagodbi", koji bi ga abolirao od zločina za koje je on najveći krivac.

Dejtonski mirovni sporazum kao njegovo hvaljeno, ali i kuđeno djelo, zasigurno će još dugo biti razmatrano u političkim, znanstvenim i drugim intelektualnim krugovima. O njegovoj ličnosti i djelu, javnim istupima i diplomatskom gardu, dobrim dijelom svjedočit će njegovo memoarsko djelo posvećeno rješavanju konflikta u Bosni i Hercegovini. Danas, kada nas je arhitekt Dejtona i fizički napustio i kada je Dejton postao pretijesan politički okvir za sve normalne građane Bosne i Hercegovine, nadajmo se da će ono biti još više izučavano i permanentno „pretresano" djelo. Vrijednost tog djela zasigurno će svakim danom dolaziti do većeg izražaja, posebno danas, kada se sve više uviđa da su rješenja po Dejtonskom mirovnom sporazumu, kojim je, doduše zaustavljen rat, postala kočnicom u razvoju ukupnih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Dejtonska „košulja" nakon skoro dvije decenije sigurno je da postaje tijesna.

---

[305] Sabit Subašić: *Međunarodni konflikti i medijacija*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2012, str. 120.

Danas kada svi dobronamjerni ljudi žele nadogradnju i čak prevazilaženje Dejtonskih odredbi, postoje snage, koje bi nas najradije vratile u predejtonsko stanje, čak u okvire svojih maksimalističkih planova. Isto, kao i prije dvadeset godina, na društveno-političkoj sceni otvoreno djeluju iste nacionalističke, secesionističke i druge dezintegrirajuće i antibosanske ideologije. Otvoreno se najavljuje stvaranje trećeg entiteta, bolje reći „etnotora" tj. reinkarnacija Hrvatske republike Herceg-Bosne, koju nesebično podržava nacionalistička tvorevina Republika Srpska, koja otvoreno negira državu Bosnu i Hercegovinu i sasvim otvoreno najavljuje referendum o secesiji. Nije ni čudo, jer su i jedna i druga nastale na zločinima, o čemu i sam Holbrooke svjedoči. U tako zamršenim odnosima Holbrookeov angažman i ukupan diplomatski opus itekako je važan u raspetljavanju bosanskoga Gordijeva čvora, koji je i do danas ostao zagonetka. U svom angažiranju oko završetka rata, Holbrooke je snimio sve značajne antagonizme, koji su doveli do podjele bosanskog društva, ratno stanje te mnoge događaje u Dejtonu i oko njega, teškoće koje su ga pratile, razne pritiske, opstrukcije, relacije, korelacije i mnoge zakulisne radnje.

Danas, kada smo svjedoci istih nacionalističkih ostrašćenosti i istog *političkog vrenja,* bez iluzija sami sebi možemo postaviti pitanje: da li je Dejton maksimum kompromisa koji se tada među „sukobljenim" stranama mogao postići i da li je danas moguća njegova nadogradnja ili čak potpuno novi dogovor za platformu potpuno novog Ustava, koji bi bio optimalan okvir za sve građane Bosne i Hercegovine? U teškom odgovoru na to pitanje, zasigurno bi trebali imati u vidu Holbrookeovo iskustvo u rješavanju „bosanskog slučaja“, a zato su itekako ukrivu svi oni koji misle da je o ovoj temi završena rasprava, jer je isuviše očito koliko smo svi zapetljani u dejtonske kučine.

Iako je Muhamed Šaćirbegović tadašnji ministar vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine permanentno bio s njim u sukobu, ipak je napisao Pogovor za Holbrookeovu knjigu, u kojem je, pored ostalog, istakao mesijansku ulogu R. Holbrookea, za koga napominje da je dočekao svoju šansu da ostavi trag u historiji, kome je „*situacija u Bosni pružila mogućnost, i on ju je iskoristio*“.[306] Konstatirajući njegovu historijsku ulogu, Šaćirbegović nagovještava i kritički osvrt „da možemo raspravljati o kvaliteti i posljedicama Dejtonskog mirovnog sporazuma, ali to treba ostaviti za neko drugo vrijeme”. No, pored te digresije, Šaćirbegović ističe njegove velike zasluge, riječima: „Ipak Ričard Holbruk zaslužuje veliko priznanje i našu zahvalnost što je Bosni barem pružio šansu da dobije mir.“ Pored Holbrookeovih zasluga, Šaćirbegović mu s pravom prigovara što nije dovoljno istakao ulogu islamskih zemalja u svim vrstama pomoći za Bosnu i lobiranju za Bosnu, koje to i danas svesrdno čine. Danas Šaćirbegović, nakon nekoliko dana po Holbrookeovoj smrti u *Dnevnom avazu* (18. 12. 2010.) u svojim *Sjećanjima*, na „Posljedice diplomatije Ričarda Holbruka“, revitalizira „natuknutu“ raspravu o kvaliteti i posljedicama Dejtona, što je naveo u Pogovoru, te istupa s oštrom kritikom pod naslovom NJEGOVA MOĆ ŠKODILA JE BIH, te s kontroverznim stavovima ponovo ističe, ali i poriče mnogo toga pozitivnog što je izjavio u svom Pogovoru, počevši od samog naslova, koji ga je potpuno derogirao, te od optužbe da je Holbrooke tražio „pauzu“ u napadima NATO-a, jer je to navodno Milošević tražio, pa do „njegovih zasluga, njegove volje i energije“ i optužujućeg stava u kojem kaže „da nije uredu da istina i budućnost BiH stradaju od buldožera u tom procesu“.

---

[306] Ričard Holbruk: *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998, str. 391.

Holbrookeov nadimak Buldožer, ističe on, vjerojatno je zaslužen, jer se, kako mu je rekao general Wesley Clark (Vesli Klark), ponašao kao predsjednik. Nažalost, ta njegova sklonost ka „guranju“ bez gledanja na posljedice, rezultirala je najmanje prešutnim odobravanjem napada Miloševića i Mladića na tri istočne enklave, što je kasnije dovelo do genocida u Srebrenici i Žepi. Najveća Holbrookeova pogreška u cjelokupnom diplomatskom poduhvatu zasigurno je to što nije slušao zabrinutost drugih, poput Madeleine Albright (Medlin Olbrajt), koja mu je govorila da ne vjeruje Mladiću i Miloševiću, koji su spremali „konačan obračun“ u gornjem Podrinju, ili je to prošlo s prećutnim odobravanjem! Zbog permanentne napetosti i „varničenja“ tokom pregovora, Šaćirbegović ističe da „više od jednom sam mu odgovorio unoseći mu se u lice“ i da mu je drago da je vjerovao da sam ga spreman opaliti u lice, kako je napisao u svojoj knjizi. Na ovome, Šaćirbegoviću zaista treba stisnuti ruku.

Mjesec dana nakon Holbrookeove smrti Univerzitet u Sarajevu, uz podršku rektorske konferencije Bosne i Hercegovine, organizirao je Simpozij s međunarodnim učešćem na temu „Bosna i Hercegovina – 15 godina Dejtonskog mirovnog sporazuma”, na kojem su učešće uzeli stručnjaci iz zemlje, regiona i svijeta. Posebno zapaženo izlaganje bilo je ratnog člana predsjedništva prof. Dr. Ive Komšića, u kojem on iznosi tvrdnju da Republika Srpska nije dogovorena u Dejtonu, kako se misli, te da je legalizirana u Ženevi 8. septembra 1995. parafom Muhameda Šaćirbegovića, ratnog ministra vanjskih poslova Bosne i Hercegovine i prvog ambasadora naše zemlje pri UN-u. Komšićeve optužbe Šaćirbegović je odbacio s tvrdnom da je njemu predsjednik Alija Izetbegović rekao da je to odluka Predsjedništva Bosne i Hercegovine, dakle uključujući i gospodina Komšića. Pregovori u Ženevi bili su samo dio pripreme za razgovore u Daytonu, kaže Šaćirbegović (*Dnevni avaz*, 20. 01. 2011.). Neposredno po sarajevskoj sesiji o Dejtonskom mirovnom sporazumu organiziran je okrugli sto u formi panel-diskusije na pozornici „Kimmel centra“ Univerziteta u New Yorku, u organizaciji Clintonove fondacije, a posvećena je lekcijama Dejtona na kojoj se govorilo o akcijama američke administracije prije uspostavljanja mira u Bosni i Hercegovini u, Dejtonu novembra 1995, na kojoj je bivši predsjednik Bill Clinton izjavio da „više nismo mogli tolerirati rat u BiH“, mada je, kako je podsjetio, 1995 čak 70% Amerikanaca bilo protiv slanja američkih trupa u Bosnu i Hercegovinu, a čak i 58% njih bilo je protiv toga i kad se Dejton potpisao. Pored toga, postojale su velike poteškoće oko sastavljanja koalicije za intervenciju, o čemu je govorila Madeleine Albright, bivši državni sekretar.

Holbrookeovo uključenje u „Bosanski sukob“

Holbrookeov interes za Bosnu počinje od njegova, kako on kaže, „skoro slučajnog uključenja“[307] u region, vidjevši na televiziji u proljeće 1992. bosanskog ambasadora pri Ujedinjenim nacijama Muhameda Šaćirbegovića kako poziva svijet da „spasi njegov narod“: „Impresioniran njegovom strašću i elokventnošću, telefonirao sam mu, predstavljajući se kao neko ko se divi njegovoj borbi i ponudio svoju podršku“[308] ističe Holbrooke.

Richard Holbrooke počeo je svoju diplomatsku karijeru u Vijetnamu 1962, nakon čega obavlja niz drugih dužnosti, do pomoćnika Državnog sekretara za evropska i kanadska pitanja 1994–1996, kada je postao i glavni arhitekt Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Holbrooke počinje svoju knjigu odjeljkom Bilješka čitaocu s podacima o tri stotine hiljada ubijenih u bivšoj Jugoslaviji između 1991. i 1995. Pred tom užasnom cifrom, navodi Holbrooke, *međunarodni odgovor na ovu katastrofu bio je u najboljem slučaju neizvjestan, a u najgorem strašan*, dok se Sjedinjene Države nisu odlučile poduzeti završne, ubrzane pregovore i okončati rat u Bosni, ističe on.

---

[307] Ibid., str. 33.

[308] Ibid., str. 33.

Vremenski opus Holbrookeove knjige jeste četrnaest dinamičnih sedmica, kako se autor sjeća, koje su bile ispunjene sukobom, smušenošću, tragedijom i silnim upinjanjem da se dođe do konačnog rješenja. „Pregovori su u isto vrijeme bili i psihički i fizički, apstraktni i lični, slično kombinaciji šaha i alpinizma“, slikovito navodi autor. „Nije to bila teoretska igra između nacija-država, nego opasan i nepredvidljiv proces”, što već na početku ističe s naslovom „Najopasniji put u Evropi”, navodeći niz susreta i događaja, od prvog susreta s Miloševićem, pogibije američkih diplomata i užasnog puta preko planine Igman, kojim se jedino moglo stići u Sarajevo a da se ne moraju proći linije bosanskih Srba. S tim putem počinje Holbrookeova diplomatska misija koja je već na samom početku s pogibijom trojice članova njegova tima nagovještavala opasnosti, teškoće i neizvjesnost. Kao komparaciju Holbrooke ističe da je „tri godine proveo kao civil u Vijetnamu i bio izložen povremenoj borbi i njenim užasnim posljedicama, ali ovo je bilo drukčije“,[309] što ustvari znači da je teškom čini posebna trostrana priroda borbe ovdje. To, zbog toga, kako on navodi, parafrazirajući jedan tekst objavljen u *Foreign Affairsu* početkom 1995. u kojem se bivša Jugoslavija spominje kao „*najveći neuspjeh kolektivne sigurnosti na Zapadu od tridesetih*“,[310] što uzima kao naslov teksta u kojem daje analizu i uzroke haosa na Balkanu onakvog kakvom ga javno mnijenje i politika Zapada poima, na taj način pravdajući indolentnost Zapada.

Naime, javnost Zapada bila je pod jakim utjecajem knjige Rebeke West *Crno janje i sivi soko* i njene sintagme „*drevne mržnje*“ kao glavne značajke „loše historije“ balkanskih naroda, koja je stvorila takav psihički stereotip „da je međusobne balkanske sukobe nemoguće (ili besmisleno) rješavati izvana“.[311] Na istom „tragu“ te hipoteze i još žešćim kvalfikacijama izišla je knjiga Roberta Kaplana *Balkanski duhovi: Putovanje kroz historiju*, koja je preplavila Zapad, a koju je, kako kaže Kemal Kurspahić, predsjednik Clinton pročitao baš u vrijeme ključnih odluka, te na osnovu nje izvukao pogrešne zaključke “da se u

---

[309] Ibid., str. 12.
[310] Ibid., str. 21.
[311] Ibid., str. 22.

Bosni ne može ništa učiniti sve dok se ti ljudi ne umore od međusobnog ubijanja“, tj. „Sve dok Sarajevo postoji“, sarkastično s punim razlogom, dodaje sarajevski novinar.

Pored ideoloških stereotipa Holbrooke indolentan odnos Zapada pravda atavizmima hladnog rata, komunističkim društvenim uređenjem koje je pedeset godina gušilo demokratiju i ignoriralo Zapad, američkim zamorom poslije Iraka, evropskom konfuzijom i pasivnošću i nejedinstvom glavnih saveznika, što će biti glavne značajke i kočnice mirovnog procesa. Nasuprot tome, knjiga prva odiše (*koliko je autor iskren?*) Holbrookeovim inicijativama, zalaganjima od stupanja u kontakt s Muhamedom Šaćirbegovićem i ponude podrške do privatnih putovanja u augustu i decembru 1992. u ratom zahvaćenu Bosnu, što je nazvao „lični preludij“.

U tom „preludiju“ jedna drvena figura ističe se kao posebna sekvenca, koju je autor dobio od jednog pekara iz Sanskog Mosta prilikom posjete izbjegličkom kampu u Karlovcu ljeta 1992. Slika drvene figure logoraša pognute glave autora Hase Osmančevića objavljena je iste godine u *The New York Timesu*, a godinu kasnije Međunarodni komitet za pomoć (IRC) promovirao ju je u skulpturu za svoju godišnju nagradu. Drvena figura pekara iz Sanskog Mosta kao personifikacija patnje, progona, logora i svih drugih nevolja koje rat nosi sa sobom obišla je svjetske medije te na taj način doprinijela širenju istine o Bosni. Holbrooke se sve do kraja života sjećao tih dana i povremeno se putem e-maila javljao Hasi Osmančeviću.

Eskalacija rata, zločini u Bosni

Holbrookeov lični preludij u Bosne i oko nje prekinula je dužnost ambasadora u Njemačkoj, na koju je imenovan u drugoj polovini 1993. Njegov lični angažman, sugestije kako zaustaviti rat, Memorandum o zaustavljanju rata u Bosni, koji je uputio Clintonovoj administraciji i slične aktivnosti, kao da su nekome smetale te je bar za neko vrijeme „sklonjen“, na način slanja na ambasadorsku dužnost u zemlju, koja spada među najuređenije na svijetu**.** Međutim, ne zadugo, do druge polovine sljedeće godine, kada s te dužnosti preuzima novu, dužnost *pomoćnika državnog sekretara za evropska i kanadska pitanja*. U to vrijeme američka politika bila je suočena s velikim teškoćama i izazovima. Krajem novembra 1994. Srbi su napali hrvatske i bošnjačke položaje u zapadnoj Bosni, koristeći se ratnim avionima iz baze na vojnom aerodromu Udbine (u dijelu Hrvatske pod kontrolom Srba).

„Ovo je bila“, ističe autor, „drska eskalacija rata, jer ne samo da je korištenje aviona predstavljalo kršenje odredbi Ujedinjenih nacija o ‘no-fly zoni’, nego su ti avioni prešli međunarodnu granicu Hrvatske i Bosne. Na Holbrookeovo insistiranje da NATO uništi srpske avione i vazduhoplovnu bazu Udbine, NATO je izvršio slabašan napad, načinivši samo nekoliko rupa na pisti, što je štampa kasnije prezrivo ali tačno opisala kao *‘bockanje’*“.

U vrijeme kada je NATO vršio zračne udare na srpske položaje, nesklad i nejedinstvo Zapada ohrabrilo je trupe generala Mladića, koje su uzele više stotina vojnika UNPROFOR-a kao taoce, koji su korišteni kao živi štit da bi se spriječili novi napadi NATO-a. Slučaj s taocima UNPROFOR-a pokazao je gotovo potpuni nedostatak koordinacije između Georgesa A. Jouhvana, vrhovnog zapovjednika NATO-a i generala Bernarda Janviera, zapovjednika UNPROFOR-a u bivšoj Jugoslaviji, koji će „odigrati značajnu ulog“ u srebreničkoj tragediji, jer se prethodno u Zvorniku sastao s generalom Mladićem.

Nedovoljno snažna vojna kampanja NATO-a u maju i junu 1995. pokazala je neuspjeh američke politike, koja se permanentno zalagala za zračne udare. Međutim, *kočničari u redovima saveznika, a prije svega Francuska i Engleska i pogotovo Rusija, sve su učinile da NATO-ovi zračni udari ne budu dovoljno uvjerljivi.* Te su države od izbijanja agresije u Bosni i Hercegovini nastojale odvojiti diplomatske pregovore od vojnog djelovanja, što je bilo u suprotnosti sa stavovima američke diplomatije.

Tako su Evropska unija i Rusija tobože željele da tzv. „sukob" bude riješen isključivo pregovorima, što je jasno značilo pristajanje na teritorijalna osvajanja koja su izvršili JNA i Srbi. Kriza talaca bila je prekretnica u mimoilaženju američkih i evropskih diplomata. Krizu talaca Amerikanci su shvatili kao jak šamar od malih balkanskih drznika koji se čak i njima, Amerikancima, rugaju i prkose, kako navodi Holbrooke: „Srbima se ne može dopustiti da dalje prkose cijeloj svjetskoj zajednici",[312] te je zbog toga bio duboko uvjeren da se mir na Balkanu može dovesti jedino putem kompleksnog spoja američkog vodstva, agresivne i kreativne diplomatije i vojne sile.

Za razliku od Holbrookea, Bernard Janvier (Žanvijer), zapovjednik UNPROFOR-a na krizu talaca nije gledao kao na izazov konačnog obračuna s drskim Srbima. Nasuprot tome, on je počeo tajne pregovore s generalom Mladićem na sastanku 4. juna 1995. u Zvorniku, na kojem su se, po svoj prilici, njih dvojica dogovorili da NATO-ovi zračni udari nikad više neće biti korišteni protiv srpskih jedinica, te tako otvorio slobodan put za genocid u Srebrenici.

Dok su Milošević i paljanski Srbi govorili da su dobili takva uvjeravanja, francuski i zvaničnici UN-a to su poricali, navodi autor u svom dnevniku, te dodaje: „Do ovoga dana Washington nikad nije bio siguran o čemu su se uistinu njih dvojica dogovorili, ali kad su taoci oslobođeni, dramatično je povećan intenzitet vojnih borbi bosanskih Srba, bez novih zračnih udara UN-a ili NATO-a. *Bez sumnje očito je bilo da su neki UN zvaničnici bili prosrpski orijentisani*"[313], ističe Holbrooke. Tako je Yasushi Akashi, koji je prvobitno odobrio zračne udare, rekao da su majski „događaji“ konačno pokazali njihovu neefikasnost. Istog razmišljanja bio je i generalni sekretar Bouthros Boutros Ghali.

---

[312] Ibid., str. 68.

[313] Ibid., str. 68–69.

Tako su u narednim sedmicama, koje su uslijedile nakon tajnog sastanka, general Janvijer i Yasushi Akashi odbili pružiti zračnu potporu nizozemskim jedinicama u Srebrenici, koje su opkolile srpske snage, što je bio najočitiji dokaz njihova saučešništva u genocidu. To je također bila”očita nagodba”, jer je tim „mutnim radnjama“, po izjavi Akashija, prethodio *sastanak Chirac-Milošević 17. juna na kojem je Chirac obećao Miloševiću da se zračni udari neće ponoviti.* Također, i ruski predsjednik Jelcin, nije sjedio skrštenih ruku, te je dobio isto uvjerenje od predsjednika Chiraca. Na osnovu svega toga, Janvierov dogovor s Mladićem sasvim je izvjestan, jer je imao potporu najviših političkih krugova u Francuskoj, navodi Reneo Lukić,[314] na osnovu čega se vidi da su velike sile iz raznih razloga „daljinskim upravljačem“ kreirale ratne tokove, žrtvujući na hiljade ljudi, kao što je to slučaj sa Srebrenicom.

Dok su ratni događaji u Bosni svom žestinom prestizali jedni druge, unutar zapadnog saveza buknula je debata oko toga da li ostati ili ne ostati u Bosni, da li pojačati svoje snage i kazniti bosanske Srbe, ili se sramno povući. Veoma jaka strana bili su oni koji su smatrali da se iz Bosne treba povući. Naravno, to su bili oni koji su podržavali Tuđmanove i Miloševićeve ideje.

Tako, predsjednik Clinton i njegovi saradnici, razmišljajući o vanjskoj politici uoči priprema za izbornu kampanju, nisu nikako mogli zaobići „probleme“ u Bosni i Hercegovini. To je eksplicitno izjavio Anthony Lake (Entoni Lejk) u razgovoru s novinarom Jasonom de Parleom riječima: „Bojim se da Bosna postane ponovno kriterij po kojem će biti procijenjena američka vanjska politika i da zasjeni sve što smo dosada dobro učinili.“

Istovremeno, francuski predsjednik Jacques Chirac (Žak Širak), čim je stupio na službu maja 1995, svojom tobožnjom „hiperaktivnošću“

---

[314] Reneo Lukić: „Vanjska politika Clintonove administracije u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993–1995)“, *Korak*, br. 8/06, Sarajevo.

nastojao je zasjeniti aktivnosti Billa Clintona, zauzimajući se za brzo rješenje bosanskog „sukoba“, što je isticao prilikom susreta G7 u Halifaxu u mjesecu junu te godine. I pored toga što su sastanci G7 uobičajeno imali naglasak na privrednim i razvojnim pitanjima, rat u Bosni i Hercegovini nametnuo se kao glavna tema rasprave svjetskih vođa na tom sastanku.

Taj sastanak, kako kaže Holbrooke, bio je prekretnica za američkog predsjednika, jer je tada na osnovu kompletne atmosfere shvatio nužnost rješavanja bosanske ratne drame, kako za dignitet svoje zemlje, tako i svoj lični. Shodno tome, *od juna do septembra 1995. u Bijeloj kući održano je dvadeset i jedan sastanak posvećen krizi u Bosni i Hercegovini* pod rukovodstvom najviših državnih zvaničnika: Antonya Lakea, savjetnika predsjednika za nacionalnu sigurnost, Warrena Christophera, državnog sekretara, Madeleine Albright, ambasadora pri UN-u, generalom Johnom Shalikasviliem, zapovjednikom združenog glavnog štaba i ministrom odbrane Peryjem. Međutim, njihove aktivnosti nisu dale brze rezultate. Njihovi planovi svodili su se na promjenu ravnoteže sila koje bi koristile Bošnjacima i Hrvatima.

Dok su ti besplodni sastanci trajali, general Mladić, ohrabren uspjesima u zaplašivanju UN-ovih čuvara mira, usmjerio je pritisak na tri izolirane bošnjačke enklave – Srebrenicu, Žepu i Goražde, koje su bile u potpunosti okružene srpskim snagama još od početka rata. One su rezolucijom Vijeća sigurnosti 1993. bile označene kao *sigurne zone* Ujedinjenih nacija, ali naglašava Holbrooke, *ništa u vezi s njima nije bilo sigurno*.[315] To je zbog toga što je mali broj mirovnih snaga UN-a upućen u svaku enklavu bez ovlaštenja da se mogu suprotstaviti agresoru ili tražiti zračne udare, tako da su tamo poslati faktički vezanih ruku. Dok se opsada oko enklava stezala tokom ljeta 1995, sva tri grada bila su prenapučena izbjeglicama iz okolnih područja. Srbi su odlučili izbrisati enklave s mape, kako bi cijeli istočni dio Bosne uzeli za sebe. Pripreme za genocid odvijale su se pred očima svjetske javnosti, koja je sve to bez velike brige posmatrala. Tako su 6. jula 1995. Mladićeve snage počele s granatiranjem Srebrenice, tobože u znak odmazde za upade bosanskih snaga. Tri dana kasnije Srbi su kao taoce uzeli 30 holandskih mirovnjaka, a 10. jula došli do pred sami grad.

---

[315] Holbruk, str. 73.

Dok su civilne i vojne vlasti Republike Bosne i Hercegovine očajno tražile pomoć od UN-a, nastavljala se drama oko Srebrenice. Dana 10. jula pale su linije nadomak grada i tada je počela kataklizma.

Dok su komadanti 28. divizije donosili odluku za kontraofanzivu, komadant holandskog bataljona Karemans saopćio im je *da je Srbima dat rok do šest sati ujutro da se izjasne o ultimatumu za povlačenje iz zaštićene zone ili će od 11.00 sati biti bombardirani.* To je isto Rupert Smith, komadant UNPROFOR-a, javio Aliji Izetbegoviću, koji se u to vrijeme nalazio u Kaknju.[316] Međutim, od svega toga ostala je samo prazna priča. Dana 11. jula u 11.00 sati srpske snage, uvjerene da neće biti bombardirane, ulaze u grad. Genocid počinje! Komadant Holandskog bataljona Karemans zaboravlja na svoju prijetnju Srbima, ponizno se umiljava generalu Mladiću i zajedno sa svojim oficirima pije viski s tim ratnim zločincem. Ta slika bijednoga komadanta UN-ovih snaga obišla je cijeli svijet, pa i danas svjedoči, kao „nazdravljanje genocidu“.

Ulazeći u Srebrenicu, prkoseći cijeloj međunarodnoj zajednici, general Mladić izjavio je: „Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog praznika srpskog poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. Napokon je došao trenutak da se poslije bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru“[317] – aludirajući na srpsku pobunu protiv Turaka, koja je 1804. bila brutalno ugušena. „Mladićevo poistovjećivanje današnjih bosanskih muslimana s Turcima od prije 191 godinu otkrivalo je njegov *opasno iskrivljen um*“,[318] zaključuje Holbrooke.

Prilikom ulaska u grad, Karadžić je lično naredio (radi marketinga: „treba mu to radi nekih stvari“) da se u Srebrenici, pored srpske, postavi i grčka zastava, čiji su pripadnici (tj. Grci), pored Rusa i drugih, učestvovali u napadu i zauzimanju Srebrenice, što zorno pokazuje da je pored regionalne umiješanosti kulturno-civilizacijskih srodnika, na sceni bila i svjetska,[319] što posebno ističe S. Huntington.

---

[316] Šefko Hodžić: *OPERACIJA JESEN 94*, DES d.o.o., Sarajevo, 2007.

[317] Smail Čekić: „Genocid nad Bošnjacima u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995.“, *INFO*, 60 godina UNSA, Sarajevo, 2010, str. 19.

[318] Holbruk, str. 73.

Neviđeni zločini koji su uslijedili nakon pada spomenutih enklava zgražavali su svjetsku javnost koja je ostala nijema, kao da je hipnotizirana. O odmazdi nad zločincima nije se govorilo niti nagovještavalo. Rezultati zločinačkih aktivnosti vrlo brzo izišli su u javnost. Američka ambasadorica pri UN-u Madeleine Albright pokazala je zračne snimke koje su dokazivale postojanje masovnih grobnica u koje su na brzu ruku zatrpani izmasakrirani bošnjački civili.

Prema Međunarodnom komitetu Crvenoga krsta, u Srebrenici je između 12. i 16. jula 1995. ubijeno 7.079 bosanskih muslimana.[320] Većina žrtava bilo je nenaoružano i većina je nastradala u zasjedama i masovnim egzekucijama, ističe Holbrooke, što i jedno i drugo podrazumijeva stvarnu NAMJERU UNIŠTENJA. *Po intezitetu* (u smislu krvoločnosti) *ništa se u bosanskom ratu nije moglo, niti će se moći mjeriti sa Srebrenicom*, zaključuje Holbrooke.

„Ime će joj postati dio jezika užasa modernog rata, zajedno s Lidicama, Oradourom, Babi Yarom i Katinskom šumom“, zaključuje on. Na kružnom stećku u Potočarima stoji cifra ubijenih i nestalih: **8.372** osobe.

---

[319] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica,1998, str. 311–312

[320] Ibid., str. 74.

BROJ ŽRTAVA
GENOCIDA PREMA
POJEDINIM OPĆINAMA
KOJI NIJE KONAČAN
BRATUNAC
BIJELJINA
FOČA
HAN PIJESAK
ROGATICA
SARAJEVO
SOKOLAC
SREBRENICA
SREBRENIK
UGLJEVIK
VIŠEGRAD
VLASENICA
ZVORNIK
8372...
UKUPAN BROJ ŽRTAVA
KOJI NIJE KONAČAN

No, frapantni dokazi srpskih zločina nisu potakli Clintonovu administraciju na brzu i konkretnu akciju, što je srpskog agresora u Bosni i Krajini još više ohrabrilo. Tako su Srbi iz Krajine napali bihaćki džep. To je predstavljalo opasnost i za Hrvatsku, jer bi joj otežalo povratak Krajine. Usto, obnovljeni su napadi na Sarajevo, kao i sporadični napadi na svim linijama fronta. Dok je rat opasno eskalirao, Washington još uvijek nije bio siguran šta učiniti, a Chirac se žalio da je Francuska tobože „usamljena", te predlagao da se pomogne Srebrenici i pojača Goražde. Umjesto toga, Major je predložio *međunarodni „krizni sastanak",* kojim će on 21. jula predsjedavati u Londonu. Na tom sastanku odlučeno je da se mora uspostaviti jasan zapovjedni lanac koji bi omogućio pokretanje NATO-ovih zračnih udara, na taj način eliminirajući sistem „dvojnog ključa" o upotrebi vatrene sile, ključa koji je „funkcionirao" od augusta 1993. na taj način što je UN raspolagao pravom veta.

Uprkos protivljenju Francuske, Velike Britanije i Boutrosa Boutrosa Ghalija, UN-ov ključ oduzet je Akashiju i predat generalu Janvieru, zapovjedniku UN-ovih snaga u bivšoj Jugoslaviji. *Odluka s Londonske* *konferencije potvrđena je 25. jula na sastanku NATO-a, što je značilo da se zračne snage mogu odmah upotrijebiti.*

Rezultate konferencije javnost je dočekala sa skepticizmom, jer su se ranija uvjeravanja Zapada pokazala kao isprazne laži. U isto vrijeme u Americi su dovoljno narasle snage koje su smatrale da Bosni treba jednostrano ukinuti embargo na oružje i to iz obaju tabora američke politike. Te rezolucije i u Senatu i u Kongresu izglasala je većina sastavljena od članova i od Demokratske i od Republikanske stranke. Ne poštujući stranačku disciplinu, demokrate su glasale protiv volje predsjednika Clintona, koji je kasnije 11. augusta uložio svoj veto, te tako usporio kompletan proces.

Srpski zločini u Srebrenici i Žepi ne samo da su frapirali svijet, već su ga i zaplašili. Tako su Velika Britanija i Francuska, koje su imale najveći broj vojnika, ubrzano pripremale eventualno povlačenje svojih snaga. U tu svrhu one su osnovale **Snage za brzu intervenciju** (*Rapid Reaction Force: RRF*), koje su trebale ojačati UNPROFOR teškom artiljerijom u slučaju da odluče ostati u Bosni i Hercegovini, a u slučaju da UNPROFOR odluči napustiti regiju, RRF olakšao bi mu povlačenje i zaštitu, ako bi došlo do napada. Na tu mogućnost povlačenja UN-ovih snaga dijelom je pristao i sam Clinton, koji je evropskim saveznicima obećao 25.000 vojnika u slučaju povlačenja.

Predsjednik Clinton, koji se već pripremao za predsjedničke izbore 1996, nije se želio uključivati u spašavanje UN-ovih jedinica, jer se bojao dramatičnih događaja, kao onih što su se desili u Somaliji. Isto tako, njemu u prilog ne bi išle kritike koje bi ga pratile i koje bi otada smatrale SAD glavnim sudionikom sukoba u Bosni i Hercegovini. Te kritike mogle bi pasti u vrijeme njegove izborne kampanje i zato ih je želio izbjeći.

Imajući to u vidu, kao i događaje i odnos snaga na terenu, odlučni preokret američke vanjske politike dogodio se početkom augusta 1995**.** Strateški cilj američke politike temeljio se na podupiranju hrvatskih i bosanskih snaga protiv Srba. Operacije „Bljesak“ i „Oluja“ počele su mijenjati ravnotežu snaga u regionu. Prvi put u četiri godine Srbi su pretrpjeli veliki vojni poraz, a Milošević im nije došao u pomoć.

Intezivniji razvoj oružanih snaga Hrvatske i Armije BiH krenuo je odmah poslije sklapanja Vašingtonskog ugovora 18. marta 1994, koji je okončao sukobe između Bošnjaka i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Hrvatska je kupovinom oružja od Irana, uz prećutnu saglasnost SAD-a, za naoružanje potrošila oko milijardu dolara, te na preporuku američke vlade angažirala MILITARY PROFESSIONAL RESOURCES INC **(MPRI)**, privatnu firmu za vojno savjetovanje, koja ima bliske veze sa Pentagonom. Uz to, posebno treba spomenuti ambasadora Galbraitha i njegovo zalaganje za agresivniju politiku SAD-a u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, što je rezultiralo promjenom snaga u regiji.

To je pokazao poraz srpskih snaga u zapadnoj Bosni od strane Petog korpusa Armije BiH pod zapovjedništvom generala Atifa Dudakovića i uspjeh Hrvatske vojske, koja je oslobodila tzv. Republiku Srpsku krajinu. To je dalo osjećaj, kako je izjavio general Wesley Clark, „da je dostignuta prava prekretnica u sukobu“. Nakon toga, mjesta dvoumljenja u američkoj administraciji nije bilo. Predsjednik Clinton odmah je odobrio novi plan. Po odobrenju plana, ovaj put Anthony Lake, obilazeći evropske saveznike, nije pitao za njihova mišljenja, kao maja 1993, već im se skoro imperativno obratio: „Predsjednik Sjedinjenih Država donio je sljedeće odluke: ŽELIMO DA BUDETE S NAMA.“ U isto vrijeme, nakon združenog napredovanja, Srbi su bili prisiljeni povući se iz zapadne Bosne.

„Nadam se da sada imamo priliku tamo sklopiti prihvatljiv mir“, izjavio je zadovoljno Clinton. Ohrabren rezultatima na terenu, te predstavivši plan SAD-a evropskim saveznicima, Anthony Lake prepustio je Richardu Holbrookeu brigu o njegovoj implementaciji.

Plan se sastojao od sedam tačaka, od općih do specifičnih, kako slijedi: 1) sveobuhvatnu nagodbu o miru; 2) trostrano priznanje između Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora); 3) puno dizanje svih ekonomskih sankcija protiv Jugoslavije, ako se postigne dogovor, i program američke podrške za opremu i obuku snaga hrvatsko-bošnjačke federacije, ako dođe do nagodbe; 4) mirni povratak istočne Slavonije Hrvatskoj, mali, naftom bogati krak hrvatske zemlje prema srbijanskoj granici; 5) sveukupan napor da se dođe do obustave vatre ili kraja svih ofanzivnih operacija; 6) reafirmacija podrške tzv. planu Kontakt-grupe iz juna 1994, koji su dogovorili ministri vanjskih poslova Sjedinjenih Država, Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije – koji su Bosnu dijeli na dva entiteta: **49%** ide bosanskim Srbima, a **51%** hrvatsko-bošnjačkoj federaciji i 7) sveobuhvatan program za regionalnu ekonomsku rekonstrukciju Bosne i Hercegovine.[321]

Plan po kojem je trebao raditi Holbrookeu se nije činio „*razrađenim dokumentom*“, već polaznom tačkom za njegov pregovarački tim, prije svega zbog ozbiljnih zamjerki oko posavskoga koridora, Goražda i dr.

Holbrookeova „shuttle-diplomatija“ počinje, kako on kaže s „čovjekom koji je nosio najveći dio odgovornosti za rat u Bosni“ – Slobodanom Miloševićem, 17. augusta u Beogradu.

Prvi utisak na one koji nemaju dovoljno informacija jeste njegova „otmjenost i šarmantnost“.[322] Veliki broj američkih senatora ili kongresmena, navodi Holbrooke, koji su izišli iz njegove kancelarije uzvikivali su: *Pa, on ni blizu nije toliko loš kako sam očekivao*. Ali, uprkos njegovoj licemjernoj „spretnosti“, Holbrooke ga je ocijenio kao čovjeka koji je igrao igru riječi lišenih suštine, potpuno neodređenim, bježeći pred svim važnijim problemima, praveći se neutralnim, tvrdeći da nema utjecaja na bosanske Srbe i sl. Na isti način kao što je ranije činio sa zapadnim diplomatama, Milošević je pokušao i s Holbrookeom. Tako je nakon dva dana intenzivnih pregovora Holbrookeov tim napustio Beograd „praznih ruku“. Holbrooke nije čak mogao dobiti od njega garanciju da srpska vojska neće napasti njegov avion prilikom spuštanja u Sarajevo, gdje je bila sljedeća tačka njegove misije. Njegovo pretvaranje „da će pokušati razgovarati s generalom Mladićem“ i njegov odgovor „da je aerodrom suviše opasan“ jer će ga, kako je dodao Milošević, „gađati hrvatski i muslimanski vojnici“,[323] bila je najobičnija farsa. Znajući to, Holbrooke je direktno odgovorio

---

[321] Ibid., str. 77–78

[322] Ibid., str. 4.

[323] Ibid., str. 6.

Miloševiću: „da je svako znao da jedina opasnost za ljude na aerodromu u Sarajevu dolazi od srpskih topdžija načičkanih na brdima uokolo“.

Ne prihvatajući takvu „ponudu“, Holbrookeov tim morao je poći opasnim igmanskim putem do Sarajeva na kojem će tragično nastradati njegova tri člana. Dana 19. augusta u prevrnutom oklopnom francuskom vozilu (APC-u) nastradali su: Robert Frasure, Joseph Kruzel i S. Nelson Drew.

Američka administracija i Holbrooke optužili su Miloševića da je lično odgovoran za njihovu smrt. Zasigurno je pogibija trojice diplomata bio žestok šamar američkoj administraciji i samom Holbrookeu, koji se do kraja uvjerio „s kim ima posla“.

„Shuttle-diplomatija“

Sa svojim sedmočlanim timom, koji je sastavio po povratku u SAD, Holbrooke će nastaviti „shuttle diplomatiju“ u sljedećih šest mjeseci.

„SHUTTLE“, kojim je naslovljena knjiga druga, s glavom 6. pod naslovom „Izazov Pala“, počinje velikom tragedijom koja dolazi s Pala. Naime, *bombardiranje sarajevske tržnice Markale sa srpskih položaja iznad Sarajeva 28. augusta 1995. i ubistvo 43 osobe i ranjavanje 90, bio je odlučujući događaj koji je otklonio neodlučnost zapadnih državnika u korištenju sile protiv Karadžićevih Srba.* Simptomatično je da je granata eksplodirala samo nekoliko metara od mjesta gdje je ista takva eksplodirala februara 1994, usmrtivši 68, a ranivši 142 osoba.

Drski izazov s Pala uslijedio je odmah u medijima, gdje su Srbi optuživali Bošnjake da su inscenirali incident kako bi uvukli NATO u rat, ponašajući se tako kao da su njihovih preko 1.000 cijevi teškog naoružanja i drugih ubojitih sredstava, načičkanih oko Sarajeva, cijeli period opsade izbacivali ruže ili pakete humanitarne pomoći, umjesto smrtonosnih granata. Na takvoj morbidnoj tvrdnji, da Bošnjaci sami sebe granatiraju i ubijaju zasigurno bi im i Joseph Goebbels (Jozef Gebels) pozavidio.

Razmišljajući na taj način, Holbrooke se upitao: „Da li je ovo namjeran pokušaj bosanskih Srba da pokažu svijetu koliko su naše prijetnje isprazne?“[324] „Brutalna tupoglavost bosanskih Srba pružila nam je neočekivanu posljednju šansu da se uradi ono što se trebalo uraditi tri godine ranije“, dodao je on. „Rekao sam“, kaže dalje, „da se pokrenu zračni udari NATO-a protiv bosanskih Srba – *ne minorna osvetnička bockanja, nego ozbiljne udare i ako je moguće podržanu zračnu kampanju koja je nedavno, u julu bila odobrena londonskim pravilima*“.[325]

Ovo je bio najvažniji test američkog vodstva od kraja hladnoga rata, zaključio je Holbrooke, te o tome zapisao u svom dnevniku: „Minobacački napad od 28. augusta nije bio ni prvi izazov zapadnoj politici, niti najgori incident u ratu; bio je samo najnoviji. Ali je bio drukčiji zbog tajminga: uslijedivši odmah nakon otpočinjanja našeg diplomatskog shuttlea i tragedije na Igmanu, izgledao je ne samo kao teroristički akt protiv nevinih ljudi u Sarajevu, nego kao prvo direktno suočenje sa Sjedinjenim Državama, ‘što je prelilo čašu’“.[326]

Shvativši ozbiljnost situacije, i Milošević se promijenio. Od njegova početnog glumatanja nije ostalo ništa. Na sastanku od 29. augusta 1995. on će službeno preuzeti ulogu pregovarača u ime svih Srba. Na osnovu *patrijarhova „papira“*, kojim su saglasni srpske vođe iz Bosne i Hercegovine da je u njihovu interesu da budu jedinstveni u „*suprotstavljanju Zapadu*“, Miloševiću je povjeren taj mandat. Bila je to farsa, jer su svi znali da ga je od početka imao.

Holbrookeova odlučnost u primjeni vojne sile, koju je zagovarao od samog početka rata, imala je svoju učinkovitost. *Operacija Deliberate Force* (*Promišljena snaga*) *počela je 30. augusta u dva sata ujutro.* Napokon su javnost i mediji mogli objaviti davno očekivane poteze Zapada. „Svijet je napokon učinio ono što je trebalo davno, davno prije učiniti“,[327] izjavio je predsjednik Izetbegović, dok je *The Financial*

---

[324] Ibid., str. 95.

[325] Ibid., str. 96

[326] Ibid., str. 96.

[327] Ibid., str. 105.

Times istakao u uvodniku da „zapadnoj politici ne bi ostalo ni trunke kredibiliteta da nije bilo oštrog odgovora“.[328]

U tom smislu, Holbrooke navodi četiri faktora koji su utjecali na žestoke udare, a to su: osjećaj da smo dostigli apsolutni kraj crte i jednostavno nismo mogli dopustiti da se ni na ovaj najnoviji prestup ne osvrnemo; oštra emotivna reakcija Washingtona nakon gubitka trojice bliskih i dragih kolega na planini Igman; sama predsjednikova odlučnost („*da ih dobro udari*“) i odlučna preporuka našeg pregovaračkog tima da treba doći do bombardiranja bez obzira na njegov efekt na pregovore u Beogradu, koji su vođeni u vrijeme akcije.[329]

Od trenutka kada je bombardiranje počelo, Holbrookeov tim znao je da će biti neslaganja sa saveznicima NATO-a i UN-a oko njegova trajanja i domašaja, te da će Sjedinjene Države morati i dalje vršiti pritisak. Tako je za manje od dva dana, nakon početka, operaciju zaustavio general Bernard Javnier, koji je uvjerio generala Smitha da su Srbi spremni prihvatiti prekid vatre u cijeloj Bosni i Hercegovini. Pored prosrpske orijentiranosti, on je imao dodatnu obavezu vezano za dva člana posade oborenog francuskog aviona za koje je smatrao da se nalaze u srpskom zarobljeništvu, te je zbog toga namjeravao ostvariti nagodbu s generalom Mladićem.

No, vrhovni zapovjednik NATO-a Georges Jouwlan i glavni sekretar NATO-a Willy Claes osujetili su *Javnierova spletkarenja sa Mladićem*, te naredili nastavak zračnih udara. Zabrinut zbog nastavka zračnih udara NATO-a, Milošević je požurio pozvati Holbrookea u Beograd s namjerom uspostavljanja prekida vatre. Po dolasku u Beograd Holbrooke je odmah zapazio učinke zračne kampanje na dotada ohologa Miloševića. Ono što je šesnaest mjeseci raspravljala Kontakt-grupa „ko će govoriti u ime Pala?“, sada je odgovor, i to u odluci na dva lista glasio: Slobodan Milošević. *Na taj način Pale su faktički izolirane i za pregovarača je postavljen čovjek od kojeg su polazili svi zločini i nevolje na prostorima bivše Jugoslavije.*

---

[328] Ibid., str. 105.

[329] Ibid., str. 106.

Prihvativši se te uloge, u jeku bombardiranja i hrvatsko-bošnjačke ofanzive u zapadnoj Bosni, Milošević je s očitim nestrpljenjem tražio prekid borbenih djelovanja, što je, po Holbrookeovu mišljenju bio dobar znak da treba nastaviti još neko vrijeme kako bi se poboljšali izgledi za *prihvatljiv mir*. U tom smislu, Holbrooke je nametnuo pitanje okončanja opsade Sarajeva, što je Milošević pokušao ponovo prebaciti na generala Mladića, koji je postavio kontra-uvjet da će, tobože, prestati s opsadom Sarajeva, ako NATO prestane s granatiranjem srpskih položaja. Naravno, Holbrooke niti je prihvatio taj uvjet, niti pregovore s Karadžićem i Mladićem, već samo susret, ali pod nadzorom Miloševića, koji je upozoren da je dužan spriječiti njihove verbalne ekscese, u protivnom, Holbrooke je zaprijetio napuštanjem pregovora.

U tom smislu, Holbrooke je postavio Miloševiću dva uvjeta: *prvi, da oni* (*Karadžić i Mladić*) *moraju biti dio vaše delegacije, vi morate voditi razgovore i morate ih kontrolisati. Drugi, ne smiju nas obasipati s istorijskim budalaštinama*.[330] Na taj način Holbrooke je fokusirao pravog vinovnika i bitno reducirao ulogu Karadžića i Mladića, ali je ipak uz čvrstu garanciju Miloševića, pristao na susret s Karadžićem i Mladićem, što nije propustio da zabilježi u svoj dnevnik: „Dok su nam se približavali između drveća na blijedoj ljetnoj svjetlosti, ponovo sam se stresao pred njihovim prepoznatljivim siluetama: jedan u odijelu, visok, sa divljom grivom kose; drugi, nizak i nabijen, u maskirnoj uniformi, gazeći kao da ide kroz blatnjavo polje“,[331] te kako navodi, nije se „rukovao s njima, iako su to pokušali i Karadžić i Mladić“. Kasnije je, kako navodi, odbio i večerati s Mladićem i nakon nekoliko dana posjetiti ga u bolnici na nagovor S. Miloševića. Milošević je objasnio da je Mladić u bolnici zbog operacije bubrežnoga kamenca, o čemu je Holbrooke zabilježio: „U sebi sam se nadao da se radi o onoj vrsti medicinskog problema koji kineski i sovjetski lideri ponekad otkrivaju kod svojih političkih protivnika, kamencu od koga nema ozdravljenja“,[332] zasigurno misleći pritom da bi svijet bio mnogo sretniji bez ovakvih „ljudi“, zaboravljajući pri tome da su zločinca liječili oni koji ga smatraju herojem (podvukao F. B.). Dalje, u svom prikazu lika, karaktera i specifičnoga garda generala Mladića, Holbrooke kaže da „Hollywood ne bi mogao naći ubjedljivijeg ratnog zlikovca (...) njegovo prisustvo bilo je snažno; nije bilo teško shvatiti zašto su ga njegove trupe poštovale; bio je, pomislio sam, jedna od smrtonosnih kombinacija koje historija povremeno isturi – harizmatični ubica“.[333] Iz svega navedenog, nadajmo se da je autorova deskripcija u skladu s njegovom stvarnom vizurom apsurda rata i osudi spomenutih i inih zločinaca u svoj apsurdnoj bosanskoj havariji.

---

[330] Ibid., str. 193.

[331] Ibid., str. 153.

[332] Ibid., str. 161.

Tako su pregovori koji su trajali desetak sati završeni s *NACRTOM sporazuma kojim se Srbi obavezuju da obustave sve ofanzivne operacije u području Sarajeva i da u roku jedne sedmice uklone sve teško oružje iz tog područja*. Također su morali otvoriti dva kopnena puta iz Sarajeva, za nesmetan prolaz humanitarne pomoći. Sarajevski aerodrom morao se otvoriti u roku od dvadeset i četiri sata. Zauzvrat, NATO bi prestao s bombardiranjem za sedamdeset dva sata, pod prijetnjom nastavka ako se ne udovolji zahtjevu. Tako su Srbi *14. septembra potpisali dokument* – prvo Karadžić, koji je potpisao bez oklijevanja, zatim Koljević, Krajišnik, Mladić, te Milošević i njegov ministar vanjskih poslova Milutinović, kao svjedoci.

Po zaključenju sporazuma Holbrooke je u svoj dnevnik zabilježio sljedeće:

„Počinjao sam shvatati paljanske Srbe: *tvrdoglavi, skloni praznim teatralnim izjavama, ali na kraju, nasilnici kada blefiraju. Greška Zapada tokom prethodne četiri godine bila je što su Srbe tretirali kao razumne ljude s kojima se može razgovarati, pregovarati, napraviti kompromis i dogovoriti se. Ustvari, oni su poštovali samo silu ili nedvosmislenu i vjerovatnu prijetnju da će biti upotrijebljena*.[334]

U tom smislu, Holbrooke, pored toga što je u glavi 11 zabilježio „Vjerovali smo da smo napravili najbolji mogući dogovor u Beogradu“

---

[333] Ibid., str. 154.

[334] Ibid., str. 157.

dodaje s rezignacijom *„iako se još pitam šta se moglo postići da smo još dvije sedmice nastavili s bombardovanjem*“,[335] zasigurno misleći na potpunu demontažu genocidne paradržavne tvorevine koja se zove Republika Srpska, čiji je cilj bio i ostao rasturiti Bosnu i Hercegovinu i priključiti se Srbiji. Taj nedostatak zasigurno je utjecao na najveću i najpogubniju grešku mirovnog sporazuma, tj. političku odluku o formiranju Republike Srpske 21. decembra 1991, kada je označena kao „federalna jedinica u sastavu savezne države Jugoslavije“.[336] Ta odluka bila je i ostala njihov krajnji cilj.

No, ni s tim se KIPTEĆI „nacionalnosti ne zadovoljavaju, već revno podstiču istomišljenike iz hrvatskog naroda na stvaranje trećeg entiteta ili bolje rečeno, reinkarnaciju isto tako nacionalističke tvorevine Herceg-Bosne“. Zaključeni sporazum značio je definitivni prekid troipogodišnje opsade Sarajeva i glavni obrazac za uspostavljanje konačnog mira**.** NATO-ovi udari istog dana 14. septembra obustavljeni su, a Holbrooke je nastavio sa svojom „shuttle-diplomatijom“: Beograd, Zagreb i Sarajevo, nastojeći mozaik parcijalnih dogovora ugraditi u konačno rješenje.

Trebalo je potaknuti, piše Holbrooke, Bošnjake, Srbe i Hrvate o nekim temeljnim načelima koja bi osigurala preživljavanje Bosne i Hercegovine i stvoriti temelje definitivnog mirovnog sporazuma.

Izetbegovićev zahtjev za nastavak bombardiranja Holbrooke je, mada je i sam o tome razmišljao, kontradiktoran sam po sebi, opisao ovim riječima: „Nije pokazivao zahvalnost što je okončana duga opsada njegovog glavnog grada“, te je dodao: „Radije bi pustio da narod u Sarajevu još duže živi pod srpskim topovima ako bi to značilo da će NATO nastaviti s bombardovanjem“.[337]

Ove tvrdnje uveliko bacaju sjenu na sveukupno Holbrookeovo zalaganje. Pada u oči da se i sam Holbrooke zapitao „šta bi se sve moglo postići da smo još dvije sedmice nastavili s bombardovanjem“.

---

[335] Ibid., str. 158.

[336] Bećir Macić: *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001.

[337] Holbruk, str. 160.

Nije teško zaključiti: konačan završetak rata, demontiranje paradržavne tvorevine Republike Srpske, poraz agresora, kažnjavanje ratnih zločinaca i naposljetku prihvatljiv i pravedan mir – upravo je ono što i predsjednik Izetbegović priželjkivao.

U tom smislu, Holbrookeove „opaske“ su nesuvisle. On je morao znati od kolike je važnosti bio nastavak bombardiranja, što je bosansko rukovodstvo, s mnogo žustrih riječi od njega i tražilo, a i on je sam imao priliku vidjeti o kakvom se zlu radi i zato ga nije trebalo čuditi kada je, kako navodi u svom dnevniku, „*prvi put vidio da je inače uljudni premijer* (*Haris Silajdžić*) *sklon da plane*…“ Naravno, plamen bosanskog premijera samo je odraz pakla i vatre u kojoj je gorjela bosanska država i njeni građani za vrijeme troipogodišnje agresije, a njihovi politički predstavnici u delikatnom položaju, razapeti između stanja na terenu, raznih političkih interesa, svjetskih mešetara i lobista, hladnih i korumpiranih diplomata i raznih svjetskih protuha, koji su vidjeli šansu da na bosanskoj nevolji i jadu izgrade „sjajnu“ političku karijeru i ličnu korist.

Pored potpisanog sporazuma, Srbi su, piše Holbrooke, postali stručnjaci u uvjeravanju da ne mogu kontrolirati svoje komandante na terenu. Posebno je to bio slučaj na položajima oko Sarajeva.

Dok je general Rupert Smith vodio pregovore s generalom Dragomirom Miloševićem u vezi sa sporazumom oko Sarajeva, Holbrooke je pokušavao sa Slobodanom Miloševićem razgovarati o ustavnim pitanjima, što je tada još uvijek bila *tabu tema* koja se nije iznosila čak ni pred nekim najbližim saradnicima.

Tako je ministar Milutinović upozorio Holbrookea da Slobodan Milošević o tome neće govoriti pred generalom Perišićem. Holbrooke je to odmah označio kao kodiranu balkansku karakternu osobinu, uobičajenu kao i omiljeno bosansko piće šljivovicu, zabilježivši u svoj dnevnik: „Tako duboko nepovjerenje među bliskim sunarodnicima bilo je na Balkanu uobičajeno koliko i šljivovica“[338]. A tek koliki su animoziteti, nepovjerenje i mržnja prisutni među sukobljenim političkim liderima balkana, što Holbrookeu također nije promaklo i što ga se jako dojmilo.

---

[338] Ibid, str. 163.

U tome su neprikosnoveni bili Tuđman i Milošević, čija se snažna netrpeljivost ispoljavala međusobno, a naročito prema bosanskom predsjedniku Izetbegoviću, koji im je pomrsio dogovor iz Karađorđeva i bio „dežurni krivac“ za sve. Čudne li ironije. Oni koji su vodili tako žestok međusobni rat, činili masakre jedni drugima, na trenutak bi prekinuli neprijateljstva kako bi se sručili na Bosnu i Bošnjake. Po njihovim uputama isti obrazac primijenile su njihove marionete, Karadžić i Boban, početkom maja 1992. u Gracu, kada su se dogovorili o razgraničenju i nenapadanju, drugim riječima o podjeli Bosne i Hercegovine.[339]

Izetbegović koji je personificirao Bosnu, bosanstvo i bošnjaštvo, nerijetko bi „pojeo vatru“ od svojih dušebrižnih susjeda, na što se i sam Holbrooke zgrozio, o čemu u svom dnevniku piše: „Tuđman je počeo agresivno (…) vikao je prezrivo preko stola na omalenog bosanskog predsjednika, dok je četrdeset ljudi zaprepašteno slušalo (…) Ponovo sam otkrivao aspekt balkanskog karaktera“, zapisao je Holbrooke, te dodao: *„razljućeni, ti lideri trebali su spoljnu superviziju da bi sebe zaustavili od samouništenja*“.[340]

Hrvatsko-bošnjačka ofanziva u zapadnoj Bosni

Dok su se na jednoj strani vodili pregovori, na drugoj hrvatsko-bošnjačka ofanziva u zapadnoj Bosni napredovala je prema Sanskom Mostu, Ključu, Bosanskom Novom i Prijedoru. Za razbuktalu ofanzivu Ujedinjene nacije i američki zvaničnici, kako je zapisao Holbrooke, rekli su da se plaše da bi napad mogao uvući Srbiju direktno u rat… Postoji rizik da sve bukne. Poruka iz Washingtona bila je „napuštajte dok još napredujete“. Mada, kako veli Holbrooke, iz Washingtona nisu imali jasne upute, ipak se znalo da se trebalo držati teritorije koje je odredila Kontakt-grupa. Zato je, kako piše Holbrooke, uvjeravao Tuđmana da uzme Sanski Most, Prijedor i Bosanski Novi.

---

[339] Smail Čekić: *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 2004.

[340] Holbruk, str. 170.

Na ovome mjestu, kao i na više drugih, Holbrooke kao da ne zna da je postojao bosanski predsjednik predsjedništva i PETI KORPUS ARMIJE BiH na čelu s generalom Atifom Dudakovićem. Pitanje uzimanja Banje Luke također je bilo u igri, o čemu je Holbrooke, vjerovatno po obrascu američkog pragmatizma da se obraća „jačem“, vodio polemiku opet s Tuđmanom. Banju Luku, koja je prema navodima ambasadora Galbraitha, bila Tuđmanova opsesija, Tuđman bi rado zamijenio za Tuzlu, grad s najviše muslimana. No, s Tuđmanovom suludom idejom niko se nije slagao; čak je i Holbrooke bio izričit kada je izjavio: „Gospodine predsjedniče, tražim od vas da odete što dalje možete, ali ne uzimajte Banju Luku”. Tako su pregovori o „uzimanju“ tekli uz vidno zanemarivanje „bosanske strane“, kao i odluke koje su se donosile van bojnog polja. Zato ne treba da čudi ono što će Dudaković kasnije izjaviti „da im je došla naredba o povlačenju kada su već bili kranuli prema Prijedoru“. Stav Washingtona da se Banja Luka „ne dira“, jer je „nesporno unutar srpskog dijela Bosne“, i čak ako i bude zauzeta, Federacija će je morati vratiti Srbima u mirovnim pregovorima. Pored toga, zauzimanje toga grada izazvalo bi humanitarnu katastrofu, preko dvije stotine hiljada dodatnih izbjeglica.

Dakle, za uspjeh Holbrookeove diplomatije, pored njegovih sposobnosti, čvrstog karaktera i odlučnosti, *upotreba vojne sile bila je argument koji se najbolje razumije*. To je pokazala ofanziva hrvatsko-bošnjačkih kopnenih snaga i zračna bombardiranja NATO-a. Snagom združene vojne sile Holbrooke je ostvario prijetnje Srbima koji su ga u početku ignorirali. On je, zahvaljujući potvrđenoj prijetnji, locirao pravi „centar moći“, Miloševića, koji je neprestano tvrdio da ne može prisiliti bosanske Srbe da izvrše neke dogovore. Zato je Holbrooke i de facto i de jure izbacio Karadžića i Mladića kao glavne pregovarače, te ih sveo na „članove“ Miloševićeve delegacije, pritom postavivši dva uvjeta koji marginaliziraju njihovo učešće, o čemu je Holbrooke zapisao sljedeće: „U ovom času, međutim, osjećao sam kako mi prolazi drhtaj cijelim tijelom. *Nije pretjerano reći da sam jednostavno mrzio tu dvojicu ljudi zbog onoga što su učinili – uključujući indirektno i smrt naše trojice kolega*“.[341] Prihvativši se uloge čelnika (vožda) zajedničke delegacije bosanskih Srba, Milošević nije mogao negirati umiješanost Srbije u rat u Bosni i Hercegovini (mada je u Haškom sudu to kasnije poricao!). S druge strane, u najmanju ruku, Holbrookea je začudio Miloševićev odnos prema njegovim „štićenicima“, što je autor zabilježio ovim riječima: „Raspitivao sam se o pozicijama bosanskih Srba, počevši sa riječima: ‘Kako znate da će vaši prijatelji s Pala…?’ Milošević se istog časa naljutio – stvarno ili se pretvarao – ne bih mogao reći. *Oni nisu moji prijatelji. Oni mi nisu ni kolege. Strašno je i biti s njima u istoj prostoriji duže vrijeme. Oni su shit*“.[342]

Niz postignutih dogovora s Miloševićem nije bilo lahko i implementirati. Bila su to permanentna izvrdavanja, eskiviranja, mučna natezanja i prebacivanja krivice na niže organe i izvršioce. Od deblokade Sarajeva u prvih dvije sedmice od potpisivanja sporazuma nije bilo ništa. Srbi su i dalje držali kontrolne punktove kao i kontrolnu tačku izvan Sarajeva. Tek poslije žestokog protesta kod Miloševića kontrolna tačka bila je otvorena, a barikada uklonjena. Na Miloševićevu opasku da ne treba da držimo do „takvih sitnica“, „*morali smo biti odlučni po svakoj tački, bez obzira koliko ona bila mala*“, zapisao je Holbrooke , pri tome misleći da već dobro znaju kako se Srbi teško odriču zavojevačkog položaja koji im izmiče iz ruku.

Tako je Holbrooke zbog stalnih pregovora, preciziranja detalja i sprovođenja „razvukao“ početak stupanja na snagu konačnog prekida vatre, s 5. na tek 12. oktobra. Istovremeno, Holbrooke je smišljeno dao dovoljno vremena bosanskim i hrvatskim snagama da zauzmu još dio područja koja su držali Srbi, a koja bi prema mapi Kontakt-grupe pripadala Federaciji, što bi otvorilo mogućnost započinjanja konačnih pregovora o miru. Prije toga prvo je trebalo napraviti nacrt sporazuma o obustavi vatre, „u koje smo“, kako piše autor, „ugradili i Izetbegovićeve uslove“. Iako nerado, pod Holbrookeovim pritiskom Izetbegović je potpisao. O tome je autor zapisao sljedeće:

---

[341] Ibid., str. 153.

[342] Ibid., str. 109.

„Izetbegovićevo ispijeno i nesretno lice ispričalo mi je priču… Još je oklijevao. Gurnuo sam pero prema njemu i rekao mu: 'Gospodine predsjedniče, sa jednim, jedinim potpisom možete okončati četiri godine borbe u vašoj zemlji, rekao sam, i prema vašim uslovima'." (da se Sarajevu pusti gas i struja, a put za Goražde otvori prije početka mirovne konferencije). U isto vrijeme dok se potpisivao sporazum o prekidu vatre, Holbrooke je, bar kako on piše, požurivao da se „uzmu" Sanski Most, Prijedor i Bosanski Novi, napominjući im: „Ono što ne zadobijete na bojnom polju, teško ćete dobiti u mirovnim pregovorima". Naravno, argument sile i snaga oružja najstariji je i vječno važeći zakon u društvu, u svim periodima njegova postojanja. On je i danas najviši zakon u međunarodnim odnosima. Zapad, kao najmoćnija civilizacija „nije osvojio svijet nadmoćnošću svojih ideja, vrijednosti ili svoje religije, nego svojom nadmoćnošću u primjeni organizovanog nasilja",[343] ističe S. Huntington.

Donoseći odluku da se mirovna konferencija održi u Daytonu, Holbrookeov tim postavio je političarima prije dolaska iz regiona tri uvjeta za pregovore:

- *prvo, da svaki predsjednik dođe u Sjedinjene Države s punim ovlaštenjem da potpiše sporazum, bez naknadnih odobrenja parlamenta;*
- *drugo, da ostanu sve dotle dok ne postignu sporazum, bez prijetnje da će otići, i*
- *treće, da ne razgovaraju s novinarima ili s drugim osobama izvan toga kruga.*

Iz ovog se jasno vidi koliko je Holbrookeov tim dobro izanalizirao balkanske karaktere sklone zaboravu, izvrdavanju dogovorenog, lažima, raznim smicalicama, „naknadnoj pameti" i svim oblicima uskogrudnog palanačkog duha. U pripremama za Dejton pritisak se povećavao. U tim pripremama, pored svih problema na terenu, značajnih neslaganja bilo je unutar; između države i Združenog štaba oružanih snaga (ZŠOS), kaže Holbrooke, te nastavlja: „Vojska nije željela ni malu, niti ikakvu ulogu ni u jednom aspektu civilne implementacije, uključujući izbore i osiguranje slobode kretanja, dok je Mirovni tim bio mišljenja da će i samo njihovo prisustvo biti bitno za prvu seriju izbora nakon rata."

---

[343] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 55.

Na kraju, što je bitno „visilo o koncu" jeste protivljenje Pentagona svakom mandatu ili obavezi da hapsi osumnjičene ratne zločince, što je Holbrooke posebno insistirao, te u svom dnevniku zabilježio: „Ne treba reći da se nisam s tim složio". Kasnije je general Shalikashvili ponudio kompromis: *prihvatiti ovlaštenje za dodatne zadatke, ali ne i obavezu.*

Pored ovih tačaka, neslaganja je bilo još mnogo kako u pripremama Dejtona, tako i tokom trosedmičnog diplomatskog presinga. Mirovna konferencija u Daytonu vodila se u tri faze.

Prva faza, koja je trajala osam dana, odnosila se na učvršćenje hrvatsko-bošnjačke Federacije i odnosa dvojice predsjednika, Tuđmana i Izetbegovića.

Druga se odnosila na rješavanje istočne Slavonije s gradom Vukovarom, simbolom stradanja hrvatskih civila od strane JNA, paravojnih, dobrovoljačkih i drugih agresorskih jedinica:

„Bosni i Hercegovini pružit ćemo šansu da bude zemlja u miru, a ne ubilačko polje", rekao je Christopher, te je izložio četiri uvjeta za dogovor: Bosna mora ostati država kao **„jedinstvena, međunarodno priznata"; dogovor mora uzeti u obzir „specijalnu historiju i značenje" Sarajeva; ljudska prava moraju se poštovati, a odgovorni za zločine odgovarati i napokon mora se riješiti pitanje istočne Slavonije**".Važnost rješavanja ovog regiona sastoji se u tome što se njime otklanja mogućnost rata većih razmjera između Srbije i Hrvatske, te u tom smislu Holbrooke se nije mogao koncentrirati na samo problem Bosne prije nego što pitanje istočne Slavonije bude riješeno, što je značilo pitanje rješavanja balkanskih sukoba „u paketu".

Treća faza, i najvažnija i do kraja neizvjesna, jeste faza zaustavljanja rata u Bosni i Hercegovini, smirivanje stanja, entitetsko razgraničenje i donošenje mirovnog sporazuma i ustava.

Izbor Daytona nije bio slučajan. Vazduhoplovna baza Wright-Patterson u Daytonu u državi Ohio bit će boravište trojice balkanskih predsjednika, njihovih ministara, Holbrookeova tima i visokih političkih i vojnih službenika Sjedinjenih Država pune tri sedmice s pravilima koje smo ranije spomenuli, od 1. do 21. novembra, kada je potpisan Sporazum. Ambijent vazduhoplovne baze, kako opisuje E. Avdović, bio je tako stroga sredina da je čak i Sarajevo otmjeno, što u svojoj knjizi navodi S. Subašić, te dodaje: „Delegacije iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore bile su smještene u pet odvojenih paviljona. Udaljenost između njih iznosila je 2 do 3 kilometra. Oko ovih dijelova vojne baze postavljena je nova žičana ograda zbog ovih događaja. Bazu su osiguravali američki policajci. Znakovi ‘vlasništvo vojske’ i ‘zabranjeno fotografiranje’ bili su postavljeni na vidljivim mjestima.“[344]

U takvom ambijentu s neprimjerenom mješavinom prisile, nagovaranja, vikanja, hvatanja za rever i tapšanja po ramenu, s uvijek malo više od jedne opcije, Holbrooke je priveo kraju mirovni sporazum. Kasnije će slavodobitno zapisati: „Od 21. novembra 1995. ‘Dejton’ je ušao u jezik kao kratica za posebnu vrstu diplomatije – pristup ‘Velikog udara’ u pregovorima: zaključati sviju dok ne postignu sporazum“.[345]

To je, ustvari, diplomatija sile i pritiska – ekskluzivitet velikih sila, posebno Sjedinjenih Država. No, i pored toga, kamo sreće da su tu metodologiju Sjedinjene Države primijenile kada su se predsjednici jugoslavenskih republika u pokušaju da spriječe rat beskorisno *dogovarali* po republičkim glavnim gradovima, glavnim lovištima, ljetovalištima i sl.

---

[344] Sabit Subašić: *Međunarodni konflikti i medijacija*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2012, str. 130.

[345] Holbruk, str. 234.

Dejtonska mirovna konferencija

Dejtonska mirovna konferencija cijelim svojim tokom bila je pod strahovitim nabojem triju delegacija koje su vodili predsjednici: Milošević, Tuđman i Izetbegović. Pored teškog uvođenja u međusobne razgovore, najžešća borba, sve do stavljanja potpisa na sporazum, vodila se oko mapa. Sofisticirana elektronska naprava tzv. *Mehanička scena*, s u detalje snimljenim terenom Bosne i Hercegovine, izbacivala je precizne podatke o procentima terena koji drže Srbi i hrvatsko-bošnjačka Federacija. Na toj tehničkoj napravi, kao na stvarnom terenu, vodila se borba za puteve, brda, polja, šume i druge dijelove teritorija, kako bi se došlo do dogovorenih procenata, koje je još 1994. utvrdila Kontakt-grupa.

Tako Holbrooke opisuje najupečatljiviji trenutak kada je Izetbegović zatražio jedinstveno Sarajevo, nakon čega je uslijedio eksplozivni odgovor predsjednika skupštine bosanskih Srba Momčila Krajišnika, koji se grčevito „borio" za podijeljeno Sarajevo (a sve zbog njegovih pet hektara zemlje koja se nalazila u selu Zabrđe, na rubu Sarajeva). S mapama se vodila borba do posljednjeg dana. Bilo je tu raznih zahtjeva, pritisaka, bučnih rasprava i ucjena. Mape su užasno podigle adrenalin i za prvih devet dana vrlo je malo postignuto, a međusobna optuživanja stalna su pojava. Očajni zbog situacije u kojoj su priklješteni Izetbegović, Silajdžić i Šaćirbegović, boreći se za Goražde, jedinstveno Sarajevo, Ustikolinu, Brčko, te za Bosnu i Hercegovinu kao jedinstvenu državu, slobodne izbore, povratak izbjeglica i prognanih i dr., stalno su bili pod varničenjem, kako svojih neprijatelja, tako i među sobom zbog određenih neslaganja u pristupu i ukupne situacije strepnje, pritiska i beznađa.

Nakon tri sedmice žestokog diplomatskog presinga američke administracije **Dejtonski mirovni** sporazum potpisan je 21. novembra 1995, sa sadržajem od 150 stranica teksta i 102 karte.

Ceremonija njegove potvrde, kako je već ranije dogovoreno, obavljena je u Parizu 14. decembra **(Pariski sporazum)**. Dejtonski dogovori potvrđeni Pariskim sporazumom sadržavali su Okvirni dogovor o miru uz jedanaest priloga (aneksa), koji određuju njegovo provođenje.

Ono što je najvažnije u ovom sporazumu jeste to da je očuvana država Bosna i Hercegovina u granicama priznatim 1992, s ujedinjenim Sarajevom kao glavnim gradom, ali nažalost s dvama entitetima: Federacijom BiH s 51% teritorije Bosne i Hercegovine i Republikom Srpskom s 49% teritorije ove zemlje.

Države potpisnice pristale su na potpisivanje niza odredbi koje su dužne poštovati, od međusobnog priznavanja suvereniteta, rješavanja sukoba mirnim putem do pune suradnje s institucijama uključenim u izvršavanje Pariskih ugovora i onih koje trebaju procesuirati – osobe odgovorne za ratne zločine.

Uz Pariske ugovore dodati su određeni prilozi koji su faktički separati tih ugovora. Prilog 1. bavio se vojnim pitanjima. Snage UNPROFOR-a zamijenjene su „Provedbenim snagama“ (Implementation Force, IFOR) s oko 60.000 vojnika, da bi 1997. ove prethodne bile zamijenjene „Snagama za stabilizaciju“ (Stabilization Force, SFOR), s oko 20.000 vojnika. Cilj raspoređivanja međunarodnih vojnih snaga jeste stabilizacija i pacifikacija bh. teritorije, prekid neprijateljstava, povlačenje svih vojski iza linija prekida vatre, povlačenje teškog naoružanja na mjesta koja odredi zapovjednik IFOR-a, razoružavanje paravojnih snaga, predaja oružja i dr.

Prilog 1b bavio se pitanjem stabilizacije koja je podrazumijevala ograničavanje naoružanja. Po toj odredbi, zabranjuje se uvoz oružja za SR Jugoslaviju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu u roku od 90 dana po stupanju Pariskih dogovora. Ovu odredbu pratio je program „Opremi i obuči“ pod vođstvom Sjedinjenih Američkih Država, koje su pružile pomoć u uvježbavanju i opremanju Vojske Federacije BiH u vrijednosti od 400 miliona dolara.

Cilj ovog programa bilo je uspostavljanje ravnoteže između vojske Republike Srpske i Vojske Federacije BiH, što je bio glavni činilac stabilnog mira. Međutim, na ovaj program nisu svi blagonaklono gledali, posebno neke evropske zemlje. Francuska se posebno isticala svojim otporom prema programu.

Prilog 2 definira entitetske granice, zatim definira Sarajevo kao jedinstven grad, Goražde s kopnenim koridorom do Sarajeva, te arbitražu za Brčko s posebnim statusom.

Prilog 3 odnosi se na slobodne izbore koje će nadgledati Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE). Ona je zadužena da se brine da demokratični i slobodni izbori budu organizirani u roku od šest mjeseci nakon važenja dogovora ili najkasnije devet mjeseci.

Četvrti prilog: uspostava Ustava Bosne i Hercegovine, u kojem su potvrđene granice Bosne i Hercegovine, međunarodno priznate 1992, s dvama entitetima. Prema Ustavu, Bosna i Hercegovina je demokratska država s tržišnom ekonomijom, privatnim vlasništvom, zagarantiranim ljudskim pravima i slobodama, sa slobodnim kretanjem roba, ljudi i kapitala u obama entitetima.

Dalje, Ustav definira sastav parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, dva doma: Dom naroda (15 članova) i Predstavnički dom (42 člana). Ustavom se uspostavlja tročlano predsjedništvo, jedan Bošnjak i jedan Hrvat izabrani po općem pravu glasa u Federaciji i jedan srpski član izabran glasovima u Republici Srpskoj.

U prilogu 9 nalazi se jedan od najvažnijih elemenata Ustava, kojim se predviđa da se nijedna osoba koja izdržava kaznu ili je optužena za zločine ne može kandidirati niti vršiti izborni mandat ili bilo koju javnu funkciju na teritoriji Bosne i Hercegovine.

U prilogu 5 entiteti se obavezuju da će sve sporove rješavati arbitražno; Prilogom 6. predviđa se osnivanje Komisije za ljudska prava; Prilogom 7 definira se pravo povratka izbjeglica, prilozima 8 i 9 stvaraju se komisije: za obnovu spomenika i komisija za javna preduzeća, posebno u domenu prometa.

Prilog 10 predviđa da rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a imenuje visokog predstavnika koji će se brinuti za provedbu mirovnog plana. Jedanaesti i posljednji prilog predviđa osnivanje međunarodne civilne policije, prema Odluci Vijeća sigurnosti UN-a, koja će biti pod nadzorom visokog predstavnika.

Pored svega postignutog i sam Holbrooke na kraju priznaje da Dejtonski sporazum ima određene slabosti, jer je plod žestokih pritisaka, kompromisa, i raznih interesa, prije svega velikih sila, koje su se dodatno polarizirale na bosanskom pitanju. Prva velika pogreška, ističe Holbrooke, jeste što su ostavili dvije vojske. Međutim, imajući u vidu cjelokupno stanje, taj zadatak za Holbrookea i njegov tim tada je bilo nemoguće uspješno realizirati. Ta „pogreška“ ipak je ispravljena 2005. godine.

Druga i najveća pogreška Dejtonskog ugovora jeste što je dopušteno da se državi Bosni i Hercegovini oduzme atribut Republika, a nažalost doda entitetu koji se i danas zove Republika Srpska, naziv entiteta koji je produkt genocida, a čiji su tvorci: Radovan Karadžić, Biljana Plavšić, Momčilo Krajišnik, Ratko Mladić i dr., svi ili osuđeni ili optuženi za ratne zločine. Pored toga, naziv Republika (lat. Res-stvar, publicus-narod) jeste forma državnog uređenja s najvišim stupnjem suvereniteta, državna forma u punom opsegu, „stvar naroda“, a pošto ima nacionalističku oznaku „Srpska“, nakon genocida i progona Bošnjaka i Hrvata, ona je „stvar“ i „vlasništvo“ srpskog naroda. „Ona je rezultat“, kako kaže Senadin Lavić, „nakaradnog dejtonskog frankenštajniziranja BiH ... na način teritorijalnog razgraničavanja naroda u kompaktne i homogene etničke teritorije, koje su bile rezultat ratnih sukoba.“

Kao takva ona je „nacističko ime“, oštro se protivio Izetbegović, dok se istovremeno Milošević protivio da zemlja zadrži ime Republika, tražeći da bude Unija ili možda Konfederacija. Rukovodeći se sa tri ključna elementa državnosti Bosne i Hercegovine: prvo, da ona kao država legalno postoji; drugo, da postoji u njenim sadašnjim granicama; treće, postojanje daljeg međunarodnog priznanja (kontinuiteta), Holbrooke u to vrijeme nije bio svjestan punog značenja imena Republika Srpska, tog imena s kojim se daje putokaz za separatističke težnje, pa je kasnije sa naknadnom pameću zapisao: „Ali žalim što se nismo više potrudili da prisilimo Miloševića da zaboravi na ime Republika Srpska.“ Danas, nakon više od petnaest godina poslije Dejtona, srpski političari, poričući da je Republika Srpska tvorevina zasnovana na genocidu, sve više ističu njeno međunarodno priznanje, naglašavajući sarkastično „Srpska zauvijek, a Bosna i Hercegovina dokle se mora“. Dakle, stvarne namjere bile su i ostale na ideološkom programu Memoranduma SANU-a. Izbacujući atribut *bosanski* gdje god su mogli, jasno pokazuju odnos prema državi koja se već hiljadu godina zove Bosna. Rastočničke strasti koje dolaze iz srpske etnokracije nisu ni malo izgubile na svom intezitetu, čak naprotiv, sve su izraženije.

Slabe strane dejtona i špekulacije o nagodbi

Sam dolazak do Dejtona i rješavanje najvažnijeg pitanja, zaustavljanje rata, za sobom je ostavilo niz loših rješenja i nedostataka, što je i sam Holbrooke zapisao: „Bilo je dosta nezavršenog posla u Daytonu“, kao i mnogo posla oko implementiranja Sporazuma. To je u svom govoru, otvarajući ceremoniju potpisivanja, izjavio i državni sekretar Cristopher, upozoravajući da „neće biti lahak put do pune sprovedbe“. To će se odmah na početku pokazati od reintegracije Grbavice u kojoj su harale srpske palikuće, „do rješavanja“ Karadžića, čiji je boravak na slobodi „poguban za implementaciju Sporazuma“, kako je naveo Holbrooke.

Isto tako, postavljalo se pitanje učestvovanja Karadžićeve partije SDS na izborima i uopće u političkom životu. O tome Holbrooke piše, ovako: „Izetbegović, koga nisam vidio pet mjeseci, izgledao je potpuno drugi čovjek, koji se šalio i osmjehivao... **veoma se zahvaljivao zbog onoga što sam uradio za Bosnu** i posebno spomenuo da smo održali naše obećanje njegovoj vladi. Kada smo ostali sami, ja sam potegao bitno pitanje: „Gospodine predsjedniče... mi ako želimo, možemo diskvalificirati SDS u izbornom procesu izjavom da cijela partija krši Dejtonski sporazum. S druge strane, ako nam Milošević pomogne da uklonimo Karadžića s vlasti, onda SDS-u možemo dozvoliti da učestvuje na izborima. Šta ćemo dalje uraditi s SDS-om, u vašim je rukama“.

„SDS je nacistička partija u našoj zemlji“, počeo je Izetbegović, „ali ako ih izbacimo iz izbora, mogli bi organizirati bojkot... Ako možete ukloniti Karadžića s vlasti, mislim da bi onda bilo bolje pustiti ih da glasaju“,[346] zaključio je predsjednik Izetbegović.

„Skloniti“ Karadžića iz političkog i javnog života opet nije bilo moguće bez Miloševića. Zahvaljujući njemu i uz pristanak njegovih prvih saradnika – Momčila Krajišnika i Alekse Buhe, Radovan Karadžić je „dao ostavku“ na sve političke i javne dužnosti, kao i obavezu iz dogovora da se ne pojavljuje na televiziji, u medijima, te da se neće izlagati njegove slike i sl.

Međutim, Holbrookeovo i Miloševićevo „sklanjanje“ Karadžića odmah je, a posebno kako je vrijeme odmicalo, impliciralo određene špekulacije o nagodbi između Holbrookea i Karadžića o izuzimanju od kaznenog progona, ukoliko se povuče iz političkog života.

O grešci zvanoj Republika Srpska i tobožnjoj nagodbi s Karadžićem pisali su mnogi autori, a posebno mnogo više „prašine“, zakovitlala je Florence Hartmann sa svojom knjigom *Mir i kazna*, u kojoj se špekulira o „nagodbi“, što je Holbrooke grubo odbacio kao „odvratnu laž“. Holbrookeov izričit stav „da Karadžić i Mladić moraju biti uhapšeni“, što je izjavio tokom posljednjeg sastanka u Bijeloj kući, 31. oktobra 1995, prije susreta u Daytonu, Florence Hartmann u svojoj knjizi to isto navodi, ali pri tome ističe kako je Holbrooke ostao u manjini unutar američkog vodstva“.[347]

Ako je to tačno, onda postoje tri mogućnosti: prva, da je neko drugi iz tog vodstva napravio „nagodbu“ s Karadžićem ili njegovim šefom Miloševićem, što je mala vjerovatnoća, a druga da je Holbrooke „dao riječ“, kao usmenu nagodbu i s Karadžićem i s Miloševićem, kao palijativno rješenje koje će stabilizirati situaciju, a koje će obavezivati Holbrookea i američku administraciju onoliko koliko njoj to bude u interesu, što je pokazalo i Miloševićevo hapšenje i procesuiranje pred Haškim tribunalom, kao i Karadžićevo, mnogo kasnije. Treća i najvjerojatnija solucija jeste da je ta tzv. nagodba naprosto izmišljena konstrukcija, kao što su najvećim dijelom i sve druge laži srpskih ideologa, vezano za agresiju na Bosnu i Hercegovinu.

---

[346] Holbruk, str. 342.

[347] Florens Hartman: *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo, 2007, str. 110.

Nameće se pitanje kako je Milošević mogao zaštititi Karadžića a nije mogao sebe? Drugo, ako je postojao „dogovor“ između Holbrookea, Miloševića ili Karadžića, koga poslije završene Holbrookeove misije obavezuje taj dogovor. Čak i u toku njegove misije, ako postoji *raison d etat*.[348] Pa zar nismo svjedoci bar s našim „iskustvom“ koliko se poštuju razni dogovori, rezolucije UN-a, konvencije i drugi međunarodni akti i propisi, a pogotovu koliko se poštuje data riječ, dil, ili „gentleman agreement“.

Drugo, zar zlikovci Karadžić, Mladić i ostala „bratija“, koji su permanentno kršili sve dogovore, mogu očekivati da i drugi (u ovom slučaju Holbrooke) neće to isto činiti. Jasan dokaz o nepoštivanju tih dogovora jeste Miloševićevo hapšenje. Dakle, postoje dogovori i „poslije dogovora“, „naknadna pamet“ i razne druge varijacije, a sve u službi državnog interesa.

Pored ovih teza postoji i ona koja proizlazi iz izjave Alekse Buhe beogradskim medijima 2004. godine u kojima je tvrdio „da je Holbruk Karadžićev potpis na dokument kojim se povlači iz političkog i javnog života prokomentirao ovim riječima: ‚Dakle SDS će učestvovati na izborima, a za Karadžića ICTY više ne postoji’“.[349] Kakav apsurd ili *palanački nivo!* Izjavio Aleksa Buha da je Holbrooke rekao ovo ili ono. Pojednostavljeno, to je kolokvijalna forma neutemeljene informacije u narodu poznata kao „rekla-kazala“. I pored toga, kada bi se ta „priča“ uzela kao istinita, njegovo „obećanje“ ne može imati pravnu snagu.

Holbrookeova izjava, ako je u toj formi uopće bilo, imala je zasigurno svrhu da primiri srpsku javnost i Holbrookeu olakša posao, što su Srbi jedva dočekali i iskoristili je kao jednu od bezbroj svojih laži, sračunatih na opsjenu javnosti. Citirajući spomenute navode, Florence Hartmann zaključuje „da je Holbruk uvijek negirao takve tvrdnje te ga doslovno citira: ‚Mi želimo vidjeti Karadžća i Mladića, optužene za ratne zločine, kako odgovaraju za svoja djela u Hagu. To je naš dugoročni cilj. Budući da se nije moglo zahtijevati od NATO snaga da bi smo postigli svoj cilj, morat ćemo postupati u fazama. Za početak, Karadžić treba napustiti Pale, jer dok je na Palama, čak i ako je nevidljiv, čak i ako ostaje izvan političkog i javnog života, moje kolege i ja ne osjećamo se ugodno'", objašnjava Holbrooke 22. jula 1996 na američkoj mreži PBS.

---

[348] Radovan Vukadinović: *Politika i diplomacija*, Zagreb, 1994.

[349] Florens Hartman: *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo, 2007, str. 116; Jusuf Žiga: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ – paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str. 113.

U daljnjim navodima Hartmannova, bezmalo dovodeći pod sumnju „govorkanja" javnosti o tajnom dogovoru, svodi ga na najniži nivo vjerovatnoće, kada kaže: „*Karadžić i njegova obitelj neće prestati potvrđivati njegovo postojanje, spominjući ga radije kao gentlemen agreement, više kao danu riječ nego li napisan i potpisan sporazum*". To se pokazalo s Karadžićevim izjavama na Haškom tribunalu, kada je s nepostojećim sporazumom nivoa *rekla-kazala* u svoje laži prvo pokušao uvjeriti sebe pa onda dezavuirati čitavu javnost, kako bi izbjegao procesuiranje.

Na pojedine optužujuće navode iz knjige Florence Hartmann, pismeno se izjasnio Geoffrey Nice, nekadašnji zamjenik glavne Haške tužiteljice, koji odbacuje, kako on kaže, „zlonamjerne izmišljotine", konstatirajući da Hartmannova „*nije imala pristup povjerljivim dokumentima ni važnim sastancima na kojima su donošene odluke*".

Naravno, Niceova oštra reakcija odnosi se na optužbe Hartmannove za Niceovo uporno protivljenje da se u Miloševićevu optužnicu uključi „opkoljeno Sarajevo" i ratni zločini u Srebrenici, smatrajući i uporno tvrdeći „da ne postoje veze između Miloševića i Mladića".

Međutim, treba vjerovati je da je Hartmannova kao portparol tužiteljstva i savjetnica glavne tužiteljice zasigurno bila upoznata i prisutna mnogim debatama, raspravama, pa i ključnim odlukama, tako da Niceov spomenuti iskaz nema dostatnu uvjerljivost.

O tim špekulacijama često se govorilo 2007, pa su Beogradsko i Haško tužilaštvo najavili istragu o sporazumu između Holbrookea i Karadžića, što je ostalo samo na najavi (najavila je Olga Kavran, portparol glavne Haške tužiteljice Carle (Karle) del Ponte (*Dnevni avaz*, 30. 10.

2007). Gle ironije. Da su postojali pismeni dogovori o neprocesuiranju Karadžića i Mladića, Beograd bi „jedva dočekao“ da de jure i de facto zaštiti svoje „heroje“, na način da pokaže javnosti i Haškom tužilaštvu da postoji zvaničan „dogovor“ koji se mora poštovati. Danas, kako vrijeme odmiče, više niko i ne spominje tzv. pismeni dogovor, jer ga uopće i nema. S druge strane, da postoji pismeni dogovor, Hag bi ga morao imati, jer bi on, kao validan politički i pravni akt, potisnuo i odbacio optužbu za genocid i druge ratne zločine Karadžića, konačno i Mladića, koji se nalazi pred haškim tribunalom.

Tokom cijelog perioda mučnih pregovora prije Dejtona a i poslije, u periodu implementiranja, Holbrooke je u svom opisu pojedinih detalja, događaja i ličnosti, u stilu iskusnog kozera, nastojao, moglo bi se reći, vjerno oslikati sudbonosne događaje i ličnosti. Imajući to u vidu, vrijedno je bilo sa što više citiranih navoda iz knjige prikazati ličnosti, događaje i ukupno „kipteće stanje“ tokom agresije i perioda pregovora, smatrajući ih autentičnim svjedočanstvima tog vremena.

Npr., sama Holbrookeova izjava da se nije htio pozdraviti s Karadžićem i Mladićem, govori mnogo o njemu, a njegov opis tih likova – pogotovo.

Naravno, ne može se isključiti mogućnost radnji, likova, poteza, dogovora „između redova“ pa i „iza redova“, što je stvar tajne diplomatije, o čemu možemo samo nagađati i neutemeljeno konstruirati, a što je daleko od znanstvene metodologije.

Opisujući glavne ličnosti: Miloševića, Karadžića, Mladića, Tuđmana, te s druge strane Izetbegovića, Silajdžića i Šaćirbegovića, autor jasno oslikava agresore i žrtvu. Opisujući Miloševića sa svim njegovim izjavama, potezima i radnjama, Haški tribunal imao je mnogo više nego dovoljno argumenata za saučesništvo i zločinačko udruživanje u agresiji SR Jugoslavije na Bosnu i Hercegovinu. Da se tome dodala Arhiva Vrhovnog Savjeta Odbrane (VSO), koja je bila zaista najveći dil glavne tužiteljice i sudaca Haškog tribunala i Đinđićeve vlade, Miloševićeva presuda zasigurno bi bila prije njegove smrti, a Jugoslavija bi zbog saučesništva i organiziranja agresije godinama plaćala ratne reparacije, isto kao Njemačka s Versajskim mirovnim ugovorom, poslije Prvog svjetskog rata.

Skoro s istim epitetima autor prikazuje lik Tuđmana, ponosan i ohol, s velikom dozom mržnje i prezira prema Bošnjacima, koje nikada nije priznavao kao narod, a Izetbegovića kao predsjednika Bosne i Hercegovine, posebno.

Za razliku od srpske i hrvatske delegacije, bosanska nije bila ni pod čijim mentorstvom i zaštitom, zato je bila na vjetrometini, baš kao i država koju su agresori tako zdušno razarali. Predsjednik Izetbegović, premijer Silajdžić i ministar Šaćirbegović jedino su se mogli pouzdati u Boga, predsjednika Clintona i Richarda Holbrookea. Uključivši se u problematiku regiona u proljeće 1992, Holbrookea je, kako on sam kaže, impresionirao bosanski ambasador pri UN-u Muhamed Saćirbegović sa svojom strašću i elokventnošću. Njegova strast i odlučnost posebno će doći do izražaja u toku priprema za Dejton.

Jednu scenu treba posebno izdvojiti, koju Holbrooke opisuje ovako: „Kada smo se opet sastali, bio je ljut i nepopustljiv. Bez klauzule o direktnim izborima, ne može biti sporazuma (rekao je Sacirbey). Atmosfera u prostoriji postajala je napeta. Sacirbey je s mnogima od nas bio plah i svadljiv, i često smo se izražavali prilično žustro. Ali, ovoga puta je prekipjelo, i riječi su postale ružne. Bez upozorenja, Sacirbey je zbacio sako na sofu, ustao i krenuo prema vratima, vičući da Sjedinjene Države i izdaju njegovu zemlju. Ako na ovaj način odete, napravićete ogromnu štetu svojoj zemlji, odgovorio sam idući za njim. Bio je bijesan i za trenutak su Goldberg i Kerrick pomislili da će me udariti. Kerrick je brzo stao između nas…”,[350] navodi Holbrooke.

Premijera Silajdžića većina američkih zvaničnika gledali su kao lidera s najširom vizijom. Njegovi pregovori i „salveta-diplomatija“ s Miloševićem bili su ključni i odlučujući. Njegova izjava od 25. septembra: „Nemojte vjerovati da do sporazuma možete doći bez mene“, potvrđena je kroz cijeli tok pregovora a posebno u konačnici, o čemu je Holbrooke zapisao ovako: „Više od dva sata Milošević i

---

[350] Holbruk, str. 185–186.

Silajdžić su se prepirali, vikali i povlačili široke linije po mapama. Prevod je bio skoro nepotreban – priču su pričali gestovi, pokreti rukama, emocije. Silajdžić, koji je bio u napadu, tražeći od Miloševića ustupak za ustupkom, željezničku stanicu ovdje, vrh brda tamo. U jednom trenutku, bosanski stručnjak za mape ukazao je da je rezervoar za vodu u Faletićima, izvan kontrole Federacije, Silajdžić je potegao i ovo pitanje... dogovor je napravljen. Bilo je 4:00 ujutro.“[351]

Najžešći sastanci bili su s Izetbegovićem, zapisao je Holbrooke. To i ne čudi, jer dok su Tuđman i Milošević bili galantni u podjeli ne svoje zemlje, već zemlje bosanskih naroda, Izetbegović se borio za svoju zemlju, cjelovitu, multietničku, demokratsku i suverenu Bosnu i Hercegovinu.

I na kraju, poslije svih „natezanja“, žustrih razgovora, ustupaka i postignutih kompromisa, te nakon posljednjeg bosanskog zahtjeva vezanog za arbitražu Brčkog, čekalo se na Izetbegovićev potpis. O tome je Holbrooke zapisao sljedeće: „Nastala je duga mučna pauza. Pažljivo smo posmatrali Izetbegovića. Niko nije govorio. Napokon je Izetbegović, polako govoreći, rekao: *‚Ovo nije pravedan mir’*. Zastao je, činilo se, minut, ali su vjerojatno prošle samo tri sekunde. *‚Ali mom narodu je potreban mir*’. To isto će izjaviti na ceremoniji potpisivanja Sporazuma“.

---

[351] Ibid., str. 299.

Zaključna razmatranja

Holbrookeovo memoarsko djelo *Završiti rat* vrijedno je pažnje kao politološko i diplomatsko štivo. Ono predstavlja trajno svjedočanstvo o naporima da se okonča bezočna agresija, ratna drama i genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini te uspostavi mir i temelji nove državne organizacije.

Zaustavljanje rata – neprikosnovena je vrijednost Dejtona, međutim, pravno uređenje nove državne organizacije sa svim njenim proturječnostima, složenošću i nefunkcionalnošću, teško je održivi ***pravni provizorij***. Kao takav, Dejton će morati doživjeti svoje transformacije, pogotovu s ulaskom Bosne i Hercegovine u Evropsku zajednicu, što ćemo, nadajmo se, u bliskoj budućnosti tek vidjeti.

Iako je pravni provizorij, sa svim svojim nedostacima i neadekvatnim rješenjima, Dejton je historijski događaj i pravni akt do kojeg se veoma teško došlo. Njegovim tvorcima, a posebno glavnom arhitektu Richardu Holbrookeu, pripadaju najveće zasluge, s jedne strane, kao i najveće optužbe, s druge strane. Drugo je pitanje, mogu li se sve te pogreške samo njemu pripisati?

Diplomatska metodologija, koju je Holbrooke upotrijebio da okonča rat u Bosni, bila je mješavina „idealizma“ u smislu koji je proklamirao Woodrow (Vudro) Wilson i „realizma“ utemeljenog „višim državnim obzirima“, definiranim čisto strateškim i ekonomskim determinantama, koju je dugi niz godina provodio dugogodišnji državni sekretar i savjetnik Henry Kissinger.

Ova dva stajališta u Sjedinjenim Državama permanentno su u preplitanju, a u slučaju Bosne i Hercegovine, podijelila su američko društvo u dvije grupe: na one koji su mislili da Sjedinjene Države trebaju intervenirati zbog moralnih i strateških razloga, i na one koji su se plašili da će se, ukoliko se umiješaju, spetljati u moru problema poput Vijetnama.

Holbrooke se, bar tako piše, od početka rata javno zalagao za vojnu intervenciju. Pored lične hrabrosti autora, njegova knjiga prikazuje vještinu i snagu američke diplomatije, a prije svega samog Holbrookea i njegova tima.

On je na „bosanskom slučaju" pokazao da posjeduje sve osobine diplomata po uzusima klasične diplomatije: naočita pojava, prirođen šarm, aura snage i odlučnosti, inteligencija koja plijeni, smirenost, ljubaznost i laskanje, kao i oštar ton po potrebi, osjećaj da mora saslušati drugog i druge, sposobnost samokontroliranja, osjećaj za diskreciju, pozitivna energija, vještina postizanja kompromisnih rješenja, kao i mnoge druge značajke koje krase pravog diplomatu.

Pored toga, njegovo memoarsko djelo odslikava svu kompliciranost „balkanskog prostora", suprotstavljene interese, etničku ostrašćenost i sukobe, interese evropskih i svjetskih sila, evropsku podijeljenost, i neprincipijelnost Ujedinjenih naroda, podijeljenost unutar američkog društva i unutar američke administracije, teškoće u implementiranju Mirovnog sporazuma, te podijeljenost i antagonizme bosanskog društva i mnoštvo drugih problema.

Zašto Sjedinjene Američke Države nisu zaustavile rat na početku, da ne dođe do tako velikih žrtava i razaranja; zašto nije kažnjen agresor; zašto u Daytonu nije ukinuta Republika Srpska, tvorevina zasnovana na genocidu; i mnoga druga pitanja o stradanju i pravnim anomalijama u Bosni i Hercegovini – velom tajne obavijena su pitanja, na koja zasigurno još dugo nećemo dobiti pravi odgovor.

Pored podijeljenosti američke javnosti, vezano za mogućnost intervencije na početku rata, postoji i niz drugih faktora koji su utjecali na takav stav američke admistracije. To je prije svega gubitak strateške važnosti Jugoslavije po okončanju perioda hladnoga rata, zamor od Iraka, negativna iskustva iz Vijetnama i Somalije, Atlantska konfuzija i evropska pasivnost i dr. Clinton, koji je dobar dio svoje kampanje zasnovao na „pitanju Bosne", na traženju odbrane od srpske agresije, zasnovane na pravednim zahtjevima Bošnjaka za američki angažman na njihovoj strani, na obavezi Sjedinjenih Država i Evrope koje čine

„civilizacijsku maticu“ da spriječe agresiju i ratne zločine, pokupio je veliki broj glasova u trci za predsjedničko mjesto i stekao veliku popularnost u svijetu. Međutim, kada je zasjeo na tron, predizborna euforija raspršila se kao balon od sapunice.

Predsjednik Clinton, kao i njegov prethodnik, kalkulirat će, bezvoljno promatrati i očekivati evropska „rješenja“, sve dotle dok situacija ne dođe do usijanja, i kada se pokaže da taj „slučaj“ niko drugi ne može riješiti, spreman će biti pokazati da to njegova administracija može. Pored toga, vodstvo Sjedinjenih Država pokazalo je svoju nadmoć u obama svjetskim ratovima, kao i u nizu lokalnih ratova i kriznih situacija nakon Drugog svjetskog rata, što ih politički i moralno obavezuje. Pored isticanja u prvi plan američkog vodstva, Clinton će promijeniti kurs sredinom 1995, kada se počelo razmišljati o njegovoj predizbornoj kampanji u kojoj će pitanje o američkoj vanjskoj politici biti veoma značajno. Zato je trebalo prije predsjedničkih izbora smiriti to žarište i pokazati američkoj a i svjetskoj javnosti da je spreman i sposoban prihvatiti obaveze i odgovornosti još jednog mandata.

Odlučan da riješi „bosansko pitanje“, Clinton je odabrao iskusnog diplomata Richarda Holbrookea. On je bio centralna ličnost u najkritičnijem vremenu od osamnaest sedmica, kada je situacija bila najbeznadežnija, kada su i najsitniji dogovori i detalji permanentno i do posljednjeg časa visili o koncu, kada su Sjedinjene Države svoj prestiž stavile na kocku sa serijom visokorizičnih akcija 1995: „turbo, Shuttle i tajne diplomatije“ u augustu, teško bombardiranje NATO-a u septembru, obustava vatre u oktobru, Dejton u novembru, u decembru raspored dvadeset hiljada američkih trupa, kao i implementiranje Sporazuma tokom 1996. godine.

Zahvaljujući svim tim naporima, Holbrooke ističe, a što je poenta američkog angažmana, kako je ranije naglašeno: *Iznenada, rat je bio gotov – a američka uloga u posthladnoratovskoj Evropi redefinisana*. Završiti rat – bio je prioritet svih prioriteta. Da li su se istovremeno mogli poništiti svi rezultati agresije i genocida – veliko je pitanje, na koje je i danas, imajući u vidu sve interese, zaplete i druge zakulisne radnje, teško dati pravi odgovor. Tome u prilog jasno govori jedna od sekvenci u pripremama za Dejton, kada je Holbrooke 31. oktobraa 1995. – dan uoči Dejtonskih pregovora na sastanku u Bijeloj kući upozorio: „Karadžića i Mladića treba uhapsiti. To nije pitanje pravde već i mira“.

I pored toga i svih drugih propusta, nedostataka i nejasnoća, Holbrooke kao najveću vrijednost Dejtonskog mirovnog sporazuma ističe: zaustavljanje rata (po čemu je i knjigu naslovio) i međunarodno priznanje cjelovite i nedjeljive Bosne i Hercegovine.

Unutrašnja podjela na dva entiteta, Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, shodno slovu i duhu Sporazuma, ne dopušta mogućnost promjene vanjskih granica. Potpisnici Dejtonskog sporazuma potvrdili su da ta norma jeste osnovni stub na koji se oslanjaju mir i međunarodni poredak. Dovesti u pitanje promjenu granica, što su Srbi već tražili i o čemu permanentno razmišljaju, značilo bi u međunarodnu praksu uvesti anarhiju, nove sukobe i žarišta. Latentna opasnost od srpskog secesionizma permanentno se dozira s istih prostora s kojih se planirala i u praksi provodila agresija na Bosnu i Hercegovinu. Poređenje Republike Srpske s Kosovom, što se iz nekih krugova javlja, Sjedinjene Države i međunarodna zajednica već su jasno dale do znanja da to nisu isti slučajevi i da tu nema poređenja.

I na kraju, ono o čemu se dugo vremena špekuliralo jeste moguća nagodba Holbrookea s Karadžićem ili Miloševićem. Riječ nagodba kod nas, a posebno u ovom slučaju, ima ružno konotativno značenje, dok je u zapadnoevropskoj a posebno u američkoj pravnoj praksi, a naročito u diplomatiji, ustaljen je, standardan i nezaobilazan pojam („uvjet bez kojeg se ne može“). To je vrlo česta pojava u diplomatiji pod sintagmom „dobrih usluga“ prilikom medijacije između zaraćenih država, strana u sukobu i sl.

Tako je, u slučaju Holbrookea, koji se po zadatku predsjednika Clintona prihvatio rješavanja „balkanske krize“ bio odlučujući imperativ zaustaviti rat... A pošto su „strane“ u ratu učestvovale i u zaustavljanju rata, one su učesnice i u utvrđivanju uvjeta mira. A tu su neminovne nagodbe, kompromisi, obostrani ustupci i sl. Da li se Holbrooke upustio i u takvu vrstu nagodbe koja bi bila štetna po mir i pravdu, o kojoj se permanentno špekuliralo, nemamo egzaktnih podataka, pa čak ni onih kojima bi „nagodba“ spriječila procesuiranje, nisu je imali u pravnoj formi, a i sam Holbrooke sve do svoje smrti govorio da je to gnusna laž.

S druge strane, to nas opet vraća na Holbrookeovu knjigu i neizostavno pitanje: Da li sve, o čemu Holbrooke piše u knjizi i izjave koje davao u medijima u posljednje vrijeme, treba vjerovati ili ne? Na isti način može se postaviti pitanje istinitosti iskaza: Florence Hartmann, Alekse Buhe, Carle Del Ponte ili bilo koga drugog. Potpuno vjerovati značilo bi potpunu naivnost, isto što bi potpuno nevjerovanje značilo potpuno nepovjerenje. Naravno, i jedno i drugo jesu krajnosti na koje nas ponekad mogu uputiti glasine, insinuacije, zle namjere, razne konstrukcije i sl. Na insinuacije koje je i sama Hartmannova prizvala u svojoj knjizi, i sama autorica ih je zanijekala izjavom: „Nikad nisam tvrdila da je Holbrooke imao dil s Karadžićem”.

I pored ove nedvosmislene izjave, špekulacije o ovoj „top senzaciji“ dugo su se povlačile. Aleksa Buha, prijeratni profesor na katedri filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, istaknuti čelnik SDS-a i ministar vanjskih poslova u Karadžićevoj vladi „izbacio“ je jednu insinuaciju, koja se u srpskim krugovima uzimala kao „čvrsta“ činjenica.

Aleksa Buha, koji je bio ključni čovjek u Karadžićevu „dobrovoljnom odustajanju s pozicije vlasti“ ubacio je „buhu sumnje“ *i svoj zadatak laži i opsjene* „dobro obavio“, a na drugima je da se „češu“ i pravdaju (F. B.), posebno Holbrooke, koji je sve do svoje smrti to nazivao ODVRATNOM LAŽI. Međutim, ne isključujući insinuacije o mogućnosti postojanja nagodbi, istovremeno ne možemo isključiti mogućnost njihove zloupotrebe, koja se izbacuje u eter u vidu senzacije. U tom smislu, ne bi nas trebalo iznenaditi da neki bolesni um, u potrazi za „super senzacijom“, izbaci tezu da je u nagodbi o neprocesuiranju Karadžića i Mladića zajedno s Holbrookeom učestvovao i Alija Izetbegović, Muhamed Šaćirbegović ili Haris Silajdžić. S obzirom na bujnu maštu lovaca na senzacije, obrazloženje i scenarij zasigurno bi se bez teškoća iskonstruirao. Prisjetimo se samo Ćosićeve „ode o laži“ u romanu *Deobe*, u kojoj kaže da je „laž je vid srpskog patriotizma, stvaralaštva, maštovitosti, inventivnosti“ i sl.

Da li je doista Holbrooke mogao i htio učiniti više, bolje i pravednije za dobrobit naše zemlje zasigurno nikada nećemo znati pravu istinu, posebno kada je „tajna“ s njim otišla u grob. Koliko je toga ovisilo o njemu samom, njegovu htijenju, sposobnostima, također ne možemo pouzdano znati. Ali, ono što pouzdano znamo jeste to da je Holbrooke *bio „moćan“ samo onoliko koliko su mu njegovi šefovi dozvoljavali*, u skladu s konsenzusom s velikim silama, koje su bile mentori u Srbiji i Hrvatskoj, a pronicljiv onoliko koliko mu je Bog dao.

U toj složenoj političkoj mašineriji Holbrooke je samo jedan „kotačić“, naravno, sa svojim ličnim sposobnostima, odlučnošću i htijenju, ali unatoč svemu, zamjenjiv kao i svaki drugi dio toga kompliciranog mehanizma.

Zbog toga, ne treba se zanositi iluzijama da je Holbrooke „svemoguć“, da nije morao slušati nikoga, da nije bio ni pod čijim pritiskom, da je mogao sve procijeniti i predvidjeti kasnija dešavanja, drugim riječima: da je sam odlučivao o sudbini Bosne i da je mogao kao „čarobnjak“, sam i s nekoliko čarobnih „mantri“ riješiti slučaj po našoj matrici pravde i pravičnosti. Nažalost, nasuprot njemu, mnogo je onih koji su na matrici „pravde i pravičnosti“ agresora na Bosnu i Hercegovinu i njihovih slugana u njoj, koji su svesrdno radili na razgradnji svoje domovine s takvom negativnom strašću s kojom ni tuđu ne bi tako razarali (F. B.).

Obavljajući posao diplomata, a posebno u ratnim okolnostima, u složenim međunacionalnim odnosima i interesima, interesima evropskih i svjetskih zemalja, Holbrooke i njegov tim, tražeći rješenja, morali su praviti niz ustupaka svim zainteresiranim „stranama“, niz kompromisa, dogovora, nagodbi, zahtijeva i mnoštvo toga što bi bar djelomično zadovoljilo sve zainteresovane „strane“, te se s pojedinim ustupcima i zahtjevima razvlačilo do samog potpisivanja sporazuma. Međutim, nagodba sa zločincima Karadžićem i Mladićem zasigurno će ostati prekrivena velom tajne, posebno sa smrću glavnog svjedoka.

III. 11. Činjenice vezane za srebrenički genocid geneza srebreničkog genocida

Žestina i nemilosrdnost planirane agresije i zločina posebno se ispoljila u srebreničkoj regiji, gdje su počinjeni veliki zločini od septembra 1991, te tako u kontinuitetu činjeni sve do kraja jula 1995. Ovdje se dogodio najveći masakar u Evropi od Drugog svjetskog rata, u kojem je preko 8.000 Bošnjaka likvidirano i zatrpano u masovne grobnice, te oko 30.000 muškaraca, žena i djece prisilno deportirano, što sve ukupno liči na scene koje je ICTY zabilježio kao „*scene iz pakla, napisane na najmračnijim stranicama ljudske historije*". Međunarodni sud u Hagu, između ostalog, donio je pravosnažnu presudu u kojoj masakr u Srebrenici kvalificira kao čin genocida, koji je počinjen i naočigled Holandskog bataljona UN-a i cijele međunarodne javnosti, po čemu i međunarodna zajednica snosi veliku moralnu odgovornost, a posebno velike sile koje su mogle spriječiti tragediju Srebrenice. Prisjetimo se samo kojom su brzinom i odlučnošću reagirale i intervenirale u Libiji.

No, prije 11. jula 1995. niz genocidnih radnji dešavao se od samog početka rata, pa i prije zvaničnog početka rata, što je moglo poslužiti kao preludij (uvod) za genocid jula 1995. Prema nepobitnim činenicama, više od tri godine prije genocida u Srebrenici, srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini – s logističkom, moralnom i finansijskom podrškom Srbije i Jugoslavenske narodne armije (JNA) – uništili su 296 bošnjačkih sela u okolici Srebrenice, prisilno protjerali 70.000 Bošnjaka iz svojih kuća i sistematski masakrirali preko 3.000 Bošnjaka, uključujući žene, djecu i starce. I pored svega toga, ovi podaci nisu alarmirali međunarodnu zajednicu na projekt genocida koji je svoju finalizaciju doživio tri godine kasnije, u julu 1995. Planiranje genocida podrazumijevalo se stvaranjem srpske „Autonomne regije Krajina", aprila 1991. godine, i uspostavljanjem paralelnih institucija vlasti. Početkom maja 1991, Miloševićev kabinet obavijestio je čelnike SDS-a Gorana Zekića i Miroslava Deronjića da je „*političko i državno rukovodstvo SFRJ odlučilo da će područje 50 kilometara od rijeke Drine biti srpsko*" tj. da treba uspostaviti etnički čiste srpske regije koje su planirane da postanu dio „Velike Srbije“.

Miloševićeva strategija podrazumijevala je veliku logistiku Srbije, što će potvrditi i Haški sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) na suđenju Slobodanu Miloševiću, koji navodi da je oružje bilo dopremano „*iz Srbije čamcima preko Drine ili helikopterima. Potajno se na cijelom području u javnim objektima u selima bosanskih Srba provodila paravojna obuka*“.

Da bi se otpočelo s ratnim planom, neprijatelj je već bio etiketiran s njegovim *opasnim namjerama*, što je kod srpskog naroda predstavljalo „samoispunjavajuće proročanstvo“: š*to znači, neprijatelj (muslimani) odgovorit će i tako zaista postati opasni za naciju, za šta ga je on na prvom mjestu i optužio.* To je „pouzdan“ način stvaranja neprijatelja, čije je postojanje nužno za *stvaranje javnog mnijenja o ugroženosti*, te mobiliziranje vojno sposobnih, koji će „preduhitriti“ već dehumaniziranog „neprijatelja“[352].

Početak „razotkrivanja“ neprijatelja počelo je s prvim ubistvima koja su poslužila jačanju tenzija, što je priprema za etničko čišćenje, na što je ambasador Diego Enrique Arria (Dijego Enrike Aria) u Vijeću sigurnosti UN-a upozorio, upoređujući srpske snage s nacistima, što u svom obraćanju navodi: „politika etničkog čišćenja prevaziđena je politikom *‘etničkog istrebljenja’* ili kako su to nacisti nazivali ‘Endlosung’: konačno rješenje“. Možda je bolje reći *etničko istrebljenje* kao „konačan obračun“. U svojoj posjeti Srebrenici ambasador Arria, hrabri prijatelj žrtava genocida, u svom izvještaju u sklopu misije Vijeća sigurnosti UN-a od 25. aprila 1993. ističe: „Srebrenica je otvoreni zatvor u kojem su srpske snage planirale *usporeni genocid*. Iako je na snazi prekid vatre, Srebrenica je daleko od toga da postane ‘siguronosna zona’. Srpske snage preuzele su kontrolu nad Srebrenicom. Stranim reporterima koji su pratili misiju, Srbi im nisu dozvolili da uđu u grad. Srbi su presjekli dovod vode i struje i tako stvorili rizik od epidemijske zaraze. Dok su se Bosanci razoružali, dotle Srbi nisu povukli svoje snage, koje su držale grad u okruženju, čak su pojačali upotrebu teškog naoružanja. Srbi nisu dozvolili hirurzima da uđu u enklavu, dok grupu francuskih ljekara (Ljekari bez granica) drže po strani. Onemogućavanje ljekarske pomoći jeste genocid. Takvo djelovanje, zajedno s presijecanjem dovoda vode i struje, aktiviralo je proces 'usporenog genocida'".

---

[352] Još mnogo prije agresije na Bosnu i Hercegovnu, u satiričnoj crnogorskoj igranoj seriji Đekna još nije umrla, na šaljiv način može se prepoznati samoispunjavajuće proročanstvo proizvođenja naizgled imaginarnog neprijatelja, za kojeg jedan od glavnih junaka serije – Joksim, kaže: „ „A šta čini neprijatelj u naš kraj? Dakle, u naš kraj neprijatelj ne miruje. On se samo prišutio i čeka trenutak. Mi smo ga identifikovali a već se radi na tome da se on raskrinka kao i uništi. Ja ću mu ođe otvoreno reći ime koje mora brzijeh dana biti zatvoreno...“

Tako, Diego Enrique Arria konstatira da je Srebrenica mjesto otvorenog suprotstavljanja međunarodnoj zajednici. Sama atmosfera u gradu krajnje je beznadežna; grad je ozbiljno pretrpan izbjeglicama iz okolnih sela, ljudi žive u ruševinama razorenoga grada, koji su razorile srpske granate. Iako Srbi ostaju izvan grada, njegovi iscrpljeni i očajni stanovnici mogu biti osvojeni bilo kad. Srbi zapravo drže koncentracioni logor pod kontrolom UNPROFOR-a, dok se oni ponašaju kao čuvari tog otvorenog zatvora. U međuvremenu, usporeni genocid se ubrzava. U genocidnom planu nad srebreničkim Bošnjacima posebnu operativnu ulogu imala je JNA. Ona već u januaru 1992. priprema zauzimanje Srebrenice.

Od samog početka srpske snage uopće nisu marile za značenje međunarodnog javnog prava o „zaštićenoj zoni", tako da su, prema izjavi potpukovnika Thomasa Karremansa, komandanta Holandskog bataljona, srpske snage sprečavale njegovu ljudstvu da se vrati u enklavu, sprečavale unošenje opreme i municije, nužnih potrepština, poput hrane, lijekova i goriva, a kada bi i koji konvoj došao, Srbi su vršili premetačinu, oduzimali stvari, provocirali, i općenito se ponašali kao hajduci.

Revizionizam i poricanje genocida

Unatoč izvještaju Komisije za Srebrenicu Republike Srpske, mnogi srpski pojedinci i grupe demantiraju genocid, tvrdeći kako je masovno ubistvo od preko 8.000 Bošnjaka znatno preuveličano, da vlada Republike Srpske nije imala nikakvu politiku istrebljivanja, ili barem da je obim genocida znatno preuveličan. Oni koji ne demantiraju masovna ubistva od strane Republike Srpske (općenito oni koji su neupućeni, s tvrdnjama o potrebi revizije događaja) bave se prikazivanjem neuporedivih ekvivalenta, kao što je ubijanje Srba od strane Nasera Orića, etničko čiščenje Srba u Hrvatskoj i / ili opravdanja za pogubljenja (npr. osveta ili kažnjavanje za sabotaže, terorizam, ili subverziju), kako bi relativizirali učinke genocida.

Srpska strana 2004. godine, pod pritiskom Visokog predstavnika, službeno je priznala broj ubijenih Bošnjaka i izrazila žaljenje za masakr, a broj ubijenih nije pod znakom pitanja osim za nekolicinu slučajeva. Mnoge nacije i međunarodne organizacije smatraju da se u Srebrenici desio masakr, a većina ih smatra da se radilo o genocidu.

Vlada manjeg bh. entiteta, Republike Srpske, osudila je zločin. Vlada Srbije osudila je zločin, ali relativizirajući ga na način da je osudila i sve druge zločine koji su se dogodili na Balkanu, iako mnogi Srbi iz Srbije i dalje sumnjaju u broj ubijenih. Na Zapadu, radikali na objema stranama političkog spektra, spore se oko genocida zbog različitih razloga. Neki radikalni liberali vide srebrenički genocid kao još jedan slučaj vladine propagande u nepotrebnom ratu. Konzervativci smatraju da je istina izmanipulirana od radikalnih islamista i njihovih saveznika. Ipak, ovakva razmišljanja nisu široko rasprostranjena u zemljama NATO-pakta, osim u Grčkoj i dijelom u Francuskoj.

Grupe koje su za revizionizam zasigurno bi se razočarale, kada bi se „slučaju“ Srebrenica pristupilo s više akribičnosti, jer bi se ispostavilo da se genocid događao i prije „zvaničnog“ genocida i da bi se zvaničnoj cifri moglo dodati još barem 3.000 žrtava srpskih zločina prije jula 1995. No, dotada se moramo zadovoljiti paragrafom MKSJ 37, koji kaže:

U nastojanju da eliminišu grupu Bošnjaka, snage bosanskih Srba su počinile genocid. Žalbeno vijeće neosporno navodi da zakon osuđuje, u ispravnim riječima, duboku i trajnu štetu nanesenu, a naziva masakr u Srebrenici pravim imenom: ***genocid*** (MKSJ, paragraf 37).

Krivci za genocid počinjen u Srebrenici jesu zvanični operativni organi RS-a i Srbije, pojedinci i grupe iz nekih zemalja te pojedinci koji su već odavno procesuirani i koji se procesuiraju. Veliki dio odgovornosti za bosansku tragediju snosi međunarodna zajednica, koja je bila u obavezi spriječiti i zaustaviti genocid, a što svjesno nije učinila. Tako je ostala velika mrlja na toj krovnoj svjetskoj organizaciji, koja nije zaštitila Republiku Bosnu i Hercegovinu – svoju članicu, žrtvu oružane agresije i genocida.

Umjesto toga, Vijeće sigurnosti, nažalost, služeći interesima velikih sila, ne samo što je propustilo da brani Bosnu, već joj je 25. septembar 1991. sa embargom na oružje uskratilo neotuđivo pravo Bosancima da se brane od agresije i genocida. Tako se žrtve agresije i genocida bile su kažnjene embargom na oružje, čime im je uskraćeno pravo na samoodbranu. U tom smislu učinjena je velika nepravda Bosni i Hercegovini, jer je lišio jednu suverenu zemlju, članicu Ujedinjenih nacija, njena prirodnog prava na individualnu i kolektivnu samoodbranu, utvrđenu čl. 51. *Povelje Ujedinjenih nacija*. Mnogi vodeći političari na Zapadu, nažalost, zbog nacionalne, etničke i vjerske pripadnosti žrtava genocida (bosanskih, evropskih muslimana – Bošnjaka) svojim odnosom podržali su osvajački rat protiv Bosne i Hercegovine i genocid nad Bošnjacima, pri čemu su mnogi, pored ostalog, učestvovali u podjeli i u uništavanju države Bosne i Hercegovine i donošenju besmislene, apsurdne i sramne Presude (*Presuda Međunarodnog suda pravde u Predmetu: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februara 2007.), koja, između ostalog, kao takva predstavlja puku opsjenu, jer *negira genocid* u (svim) okupiranim mjestima u Bosni i Hercegovini i gradovima u opsadi, izuzev u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija – Srebrenici, jula 1995, te oslobađa Srbiju i Crnu Goru (Saveznu Republiku Jugoslaviju) od odgovornosti za izvršeni genocid. Nažalost, najveći broj zapadnih intelektualaca imao je ambivalentan stav po pitanju sprečavanja i zaustavljanja velikosrpske i velikohrvatske agresije i genocida nad nedužnim i golorukim civilima. Međutim, bilo je i onih koji su imali integritet, zauzevši čvrst stav povodom osude zločina.

Tako je poslije Drugog svjetskog rata Theodor (Teodor) Adorno osudio fašističke zločine s pitanjem „Kako je moguća poezija poslije Aušvica?“ Slično pitanje devedesetih godina XX stoljeća postavio je poznati istraživač Thomas Cushman (Tomas Kušman): „Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne“, odnosno genocida u Bosni i Hercegovini na kraju XX st. Isto tako, veliki humanist Edgar Morin, koji u svom pismu februara 1993. teško optužuje Srbe i njihova idejnog vođu D. Ćosića za genocid nad muslimanima, ovim riječima: „Da li ste upoznati sa strašnim pričama o pokoljima, silovanjima, pogubljenjima, koje su potvrdile međunarodne istražne komisije i bezbrojni svjedoci, koje prevazilaze vaše sopstvene priče iz *Vremena smrti*“, te dodaje „Evropa koja otvara granice između naroda, koja omogućava pripadnicima svake nacije da rade i žive u drugim evropskim zemljama. *To je Evropa koja bi se stvarala po uzoru na Bosnu i Hercegovinu, koju ste uništili.“*

Naravno, ova pitanja nameću se cijeloj međunarodnoj zajednici, svima, koji bar malo suosjećaju s tragedijom Bosne, a posebno tragedijom Srebrenice, gdje su pogažene sve ljudske vrijednosti i gdje su poezija i drugi oblici prefinjenog duha izlišni pred tom neobuzdanom svirepošću, bestijalnošću i pomračenim umom. Bosna kao paradigma multikulturalnosti može poslužiti kao paradigma Evrope, pa se zato poznati humanisti i istraživači pitaju: kako je moguća Evropa kao polivalentni entitet, ako je Bosna bila prepuštena bezumlju. Danas kada su sva ta morbidna dešavanja iza nas u nedavnoj historiji, na scenu se pojavljuju snage koje negiraju genocid i koje vrše zamjenu teza, pišući o tome kako je genocid izvršen nad srpskim narodom, a Bošnjaci prikazani kao zločinci i suicidan narod, koji ubija sam sebe, kao što to u svojoj knjizi *Bosanski rat* ističe glavni ideolog i nalogodavac agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima, koji ističe kako je rat u Bosni počeo s „masovnim pokoljom Srba duž Drine“, tako da je već prorekao da će Srbi uzvratiti, što bi trebalo značiti da „uzvraćanje“ nije zločin, već ispunjenje pravde, tako da se za muslimanske žrtve ne može smatrati da su nevine žrtve, već žrtve koje su to zaslužile, što se u najgorem slučaju može zvati samo zločin. Tako razmišlja D. Ćosić. U tom smislu, on kritizira sve, pa i međunarodnu zajednicu, kada kaže: „Srebrenički zločin dao je argumente Muslimanima i njihovim štićenicima na Zapadu i Istoku da od Srebrenice stvore muslimanski žrtveni simbol, metaforu srpskog ratnog zločinjenja, muslimanski Aušvic u Bosni i Hercegovini“, te sa osobitom ostrašćenošću u svojoj interpretaciji „bosanskog rata“ dodaje: „Srbofobski, nesavesni i nekim interesom motivisani političari “međunarodne zajednice” – Amerike, Evropske unije i islamskih zemalja, pomoću svojih medija, srpske zločine oko Srebrenice proglasili su genocidom. Muslimanska komisija u Sarajevu utvrdila je da je u Srebrenici i Potočarima ubijeno osam hiljada ljudi, a tu cifru – osam hiljada pobijenih, na zaprepaštenje patriotske i kritičke srpske javnosti, preuzela je vlada Republike Srpske u strahu da će je smijeniti bosanski gaulajter Pedi Ešdaun“[353]. Proturječan samom sebi, Ćosić navodi niz medija, međunarodnih organizacija, predsjednika Clintona, visoke predstavnike, ljekare bez granica i mnoge „belosvjetske humaniste“ koji govore o genocidu, dok on to sve s ironijom ismijava. Na njegovu žalost, što on sa gorčinom ističe; „u propagiranju srpskoga genocida u Srebrenici učestvovale su i učestvuju u Srbiji neke „internacionalistički“ i „mondijalistički“ nastrojene političke grupe, koje on naziva apatridima i naravno neznalicama[354].

Izvrtanje historijskih činjenica i negiranje genocida zapravo je priprema za sljedeći. Negiranje (kolektivno i pojedinačno) i neprihvatanje (odbijanje prihvatanja činjenica o izvršenosti) genocida, prema istraživanjima poznatih naučnih autoriteta holokausta i genocida, jeste *posljednja faza genocida*, koja uvijek prati taj najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i može trajati veoma dugo nakon izvršenoga genocida.[355] U tom smislu, genocid je izrazito složena empirijska, antisocijalna pojava, u čijem se sadržaju nalaze brojni i raznovrsni činioci, koji su aktuelno, potencijalno i perspektivno predmet naučnih istraživanja i izučavanja brojnih, raznorodnih i raznovrsnih nauka i naučnih disciplina. Tako je, po svim definicijama, genocid najteži, najkompleksniji i najgnusniji oblik zločina u historiji čovječanstva i jedan od najsloženijih društvenih procesa i pojava, projiciran u vremenu i prostoru kao proces koji je rezultat kolektivne ideologije, politike i prakse, koji ima svoje faze, sistematski i planski karakter, širi kontekst, dinamiku i intenzitet i koji se vrši u kontinuitetu (nad nezaštićenim, bespomoćnim, nedužnim i nenaoružanim žrtvama, odabranim samo zato što pripadaju nekoj, po međunarodnom pravu, zaštićenoj grupi, koja je meta napada samo zbog takve pripadnosti), kao niz međusobno funkcionalno povezanih različitih djela, počinjenih od velikog broja organizirano udruženih učesnika u procesu koji karakterizira planiranje, pripremanje, organizaciju i izvođenje, uz potpunu saglasnost, koordinacije, neposredno učešće i kontrolu najviših državnih organa vlasti, što je karakteristično i za genocid nad Bošnjacimu u Bosni i Hercegovini na kraju XX st.

---

[353] Dobrica Ćosić: *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.str.266.

[354] Dobrica Ćosić: *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.str.266.

Nema sumnje da se radi o pojavi koju najneposrednije proizvodi i iza koje stoji najmoćniji politički subjekt – država, koja planira, priprema, organizira i usmjerava (neposredno i posredno) svoje aktivnosti na masovnoj egzekuciji ili protjerivanju određene etničke grupe ili jednoga cijelog naroda. Tako je samo u genocidu nad Bošnjacima Bosne i Hercegovine u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija u Srebrenici, jula 1995, prema istraživanjima Vlade Republike Srpske, po raznim osnovama i na razne načine, učestvovalo preko 25.000 Srba. Negiranje genocida valjan je i pouzdan indikator koji ukazuje da je genocid izvršen. Negiranje ima različite motive: ideološke, strateške i druge, pri čemu su posljedice po (i za) žrtve uvijek tragične.

---

[355] Smail Čekić: „Negiranje genocida u Bosni“, *KORAK*, br. 23, april–juni 2011, str. 35.

Negiranje genocida jeste zločin koji se odvija u dvije faze: tokom činjenja zločina i nakon izvršenja zločina. Negiranje ima cilj: 1. da svjesno i namjerno negira krivicu i falsificira činjenice, posebno u vezi s uzrocima, ciljevima i karakterom rata, što se radi na način razvodnjavanja i relativiziranja uzroka i aktera sukoba i pokušaja da se očita agresija nazove građanskim ratom, što prosto rečeno treba značiti „svi smo podjednako krivi", a što na koncu znači da niko ne snosi odgovornost; 2. da izjednači izvršioce genocida i žrtve; 3. da namjerno dezinformira i obmani domaću i međunarodnu javnost; 4. da ukaže na postojanje više različitih (ratujućih) strana i njihovu podjednaku krivicu i odgovornost; 5. da izvršioci izbjegnu odgovornost za genocid; 6. da prikažu izvršioce kao heroje, koji se navodno bore za pravednu stvar, kao što to, primjera radi, čini Dobrica Ćosić, kao i drugi u svojim knjigama.

Tako, po velokosrpskim planovima istrebljenje muslimana sveti je i herojski čin, čime je genocid postao dio porodične tradicije i herojska srpska prošlost koja treba: ohrabriti izvršenje genocida; demonizirati žrtve i prikazati ih kao izvršioce zločina; prikrivati, minimizirati i relativizirati genocid, posebno činjenice o broju i statusu žrtava, pri čemu se ublažavaju planska i sistematska masovna i pojedinačna ubistva; održavati prisustvo genocidne ideologije, politike i prakse itd. Tako, D. Ćosić u svojoj knjizi *Bosanski rat* ne samo da negira postojanje genocida nad Bošnjacima, nego iste proglašava zločincima, a Srbe žrtvama, koji su samo morali uzvratiti na „bošnjačke zločine". U svojoj morbidnosti, on kao i mnogi drugi bliski njemu, masakre na civilima u Sarajevu u ulici Vase Miskina i na pijaci Markale, prikazuje kao bošnjački zločin, pa nastoji taj svoj dojam opisati neviđenim čuđenjem: „Da li je to moguće? Ubijati svoj narod zbog političkih ciljeva, a zločin pripisati protivniku, nije li to moguće samo u islamskom fanatizmu, u džihadskoj politici?"[356] Za teške zločine na pijaci Markale i zločine u Srebrenici, za koje on neće da vjeruje da su se desili, posprdno kako njih, tako i ostale tragične događaje, naziva **markalenizacijom *i* srebrenizacijom**, što ne samo da negira zločine, već ih na ovaj sarkastičan i krajnje uvredljiv način ismijava i prkosi nepobitnim činjenicama.

---

[356] Dobrica Ćosić: *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str.10.

Pored ovog, još je veća groteska kada Ćosić priznaje ratne zločine Srba, ali „da počinioci trebaju odgovarati pred sudovima svoje Republike i pred svojim narodom“, jer kako kaže, Haški sud od svog ustanovljenja do kraja 2008. nije bio sud pravde, jer su mu se optužnice zasnivale na lažima, na odbacivanju istine i činjenica, na srbofobiji i nastojanjima da se muslimani i po međunarodnom pravu ovekoveče kao srpske žrtve“.

Negiranje genocida pouzdan je indikator koji ukazuje da je genocid izvršen, jer se za „opravdanje“, koriste razne laži, fantazme i ina čuda kako bi se izbjegla krivica, u čiju je svrhu najbolje poslužila Ćosićeva knjiga, koja nasuprot svim činjenicama, Presudama ICTY-a, domaćih sudova i dokumentacije UN-a, nastoji potpuno zamijeniti teze o zločinima i genocidu, kao i uspostaviti pravce djelovanja Republike Srpske u miru do „konačnog rješenja“, „dvovekovnog cilja“, tj. prisajedinjenja Srbiji.

U tom smislu, ideolozi Velike Srbije puno nade polažu u hiperaktivnu pisaniju, kao i na vremensku distancu, tj. po onoj narodnoj „vrijeme koje liječi sve“, te na kratkoću pamćenja i zaborav. Negiranje ima različite motive: ideološke, strateške i dr., pri čemu su posljedice za žrtve uvijek tragične. Pored vječite opsesije da je Bosna srpska ili hrvatska, za kojom su njeni susjedi uvijek „pružali ruke“, tako su isto bili skloni falsifikatima iz njene prošlosti, što se često može vidjeti iz zvaničnih historijskih dokumenata iz kojih vrve rigidni falsifikati, kao npr. srednjovjekovne povelje bosanskih banova i kraljeva u sklopu srpskih ili hrvatskih povelja, a također i u historiografiji Bosna se tretira kao dio „srpske“ ili „hrvatske“ zemlje. Tako su i danas sve prisutniji mnogobrojni i raznovrsni historijski falsifikati iz političkih i ideoloških razloga, kojima se iznose neistinite činjenice o događajima na zapadnom Balkanu, posebno Bosni i Hercegovini. Nažalost, na sceni je prisutna najbezočnija zloupotreba nauke od strane naučnika bez moralnih skrupula, koji su instrumentalizirani od strane hegemonističkih i nacionalističkih ideologija. Posebnu revnost u tome iskazuju srpski nacionalisti, koji i dalje istrajavaju na ostvarivanju i sprovođenju srpskog velikodržavnog projekta, uvjereni da će u promijenjenim međunarodnim okolnostima ostvariti nacistički i genocidni plan – ujedinjenje svih "srpskih" zemalja i srpskog naroda („ujedinjenje Srpstva"), odnosno formiranje jedinstvene srpske države – Velike Srbije.

U tom procesu ostvarivanja aktivnosti upotrebljavaju se političke metode i sredstva djelovanja primjerene novonastalim okolnostima. U okviru navedenog procesa naglašeno je idejno vođstvo Srpske akademije nauka i umjetnosti, koja ima legitimitet službene naučne ustanove, koja ima zadatak da obezbijedi „argumente", kojima dokazuje svoje teze o potrebi izgrađivanja, konstruiranja i formiranja jedinstvene velikosrpske države. Značajan dio srpske političke i intelektualne (svjetovne i duhovne) elite u Srbiji i entitetu Republika Srpska (u Bosni i Hercegovini), u skladu s velikosrpskom genocidnom ideologijom, politikom i praksom, kao i jedan broj njihovih istomišljenika – kvazi-istraživača na Zapadu, skoro dvije pune decenije uporno prikriva, minimizira, relativizira, osporava, poriče i negira genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, uključujući i području sigurne zone Ujedinjenih nacija – Srebrenicu jula 1995; permanentno i kontinuirano izjednačava žrtve genocida i izvršioce (zločince), te proglašava žrtve agresije i genocida zločincima, kako bi izmijenila karakter oružanog sukoba i prirodu zločina u Bosni i Hercegovini, s ciljem da međunarodni oružani sukob (agresiju) „prekvalificira" u građanski rat, manipulirajući žrtvama genocida, pri čemu se posebno angažiraju kvazi-istraživači; obmanjuje domaću i međunarodnu javnost lažnim epsko-mitskim tezama o Bosni i Hercegovini kao „srpskoj zemlji", a Bošnjacima kao „Srbima islamske veroispovijesti"; tvrdi se da fašistički, kolaboracionistički, izdajnički i zločinački pokret Draže Mihailovića ima antifašistički karakter; za raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije krive su tzv. secesionističke republike – Republika Slovenija i Republika Hrvatska, vatikansko-njemačko-američka zavjera protiv Srba i islamski fundamentalizam; u Republici Bosni i Hercegovini vođen je građanski rat, unutrašnji sukob između triju strana, a ne zločin protiv mira, odnosno klasična oružana agresija (međunarodni oružani sukob) Srbije i Crne Gore / Savezne Republike Jugoslavije, kao i Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu, te umjesto genocida koriste se samo pojmom zločina, u kojem su tri strane (podjednako) vršile zločine, pri čemu jedni negiraju postojanje srpskog velikodržavnog projekta, a drugi mu odriču odredbu fašističkog i zločinačkog karaktera itd.

Iz svega spomenutog jasno je da je riječ o smišljenom, planskom i sistematskom napadu na istinu o događajima koji po svim definicijama imaju karakter agresije, zločina i genocida. Time se vrši dvostruko dehumaniziranje i ponižavanje ljudskog dostojanstva; prvo s ubijanjem ljudi, kao da su divlje zvijeri, drugo, poricanjem pa čak i glorificiranjem tih zločina u svojim narodnim, junačkim pjesmama, romanima i drugim oblicima krvlju umazane kulture.Imajući sve pomenuto u vidu, neoborive historijske činjenice, zasnovane na mnogobrojnim relevantnim dokumentima, uključujući presude Haškog tribunala, kao i presude domaćih sudova, potvrđuje se sljedeće:

Prvo, srpski nacizam jednog dijela srpskog naroda ponovio je zločine iz Drugog svjetskog rata i izvršio je agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i još veći genocid nad Bošnjacima. Agresiju je planirala, pripremila, organizirala, naredila, vodila i izvršila država Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) i njihovi slugani u Bosni i Hercegovini. Na isti način agresiju je izvršila Republika Hrvatska i njeni kolaboracionisti.

Drugo, entitet Republika Srpska, nastala na zločinima i genocidu, tvorevina je velikosrpskog nacizma, odnosno države Savezne Republike Jugoslavije / Srbije i Crne Gore. Ona je nastala na teškim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava, obilježena i natopljena, uglavnom, bošnjačkom krvlju, te omeđena i prekrivena brojnim masovnim grobnicama i koncentracionim logorima. Političko rukovodstvo i druge upravljačke strukture Republike Srpske, u skladu s velikosrpskom genocidnom ideologijom, politikom i praksom, falsificiraju historijske činjenice i negiraju genocid nad Bošnjacima, te na sve moguće načine opstruiraju jačanje države Bosne i Hercegovine i konstantno sprovode politiku secesije, nagovještavajući referendum o otcjepljenju.

Treće, Dejtonski mirovni sporazum legalizirao je genocidnu tvorevinu Republiku Srpsku, dok je pored ostalog, isključio riječ *Republika*, ispred naziva države Bosne i Hercegovine, te ju je na taj način obezglavio, a zločinačku tvorevinu nagradio. Dalje, iz struktura tog entiteta nisu odstranjene snage koje su učestvovale u agresiji i genocidu, uključujući i u genocidu u Srebrenici jula 1995, što potvrđuju rezultati istraživanja Vlade Republike Srpske. Nažalost, taj entitet, sazdan na genocidu, nije izvršio denacifikaciju, kao što je to učinjeno u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata, pa su one ostale politički aktivne i danas otvoreno rade na razgradnji države Bosne i Hercegovine.

Imajući to u vidu, najpreči zadatak, kao i moralna odgovornost istraživača, naučnika i intelektualaca jeste da se bore istinom u razotkrivaju falsifikata, laži, obmana i negiranja genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Šutnja i ravnodušnost prema tim najgnusnijim zločinima u istoj je ravni kao i odobravanje, stoga je obaveza istraživača, kako to piše nobelovac Elie Wiesel, *da govore u ime žrtava genocida, podsjećaju na njihove patnje i suze i potiskuju strah od zaborava*.

III. 12. Odgovornost međunarodne zajednice za srebrenički genocid

Uvod

Odgovornost kao društveni, moralni i pravni fenomen od prvobitne društvene zajednice pa do danas ključni je element svakog društva. Shodno tome, u svakom pravnom sistemu, uključujući i međunarodni pravni sistem, odgovornost je ključni oblik društvene svijesti, bez kojeg bi opstanak ljudskog društva bio nemoguć. Iza svakog ljudskog čina stoji „odgovornost“, kao unutrašnji, ali i vanjski, društveni supervizor (savijest i pravo), koji ocjenjuje ljudske postupke kao dobre ili kao loše, te na osnovu toga traži moralnu ili pravnu ocjenu i sankciju. U agresiji na Bosnu i Hercegovinu gdje je došlo do drastične erozije svih moralnih vrijednosti i gdje su flagrantno prekršene sve međunarodne pravne norme, možemo govoriti o nizu pojedinačnih, grupnih, a pogotovu najveće odgovornosti, odgovornosti međunarodne zajednice. Za pojedinačne odgovornosti pred Haškim tribunalom već su mnogi odgovarali, pogotovu oni koji su nalogodavci i izvršioci genocida u Srebrenici. Međutim, pored njih, čija je odgovornost najveća i koja je pravno sankcionirana, postoji niz pojedinačnih moralnih odgovornosti unutar srebreničkog življa: od donošenja pogrešnih odluka, loše procjene, loše strategije do perfidnog dezertiranja vojno sposobnih i rukovodećih kadrova. U tom smislu odgovornost se povlači za sve ono što je čovjek učinio, ali i za ono što nije, a trebao je i mogao je.

Ključni elementi odgovornosti međunarodne zajednice

Pored mnogih pojedinaca, ideologa, nalogodavaca i izvršilaca agresije na Bosnu i Hercegovinu, najveću odgovornost za agresiju, zločine i genocid u Bosni i Hercegovini snosi međunarodna zajednica, koja nije spriječila ogromne žrtve, razaranja i genocid u Bosni i Hercegovini. U tom smislu, njena posebna odgovornost jeste odgovornost za izgubljene ljudske živote, koje je morala zaštititi mnogim konvencijama i regulama međunarodnog javnog prava, kao i materijalnim i vojnim sredstvima.

Prvo ključno pitanje odgovornosti, koje se ovdje postavlja jeste: kako je novi genocid bio moguć u Evropi, šezdeset godina nakon genocida i holokausta nad Jevrejima, pogotovu što su UN-ove trupe bile ovdje od samog početka. Te trupe sačinjavali su: Amerikanci, Francuzi, Britanci, Rusi, Nijemci, Italijani, Holanđani, Kanađani, Turci i drugi, tako da se ovaj rat ne može promatrati kao lokalni rat, već u određenom smislu kao svjetski rat na ograničenom prostoru. Shodno pravnim regulama i rezolucijama Ujedinjenih nacija, UN-ove trupe imaju pravo, obavezu i odgovornost zaštititi ljudske živote i stvoriti uvjete za mirno rješavanje sukoba zaraćenih strana. Međutim, činjenica je da to nisu uspjeli, a razlozi su i do danas prekriveni velom tajne, tako da su prisutne razne insinuacije o različitim interesima, kako pojedinaca u strukturama međunarodne zajednice, tako i u veoma različitim interesima zemalja članica, posebno velikih sila i kulturno-civilizacijskih srodnika svih „strana u sukobu“.

Zbog tih različitih i često vrlo oprečnih interesa u strukturi međunarodne zajednice, osvrnut ćemo se samo na najvažnije elemente u njenoj ukupnoj odgovornosti za bosansku kataklizmu, a posebno za genocid nad Bošnjacima:

A) Priznanjem jedne države kao članice zajednice Ujedinjenih naroda, a istovremeno toj istoj državi na koju je izvršena agresija, donošenjem embarga na oružje, onemogućiti da se brani neprimjeren je pravni i moralni apsurd iz kojeg se implicira prva i ključna odgovornost UN-a.

B) Kada je već donijela embargo na oružje Bosni i Hercegovini, međunarodna zajednica po svim pravnim i moralnim normama, morala je spriječiti agresiju, razaranja, zločine i zločin genocida.

C) Kada je već donijela rezoluciju o sigurnim zonama: Srebrenice, Žepe, Goražda, Sarajeva, MMeđunarodna zajednica odmah prihvatila je i odgovornost (u ovom smislu jamstvo) za živote tog življa u tim zonama.

D) Kada je već donijela sve potrebne rezolucije o sigurnim zonama, kao i korištenju NATO-ovih vojnih efektiva, međunarodna zajednica preuzela je niz odgovornosti u tom pogledu, ali su sve te odgovornosti na volšeban način isključene. Ironična je činjenica da je samo godinu dana ranije Vijeće sigurnosti preduzelo mjere kad je jedna članica Ujedinjenih nacija (Irak) napala drugu zemlju članicu (Kuvajt). Dvostruki standard koji je međunarodna zajednica primijenila u slučaju invazije na Bosnu i Hercegovinu nije mogao biti očigledniji i sramotniji.

E) Ključni faktori neizvršene odgovornosti, kao što je naprijed rečeno, nalaze se u strukturi te najviše svjetske organizacije, koja je razuđena po kulturno-civilizacijskim korpusima („sedam ili osam glavnih svjetskih civilizacija“[357]), koja svaka od njih ima svoje političke, ekonomske i kulturnosrodničke interese, te pojedinačni interesi brojnih međunarodnih vojnih i civilnih dužnosnika, u najvećem broju korumpiranih ili pod raznim oblicima pritisaka; interesnih, lobističkih i raznih grupacija. Oni su svojim nečasnim rabotama i raznim mešetarenjem, činjenjem i nečinjenjem direktno sudjelovali u kreiranju bosanske i bošnjačke tragedije. O tome govore brojni iskazi i svjedočenja pojedinih visokih dužnosnika. Tako je Kofi Annan (Anan), bivši sekretar UN-a, na Međunarodnoj konferenciji o genocidu u Štokholmu 2004. *izjavio da su se pokolji u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi „mogli spriječiti da je svijet poduzeo akciju“, dodavši da su „u Ruandi 1994. i Srebrenici 1995.* imali svoje mirovne trupe na terenu u isto vrijeme i na istome mjestu gdje su se genocidni akti počinili“, naglasivši: „umjesto da osnažimo naše trupe, mi smo ih povukli“.[358]

---

[357] Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998, str. 28.

[358] Jusuf Žiga: „Mikro i makro dimenzije genocida nad Bošnjacima u Srebrenici“, Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane u Potočarima (Srebrenica), 10–11 juli 2009, Sarajevo, 2011, str. 736.

Svoje viđenje „bosanskog slučaja“ na suđenju Slobodanu Miloševiću u Hagu iznosi pomoćnik generalnog sekretara UN-a Diego Anrique Arria, koji je 1993. posjetio Srebrenicu, uvjerivši se u kakvim se užasnim okolnostima nalazila „UN-ova sigurna zona“, koju je okarakterizirao više kao konc-logor, čiji je čuvar bio UNPROFOR, gdje se već tada *radilo o genocidu, samo „usporenog karaktera“*[359]. On također izričito naglašava da „Vijeće sigurnosti UN-a nije bilo odlučno da zaustavi zatiranje jednog naroda u Bosni“, negirajući, pritom, tvrdnje da se u ovoj zemlji radilo o građanskom ratu, pogotovo Miloševićeve, koji je stalno ponavljao da je za mir i „pregovore“, dok su Srbi na terenu nastavili s ratom, što je uz neodlučnost međunarodne zajednice, dovelo do smrti 100.000 ljudi“.

Dramatično stanje u srebreničkoj enklavi u Izvještaju UNHCR-a iznijela je 18. marta 1993. Sadako Ogata, visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbjeglice, koja ga je uputila generalnom sekretaru Boutrosu Boutrous Ghaliju (Butrosu Butrosu Galiju) u kojem je predvidjela tragediju i masakre koji su se kasnije dogodili u Srebrenici. U svom pismu ona kaže: „Želim vam skrenuti pažnju na događanja koja se već neko vrijeme odvijaju u Srebrenici. Sve ukazuje na to da se u srebreničkoj enklavi razvija *masovna humanitarna tragedija“*, te nastavlja: „Trebalo bi upozoriti ključne svjetske lidere o tim događajima, te skrenuti pažnju Vijeću sigurnosti na ovo hitno pitanje. Situacija se u srebreničkoj enklavi pogoršava iz sata u sat. Najnoviji izvještaji koje sam dobila od svog osoblja s lica mjesta su užasni. Hiljade ljudi ulazi u grad iz okolnih područja, koja srpske snage sistematski napadaju i zauzimaju. Ljudi umiru usljed vojne akcije od gladi i zbog nemogućnosti liječenja, i to od 30 do 40 ljudi na dan.“

Prolazak konvoja materijalne pomoći Srbi zaustavljaju i maltretiraju predstavnike međunarodne zajednice, tako da nemoćna gospođa Ogata predlaže izbacivanje paketa iz zraka, te zbog ukupnog stanja apelira na održavanje stalne međunarodne prisutnosti u toj enklavi, što je jedini način da se osigura da to očajno stanovništvo ne bude potpuno napušteno.

---

[359] Dijego Enrike Aria: *Genocid u kontinuitetu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 66.

Imajući sve to u vidu, gospođa Ogata zaključuje da sve ukazuje na to da se u srebreničkoj enklavi odigrava masovna humanitarna tragedija. Po svjedočenju ambasadora Arie, Ogatino upozorenje ponavljali su i drugi, kao što je Jose Maria Mendiluce (Hose Maria Mendeluče), ugledni španski diplomat, koji je za vrijeme posjete Srebrenici u aprilu 1993. prethodno podnio izvještaj o tome da je vidio kamione pune mrtvih bosanskih muslimana kako ih izvoze s područja Tuzle. I pored svega toga, generalni sekretar dotada je imao očigledno više nego dovoljno pouzdanih činjenica da alarmira Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija. Shodno tome, on je definitivno trebao upotrijebiti svu i političku moć svog položaja da izazove neku reakciju, barem reakciju javnog mnijenja, ali je ostao nijem.

Pozadina toga bila je sljedeća: u to vrijeme odvijali su se pregovori pod rukovodstvom Davida Owena (Dejvida Ovena) i Cyrusa Vancea (Sajrusa Vensa) s Miloševićem, koji je permanentno predlagao teritorijalnu podjelu aparthejdske prirode. U tim pregovorima, Srebrenica, iako je većinska bošnjačka, Milošević i Karadžić snažno su insistirali da ona pripadne srpskom entitetu. Iz tih pregovora jasno proizlazi da je predaja Srebrenice bila od strategijske važnosti – kako za Srbe tako i za pregovarače UN-a, jer su Srbi u pregovorima uvjetovali da Srebrenica mora biti na teritoriji pod kontrolom Srba, da bi „*mirovni sporazum bio moguć*“.

Nažalost, međunarodni pregovarači nisu shvatili dalekosežne posljedice srpske bahatosti. Ono što generalni sekretar ni pregovarači Ujedinjenih nacija niti stalne članice Vijeća sigurnosti nisu razmotrili bila je cijena jedne takve akcije, koja je pored osvojene teritorije, s čime su se Srbi trebali zadovoljiti, pokazala neviđenu bestijalnost i neprijateljski nagon, potaknut starim antagonizmom ”turskoga kompleksa”, koji se najbolje očituje u izjavi generala Mladića po ulasku u Srebrenicu: „Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog praznika srpskog poklanjamo srpskom narodu ovaj grad.

Napokon je došao trenutak da se poslije bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru“.[360]

Također, svoje viđenje srebreničkoga genocida glavna tužiteljica Haškog tribunala Carla del Ponte, dala je izjavu da je međunarodna zajednica znala za pripremanje masakra u Srebrenici. Jedan od ključnih momenata u sudbini Srebrenice jeste gomilanje srpskih snaga oko Srebrenice kao sigurne zone, a prema izjavi Berta Bakkera (Bekera), holandskog diplomata, pukovnik Thom Karremans (Tom Karemans) između 10. i 11. jula tražio je zračnu podršku, dok je francuski general Janvier (Žanvijer) to rezolutno odbio. Gdje je tu odgovornost za ogromne žrtve, za što je general morao znati. No, poznato je već da je isti francuski general već ranije 4. juna u Zvorniku s Mladićem „sve dogovorio“.

U svojoj knjizi „Mir i kazna“ Florence Hartmann, portparolka glavne tužiteljice Carle del Ponte, navodi da se vojna operacija u Srebrenici mogla predvidjeti, jer su „već 1993. pojedini pronicljivi međunarodni predstavnici nazvali stezanje obruča oko opsjednute enklave „*polaganim genocidom*“ ili „*postupnim genocidom*“. Zatim, tokom cijele posljednje ofanzive protiv Srebrenice od 6. do 11. jula 1995. velike sile nisu prestajale tvrditi da srpske snage, unatoč njihovu napredovanju, nemaju namjeru zauzeti enklavu.

Dalje, zaobilaženje odgovornosti ni tu ne prestaje. Zauzimanjem grada 11. jula, „hineći iznenađenje, međunarodni predstavnici, ne maknuvši ni prstom, pustili su da se događa haos oko zarobljavanja, ubijanja, silovanja, teroriziranja i deportacije. Nasuprot tom krajnjem nehatu velikih sila i međunarodne zajednice, Hartmannova ističe: „Kad već nisu htjeli osporiti Mladićevu vojnu pobjedu u Srebrenici i tražiti od njega povlačenje trupa iz enklave zaštićene odlukom Vijeća sigurnosti, mogle su barem zahtijevati prisutnost UNHCR-a i Crvenoga križa za vrijeme prisilnog preseljavanja stanovništva Srebrenice u zamjenu za benzin koji je Mladić od njih tražio. Umjesto toga, oni su, ne tražeći ništa zauzvrat, dali benzin koji je omogućio deportiranje žena, djece i staraca i evakuaciju muškaraca prema mjestu pogubljenja“.[361] Tako Hartmannova opisuje „Srebreničku sramotu“, kako nosi naslov jedno poglavlje u svojoj knjizi, iz kojeg se vidi sva sramota i odgovornost međunarodne zajednice i velikih sila za genocid u Srebrenici. S druge strane, ovakva tragedija jedino se uz njihovu saglasnost i mogla desiti. Da bi zakamuflirali pravu istinu, mnogi se međunarodni zvaničnici s velikom količinom „putera na glavi“ još uvijek posipaju pepelom i lamentiraju nad tragedijom Srebrenice, jer u odsudnim trenucima nisu htjeli čuti „krik Srebrenice“.

---

[360] Smail Čekić: „Velikosrpska ideologija i politika agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima“, Univerzitetski informativni glasnik *INFO*, specijalno izdanje, br. 3, juli 2010, str. 19.

III.13. Geofrrey Nice (Džefri Najs), glavni Haški tužilac: Sudovi imaju specifičnu odgovornost, PRILOG

Međunarodni kazneni sud za zločine na prostoru bivše Jugoslavije (MKSJ) bio je prvi u nizu *ad hoc* sudova što su se osnivali od 1993. do danas. Slijedili su sudovi za Ruandu, Sijera Leone, Kambodžu, Južni Timor, Libanon. Godine 2003. osnovan je stalni Međunarodni kazneni sud (ICC), koji sudi za individualnu kriminalnu odgovornost. U početnim godinama tih sudova – poput dojenčadi ili male djece – bili su hrabreni, maženi i paženi od političara, nevladinih organizacija i liberalno raspoložene svjetske javnosti, željne mira i pravde. No, nakon 15 godina došlo je vrijeme da se napokon počnu tretirati kao odrasle i ozbiljne institucije. Njihovim se mladenačkim ispadima više ne može niti smije gledati kroz prste. Došlo je vrijeme da se inventariziraju dostignuća i nedostaci, napravi evaluacija i predlože mjere za njihovo poboljšanje. Ne samo da ovi sudovi trebaju konačno sazreti, nego trebaju naći svoje mjesto uz druge postojeće institucije koje se bave problematikom društava u kojima se uspostavljaju novi odnosi nakon dugotrajnog razdoblja političkog nasilja. Institucije koje ovamo spadaju pored sudova – međunarodnih, nacionalnih i hibridnih, poput suda u Bosni i Hercegovini – jesu i nevladine organizacije koje se bave procesima pomirenja, komisijama za istinu i suočavanje s prošlošću te institucije koje se bave kompenzacijama za žrtve. U modernoj terminologiji zajednički naziv za sve te raznovrsne aktivnosti jeste „tranziciona pravda". Šta javnost treba znati ili pak zahtijevati od međunarodnih sudova u njihovoj odrasloj životnoj dobi?

---

[361] Florens Hartman, *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo, 2007, str. 154.

Prvo, svjetska politika ili međunarodna zajednica ne bi trebala osnivati ovakve sudove kao pokušaj kompenzacije za svoju neuspjelu mirovnu politiku. Političari i diplomati trebaju obaviti svoj posao pregovorima, diplomacijom i političkim pritiscima. Osnivanje sudova za suđenja za masovne zločine ne smije i ne može služiti kao kompenzacija ili nadomjestak za političke neuspjehe.

Drugo, očekivanja o dometima, mogućnostima i rezultatima ovih sudova trebaju se redefinirati i prilagoditi stvarnosti. Jesu li ovi sudovi zaista doveli do okončanja „nekažnjivosti" počinitelja masovnih zločina širom svijeta? Kakav je njihov stvarni doprinos procesu pomirenja u regiji? Nažalost, do dan-danas nije razrađena metodologija istraživanja njihove efikasnosti i vrlo su rijetka empirijska istraživanja o ovoj temi. Ne samo da nema konkretnih pokazatelja da ovi sudovi doprinose procesu pomirenju nego neki pokazatelji upućuju upravo na suprotno. Naime, rad sudova može dovesti do ponovnog raspirivanja nesnošljivosti. To je bio slučaj u Srbiji nakon oslobađajuće presude Ramushu Haradinaju u junu 2008. U Hrvatskoj je presuda vukovarskoj trojci u maju 2007. razočarala žrtve Vukovara, ali i širu domaću i svjetsku javnost.

Treće, trebalo bi uzeti u obzir činjenicu da se od suđenja za masovne zločine od početka očekuje mnogo, a da oni mogu suditi samo malom postotku počinitelja, pa će tako postignuta pravda uvijek biti selektivna i simbolična. Rad ovih sudova mora se stoga staviti u kontekst višeslojnog procesa u društvima u tranziciji, koji uključuje „nepravne" mjere, poput nadoknade štete žrtvama zločina, osnivanje komisija za istinu, uspostavljanje kriterija zabrane javnih nastupa i funkcija za one koji su sudjelovali u planiranju i izvršavanju zločina.

Četvrto, ograničenja u dometima i rezultatima sudova za masovne zločine trebala bi biti dodatni razlog da države koje su bile uključene u zločine priznaju i preuzmu odgovornost za zločine. Razbijanje kulture „poricanja zločina“ treba se zamijeniti kulturom „suočavanja s prošlošću“. Tu države trebaju preuzeti inicijativu tako što bi aktivno sudjelovale u identificiranju i procesuiranju izvršitelja zločina. Neizbježna je istina da zločini iz prošlosti neće biti zaboravljeni ako se prikrivaju, jer oni kad-tad isplivaju na površinu. U oružanim sukobima u kojima je sudjelovalo nekoliko država ona koja prva prizna status žrtvama i potom se potrudi ispraviti zlo i nadoknaditi štetu bit će na kraju u prednosti, bez obzira na to koliko se na kratkoročnom planu takva politika činila neprivlačnom i konfrontirajućom.

Peto, polazeći od teze da sudovi za ratne zločine ne mogu biti jedini način da se uhvati u koštac s posljedicama masovnih zločina, trebalo bi prihvatiti činjenicu da su oni dio puno šireg procesa koji obuhvaća druge nepravne aktivnosti. Zbog specifičnoga pravnog karaktera sudovi imaju vrlo specifičnu ulogu i odgovornost. Oni moraju dosljedno poštovati čistoću pravnog postupka i odolijevati iskušenjima da se instrumentaliziraju u političke svrhe. Povjerenje u pravne institucije u svakom društvu temeljni je pokazatelj prihvaćanja i autoriteta tih institucija. Isto tako, da bi javnost stekla i održala povjerenje u rad međunarodnih sudova, potrebno je da oni beskompromisno održavaju svoj pravni integritet u svim fazama postupka: od istraživanja zločina preko podizanja optužnica, vođenja postupka u sudnici dopoštovanje prava optuženih.

Šesto, sudovi za masovne zločine trebaju težiti transparentnosti i nikada od nje ne smiju odstupati, kao što se npr. dogodilo u slučaju dokumenata srbijanskoga Vrhovnog savjeta obrane (VSO), od kojih su neki dijelovi ostali skriveni od javnosti bez ikakve pravne osnove. Isto tako, niko ne bi smio biti optužen ako to treba poslužiti kakvu političkom cilju ili je takva odluka donesena u dogovoru s nekom državom. Transparentnost u donošenju odluka svih sudskih organa nužna je zato da se može pratiti potencijalna zloupotreba položaja, pokušaji prikrivanja neprofesionalizma ili nekompetentnosti ili neprihvatljivo politiziranje.

Sedmo, zbog velike koncentracije moći i ovlasti u osobi glavnog tužitelja, nužno je uspostaviti mehanizam nadzora institucije glavnog tužitelja. Velika moć koja se daje jednoj osobi sada ovisi o njegovoj ili njezinoj osobnosti i profesionalizmu. Upravo se tu otvara prostor za zloupotrebu, jer ako ta osoba prekorači svoje ovlasti, nema mogućnosti profesionalnog nadzora u okviru sistema kako on sada funkcionira. Glavni tužitelji trebaju biti neovisni u svom radu, ali ta neovisnost ne smije se miješati s nedostatkom transparentnosti ili s prikrivanjem neprofesionalnog ponašanja.[362]

III. 14. Uloga medija u udruženom zločinačkom poduhvatu

Kako u svim pravnim sistemima svijeta, tako i u bivšoj Jugoslaviji, i u državama koje su stvorene danas disolucijom Jugoslavije, postoje brojne odredbe koje štite sigurnost ljudi i imovine, ali isto tako postoje odredbe koje ograničavaju slobodu govora, izražavanja, okupljanja, organiziranja i djelovanja. Jedan važan dio ljudskih sloboda vlasti su reducirale, jer je bilo veliki broj zloupotreba koje su vodile u konflikte i druge oblike antisocijalnog ponašanja, tako da u okviru mnogih pravnih sistema danas ne postoji balans između sigurnosti i slobode, jer su još uvijek univerzalne vrijednosti slobode i sigurnosti nedovoljno transparentne, a s druge strane, sklone iskrivljavanju i raznim vidovima zloupotreba. Ti problemi nisu prisutni samo kod nas, već u cijelom svijetu, tako da su Međunarodni pravni autoriteti i istraživači vodili globalne političke debate između Istoka i Zapada, posebno u vrijeme „hladnog rata“ u kojem je za Zapad od ključnog značaja bilo načelo „slobode govora“, dok su istočne zemlje više brinule zbog prava na život, jednakost ili zabrane diskriminacije. Sloboda govora, kao i općenito sloboda ponašanja, isključuje govor i propagandu koja širi mržnju

---

[362] *Globus*, 25. decembar 2008.

što mora biti kažnjeno, **jer je takav govor sam po sebi “kresivo” za društvene sukobe, zločine, pa i poziv na genocid, kao što je bio u Bosni i Hercegovini**.

Zbog toga je u okviru debate Istoka i Zapada, unutar Ujedinjenih naroda, koncem 1948. formulirana Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koja je usvojena na Općoj Skupštini Ujedinjenih naroda 9. decembra iste godine. Međutim, tu su odmah iznesena različita mišljenja predstavnika SAD-a i SSSR-a. Članovi jugoslavenske delegacije, koju je predvodio dr. Milan Bartoš, ekspert međunarodnog javnog prava, zbog tadašnje socijalističke simbioze sa SSSR-om podržali su njihove stavove, koji su se posebno trudili da pojačaju odredbu o zabrani izravnog i javnog poticanja genocida. U tom smislu, tražili su da bude kažnjivo ne samo poticanje na zločin počinjen na određenome mjestu, u određeno vrijeme, protiv određene grupe osoba, već i zabranjeno generalno poticanje na genocid, kada takvo poticanje uzima oblik narodnog obrazovanja ili oblikovanja javnog mišljenja razvijanjem rasne, nacionalne ili vjerske mržnje. Jugoslovenska delegacija na čelu s dr. Bartošem insistirala je da **„propaganda koja širi mržnju mora biti kažnjena jer je ona sam izvor genocida“**. Tako se u članu 3. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida kaže da su kažnjiva djela: dogovor o provođenju genocida; direktno i javno poticanje provedbe genocida; pokušaj genocida i sudioništvo u genocidu. Tako je po prvi put u jednom međunarodnom sporazumu propisana kažnjivost za djelo direktnog i javnog poticanja provedbe genocida. Jugoslavija je potpisala Konvenciju 1948. i potom je ratificirala 1950, a ista je stupila na snagu 1951.

U decembru 1966. godine je usvojen Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, gdje se u članu 19. naglašava pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, koje može biti podvrgnuto nekim ograničenjima samo pod zakonskim uvjetima radi zaštite prava drugih, tako da se u članu 20. ovog Pakta naglašavaju dva stava: prvim je propisano da svaka propaganda za rat treba biti zabranjena, a stavom 2. regulirano je da „svako pozivanje na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju, koje predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo i nasilje, treba biti zakonom zabranjeno. Nasuprot tome, specijalni izvjestitelj Tadeusz Mazowiecki (Tadeuš Mazovjecki) u jednom svom izvještaju situaciju u medijima u periodu raspada bivše Jugoslavije objasnio je ovako: „Informativna blokada koja postoji od početka neprijateljstava u bivšoj Jugoslaviji ima dalekosežne posljedice. Mediji i štampa pod kontrolom vlade postali su dijelom mašinerije jednostrane i nacionalističke propagandne kampanje. Zvanični mediji ne čine ništa kako bi se distancirali od politike netrpeljivosti, i kao rezultat toga, dolijevaju ulje na vatru mržnje. Radeći na takav način, oni su silno zanemarili uspostavljanje međunarodnih pravila, koja zabranjuju zagovaranje nacionalne, rasne ili religijske mržnje koja čini osnovu za diskriminaciju, neprijateljstva ili nasilje.“[363]

Spomenuta kaznena djela nalaze se i u Statutu Haškog tribunala. Tako u u članu 7. stav 1. Statuta stoji da je poticanje na izvršenje nekoga kaznenog djela oblik individualne kaznene odgovornosti. U formuliranju Rimskog statuta Međunarodnog kaznenog suda iz 1998. godine postojali su prijedlozi da se kažnjivost poticanja proširi na zločine protiv čovječnosti, ratne zločine i agresiju. Međutim, nije postignuta međunarodna suglasnost o tome i ove odredbe nisu uključene u Statut Međunarodnog kaznenog suda. Time nisu okončana nastojanja da poticanje na najteže zločine postane kazneno djelo po međunarodnom pravu. Same vrijednosti osnovnih sloboda izražavanja i sigurnosti nisu suprotstavljene ukoliko se isključe antisocijalne tendencije i praksa. U tom smislu, ključno je pitanje „preovladavajuće moralnosti u zemlji o kojoj je riječ“. Ako u jednom društvu preovladava *univerzalistička i tolerantna moralnost*, onda nema velike opasnosti od govora mržnje, jer će svaki takav govor biti izoliran i odbačen od samog društva. Ali, kada u raspadu jedne složene države, kao što je bila Jugoslavija, u društvu preovladavaju etnička i vjerska mržnja te stari antagonizmi, govor mrženje postaje posebno opasan i razoran, što se najbolje pokazalo s agresijom na Bosnu i Hercegovinu. Još mnogo prije agresije, oktobra 1991. Radovan Karadžić, vođa SDS-a javno pred televizijskim kamerama prijeti Muslimanima, riječima: „Nemojte misliti da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak, jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje.“[364] Međutim, još mnogo prije raspada socijalističke Jugoslavije, dakle nekoliko godina prije nego što je došlo do sukoba, tadašnje društvo ubrzano je osvajalo nove slobode, pa čak s njima „prebacilo mjeru“, dok su se dotadašnje mjere kontrole i sigurnosti raspadale. U vrijeme raspada Jugoslavije govor mržnje postao je oblik javnog i političkog govora. Često je korišten kao vid ideološkog pravdanja zločina koji su pripremani ili su se već desili. U državi koja se ubrzano raspadala nije bilo društvenih i političkih snaga koje bi osigurale kriminalizaciju takvog govora. *Svaki oblik propagande koji uključuje opravdanje etničke ili vjerske supremacije jedne grupe nad drugom trebao bi biti zabranjeni i kažnjivi oblik, međutim u vrijeme agresije to je bilo uobičajeno sredstvo u javnim medijima i javnom komuniciranju. Govor mržnje preplavio je sve medije, pa se pored rata konvencionalnim oružjima, vodio i medijski rat.*

---

[363] Meldijana Arnaut-Haseljić: „Mediji u funkciji realizacije genocida u Bosni“, Zbornik radova: *Genocid u Bosni i Hercegovini – Posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Sarajevo, 2011, str. 840.

Govor mržnje, koji po definiciji Vijeća Evrope podrazumijeva sve oblike izražavanja koji šire, raspiruju, podstiču ili pravdaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam ili druge oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući tu i netoleranciju izraženu u formi agresivnog nacionalizma i etnocentrizma, diskrimininacije i neprijateljstva prema manjinama, imigrantima i ljudima imigrantskog porijekla, u vrijeme agresije obogatio se s mnoštvo obnovljenih starih, ali i novih morbidnih atributa i animoziteta. Od 1993. do 1997. godine, kada je ova definicija usvojena, napravljena je razlika između uloge koju mediji mogu imati u širenju mržnje, na jednoj strani, i u borbi protiv netolerancije, na drugoj strani. U periodu od 1991. do 1995. godine na području bivše Jugoslavije bili smo suočeni s brojnim javnim oblicima izražavanja i prenošenja mržnje, te poticanja na zločine. Mediji su obilato korišteni za podsticanje mržnje i nasilja i za ratnu propagandu. Tako, prikazujući knjigu Marka Thompsona, američki ambasador u Jugoslaviji, Warren Zimmerman, dobar poznavalac tadašnjih prilika, dao je plastičan osvrt na metode ratne propagande, koje su tada korištene. Milošević se vješto koristio štampom da opravda najneopisivije zločine. U ratu, i u Hrvatskoj i u Bosni strategija je uključivala proces u pet faza. Prvo, srpske vođe optuže neprijatelja za užasne etničke zločine, neke istinite, a većinom lažne. Onda, pozajmljujući iz iskustva Vietkonga, izazovu nasilne incidente u etnički pomiješanim selima, uzrokujući eskalaciju nasilja i brojna ubistva, koja se mogu publicirati s odgovarajuće užasavajućim slikama. Sljedeća faza dovodi Jugoslovensku armiju, pod srpskom kontrolom, da navodno „uspostavi red“, a zapravo da učvrsti srpska teritorijalna osvajanja. Četvrti je korak uspostavljanje „srpskih država“ na teritoriji Hrvatske ili Bosne; ovaj korak praćen je snažnom podrškom srpskih medija za „princip nacionalnog samoopredjeljenja“. Konačno, Milošević obezbjeđuje direktnu pomoć Srbije Srbima u Hrvatskoj i Bosni preko međunarodnih granica, tvrdeći u štampi da svi Srbi imaju pravo živjeti u jednoj državi.[365]

---

[364] Smail Čekić: *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991–93*, Institut za istraživanje zličina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1994, str. 269.

U ovim ratnim godinama mediji, pogotovo televizija, potpuno je potisnula svoju informativnu funkciju i postala je propagandno sredstvo i propagandni servis vlasti. Mnogi novinari tada su zaboravili da postoji kodeks, da postoji novinarska obaveza o tačnom i objektivnom izvještavanju i poslužili su nekim drugim ciljevima. Ti drugi ciljevi bili su izazivanje etničke mržnje, što je naravno bilo „ulje na vatru“ požara koji su već mnogo ranije zapalili. U tim novinarskim iskazima, u tim reporterskim izvještajima, uvijek je bilo – postoje dobri i loši momci, i uvijek: „krivi su drugi“. Dobri su naši, oni nisu agresori, nisu ubice, pripadnici su nebeskog naroda, herojskog naroda i sl. Drugi su ubice, drugi su činili zločine nama, iza drugih stoji svjetska zavjera. Dakle, krivica je na drugoj strani, krivi su drugi narodi. Čak su krivi i oni koji su unutar opsjednutog Sarajeva, gađani s hiljadama granata, puščane i druge municije, za što je srpska propaganda permanentno tvrdila da građani Sarajeva sami sebe ubijaju. Neoborivi dokazi, činjenice, slike i dr.o granatiranju Sarajeva za srpsko gledateljstvo ne postoje, jer beogradska televizija, s ciljem njihova poricanja, emitira stare arhivske slike grada, a pojedine masovne pokolje prikazuje kao muslimanski suicid.

---

[365] Kemal Kurspahić: *Zločini u 19:30 – Balkanski mediji u ratu i miru*, Sarajevo, 2003, str. 140.

Tako je televizija Pale za sve vrijeme opsade Sarajeva plasirala gnusne laži da se „Muslimani *sami granatiraju*“. To isto objeručke preuzima TV Beograd, koja 26. decembra objavljuje tvrdnju da Sarajevo u opsadi drže Muslimani, ovim riječima: „Muslimani drže Sarajlije pod opsadom iznutra, iz grada, a Srbi samo štite svoja brda oko grada“.[366] Doista, na ovakvoj morbidnoj propagandi ni Joseph Goebbels (Gebels) ne bi se mogao pošteno ne načuditi.

Nesporno je da je nacionalistička politička propaganda, čiji su nositelji bili sredstva informiranja, pripremala i kondicionirala javno mnijenje za rat, dajući na taj način svoj doprinos izvršenju kaznenih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Bila je to priprema krvavog pira kojem smo svjedočili u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Kosovu. Tako, u optužnicama glavnih protagonista rata u Bosni, za zloupotrebu medija okrivljeni su najviši politički i državni službenici, kao što su: Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić, Jadranko Prlić, Slobodan Praljak i dr.

Sa stajališta oružanog sukoba, od ključnog značaja bili su elektronski mediji, posebno radio i televizijske stanice. Prije početka rata u Bosni i Hercegovini glavne političke snage nisu se mogle usaglasiti o načinu reforme informativnog sistema u Bosni Hercegovini. Nastajali su novi listovi, časopisi, ali i radio i televizijske stanice na lokalnoj, republičkoj i federalnoj razini. Većina medija nije imala jasnog titulara vlasništva, nego se radilo o društvenom vlasništvu. Stoga je političkim i vojnim prilikama u određenoj zajednici bilo predodređeno ko će preuzeti kontrolu nad određenom mediju. Dio medija korišten je za govor mržnje, dio medija prikrivao je ili pružao ideološko i političko pravdanje počinjenim ili pripremljenim zločinima, a dio medija bio je samo sredstvo pod kontrolom vojnih i političkih struktura ili interesnih grupa. I sami mediji bili su žrtva nasilnog preuzimanja u kojem su brojni novinari zbog nacionalne pripadnosti ili uvjerenja gubili radna mjesta i živote. Kazneni progon osoba osumnjičenih za ratne zločine treba konačno odgovoriti na pitanja o brojnim zatvaranjima, pogibijama, ubistvima i smaknućima novinara od 1992. do 1995. godine, od Kjašifa Smajlovića, koji je ubijen 9. aprila 1992. u Zvorniku, preko Bajrama Zenunija do Jadranka Božanovića, koji je ubijen 1995. godine u Zavidovićima. Takvo nasilje nad medijima i novinarima koji su časno radili svoj posao bilo je preduvjet uvođenja brutalne kontrole nad medijima i novinarima, koje je omogućavalo ratnu propagandu i govor mržnje.

---

[366] Meldijana Arnaut-Haseljić: Ibid., str. 849.

Sve to medijsko previranje nastavljeno je u toku samog rata, kada je povećan značaj medija za ostvarenje različitih vojnih i političkih ciljeva. Istina je postala prva žrtva medijskog rata koji je pripremao stvarne ratove na području bivše Jugoslavije. Medijski rat nisu vodili sami novinari, mada su neki od njih bili svojevoljni izvršitelji. Prisjetimo se samo grotesknog Riste Đoge, novinara srpske medijske kuće SRNE. Medijski rat vođen je kao dio različitih oblika doktrine specijalnog rata u okviru tadašnjih koncepcija i vojnih doktrina. Bio je to produžetak političkih sukobljavanja, antagonizama i priprema vojnih sukobljavanja. Mediji su u većini slučajeva bili poslušnici vladajućih struktura političke i vojne vlasti, i korišteni su kao ratno oružje, odnosno kao glavno oružje propagande za ostvarivanje političkih ciljeva za osvajanje teritorija silom, etnička čišćenja, ubistva, mučenja, silovanja i dr., pri tome ne videći ništa nemoralno ili pogrešno, jer su slijedili ideje preovladavajućeg morala u čijem su kreiranju i sami sudjelovali. Sistematska upotreba lažnih informacija, poluinformacija, odsustvo medijskog pokrivanja određenih događaja, omogućilo je da se u nacionalne zajednice udahnu i uliju mržnja i strah. Mediji su pripremali teren za narastanje međunacionalne mržnje, pretvorivši se u oružje po izbijanju rata. Tako se iz brojnih izvještaja, studija, članaka i svjedočanstava vidi da su mediji u bivšoj Jugoslaviji, pogotovo od kraja osamdesetih godina pa do kraja XX stoljeća, postali najvjerniji promotori interesa nacionalnih, bolje reći nacionalističkih programa i stranaka, te na svoj način s propagandnim ratom pripremali pravi oružani rat.

Specijalni izvjestitelj Ujedinjenih naroda Tadeusz Mazowiecki u Specijalnom izvještaju o medijima iz decembra 1994. godine upozorio je na negativan utjecaj određenih sredstava javnog informiranja na javno mnijenje bivše Jugoslavije, navodeći da su „oružani napadi na medijske kapacitete predstavljali bitan elemenat u strategiji srpskih snaga, naročito u toku njihova ranog napada u proljeće 1992, kada je veći dio od ukupno 11 predajnika koji su pripadali RTV Sarajevu preuzet ili uništen“.[367]

Kazneni progon neće uspjeti zaštiti vrijednosti društva ako zaštitom slobode govora ne ostavi mogućnost slobodnog suočavanja i preispitivanja pitanja prošlosti. Također, kazneni progon treba napraviti jasnim razlikovanje između zabranjenih oblika govora mržnje i dozvoljenih oblika javne debate, na način da podstiče ozdravljenje društva, a ne daljnje sukobljavanje različitih grupa. Kazneni progon temelji se na uvjerenju o neprihvatljivosti poticanja na zločin, kako u pojedinom ubistvu, tako i u masovnim zločinima. Danas je svima jasno da novinari, pa i mediji za koje pišu, u velikom broju slučajeva nisu na visini svog inače vrlo odgovornog i značajnog zadatka i uloge. Nerijetko se ne razlikuje uloga tužiteljstva od uloge suda. Nedovoljno se shvaća da je tužiteljstvo ravnopravna stranka u postupku, a da sud izriče presude. Opravdane su frustracije žrtava i javnosti na sporost procesuiranja izvršitelja ratnih zločina. Ali, temeljita i kvalitetna istraga i utemeljena optužnica najbolja je pa i jedina garancija da će krivce stići ruka pravde, i „nemoćnima podariti moć“, kao vid satisfakcije. Potrebno je fokusiranje i istrajavanje na univerzalnim pravima, pravdi i pravičnosti koje će omogućiti procesuiranje konkretnog zločina umjesto beskrajnog politiziranja.

---

[367] Meldijana Arnaut-Haseljić: Ibid., str. 855.

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu agresor se služio svim zločinačkim metodama; od protjerivanja, zatvaranja, ubijanja, mučenja, silovanja do mnoštva drugih zločinačkih inovacija. Novinari su kroz izgovorenu i napisanu riječ, proizvodeći mržnju i strah, postali akteri rata, vojnici s druge, ne manje bitne strane bojišnice. Nijihova je riječ često bila ubojitija od metka. I stoga bi novinari, urednici i vlasnici medija koji su korišteni kao oružje u ratu trebali podleći istoj kaznenoj odgovornosti, kao i svi drugi zločinci.

Za kazneni progon osoba koje su direktno i javno poticale na zločin potrebno je utvrditi odnos te osobe prema konkretnom zločinu, te njen status u vojno-političkoj strukturi koja je kontrolirala određeni medij, odnosno potrebno je prvo utvrditi status pojedinog medija – da li je bio i ako jeste, pod čijom je kontrolom u trenutku kada je govorom mržnje preko tog medija poticano nasilje, progon ili izvršenje određenog kaznenog djela, kao i status osobe (novinara) koja je govorom mržnje putem medija poticala na izvršenje kaznenog djela ratnog zločina, odnosno kaznenog djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

Prema članu 3 Kaznenog zakona Bosne i Hercegovine kažnjiva su sljedeća djela: genocid, planiranje izvršenja genocida, neposredno i javno podsticanje na vršenje genocida, pokušaj genocida, saučešništvo u genocidu. Dakle, Kazneni zakon Bosne i Hercegovine za ratne zločine inkriminira osobe koje organiziraju i pozivaju te potiču druge da čine ratne zločine. To se eksplicitno navodi i u članu 20 istog Zakona koji kaže: 1) „svako propagiranje rata je zakonom zabranjeno, 2) svaki poziv na nacionalnu, rasnu ili vjersku mržnju koji predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje, zakonom je zabranjeno“.[368] Isto to regulira i član 176. ovog Zakona, koji kaže da je kažnjivo organiziranje skupine ljudi i poticanje radi izvršenja kaznenih djela genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika i ratnog zločina protiv ranjenika i bolesnika, dok se u stavu 4. istog Zakona izričito navodi sljedeća kažnjivost: „Ko poziva ili potiče na učinjenje kaznenih djela iz člana 171. do 175. ovog Zakona (a to su kaznena djela genocid, zločini protiv čovječnosti, ratni zločin protiv civilnog pučanstva, ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika), kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina“.

---

[368] Meldijana Arnaut-Haseljić: Ibid., str. 864.

Kada se govori o mogućim zakonskim okvirima za procesuiranje medijskih radnika kao odgovornih za ratne zločine, treba imati u vidu član 172 . (1) (h) koji definira kazneno djelo zločin protiv čovječnosti izvršen progonom, a koji glasi: „Ko, kao dio širokog i sistematskog napada usmjerenog protiv bilo kojeg civilnog stanovništva, znajući za takav napad učini progon bilo koje grupe ljudi ili kolektiva na političkoj, rasnoj, etničkoj, kulturnoj, vjerskoj, spolnoj ili drugoj osnovi koja je univerzalno prihvaćena kao nedopustiva po međunarodnom pravu, u vezi sa bilo kojim kaznenim djelom iz ovog stava ovog člana, bilo kojim kaznenim djelom propisanim u ovom zakonu, ili bilo kojim kaznenim djelom u nadležnosti Suda BiH, kaznit će se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora.“

Na temelju Kaznenog zakona Bosne i Hercegovine, medijski radnici mogli bi biti eventualno procesuirani kao suizvršitelji u izvršenju kaznenih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, ukoliko bi se moglo dokazati da je postojao zajednički dogovor više osoba da će počiniti neko od ovih kaznenih djela i da je na osnovu teorije podjele rada postojala stvarna i na činjenicama utvrđena uloga novinara kroz javno izgovorenu riječ, kroz izravno poticanje izvršenja kaznenog djela, odnosno da su radnje svake osobe koja sudjeluje u izvršenju djela tako međusobno povezane da izvršeno djelo i nastala protupravna posljedica predstavljaju rezultat zajedničkog djelovanja svih sudionika i da je na strani svakog suizvršitelja postojala svijest i volja da djeluje s drugima na ostvarenju zajedničkoga kriminalnog cilja.

Isto tako Kaznenim zakonom Bosne i Hercegovine propisano je da onaj ko drugog s umišljajem potiče odnosno podstrekava da učini kazneno djelo kaznit će se kao da ga je i sam počinio. Općeprihvaćeno stajalište teorije i prakse jeste da poticanje može biti izvršeno svakim sredstvom i djelatnošću kojima se može utjecati na volju drugoga u donošenju odluke o izvršenju kaznenog djela. Također, novinari mogu odgovarati i u okviru udruženog zločinačkog poduhvata. Nepobitno je da udruženi zločinački poduhvat predstavlja institut međunarodnog običajnog prava koji je postojao i bio u primjeni mnogo prije izbijanja rata na teritoriji bivše Jugoslavije. Iako ni Kazneni zakon Bosne i Hercegovine, pa ni Statut MKSJ-a ne spominju izričito udruženi zločinački poduhvat kao oblik kaznene odgovornosti, taj se koncept našao u brojnim presudama MKSJ, a pojavljuje se i u predmetima koji se vode pred Sudom Bosne i Hercegovine, kao i u presudama tog Suda. Imajući u vidu da su odredbe međunarodnog običajnog prava, pa tako i one koje se odnose na udruženi zločinački poduhvat bile obvezujuće i za Bosnu i Hercegovinu, a prije toga i za SFRJ, zbog činjenice da oba Ustava, i Ustav Bosne i Hercegovine i Ustav Federacije Bosne i Hercegovine propisuju direktnu primjenu potpisanih ratificiranih međunarodnih ugovora, pa tako i onih iz oblasti međunarodnog humanitarnog prava (uključujući i Ženevske konvencije i oba Dopunska protokola, a posebno Martensovu klauzulu, koja osigurava zaštitu građanskih osoba i boraca u skladu s međunarodnim običajnim pravom), primjenom doktrine udruženog zločinačkog poduhvata primjenjuju se pravila međunarodnog običajnog prava. Kroz dosadašnju praksu MKSJ-a i Suda Bosne i Hercegovine iskristalizirala su se tri oblika udruženog zločinačkog poduhvata i to: *osnovni, sistematski i prošireni.*

Osnovni oblik udruženog zločinačkog poduhvata podrazumijeva postojanje nekoliko elemenata, odnosno, potrebno je sudjelovanje više osoba, postojanje zajedničkog plana ili projekta koji predstavlja ili uključuje počinjenje kaznenog djela koji ne mora biti izričito formuliran niti ranije dogovoren, te je potrebno da optuženi sudjeluje u ostvarivanju zajedničke svrhe, bilo tako što izvrši neko konkretno djelo iz člana 171. (genocid), 172. (zločini protiv čovječnosti), 173. (ratni zločin protiv civilnog stanovništva), 174. (ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika),

175. (ratni zločin protiv ratnih zarobljenika), 177. (protupravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja), 178. (protupravno oduzimanje stvari od ubijenih i ranjenih na ratištu) i 179. (povrede zakona ili običaja rata), bilo tako što na drugi način doprinosi njezinu izvršenju.

Sistemski udruženi zločinački poduhvat predstavlja varijantu osnovnog oblika udruženog zločinačkog poduhvata, s tim da kao dodatni element zahtijeva znanje optuženog o postojanju organiziranog sistema zlostavljanja i namjeru optuženog da se ostvari, dok se treći oblik (**prošireni udruženi zločinački poduhvat**) odnosi na slučajeve u kojima postoji zajednička namjera da se počini neko kazneno djelo, ali jedan ili više izvršitelja počine i ono djelo koje je, iako van okvira zajedničkog cilja, bilo prirodna i predvidiva posljedica ostvarenja tog cilja. Iz naprijed navedenog u „bosanskom slučaju“ bila su prisutna sva tri oblika zločinačkog poduhvata, što su pokazala dosadašnja procesuiranja najvećih balkanskih zločinaca, počevši od Slobodana Miloševića, Biljane Plavšić, Momčila Krajišnika, Jadranka Prlića, i evo sada najvećih zločinaca Karadžića i Mladića. Nažalost, još uvijek nijedan predstavnik medija nije procesuiran, a tako su bili revni u profiliranju i doziranju nacionalističke ideologije i njoj svojstvene ostrašćenosti.

III.15. Neka esencijalna i egzistencijalna pitanja Akademskoj zajednici o Srebrenici kao paradigmi genocida nad Bošnjacima

Imajući u vidu prethodna poglavlja teksta, prisjetimo se Dürkheimova pitanja: „Šta je opisanom zlu njegov uzrok i šta može biti njegov lijek“ i pokušajmo ga dovesti u kontekst diskursa o bosanskoj tragediji, o kojoj već drugu deceniju pišu i raspravljaju bh. znanstvenici, posebno istraživači genocida i zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, a u tome posebno istraživači srebreničke tragedije. Polazeći od primarnog zadatka sociologije i drugih društvenih nauka da ustanovi, objasni, predvidi, te ponudi dijagnozu i lijek za mnoge fenomene koji se razvijaju u društvu, a posebno one antisocijalne koje razaraju srž društva, mi ćemo se u ovom diskursu fokusirati na fenomen nasilja, zločina i zločina genocida kao najpogubnijih antisocijalnih fenomena. To pitanje Rasim Muratović u svojoj knjizi *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima* s prvim poglavljem „Sociologija poslije holokausta nad Jevrejima i genocida nad Bošnjacima“ postavlja kroz pitanja brojnih istraživača (historičara, sociologa, pravnika i dr), s pitanjima kao što su: Kako je historija mogla omogućiti to što se dogodilo u Bosni i Hercegovini? Kako se mogao definirati taj „konflikt“? Ko su učesnici? Je li to bio građanski rat ili rat između suverenih država (agresija), ili je to bio vjerski rat? Je li potvrđena ili negirana teorija o „bosanskom konfliktu“ kao evropskoj kršćanskoj odbrani od islama?[369] te mnoga druga pitanja, koja autor na kraju sublimira u jedno: Mogu li se onda i holokaust i genocid nad Bošnjacima razumjeti kao slom civilizacijskih mogućnosti, i ako nas holokaust i genocid nešto uče, onda je to sprečavanje sličnih barbarskih postupaka u budućnosti.[370]

Dakle, već samim postavljanjem pitanja, sociologija i druge društvene nauke rade na rasvjetljavanju posljedica agresije i zločina genocida u Srebrenici, tako da je nesuvislo pitanje Keith Doubt, koje postavlja: „Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svoga vremena?“ Naravno da ne može, jer „je sociologija i rođena iz modernog žara da se poboljša društvo“,[371] kako su to saželi Albion Small i George Vincent u prvom udžbeniku američke sociologije. Shodno tome, sociolozi bi trebali biti „popravljači društva“, normalno, ako bi bilo dovoljno razuma i ušiju koji će ih slušati. Za ova pitanja, dakako da se vežu i moralni principi i ključna etička pitanja koja obavezuju ne samo bh. intelektualce, nakon genocida počinjenog u Srebrenici jula 1995. godine, već i evropske, pa i intelektualce diljem svijeta. To je pogotovo zbog toga što se zločin genocida nad Bošnjacima događa kontinuirano u posljednjim trima stoljećima, a da istovremeno, bh. sociološka i historiografska znanost još nije dovoljno utvrdila uzroke ove pojave, pa ni dovoljno jasno i precizno opisala njezine posljedice. Zbog toga se opravdano postavlja alarmantno pitanje: ako se ne mogu izvući pouke iz ovih posljednjih dvaju genocida, postoji li mogućnost i opravdana pretpostavke da će se taj kontinuitet i u budućnosti nastaviti. Naravno, pouke imamo kako iz ovog diskursa, tako iz mnogih drugih, koji su najviše stvarani i publicirani u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Pouke su jasne, jer se jasno i dokumentirano zna ko su agresori i ko je počinio zločine koji se dešavaju u kontinuitetu; drugo, kada se već znaju kontinuirane i mračne ideologije, najveća dužnost svakoga građanina jeste da brani svoj dom, porodicu i svoju zemlju, a ne da napušta zemlje u tim kritičnim trenucima. Pomislimo samo koliko se moglo stvoriti brigada od onih koji su dezertirali i izvukli se iz pakla Sarajeva i drugih gradova u opsadi. Isto onako kako su “domoljubno” lamentirali s distance, tako su oni danas najžešći kritičari Dejtonskog mirovnog sporazuma.

---

[369] Rasim Muratović: *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo, 2007, str. 18–19.

[370] Ibid., str. 20.

Imajući u vidu dosadašnje, nedovoljno snažne intelektualne pokušaje u detektiranju i predupređivanju ove maligne društvene pojave, potrebno je sveobuhvatno prići ovom problemu i konačno mu pronaći dijagnozu i liječenje. U tom smislu, u ovom diskursu postavit ćemo nekoliko pitanja i predvidjeti neke primjerene odgovore, kako bismo motivirali bh. intelektualce na bezrezervni angažman oko ove problematike koja već decenijama i stoljećima razara zemlju i čini neviđene zločine nad bh. društvom i državom, gdje genocid, zasigurno, predstavlja najdestruktivniju pojavnost. Zbog toga se zaista mora pristupiti znanstvenoj analiza uzroka, namjera i posljedica destruktivnog opusa genocida, posebno sa stanovišta iskustva Srebrenice, koja će ostati paradigmom bošnjačkog stradalništva i poslužiti kao upozoravajući obrazac mogućim novim programima zla nad bh. društvom, a posebno nad bošnjačkim življem.

---

[371] Luis Kozer: *Funkcije društvenog sukoba*, Novi Sad, 2007, str. 23.

S tim u vezi nužno je odgovoriti na sva pitanja u vezi sa srebreničkim genocidom kao što su: Ko je subjekt agresije na Bosnu i Hercegovinu? Ko je počinio genocid u Srebrenici? Ko je opsjedao i rušio bh. gradove? Ko je silovao, ko je zatvarao u logore, ko je ubijao civile? Zašto je genocid počinjen, kada se nesumnjivo mogao izbjeći? Kojim oruđima i na koje sve načine je počinjen genocid? Koji su društveno-politički i kulturno-historijski faktori uzorkovali genocid u Srebrenici? Iz svih ovih pitanja proizlaze i druga koja se odnose na karakter, svrhu, namjeru i ciljeve genocida u Srebrenici. Naravno, da bi se došlo do pravih odgovora, potreban je znanstveni i multidisciplinarni pristup u empirijskim i krajnje objektivnim istraživanjima, kojima se bave instituti, kao i slobodni istraživači. U istraživanju ove veoma kompleksne problematike, prvo i osnovno pitanje jeste pitanje odnosa bh. intelektualaca prema genocidu u Srebrenici, zatim lični angažman i doprinos odbrani zemlje ili njihovo učešće ili kolaboracija s rušiteljima ove zemlje. Danas je njihovo lamentiranje nad štetnim Dejtonskim mirovnim ugovorom štetnije negoli je korisno, jer nameće negativnu hipoteku onima koji su branili ovu zemlju. U cjelokupnom opusu ove problematike ne mogu se zanemariti kulturno-civilizacijske različitosti, sudbonosni historijski događaji, običaji, religija i druge značajke koje u svojoj ukupnosti stvaraju kako ambivalentan, tako i skladan odnos, tj. jedinstvo, ali i sukob „različja“. Pored toga, ključno pitanje koje se proteže od srednjeg vijeka jeste pitanje odnosa bh. susjeda, koji su uvijek imali političke aspiracije i koji su unosili nemir i sukobe u bh. „jedinstvo različja“, tako da su se stvarale velike amplitude od prisne komšijske idile do „komšijskih zločina“; od ciklusa ljubavi, jedinstva, zajedništva, pa do ciklusa mržnje, sukoba, zločina, i sve tako redom, tako da s pravom K. Doubt donosi zaključak: „Koliko god događaji u Bosni bili neuporedivi i jedinstveni, vjerujem da je pogrešno pretpostavljati da su oni nevezani s događajima izvan Bosne“.

Činjenica da se i danas širom planete vrše raznovrsna nasilja i zločini, pa i zločin genocida nad pojedinim društvenim grupama, ukazuje na potrebu da se zločin genocida u Srebrenici razmatra i razumijeva ne kao lokalna pojava, već prije svega kao planetarna pojava zločina, ravna zločinu u Aušvicu, Dahau, Treblinki, Gulagu i drugim stratištima, velikim mrljama krvi na civilizacijskom bitku čovječanstva. Agresija, zločini i zločin genocida, bez sumnje, planirani su i logistički, s ljudstvom, materijalnim sredstvima i svim što je bilo potrebno iz snažnih centara moći: Beograda i Zagreba, ali su ipak čelni protagonisti bili srpski i hrvatski nacionalisti, koji su pred sami rat osnovali svoje paradržave i zauzeli veći dio zemlje, tako da je non-sens potcjenjivati i abolirati unutrašnje rastočničke snage, kao što to neki autori uporno ponavljaju. Ne može se neko nagovoriti na neko nedjelo ako sam nije sklon nedjela činiti, još pogotovu ako ima mentora-zaštitnika, i još ako je taj mentor kulturnocivilizacijski srodnik, onda je simbioza u činjenju nedjela zajednički kulturno-civilizacijski i historijski poduhvat. S disolucijom Jugoslavije ponovo su se javile velikodržavne aspiracije susjeda koji su „uvijek pružali ruke prema Bosni“, tako da je agresija na Bosnu i Hercegovinu značila reinkarnaciju podjele Bosne i Hercegovine po planu Cvetković–Maček iz 1939.

Pored navedene podjele kao srčike plana, drugi važan cilj agresorskog rata bio je razoriti bh. društvo na način da se primjenom raznovrsnih oblika nasilja kritična masa nesrpskog stanovništva raseli izvan Bosne i Hercegovine, dio nasilno preseli, bolje reći getoizira unutar granica Bosne i Hercegovine, a one koji ne budu htjeli prihvatiti niti jedan od ovih dehumanizirajućih ucjena, da se potpuno likvidira.

Takve planove nisu prihvatili Bošnjaci, koji su postali „remetilački faktor“ velikodržavnim planovima, a opet ovi su iskoristili željno očekivani trenutak za „konačno rješenje“ muslimanskog pitanja, a to je „rješenje“ istrebljenje (genocid). Na taj način postigla bi se oba najvažnija cilja i to: geografski i demografski, tako da se može reći da je genocid bio i cilj i sredstvo da se realizira jedna morbidna ideja „jedna nacija, jedna država“, što je oduvijek bila ideja vodilja velikodržavnih i zločinačkih projekata. Društvena kriza koja je već duže vrijeme potresala Jugoslaviju na površinu je prvo izbacila stare animozitete i stare antagonizme, koje su već od ranije poznati kao „efikasno kresivo“ za međunacionalno razračunavanje. Kada se govori o društvenoj krizi, spomenut ćemo gledište J Habermasa, koji govori o četirima mogućim kriznim tendencijama, koje se ispoljavaju kao: ekonomska kriza, kriza racionalnosti, legitimacijska kriza i kriza motivacije. Svi ovi oblici društvene krize duboko su potresali jugoslavensku državu, a to je najviše osjetila Republika Bosna i Hercegovina i bh. multinacionalno i multikulturno društvo, koje je već odavno bilo smetnja velikodržavnim projektima, koji su u disoluciji Jugoslavije vidjeli svoju priliku namirenja starih aspiracija.

Zato se na osnovno pitanje ko je izvršio genocid u Srebrenici može dati jasan odgovor: država SR Jugoslavija neposredno i posredno, preko Srba s lijeve obale Drine, vojske, policije, vlade bosanskih Srba i većeg dijela srpskog stanovništva, koje je politički instrumentalizirala i logistički vojno potpuno osiguravala SR Jugoslavija. Ona je glavni akter agresije i genocidnog plana. Osuđeni pojedinci za genocid u Srebrenici samo su izvršioci tog gnusnog naloga u ime države SR Jugoslavije, mada su i oni lično odgovorni jer su mnogi među njima sa svojim zločinima iskazivali revnost preko mjere, ističući tako svoje hiperaktivno srpstvo.

Narod kao cjelina, po mnogim autorima, također ne može biti niti jeste subjekt genocida. Međutim, ako je u taj zločinački poduhvat bila uključena većina tog naroda, onda taj narod, iako ne može biti subjekt genocida, barem može snositi moralnu odgovornost. Također, postavlja se pitanje kako taj isti narod koji nije subjekt genocida podržava političku opciju i politiku onih koji su doveli do genocida, a danas onih koji negiraju genocid i onih koji ne priznaju jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i sve čine na njenoj razgradnji i nestanku.

Iz svega navedenog možemo zaključiti da se genocid u Srebrenici desio kao planirani i organizirani čin, i kao planirani dio agresije na Bosnu i Hercegovinu, bh. društvo i Bošnjake. Iz sociološke perspektive promatran, on nije bio uzrokovan krizom bh. društva, već krizom racionalnosti funkcioniranja SFR Jugoslavije. Ta kriza rapidno se širila u socio-kulturni, politički i druge segmente jugoslavenske države i bila kresivo za oživljavanje starih ideologija i velikodržavnih projekata. Genocid u Srebrenici nije slučajna pojava, neki izolirani slučaj, naprotiv, samo jedan u nizu najupečatljivijih primjera i načina provođenja velikodržavnih planova, i konačnog rješenja „etničkog remetilačkog faktora“. Subjekt zločina genocida u Srebrenici, kao i cijeloj Bosni i Hercegovini, jeste država SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora), i njezini instrumentalizirani i od nje organizirani i logistički podržani, kako političko-vojni tako i paravojni organi i institucije Republike Srpske. Zločin genocida jeste zločin koji se ponavlja u kontinuitetu, a njegova glavna mamjera jeste etničko čišćenje širokog pojasa lijeve obale Drine i „konačnog rješenja muslimanskog pitanja”. Nažalost, ovaj projekt projektirali su i pokušali realizirati ne obični građani, odnosno srpski narod, već srpski intelektualci na čelu s krovnom intelektualnom organizacijom Srpskom akademijom nauka i umjetnosti (SANU).

Imajući u vidu sve navedeno, bh. intelektulaci ne samo da nemaju jedinstven stav oko ovog fenomena, već naprotiv, njihov znanstveni i intelektualni stav dominantno je određen ideološko-političkim stavovima političkih i etničkih grupa kojima pripadaju. Zbog toga, danas, kao dominantno intelektualno stanje u Bosni i Hercegovini, kada je u pitanju znanstveno objašnjenje genocida u Srebrenici, jeste stanje politizacije, razvodnjavanja, relativiziranja i ublažavanja, kao vida intelektualnog umiljavanja i dodvoravanja, po starom poniznom i podaničkom receptu „samo nek je mirna Bosna”, ne znajući da je bez prave istine Bosna uvijek na „buretu baruta“.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJE

Kao nigdje u svijetu kulturni mozaik Bosne i Hercegovine tako je isprepleten sa sukobima i zločinima da kroz cijelu njenu povijest predstavlja jednu ambivalentnu, ali neodvojivu cjelinu, te ih zbog toga možemo smatrati kao dva pola iste cjeline. Kroz suživot različitih kultura, etničkih grupa, vjera i svjetonazora stvarala se kulturna polivalentnost i polifoničnost, koja se kondenzirala, brusila, rafinirala pa i diferencirala kroz decenije, stoljeća i milenije, kroz svoju autohtonost, ali i kroz razne akulturacijske dodire i prožimanja s okolnim svijetom, često kroz nasilnu akulturaciju i velike ljudske žrtve. Zato s pravom možemo govoriti o njenoj mnogoslojnosti, polivalentnosti i njenoj otvorenosti spram drugih kultura, čiji su talasi permanentno zapljuskivali ovaj prostor. S obzirom na to da je kultura glavna ljudska odrednica, najopćiji identitet, u ovom diskursu istaknuta je s jedne strane kao zajednička matrica u smislu političkog i kulturnog bosanstva, a s druge strane, pored te zajedničke odrednice, istaknuta je njena polivalentnost i polifoničnost kao „diferentia specifika“ bivšeg jugoslavenskog prostora, pa i evropskog, što je u prvom dijelu knjige posebno elaborirano.

Govoreći o bosanskom kulturnom opusu, nastojali smo na isti aplicirati neke od vrijednih definicija, mišljenja i diskursa najeminentnijih sociologa, kulturologa, antropologa, historičara i drugih znanstvenika. Na taj način prikazali smo ono dostignuto znanje ili, bolje rečeno, samosvijest o najrafiniranijim supstratima ljudskog uma i ljudskih ruku, što se, dakako, odnosi i na kulturu ovog podneblja. Kako na drugim prostorima, tako je i ovdje kultura imala svoj učinak na odvajanju čovjeka od animalnog svijeta, tj. na očovječenju, kultivizaciji i socijalizaciji. Tako u svom predgovoru u *Nauci o kulturi* Leslie White (Lesli Vajt) kaže „da se kultura počela diferencirati odmah, čim se pojavila, te da su se od najranijih dana ljudske historije lokalne grupe ljudi razlikovale međusobno, govorom, običajima, vjerovanjima, odjećom i sl.“

Fenomen kulture jeste faktički fenomen razvoja ljudskog bića, onog najplemenitijeg u njemu, kao i društva od najnižih oblika materijalne stvarnosti do visokoumnog deduktivnog zaključivanja i spekulativnog mišljenja. Dakle, kultura se u početku u cijelosti određivala kao materijalni proces da bi se ljudskim umnim razvojem njeno značenje metaforički prenijelo *na najviše duhovne sfere.*

Kultura kao oplemenjenost duha nije biološki prenosiv kompleks već je individualno stanje i proces svakog pojedinca, kažu sofisti, te je proces prosvjetiteljstva i duhovnog prosvjetljavanja potreban i nužan, kako za običan svijet tako i za plemstvo. Nažalost, i dan-danas postoje takva razmišljanja koja su komplementarna etosu grčkog plemstva, da li zbog ljenosti duha ili iracionalne želje da se s rođenjem bude nedostižan i ispred drugih u svemu, pa čak i u kulturi, koja nije niti može biti biološki prenosiva. Zbog toga su diskursi o kulturi i demistifikaciji ovog fenomena itekako potrebni i aktuelni, što se nastojalo prikazati na više mjesta ove knjige, posebno kada se govori o kulturnoj interakciji i odnosu kulture i nekih najvažnijih oblika društvene svijesti .

Govoriti o bosanskoj kulturnoj polivalentnosti i polifoničnosti a ne spomenuti njenu genezu, koja svoje porijeklo vodi duboko u prethistoriju do kamenog doba, do prvotnih kulturnih oblika, procesa i strujanja, bilo bi grubo trganje ili grubo *reduciranje na nepotpun kulturno-civilizacijski opus*.

No, pored spomenutog kulturološko-spoznajnog značaja, tema ovog diskursa*, mora imati i svoju političku značajku,* koja s obzirom na vjekovno negiranje bosanske političke historije i kulture, posebno od strane lijevih i desnih susjeda, mora svjedočiti o svim apsurdima sukoba, zločina, destrukcije, do zločina genocida i svih anticivilizacijskih odnosa, mjera i postupaka koji su se ponavljali periodično, a neki čak i u kontinuitetu.

U tom smislu i oni su u diskursu istaknuti kao ključni faktori u strukturi bh. bitka, ali i kao antipod kulturnoj polifoniji i kulturnoj polivalentnosti. Sukobi i zločini, naspram kulturne polivalentnosti, samo su oličenje antikulturnih malignosti, odnosa i stanja koja su se vremenom izdiferencirala kao maligna tkiva, suprotiva monolitnom bosanskom biću, što se ističe kroz cijeli tekst, a posebno u glavi trećoj, u kojoj je apsurd sukoba i zločina u Bosni i Hercegovini posebno fokusiran. Tu su analizirani i neki socio-psihološki elementi sukoba koji su evidentni i jako prepoznatljivi u bh. povijesti, koji su se s vremena na vrijeme pojavljivali, a koji su posebno došli do izražaja u posljednjoj agresiji 1992 -1995.

Naspram zajedničkoj bosanskoj kulturnoj matrici bosanstva, koja je bila integrirajući faktor pod uobičajenim nazivom bratstva i jedinstva, s disolucijom Jugoslavije na scenu su stupili rigidni nacionalisti, koji su, odbacujući atribute bosanstva, objeručke i hiperaktivno izgrađivali nacionalistički „kod“, pa čak u tome „prebacivali normu“ u jednom grotesknom smislu. Tako se veoma žustro i na jedan okrutan način gubila bosanska kulturna polivalentnost, koja se isticala kao kulturološka vrijednost i bogatstvo, pa se odjednom diferencirala po etničkim šavovima s međusobnim animozitetima i negativnim nabojem. Tako se razgrađivao bosanski identitet, a stvarao oštar nacionalistički, koji je sa sobom donio mnoge nevolje, podjele, sukobe i zločine. U tom tragičnom ambijentu najgore je prošao bošnjački narod, nad kojim je izvršen zločin genocida. Bošnjački narod ostao je na matrici bosanstva, te na taj način postao remetilački faktor za srpske i hrvatske nacionaliste, koji su već prije početka agresije narušili ustav Bosne i Hercegovine, stvarajući nacionalističke paradržave: Srpsku Republiku Bosne i Hercegovine (kasnije Republika Srpska) i Hrvatsku Republiku Herceg-Bosnu, čime su na taj način po nacionalističkoj i hegemonističkoj političkoj matrici Cvetković–Maček podijelili Bosnu i Hercegovinu, tako da su po tim planovima za Bošnjake ostale samo teško održive enklave u srpsko-hrvatskom ambijentu.

U takvom nacionalistički naoštrenom ambijentu prvi udar bio je na bh. identitet i kulturu, jer je za planirane podjele trebalo izgraditi novi homogeni identitet prije svega u kulturi, ideologiji, svjetonazoru i jeziku, zatim je trebalo prekrojiti bh. povijest, te praktično stvoriti velike kulturne distinkcije do „usijanja“. To je sve faktički neminovno vodilo u oružani i „konačni obračun“ sa svim remetilačkim faktorima, kako s Bošnjacima, koji su bili najveća „smetnja“, tako i s multikulturalistima iz svih nacija. U skladu s već utvrđenom ideologijom i agresorskim planovima, mnogi su stradali još prije zvaničnih oružanih sukoba, poslužįvši kao kresivo za ratni plamen, tako da je sve to doziralo ratnu opciju i neizbježnu bosansku kataklizmu.

Upravo iz svega toga proizlazi apsurd zločina genocida nad Bošnjacima, zločine koji nikome nisu donijeli dobra, pa čak ni naredbodavcima i izravnim izvršiteljima svih tih groznih zločina, koji su sa svojom brutalnošću nadmašili mnoge fašističke iz Drugog svjetskog rata. To sve ukazuje na apsurd, koji je još poznati znanstvenik Theodor W. Adorno ukazao pitanjem na strahote holokausta i genocida, nakon Drugog svjetskog rata: ***Kako je moguća poezija poslije Aušvica***, a slično pitanje devedesetih godina XX st. postavio istraživač Thomas Kushman: ***Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne***, naravno, misleći nakon genocida u Bosni i Hercegovini na kraju XX stoljeća. Apsurd razbijanja „jedinstva“ bosanskog različja sa svim teškim posljedicama jeste apsurd koji je Evropa svojom indolentnošću dozvolila, pa i šutnjom podržala, te su zato sasvim na mjestu gore postavljena pitanja poznatih znanstvenika i istraživača. Indolentnost, nejedinstvo i različiti politički interesi vodećih zemalja međunarodne zajednice doveli su bošnjački narod do ruba istrebljenja. Tako su skoro četiri godine agresori držali Sarajevo u najokrutnijoj barbarskoj opsadi, neselektivno gađajući civilno stanovništvo, razarajući objekte i dobra, držeći građane Sarajeva pod stalnim stresom, ubijajući na desetine hiljada civila i maloljetne djece, ubijajući i progoneći bošnjačko stanovništvo iz Prijedora, Banja Luke, Sanskog Mosta, Ključa, Kiseljaka, Mostara, Čapljine i drugih mjesta diljem Bosne i Hercegovine. U ukupnoj tragičnosti bošnjačkog naroda, Srebrenica zauzima posebno mjesto, gdje je naočigled međunarodne zajednice, nakon borbenih djelovanja, izvršena egzekucija preko 8.000 Bošnjaka. Da apsurd bude još veći, taj genocid desio se u sigurnosnoj zoni UN-a u neposrednom prisustvu snaga UN-a, tako da je Srebrenica vrhunac u ukupnom zbiru apsurda zločina u Bosni i Hercegovini, o čemu se pisalo u drugom dijelu knjige. Govoreći o apsurdu zločina u Bosni i Hercegovini kao paradigmi multikulturalizma, u drugom dijelu pokušali smo elaborirati određene teze koje su nastojale objasniti socio-psihološke i kulturne elemente zločina, koji su se desili najvećim dijelom nad Bošnjacima. Tako su, pored hegemonističke ideologije i vojnih planova, s agresijom na Bosnu i Hercegovinu počinjeni zločini diljem zemlje, a posebno u Srebrenici i gornjem Podrinju, te je „jedinstvo bosanskog različja“ razbijeno i do krajnjih granica oskrnavljeno i okrvavljeno, što na eksplicitan način predstavlja njegov antonim i sve ono što je do krajnjih granica suprotno kulturi.

Taj bosanski ambivalentni odnos u svom umjetničkom rakursu na simboličan način obradio je umjetnik svjetskoga glasa – sliko-skulptor Nesim Tahirović. Njegova djela, posebno u ciklusima *Srebrenica*, predstavljajući jedinstvo i sukob kultura, odvojene svjetove i mnoga druga značenja, na najbolji način potvrđuju bosansku kulturnu polivalentnost, polifoničnost, jedinstvo kulturnog različja, ali isto tako svu žestinu i pogubnost sukoba, žrtava, razaranja i svih inih zala koja su se izrodila kao rezultat zaumlja, koje je ostavilo dugoročne posljedice na podijeljeno bh. društvo. Ovaj diskurs upravo je pokušaj da se u bh. zbilji stvari nazovu pravim imenom, kako one pozitivno integrirajuće, progresivne, tako i one koje se u određenim ciklusima događaju kao iracionalne i pogubne, kao što je poslednja agresija na Bosnu i Hercegovinu, apsurdni zločini i genocid nad Bošnjacima u nadaleko čuvenom i često isticanom ambijentu „jedinstva različja“, pored kojeg se nakon posljednje agresije itekako može govoriti i o „sukobu različja“. No, što je alternativa svemu tome? DIJALOG, naravno. „Dijalog je humana filozofska spoznaja i zamjena za rat, nasilje i terorizam“, kaže filozof Vladimir Premec. Dijalog je nužnost, nastavlja on, zbog toga što ljudi misle drugačije, djeluju drugačije, potvrđuju se drugačije. U tom smislu on zaključuje „da nema sumnje da se priznaju sukobi i neprijateljstva, ali nema ni sumnje da su ISKRENOST I MEĐUSOBNO RAZUMIJEVANJE vrednote bez alternative... tako da bi povijest bez iskrenosti i međusobnog razumijevanja bila BEZBOŽNA POVIJEST“, zaključuje Premec u svom djelu *Tjeskoba tolerancije*, što autor ovog diskursa po pitanju budućnosti Bosne i Hercegovine na kraju ovog razmatranja uzima i kao svoj, jedino razuman i ispravan zaključak (*condicio sine qua non*).

Concluding remarks

As nowhere in the world, Bosnia and Herzegovina's cultural mosaic is so intertwined with conflicts and atrocities throughout its history, thus representing ambivalent, but inseparable entirety. For that they could be seen as two half's of entirety. Coexistence of variety of cultures, ethnic groups, religions and views created cultural polyvalence and polyphonic that condensed, shaped, refined and differentiated for decades, centuries and millenniums, through its autochthony, but also through acculturation and touches and interferences with surrounding worlds, often with violent acculturation and great human victims. For this one can rightfully speak of its stratification, polyvalence and its openness toward other cultures whose waves permanently plashed this space. Culture being one of main human determinant, the most general identity, in this discourse it is emphasizes as joint matrix in the context of Bosnian political and cultural sense on one hand, but on the other hand, with this joint matrix, the emphasis is on its polyvalence and polyphony as *„diferentia specifika"*of former Yugoslav region, and European region, that was elaborated especially in first part of the book.

Speaking of Bosnian cultural opus, we tried to apply to it some of commendable definitions, opinions and discourse from most prominent sociologists, culture scientists, anthropologists, historians and other scientists. By doing so, we have presented achieved knowledge, or better said, self-conscience of fine refined substance of human mind and human work that refers, surely, to this regions culture. Like in other regions, culture here had its impact on separation of man from animal world, on its humanization, cultivation and socialization. In his Essays, The Science of Culture, Leslie White says: "culture became differentiated as soon as it appeared. Ever since the earliest days of human history local groups of people have been distinguished from one another by differences in speech, customs, beliefs, and costume, ..., etc."

Phenomenon of culture is factual phenomenon of human being, most noble in it, as it is in society initial inferior forms of material substance to high cerebrum deductive concluding and speculative thinking. Therefore, in its beginning culture was determined as material process, lately its sense being transferred by human mind development to *highest spiritual sphere*.

Sophists would say, culture as improved spirit is not a biologically transferable complex but it is individual state and process of every individual, and is process of enlightenment and spiritual translucency much in need and necessary, both for common people and for nobles. Unfortunately, even today, there are such deliberations complementary to ethos of ancient Greece aristocracy, whether for idleness of spirit or irrational desire to be unattainable by birth and ahead of everybody in everything, even in culture, that is and cannot be biologically transferrable. For this reason, culture discourse and demystification of this phenomenon are much needed and actual, this being pointed out in several parts of this book, especially in part speaking of cultural interaction and culture relations to some of most important forms of social consciousness.

Speaking of Bosnian cultural polyvalence and polyphony without mentioning its genesis, that originates deeply from an ancient history to stone age, to original cultural forms, processes and currents, would be a rough tearing or even rough *reduction to deficient culture-civilization opus*.

However, apart from early mentioned cultural understanding significance, topic of this discourse*, must have its own political characteristic* which, considering centuries old denunciation of Bosnian political history and culture, especially by “left (western)” and “right (eastern)” neighbours, must testify of all absurdity of conflicts, violence, destruction, genocide and all anti-civilization relations, measures and actions that repeated periodically, some of which in its continuity. In this context, in the discourse they have been emphasized as key factors of the structure of Bosnian essence, but also as antipode of cultural polyphony and cultural polyvalence. Conflicts and crimes against cultural polyvalence are just embodiment of anti-cultural malignant, relations and status that have differentiated over the time as malignant tissues, opposed to monolith Bosnian essence. This reflected in entire text, and particularly articulated in Chapter III of this book, focusing on absurdity on conflicts and crimes in Bosnia and Herzegovina. In this chapter, analyses are made of some of socio-psychological elements of conflicts evident and very much distinguished in Bosnian history, appearing from time to time, especially expressed in recent war of aggression of "left (western)" and "right (eastern)" neighbours.

Against joint Bosnian cultural matrix called *"bosanstvo* that was integrating factor under common name of "brotherhood and unity", after dissolution of Yugoslavia, rigid nationalists came up on scene and, by rejecting attributes of *"bosanstvo"*, have both handedly embraced and hyperactively build nationalistic "code", and to do so have very much „worked hard" in a grotesque manner. Suddenly, very harshly and in particularly cruel way, Bosnian cultural polyvalence emphasized as cultural value and wealth was differentiated along "ethnic seams" by inter-animosity and negative charge. This lead to dissolution of Bosnian identity consequently creating sharp nationalistic one that introduced many problems, divisions, conflicts and violent crimes. In these tragic events Bosniacs have gotten off worse, being subjected to genocide. Bosniacs remained dedicated to matrix called *"bosanstvo",* so becoming disturbing factor for Serbian and Croatian nationalists, who have violated Constitution of Bosnia and Herzegovina, prior to aggression, by creation of nationalistic parallel-states Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina (lately Republika Srpska) and Croatian Republic of Herceg-Bosna, thus dividing Bosnia and Herzegovina in a manner of nationalistic and hegemonic political matrix prominent to Cvetković–Maček agreement, and according to this plans leaving Bosniacs in hardly sustained enclaves of Serbo-Croatian environment.

In this nationalistically sharpened and fused environment, first attack was aimed at Bosnian identity and culture, simply for the reason to fulfill requirement of planned division, as new homogenous identity ought to be made, firstly in culture, ideology, world view and language, subsequently Bosnian history was to be re-created and practically create great cultural distinctions up to a “melting point”. All of this practically and inevitably lead to an armed conflict and “final shootout”, not only against disturbing factor of Bosniacs, who posed greatest “obstacle”, but also against multiculturalists of all nations. According to established ideology and aggression plans, many have suffered deaths prior to official armed conflicts, serving for purpose of shiver to war flames, dosing war option and inevitable Bosnian cataclysm.

Out of all of this consequently arises absurdness of genocide against Bosniacs, an action that brought no good to anyone, neither for those who directly ordered such crimes nor the executors of such horrible crimes, whose brutality “outmatched” many fascistic crimes committed in World War II. All of this indicates absurdness pointed out by famous scientists Theodor W. Adorno, who raised issue of dreadfulness of holocaust and genocide after World War II, asking:”***Can there be poetry after Auschwitz”?.*** Similar issue was raised in the nineties of 20th century by researcher Thomas Cushman: “***How is idea of Europe possible after Bosnia”,*** meaning, of course, after genocide in Bosnia and Herzegovina at the end of 20th Century. Absurdity of smashing Bosnian “unity” of difference with all of harsh consequences is absurdity allowed by Europe’s indolence, even supported by silence, puts in lieu those issues raised above by famous scientists and researchers. Indolence, lack of unity and different political interest of some of leading states among international community have lead Bosniacs almost to a verge of disappearance. For this, almost four year Sarajevo was in cruelty held besieged by aggressors, civilians were non selectively shelled, with buildings and property destructed, and citizens of Sarajevo kept under clear and present stress constantly, thus resulting in death of thousands of civilians and children; killing and expelling Bosniacs from Prijedor, Banja Luke, Sanski Most, Ključ, Kiseljak, Mostar, Čapljina and other places throughout Bosnia and Herzegovina. In whole of the tragedy of

Bosniacs, Srebrenica takes particular place, where 8000 Bosniacs were firstly taken captive, and lately, after combat activities, were executed before the eyes of international community. For absurdity to be even greater, this genocide took place in UN secured enclave, and UN protection forces present there. Srebrenica made it to a top of pyramid in the total of absurdness of all crimes in Bosnia and Herzegovina. Part two of this book writes about it.

Speaking of absurdness of crimes in Bosnia and Herzegovina as paradigm of multiculturalism, in second part of the book we have tried to elaborate certain theses in attempt to explain socio-psychological and cultural elements of the crimes that occurred to a larger extent against Bosniacs. Apart from hegemonic ideology and military plans, aggression to Bosnia and Herzegovina lead on to many crimes being committed throughout country, especially in Srebrenica and Upper Podrinje Area, and with "unity of Bosnian differences" having been smashed, desecrated and gored, it explicitly represents antonym and all opposed to culture.

Such Bosnian ambivalent relation in a symbolic manner shows in his artistic expression worldwide famous sculptor Nesim Tahirović. His works, especially in *Srebrenica* opus, present harmony and conflict of culture, divided worlds and many other meaning that in a best way confirm Bosnian cultural polyvalence, polyphony, unity of cultural differences, but at same time all violence and tragedy of conflicts, victims, destruction, and all similar evil born as a result of intellect blackout, that left long lasting consequences to a Bosnian divided society. This discourse is an attempt to call things right name in Bosnian reality, those things that are positive, integrating, progressive but also those that occur in certain cycles, and are irrational and devastating such as last aggression on Bosnia and Herzegovina, absurd crimes and genocide committed against Bosniacs, in Bosnian reality of famous and often emphasized "unity of difference" that now after the recent aggression can also be spoken about as "conflict of difference". But what would be an alternative to all that? DIALOG, of course. „Dialog is human philosophic cognition and substitution for war, violence and terrorism”, says philosopher Vladimir Premec. He then continues, saying that dialog is a necessity, because people think different, act different, acknowledge different. In this context, “there is no doubt of clashes and hostilities, but there is no doubt that SINCERITY and MUTUAL UNDERSTANDING are values without alternatives…, and for that history without sincerity and mutual understanding would be UNGODLY HISTORY”, concludes Mr. Premec in his book Anxiety of Tolerance. That is why the author of this discourse, with regards to future of Bosnia and Herzegovina, as final conclusions, accepts this idea as his only reasonably and correct conclusion (*condicio sine qua non*).

Prevod na engleski jezik: Emir Prcanović

Recenzija rukopisa:

Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini dr. Fikreta Bečirovića

Prof. dr. Hidajet Repovac, redovni profesor

I Podaci o recenzentu

Prof. dr. Repovac Hidajet rođen je 1945. godine u Sarajevu. Diplomirao je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Odsjek za sociologiju). Po završenom studiju biran je za asistenta na predmetu Sociologija rada, a nakon odbranjenog doktorata i u zvanje docenta na predmetu Sociologija kulture. Kasnije je biran u zvanje vanrednog, pa zatim u redovnog profesora (1993). Predaje na nastavnim disciplinama Sociologija kulture i Historija civilizacije na Fakultetu političkih nauka. Obavljao je dužnost dekana Fakulteta političkih nauka, dajući poseban doprinos u njegovom očuvanju i djelovanju tokom rata. U najtežim ratnim okolnostima (1993) pokrenuo je osnivanje Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije u Sarajevu, gdje je bio profesor i dekan. Učestvovao je u osnivanju „Kruga 99“, asocijacije nezavisnih intelektualaca, a bio je i njegov predsjednik. Objavio je u predratnom periodu preko stotinu radova iz oblasti sociologije i sociologije kulture od kojih je posebno značajna knjiga *Klasne protivrječnosti kulture*, kao i antologija u tri toma *Marksizam i samoupravljanje* (koautor). Među brojnim radovima objavljenim poslije rata posebno se ističu knjige *Sociologija* (koautor) i *Sociologija simboličke kulture* (autor). Bio je, između ostalog, predsjednik Udruženja sociologa Bosne i Hercegovine i član Predsjedništva Udruženja sociologa Jugoslavije, sekretar Udruženja nastavnika Bosne i Hercegovine, predsjednik Skupštine Interesne zajednice kulture Bosne i Hercegovine (segment umjetničke djelatnosti). Bio je glavni urednik časopisa *Lica*, *Marksističke sveske*, *Revije nezavisne misli 99*, te član redakcija i stalni saradnik časopisa *Pregled*, *Opredjeljenja*, *Ideje*, *Marksizam u svetu*, *Sociologija*, *Kulturni radnik* i *Odjek*. Učestvovao je na značajnim naučnim skupovima u Tokiju, Sofiji, Strasbourgu, Parizu, Frankfurtu, Milanu, Bologni. Bio je predložen i za počasnog doktora Univerziteta u Ferrari (Italija). Godine 2005. pokrenuo je osnivanje Fakulteta kriminalističkih nauka u Prištini i po osnivanju bio njegov prvi dekan. Dobitnik je Povelje Univerziteta za očuvanje integriteta i digniteta ove ustanove u ratu 1992–1995, kao i niza drugih priznanja.

II Recenzija rukopisa

Rukopis pod nazivom *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini* autora doc. dr. Fikreta Bečirovića već na prvi pogled, prije samog iščitavanja teksta, ukazuje nam na veoma značajan društveni fenomen kulturne polivalentnosti (mnogovrijednosti, mnogovaljanosti), koja je kao sublimacija više kulturnih obrazaca činila bh. društveni sklop multidimenzionalnim i raznovrsnim, a opet jedinstvenim s minimalnim međusobnim distinkcijama, što je bitno utjecalo na stvaranje zajedničke bh. kulturne matrice, koja se kroz stoljeća gradila.

No, pored integrirajućih i akulturacijskih principa, uporedo su izvirale i proturječnosti kao dijabolički princip, koji se imputirao kako „sa strane“ od grabežljivih daljih i bližih susjeda, tako se razvijao i iznutra u procesima kulturne i političke disperzije. Tako su se postepeno od monolitnog bosanskog društva, skladnog „jedinstva različja“, rađali raskoli i antagonizmi koje su permanentno kreirale i dozirale morbidne ideologije, nacionalne frustracije, raznovrsni animoziteti, te naročito velikodržavne hegemonističke aspiracije, koje su kroz cijelu bh. prošlost od nekada „mirne Bosne“, činili sve da bude, ne samo nemirna već „bure baruta“, pa čak i živi oganj, što se pokazalo s agresijom na Bosnu i Hercegovinu. Tako je od idiličnog „jedinstva različja“, zahvaljujući „kresivu“ sa strane dolazilo do „nemirne Bosne“ i apsurda koji se očitovao u „sukobu različja“, koji se završio genocidom nad Bošnjacima, kao najtežim zločinom na kraju XX st. u civiliziranoj Evropi.

Da bi istražio taj diabolički princip, koji je pravio velike amplitude u idiličnom zajedništvu od kulturne polifonije do disonantnih tonova, autor knjige zalazi duboko u bh. prošlost kako bi elaborirao kulturne fakte i artefakte koji su kroz stoljeća u harmoničnom jedinstvu različja, „tkali“ taj jedinstveni bh. multikulturalni „ćilim“. Tako, autor ističe da se bh. multikulturalizam kao sublimacija svih kulturnohistorijskih procesa ogledao u svim njegovim segmentima, počevši od shvatanja realiteta da postoje „drugi“ i „drugačiji“, uvažavanja međusobne različitosti, specifičnosti, do stvaranja klime povjerenja kroz dijaloški međuodnos i toleranciju.

Iz tog odnosa stvarao se bosanski duh kao otvoren, tolerantan i multidimenzionalan, kao ona vrsta normativne orijentacije koja stanje kulturne različitosti uzima kao prednost i bogatstvo društva, da bi već s dolaskom jakih nacionalnih opcija kojima je takav obrazac mogao biti samo smetnja i kamen spoticanja u „ostvarivanju uskih nacionalnih interesa“, taj zajednički kulturni obrazac za „kipteći nacionalizam“, postao „jako opasna stvar“, jer su u tom „multi, multi obrascu“, nacionalisti vidjeli stvarnu opasnost za svoje prljave hegemonističke ciljeve. Te morbidne namjere potpuno su se razobličile s agresijom na Bosnu i Hercegovinu i s genocidom nad Bošnjacima , kada su sve spomenute atribucije bile poljuljane. Imajući, tako, s jedne strane u vidu zajedničke kulturne vrijednosti i veoma jake integrirajuće spone skoro „istih naroda“ u Bosni i Hercegovini, nije ni čudo što se autor ovog rukopisa pita otkud sada zločini koji dolaze iz istog „gnijezda“, gnijezda idiličnog zajedništva i multikulturalnog bh. ambijenta.

Rukopis Fikreta Bečirovića koncipiran je u tri dijela, ali po svom logičko-značenjskom opusu može se podijeliti u dva. U prvom dijelu autor je nastojao analizirati kulturu kao *pročelni sociološki fenomen, njen ontološko-antropološki habitus, etničnost, identitet, kulturne oblike* *i pejzaže* te *dodirivanje i suživot kultura*, gdje je osvijetlio genezu bh. kulturalnosti, kako bi nam predočio kulturne uticaje velikih civilizacija i njene atavizme, ali i autohtonu kulturnu matricu bosanstva, kao polivalentnog i multidimenzionalnog kulturnog konglomerata. Tako se autor u svojoj naraciji o kulturi, kao pročelnom sociološkom fenomenu, služi dedukcijom, polazeći od njena najšireg značenja, shvatajući je kao najopćiji bitak čovjeka u svoj njenoj slojevitosti, heterogenosti, mnogoznačnosti, polivalentnosti i sveobuhvatnosti, nastojeći sve ove atribucije istaknuti i aplicirati na kulturnu historiju Bosne i Hercegovine u kojoj su od pamtivijeka bili isprepleteni raznovrsni kulturni oblici, koji su na razne načine dolazili, prolazili i zaustavljali se, te se u mnogim slučajevima akulturirali s domaćim autohtonim kulturnim segmentima.

Pored spontane integrativne akulturacije koja je obogaćivala kulturni ambijent, u bh. kulturnom konglomeratu veoma su poznati i veoma dugi periodi nasilne akulturacije, što se dešavalo s dolaskom triju velikih imperija na ove prostore, što je često imalo i svoje retrogradne atribute povezane s terorom, mržnjom, zločinima. No, pored velikih carevina, retrogradni atributi i antagonizmi izvirali su i iz etničkih odnosa unutar složene zajednice naroda prve i druge Jugoslavije, o čemu zorno govore sukobi između dva svjetska rata, zločini nad Bošnjacima u toku Drugog svjetskog rata, te zločini i genocid nad Bošnjacima u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995, ovaj put ne velikih sila već lijevog i desnog susjeda, susjeda, kako navodi hrvatska povjesničarka Nada Klaić, koji su odvajkada „pružali ruke prema Bosni“, svojatajući je kao srpsku ili hrvatsku zemlju.

U tim pretenzijama prema ovoj zemlji, autor ističe kao važan reper geostrateški položaj Bosne i Hercegovine, koja je bila na razdjelnici velikih sila i na šavovima velikih civilizacija, regija s „premalo geografije, a previše historije“, kako to ističe autor, zemlja puna kontinuiteta i diskontinuiteta, sa „nabačenim“ kulturnim slojevima, recidivima i snažnim reminiscencijama koje se bitno reflektiraju na njenu multikulturalnost i multietničnost. Imajući to u vidu, autor ističe i njenu drugu stranu „medalje“ koja naspram bosanskoj kulturnoj polivalentnosti i polifoničnosti rasvjetljava i ono što je suprotno kulturi, a to su sukobi i zločini koji su se dešavali u prošlosti i koji su svoj najmorbidniji izraz manifestirali tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je u samom naslovu označeno kao „apsurd zločina“, a što predstavlja drugi dio rukopisa.

Kao duboke korijene proturječnosti i sukoba autor u svojoj naraciji o društvenim sukobima ističe njihovu ukorijenjenost u društvu, posebno na takvom prostoru, kao što je Bosna i Hercegovina, zemlja na raskršću civilizacija, zemlja s nataloženim kulturnim slojevima, poput onih geoloških, te su zbog toga diferencijacije bile neizbježne u svim segmentima stvarnosti, što je dalo zamaha centrifugalnim silama koje su permanentno jačale, varničile i oštro se sukobljavale, a čiji su atavizmi preživljavali stoljeća i spremno čekali pogodan trenutak, te značajno učestvovali u pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu i realizaciji zločina i genocida nad Bošnjacima.

U tom naizmjenično tihom i žestokom vrenju „bosanskog lonca“, kulturne distinkcije jačale su proporcionalno slabljenu tolerancije, koja je usljed „visoke“ temperature brzo „isparavala“, a sama kultura pretvarala se u ideologiju i bila pokretač, inicijator i „šaptač“ za mnoga nečasna djela. Tako su u „pregrijanom“ i „prezačinjenom“ bosanskom loncu kulturne distinkcije dobijale svoj ekstremni izraz, te tako postale slugani ekstremnoj nacionalističkoj nabrušenosti, što je izravno vodilo u zločine u cijeloj Bosni i Hercegovini, a posebno one u Srebrenici, koju je kao bh. „Guernicu“, pored znanstvenoistraživačkog diskursa, autor nastojao prikazati i u djelu sliko-skulptora Nesima Tahirovića, posebno u njegovim djelima krajnje tragičnog izričaja, kao što je *Krik Srebrenice* i *Lament nad Srebrenicom*.

Imajući sve spomenuto u vidu, autor raspolaže nizom činjenica koje nas ipak upućuju na potrebu redefiniranja bh. multikulturalnosti, u kojoj nas zasigurno opominju negativni atavizmi prošlosti, koji se periodično javljaju kao stari antagonizmi, koji su se pokazali kao efikasno kresivo za mržnju, sukobe i zločine, koji su razbijali jedinstvo različja, ljubavi, sloge, bratstva i jedinstva. Mržnju i ljubav, kao dva snažna pokretača i regulatora društvenih odnosa, autor stavlja u paradoksalan odnos međusobne proporcionalnosti, navodeći da objektivno sukobljavanje nikada ne bi bilo tako žestoko, kao ono gdje su prethodno bili idilični odnosi ljubavi i sloge, što je karakteristično za Bosnu i Hercegovinu.

Govoreći o uzrocima sukoba u bh. društvu, ovu antisocijalnu pojavu autor nastoji dovesti u korelaciju s njenim korijenima koji sežu do biblijskih vremena, do „prvotnog grijeha“; od sukoba čovjeka s Bogom, sukoba između braće (Kaina i Abela), te permanentnog sukobljavanja kroz cijelu historiju, te ju je na taj način htio prikazati kao društvenu pojavu koja je sastavni dio ljudske historije. Međutim, ni na koji način autor ne pokušava abolirati sukobe i zločine koji su se desili u Bosni i Hercegovini, a posebno oni s agresijom 1992–1995, koja se završila s trajnim posljedicama, krvavim tragovima, razbijanjem bh. društva na tri etničke zajednice i dva entiteta i Dejtonom, kao pravnim provizorijem, s kojim je ostalo niz neriješenih pitanja za budućnost ove zemlje.

Razmatrajući tako sve repere osebujne bosanske ambivalentnosti, autor se poziva na riječi znanstvenih velikana: Theodora W. Adorna, koji postavlja pitanje: „Kako je moguća poezija poslije Aušvica“, kao i njemu komplementarno pitanje Thomasa Kushmana, koji je s pitanjem. „Kako je ideja Evrope moguća nakon Bosne“, skrenuo pažnju na planetarnu tragediju Bosne i Hercegovine i posebno Bošnjaka nad kojima je izvršen genocid. Na osnovu toga nesumnjivo se može zaključiti da je apsurd razbijanja „jedinstva“ bosanskog različja sa svim teškim posljedicama apsurd koji je Evropa svojom indolentnošću dozvolila, pa i šutnjom podržala, te su zato sasvim na mjestu gore postavljena pitanja poznatih znanstvenika i istraživača, koja su ujedno i autorova pitanja.

Imajući u vidu svu bh. kulturnu šarolikost, pozitivnu i negativnu ostrašćenost, jedinstvo različja, ljubav i mržnju, bratstvo i jedinstvo, dobro i zlo, ali naposljetku i dijalog, koji nakon svih lutanja, izgubljenosti i pogubnosti nema alternativu, rukopis pun heraklitovskih dualizama, ipak je optimističan i s nužnošću **dijaloga**, zaključuje autor doc. dr. Fikret Bečirović.

III Zaključak recenzenta

Na osnovu svega izrečenog, u analizi rukopisa pod naslovom *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini* autora doc. dr. Fikreta Bečirovića, u zaključku i ocjeni kompletnog rukopisa može se reći da je autor ovoj važnoj temi pristupio sa svim potrebnim naučnoistraživačkim uzusima, te je s određenom poetičnošću u jezičkom stilu, „omekšao“ strogu i često suhoparnu naučnoistraživačku naraciju. Uz to, autor se potrudio da u tekst inkorporira niz enciklopedijskih podataka, koji će uz potrebne čiste informacije, dodati i onu redudantnu aromu, koja će zasigurno proširiti spoznajne vidike.

Uzevši sve u obzir, nema sumnje da je autor uložio veliki trud i mnogo vremena da ovaj široki znanstveni opus učini ozbiljnim i zasigurno korisnim za studente društvenih znanosti, kao i za širu čitalačku publiku.

Shodno tome, sa zadovoljstvom predlažem publiciranje ovoga vrijednog znanstvenog djela.

Prof. dr. Hidajet Repovac

Sarajevo, 28. novembra 2012.

Dr. sc. Zarije Seizović, vanredni profesor
Fakultet političkih nauka Sarajevo
Ul. Skenderija br. 72

RECENZIJA
rukopisa pod naslovom
"KULTURNA POLIVALENTNOST I APSURD ZOČINA U BOSNI I HERCEGOVINI"
autora Doc. dr. Fikreta Bećirovića

I PODACI O RECENZENTU

Zarije Seizović diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1990. godine. Na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu magistrirao je 2000. a doktorirao 2006. godine. U zvanju vanrednog profesora na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu predaje *Uvod u Međunarodno javno pravo* na drugom ciklusu studija te *Međunarodno humanitarno pravo* i *Pravo odbrane i sigurnosti* na prvom ciklusu.

Objavljene su sljedeće njegove autorske knjige*: Bosnia and Herzegovina: Concord of Diversity – Compilation of Legal Essays* (2005), *Constituent Peoples and Constitutional Changes* (2008), *Međunarodno javno pravo – zbirka eseja* (2008), koautorska knjiga *Politički sistem BiH 4* (2010), te prevod jedne knjige na engleski jezik (2010). Autor je četrdesetak naučnih i stručnih radova, objavljenih u zemlji i inozemstvu te koautor više naučnih i stručnih publikacija iz oblasti međunarodnog prava, ljudskih prava i politologije. Predavao je na dodiplomskim i postdiplomskim studijama u zemlji i inozemstvu i bio učesnik brojnih naučnih i stručnih skupova u Bosni i Hercegovini i van nje. Bio je zaposlen na Pravnom fakultetu u Zenici gdje je obavljao funkciju prodekana za međunarodnu saradnju. Član je Vijeća Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Kao pravni savjetnik radio je u UN, OSCE, ICG, Sudu BiH, Ustavnom sudu Federacije BiH, zatim kao sudija krivičnog odjeljenja, u advokaturi, kao konsultant na projektima reforme uprave u BiH i regionu, te portparol Granične policije BiH.

II PODACI O RUKOPISU

(1) Tehnički podaci

Rukopis pod nazivom *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini,* autora doc. dr. Fikreta Bećirovića sastoji se od ukupno 223. stranice A4 formata, od čega je tekst, zajedno sa predgovorom i fotografijama i ilustracijama, sačinjen na 203 stranice, dok je obimna i relevantna literatura, pregledno sistematizirana, dana na kraju, na 13 stranica.

+Tekst rukopisa je podijeljen u četiri dijela - Glava I, Glava II i Glava III te sadrži i Zaključna razmatranja. Rukopis je pisan fontom *Times New Roman,* veličinom 12, oblik slova Normal (verzal), a tekst fusnota je pisan istim fontom, veličina slova 10.

(2) Jezik

Rukopis je, čini se, pisan gotovo standardiziranom varijantom jednog od jezika u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini (bosanski jezik), preciznije pisan je jezikom koji bi najviše zadovoljavao atribute i odrednice bosanskog jezika.[372]

---

[372] Napominje se da bi rukopis, u formi i sadržaju u kojem je dostavljen recenzentu, mogao biti objavljen bez ispravki, no, ipak se sugeriše jezičko usaglašavanje (naknadna lektura i korektura). Tzv. *male primjedbe*, koje se, u ovom slučaju odnose na jezik (leksičko-semantičke i stilske više no gramatičke), autor ne mora uvažiti, ali se to čini uputnim i korisnim. Na najvažnije intervencije koje bi trebalo u tom smislu poduzeti, ukazano je autoru usmeno.

(3) Sadržaj

Naslov rukopisa precizno, jasno i nedvosmisleno odražava njegov, inače, vanredno slojevit i kompleksan sadržaj.

U **Glavi I** naslovljenoj "Kultura kao pročelni sociološki fenomen", autor razmatra pojam, definiciju i značenje kulture, stavljajući je u odnos spram prirode, eksplorirajući je u tom odnosu u, kako je i naveo, ontološko-antropološkom diskursu. U ovoj glavi, autor razmatra kulturu, ovaj put je dovodeći u vezu sa fenomenima etničnosti i identiteta, da bi, u slijedećem dijelu ove glave, "progovorio" o bosanskom identitetu (identitetima). Završnio dio ove glave razmatra također fenomen kulture, kulturnih oblika i kulturnih *pejzaža,* u kojem autor, inventivno, nadasve nadahnuto i gotovo poetski skicira oblike i pejzaže bosanske kulture.

Glava II koja nosi naslov „Dodirivanje i suživot kultura", *pripovijeda o Bosni* kao mjestu sraza kultura, skladu različitosti, neometanoj koegzistenciji *jedn(ak)osti* ali i *drug(ačij)osti,* kao antropogeografskom prostoru situiranom "na razmeđu velikih civilizacija". U ovoj glavi mjesta su našli i fenomen kulture, kulturnih tokova i procesa koje autor meritorno portretira u povijesnoj retrospektivi. Tu je, zatim, dio o kulturi, kulturnim tokovima i procesima u doba slabljenja Rimskog carstva, velike seobe naroda te najezde Avara i Slavena u ranom srednjem vijeku. Autorovoj pažnji nisu promakli ni kulturni agensi velikih civilizacija koje, koncizno i znalački, razmatra u ovoj glavi. Osobito se relevantnim čini dio ove glave koji se bavi bosanskim duhom, autohtonošću i akulturacijom, kao i onaj koji istraživanje i naraciju usmjerava ka bosanskoj herezi, koja je, prema mišljenju autora, kulturološka *diferentia specifica*. Glava završava dijelom koji se bavi usmenim predanjem i tradicijom u Bosni i Hercegovini.

Glava III, pod naslovom "Apsurd agresije i zločina u Bosni i Hercegovini", ključni je dio rukopisa. U ovom najobimnijem i najsloženijem dijelu rukopisa, autor se, sem uvodog teorijskog dijela o društvenim sukobima i kulturi i nasilju, bavi recentnom poviješću Bosne, koju je slikovito opisla američka glumica i redateljica Angelina

Jolie kao „zemlju krvi i meda”. Označavajući Bosnu kao mjesto jedinstva i sukoba *različja,* izmještajući prvotni interesman i inicijalni diskurs u areal tragičnog, autor daje pregled sociopsiholoških i kulturnih elemenata zločina genocida izvršenog nad Bošnjacima, smještajući ovaj zločin u konkretne antropo-geografske realitete i poznate političke i ideološke matrice. U tom smislu, autor piše o apsurdu zločina genocid u kontinuitetu (reper Gornje podrinje 1941-45. i 1992-95.), iscrpno kazujući i svjedočeći o srebreničkom genocidu, najtamnijoj mrlji na savjesti Evrope i Svijeta od Drugog svjetskog rata naovamo.

Istraživačkom minucioznošću i znanstvenom upornošću, autor razmatra činjenice i događaje koje su, u stvari, bili *uvod* u ovaj genocid, posebno akcentirajući apsurd zločina nad civilima Srebrenice, dozvoljavajući si i ekskurs u oblast Međunarodnog humanitarnog prava, čijom *etikom* se, na kritičan način, u rukopisu filozofijski relevantno bavi.

Autor svoj - usprkos crnoj i u krvi okupanoj tematici - optimističan traktat o Bosni, sofisticirano oplemenjuje uvođenjem i umjetničkog diskursa, u narednom dijelu ove glave pod nazivom ”Tragedija Srebrenice u djelu umjetnika”. Slijedeći naziv knjige američkog diplomate Richarda Holbrooke-a “Završiti rat”, autor u narednom dijelu predstavlja vizuru ovog diplomate spram rata u BiH. Deseti dio ove glave autor je posvetio poricanju genocida, kao konačnoj, najbestijalnihoj fazi izvršenja genocide koja se, iako na scenu stupa *ex post facto,* nije ništa manje nehumana od samog izvršenja zločina. Na tom fonu, autor razmatra i odgovornost za genocid, uz interpolaciju jurističkog diskursa u dijelu o odgovornosti pravosudnih organa, pod naslovom “Geofrrey Nice, glavni Haški tužilac: Sudovi imaju specifičnu odgovornost (prilog)”. U pretposljednjem dijelu ove glave, autor se bavi vrlo važnim pitanjem odgovornosti medija za ratne zločine, dok u posljednjem dovodi u vezu sociologiju i bosanskohercegovačke intelektualce nakon genocida u Srebrenici.

Rukopis završava **Zaključnim razmatranjima,** na početku kojih, autor hrabro ali ne i neutemeljeno ustvrđuje da je „kulturni mozaik

Bosne i Hercegovine [...] tako isprepleten sa sukobima i zločinima da kroz cijelu njenu povijest predstavlja jednu ambivalentnu, ali neodvojivu cjelinu, te ih zbog toga možemo smatrati kao dva pola iste cjeline“.

Autor jasno detektira fakt da, sem kulturološko-spoznajnog značaja, tema kojom se bavi u ovom rukopisu **mora** imati i svoju političku odrednicu, koja, opet obzirom na vjekovno negiranje bosanske političke historije i kulture, posebno od strane susjeda sa istoka i zapada, „mora svjedočiti o svim apsurdima sukoba, zločina, destrukcije, [...] zločina genocida i svih anticivilizacijskih odnosa, mjera i postupaka, koji su se periodično ponavljali“.

Apsurd razbijanja „jedinstva“ bosanskog različja, piše dr. Bećirović, “sa svim teškim posljedicama je apsurd koji je Evropa, svojom indolentnošću, dozvolila, pa i šutnjom održala“, te zaključuje da su “indolentnost, nejedinstvo i različiti politički interesi vodećih zemalja međunarodne zajednice doveli [...] bošnjački narod do ruba istrebljenja”.

III KOMENTAR RECENZENTA

Rukopis je od izuzetne važnosti za Bosnu i Hercegovinu, iz više razloga. Prije svega, radi se o istraživačkom radu iznimnog istraživačkoga napora izričaja, koji odlikuje interdisciplinaran pristup zadatoj temi, a koji je rezultirao najširom eksploracijom i eksplikacijom Bosne i Hercegovine, njenog društveno / političko / kulturno / povijesno /tradicijsko / religijskog bića i reklo bi se usuda.

Autor se u rukopisu, kako sam kaže, naspram bosanskoj kulturnoj polivalentnosti i polifoničnosti, fokusirao i “na ono što je suprotivo kulturi, a to su sukobi i zločini koji su se dešavali u prošlosti i koji su svoj najmorbidniji izraz manifestovali tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je u samom naslovu označeno kao ‘apsurd zločina’“, apostrofirajući fenomen koji je izrazio sintagmom „Odnos specifičnih aspekata kulture i genocida u Bosni i Hercegovini“.

Komentirati i prikazati ovaj rukopis ne može se valjano i potpuno a da se ne spomene, u svaku stranicu rukopisa upletena tanana poluskrivena nit, koja nekada na olujan i vehementan a nekada na poetski način, supsumira odnos autorov spram Bosne - nit tu označili bismo s dvije senzacije: *fascinacija i ljubav.* Živeći u Bosni i živeći Bosnu i radeći na ovom rukopisu, autor nije mogao objasniti samo jedno: zločin u Bosni, preciznije, objasniti zašto je do njega, uvijek i iznova dolazilo. Za tu groznu, tužnu ali neizbježnu kariku u vijekovima dugom lancu bosanskome, autor, jednostavno, nema racionalnog objašnjenja. To je i logično jer autor *misli* Bosnu, *ćuti* i *voli* njen šareni damar, onakav kakav je određuje od srednjevjekovlja do danas. Iako zaključuje da su "*ljubav i mržnja*, najjači pokretači društvenih procesa, jer i jedno i drugo emotivno stanje su inicijalna kapisla za akciju, sukob; prvo za egocentrizam i etnonarcizam, a drugo za dehumanizaciju i destrukciju drugog i drugačijeg", on za pravi razlog postojanja senzacije *mržnje spram Bosne* ne zna niti može znati, budući bitiše na mržnji suprotnom polu.

Dr. Bećirović je, čini se, potpuno uspio u nakani da istraži "oblike društvene svijesti i kulture u ratu, kojim su se potsticale rušilačke i ubilačke strasti, s jedne strane" i u nakani afirmacije "kulture, koja je bila u službi odbrane najviših civilizacijskih vrijednosti" s druge strane, prepoznajući ovo potonje kao odrednicu *bosanskog naroda,* no ipak, kako je istakao, "sa različitom percepcijom domovinske, odnosno bosanske svijesti".

Zbog svega navedenog, ne može biti nikakve dvojbe o aktualnost ovoga štiva, te o velikom znanstvenom, a onda i društvenom i političkom značaju autorova pothvata, što sasvim sigurno, zasluženo i opravdano, vodi zaključku o opravdanosti njegova publikovanja.

IV VRSTA DJELA

Rad ispunjava sve uvjete da bude smatran relevantnom monografijom, *resp.* politološko-sociološkim ali i povijesno-kulturološkim i tradicijsko-konfesionalnim štivom -vodičem *kroz Bosnu* – praktikumom i uputom koji jednako služi i *nama* i *njima* da spoznamo šta su to “ljubav i mržnja, i dobro i zlo, i radost i tuga, i sreća i nesreća, te krajnosti, od idilične komšijske ljubavi i pažnje do najvišeg stupnja srdžbe i okrutnosti” kao neizostavne ali nažalost i neprolazne, vanvremenske bosanske konstante.

V KONAČNI ZAKLJUČAK RECENZENTA

Na osnovu iznesenog, **prelaže se da se rukopis pod nazivom *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini,* autora doc. dr. Fikreta Bećirovića objavi, uz sugerirane prilagodbe.** Publikovanjem rukopisa bh naučna i stručna javnost te šira čitalačka publika dobila bi meritoran i validan rad koji je rezultan vanrednog znanstveno-istraživačkog napora i svjedoči o kulturnoj polivalentnosti Bosne i Hercegovine te apsurdu zločina uopće, osobito onoga počinjenog u Bosni.

Sarajevo, 19. novembar 2012. godine

UMJETNIČKE SLIKE NESIMA TAHIROVIĆA KORIŠTENE U KNJIZI

1. Bosna 1 (1973) (Prednja korica)
2. Ikona Bogumila (1990) (Prvo poglavlje)
3. Jutarnje darivanje (1992) (Drugo poglavlje)
4. Stop (1992) (Trece poglavlje)
5. Lament nad Srebrenicom I (1996) u tekstu “ Tragedija Srebrenice u djelu umjetnika” u III. poglavlju
6. Ljudozder (1992) (Zadnja korica)

Nesim Tahirović rođen je 23. oktobra 1941.godine u Tuzli. Slikarstvo studirao kod Prof. Koste Hakmana u Beogradu. Uz slikarstvo bavi se primijenjenom umjetnošću i scenografijom. Tokom četrdesetogodišnjeg umjetničkog rada izlagao je na šezdesetak samostalnih i više od stotinu zajedničkih izložbi u zemlji i inostranstvu, a dobitnik je i više nagrada za slikarstvo i scenografiju. Radovi mu se nalaze u muzejima, galerijama i brojnim privatnim zbirkama, najčešće u inostranstvu. Član je Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine (ULUBiH) i Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Bosne i Hercegovine (ULUPUBiH). Živi i radi kao slobodni umjetnik u Tuzli.

O AUTORU

Fikret Bečirović rođen je u Kaknju 1957. godine, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju i sociologiju završio je na Univerzitetu u Sarajevu 1981. Postdiplomski studij na Odsjeku za sociologiju završio je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 1997. gdje je magistarski rad odbranio 1998, a doktorsku disertaciju na istom Fakultetu odbranio je 2006.

Prvo zaposlenje imao je u kakanjskoj Gimnaziji, 1982. kao profesor filozofije i sociologije. Radio je u više ustanova i institucija. Trenutno je zaposlen u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Radio je na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru u periodu 2008-2010, gdje je izabran je u zvanje docenta za užu naučnu oblast Posebne sociologije. Od 2010.na istom fakultetu angažovan je kao spoljni predavač.

Kao autor objavio je knjigu *Kakanj i njegova okolina* (1995), a kao koautor: Bosanska srednjovjekovna država i suverenost, Fakultet političkih nauka Sarajevo, 1996, Zbirka radova sa Naučnog skupa u Zenici 1i2 juna 1996., Rudnik Breza 1907-1997. Naši dani, Sarajevo 1997, monografija, Rudnik Kakanj 1902-2002, Kakanj 2002. monografija.

Sudjelovao je na više naučnih skupova, konferencija i okruglih stolova. Objavio je više naučnih i stručnih radova te prikaza i osvrta za časopise *Pregled, Znakovi vremena, Odjek, Istraživanja* i dr. Napisao je desetak recenzija za naučne i stručne knjige; objavio je više novinskih članaka; urednik je više stručnih knjiga; bio je mentor desetini studenata Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru na izradi diplomskih radova ,te kao predavač Sociologije sporta i član komisija za odbranu diplomskih i master radova na Fakultetu za sport i tjelesni odgoj Univerziteta u Sarajevu . Živi u Sarajevu.

LITERATURA

I. LEKSIKONI, ENCIKLOPEDIJE, ZBORNICI, RJEČNICI, GLASNICI I GODIŠNJACI

1. Klaić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
2. Vladimir, Filipović: *Filozofijski rječnik*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb,1984.
3. Jovan, Đorđević i grupa autora: *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
4. *Enciklopedijski leksikon* – Mozaik Znanja, Interpres Beograd, 1970.
5. Đorđević, S. - Pajin, D. (ured.): *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd,1990.
6. Grupa autora: *Pravna enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd,1985.
7. *Leksikon Jugoslovenskog leksikografskog zavoda*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1974.
8. Roj Gatman i Dejvid Rif: *Leksikon ratnih zločina (ono što bi javnost trebalo da zna)*, Samizdat B92, Beograd, 2003.
9. Grupa autora: *Povijest svijeta*, Naprijed, Zagreb, 1990.
10. Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane u Potočarima (Srebrenica) od 10. i 11. jula 2009, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011.
11. Zbornik radova: *Etničnost, nacija, identitet*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.
12. Zbornik radova: *Kultura, etničnost, identitet*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.

13. Zbornik radova: *Kulturna Historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka Turske vladavine*; Veselin Masleša, Sarajevo, 1996.
14. Zbornik radova: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*; Muzej grada Zenice, Zenica, 1973.
15. Zbornik radova: *Visoko i okolina kroz istoriju I*; Skupština opštine Visoko, 1984.
16. Zbornik radova: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*; HND Napredak, Sarajevo, 1998.
17. Zbornik radova: *Umjetničko blago Jugoslavije*, Beograd, 1974.
18. Zbornik radova: *Istorija Crne Gore*, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967.
19. Zbornik radova: *Historija Makedonskog naroda*; NIP, Skopje, 1969.
20. *Zbornik radova sa savjetovanja etnologa Jugoslavije*, Muzej grada Zenice, 1970.
21. Zbornik radova: *Bosanska srednjovjekovna država i savremenost*; Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1996.
22. Zbornik radova: *Povijest svijeta od početka do danas*; Naprijed, Zagreb, 1990.
23. *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Grafopapir, Kiseljak, Sarajevo, Fojnica, 2000.
24. Zbornik radova: *Stara Grčka*, Akademija nauka SSSR, Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
25. Zbornik radova: *The art treasures of Bosnia and Herzegovina*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
26. Glasnik: *Duhovna kultura Ilira*, ANUBiH, Sarajevo, 1984.
27. Glasnik: *Arheologija*; Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Nova sveska XXVII/XXVIII, Sarajevo, 1973.
28. Glasnik: *Arheologija*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Nova serija, sveska XVIII, Sarajevo, 1963.

29. Glasnik: *Arheologija*, Nova serija, sveska XX, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1965.
30. Glasnik: *Arheologija*, Nova serija, sveska IX, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1954.
31. Godišnjak: *Naše starine*, Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture, SRBiH broj X, Sarajevo, 1965.

II. KNJIGE

1. Aleksander, D. Viktorija: *Sociologija umjetnosti*, CLIO, Beograd, 2007.
2. Andrić, Ivo: *Travnička hronika*, Dani, Sarajevo, 2004.
3. Andrić, Ivo: *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo,1974.
4. Andrić, Ivo: *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Prosveta, Beograd, 1997.
5. Andrić, Ivo: *Umetnik i njegovo delo*, Sarajevo, 1977.
6. Anđelić, Pavo: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta Bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
7. Aristotel: *Nikomahova etika*, kultura, Beograd, 1981.
8. Aristotel: *Politika*, Kultura, Beograd, 1970.
9. Assman, Jan: *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005.
10. Avramović, Zoran: *Kultura*, Beograd, 2006.
11. Babić, Anto: *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
12. Babić, Anto: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
13. Banac, Ivo: *Cijena Bosne*, Sarajevo, 1996.
14. Bandžović, Safet: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.

15. Baruh, de Spinoza: *Etika*, Kultura, Beograd, 1970.

16. Basler, Đuro: *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.

192. Bauman, Zigmund: *Genocid – slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007, str. 300.

17. Bauman, Zigmund: *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984.

18. Bečirović, Fikret: *Kakanjsko-visočki kraj*, Magistarski rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1997.

19. Bećirović, Hajris i Safet Kurtović: *Poslovno komuniciranje u svijetu globalnog biznisa*, Internacionalni univerzitet Philip Noel, Sarajevo, 2008.

20. Benac, Alojz i dr.: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo,1984.

21. Benić, fra Bono: *Ljetopis Sutješkog samostana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1979.

22. Bešlagić, Šefik: *Stećci*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

23. Biblija: Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1983

24. Bojanovski, Ivo: *Razdoblja rimske uprave – Visoko i okolina*, SO Visoko, 1984.

25. Bošnjak, Branko: *Grčka filozofija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1983.

26. Božović, Ratko: *Lavirinti kulture*, Politeia, Beograd,1998.

27. Breje, Luj: *Vizantijska civilizacija*, Beograd, 1976.

28. Bžežinski, Zbignjev: *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica, 2001.

29. Claude-Levi Straus: *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.

30. Cvijić, Jovan / Andrić Ivo: *O balkanskim psihičkim tipovima*, Prosveta, Beograd, 1988.

31. Cvitković, Ivan: *Sociologija religije*, DES, Sarajevo, 2007.

32. Čačić-Kumpes, Jadranka i dr.: *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb,1999.

33. Čekić, Smail i dr.: *Masovne grobnice*, Sarajevo, 2010.
34. Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
35. Čekić, Smail: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1996.
36. Čekić, Smail: *GENOCID i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2012.
37. Čengić, Enes: *S Krležom iz dana u dan*, (1–6), Svjetlost, Sarajevo, 1990.
38. Čović, Borivoj: *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.
39. Črnja, Zvane: *Kulturna povijest Hrvatske*, I–III, Otokar Keršovani, Rijeka, 1978.
40. Ćimić, Esad: *Nacija i kultura. Kultura, Etničnost, Identitet*, Zagreb, 1999.
41. Ćosić, Dobrica: *Bosanski rat*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
42. Damnjanović, Milan: *Estetika i stvaralaštvo*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
43. Damnjanović, Milan: *Historija kulture*, Gradina, Niš, 1977.
44. Dedijer, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Izdavačka radna organizacija „RAD“, Beograd 1984.
45. *DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM*, JP NIO Službeni list BiH, Sarajevo, 1996.
46. Delibašić, Esad: *Između Etnosa i Demosa*, Biblioteka Tekst, Zenica, 2008.
47. Delimo, Žan: *Civilizacija renesanse*, Književna zajednica Novog Sada, 1989.
48. Duraković, Nijaz: *Prokletstvo muslimana*, Harfo Graf, Tuzla, 1998.

49. Dvorniković, Vladimir: *Karakterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd, 1990.
50. Džaja M. Srećko: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
51. Đozić, Adib: *Bošnjačka nacija*, Sarajevo, 2003.
52. Eagleton, Terry: *Ideja kulture*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2002.
53. Elias, Norbert: *O procesu civilizacije*, Antibarbarus, Zagreb, 1996.
54. Filandra, Šaćir: *Bošnjaci i moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.
55. Filipović, Muhamed: *Historija bosanske duhovnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 2006.
56. Filipović, S. Milenko: *Naselja i porijeklo stanovništva*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1928.
57. Filipović, S. Milenko: Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji, Naučna knjiga, Beograd, 1949.
58. Frezer, Džems: *Zlatna grana*, Alfa, Beograd, 1992.
59. Frojd, Sigmund: Čovjek, religija, kultura, Varšava, 1967.
60. From, Erih: *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I–II, Naprijed, Zagreb, 1989.
61. Fromm, Erich: *Dogma o Kristu*, Beograd, Nolit, 1986.
62. Fukujma, Frensis: *Povjerenje*, Izvori, Zagreb, 2000.
63. Fukujma, Frensis: *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1977.
64. Gehlen, Arnold: Čovjek, Veselin Masleša (Logos), Sarajevo, 1990.
65. *Genocid, slučajevi, poređenja i savremene rasprave*; uredio: Steven L. B. Jensen, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.

66. Gerc Kliford: *Tumačenje kultura*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1997.
67. Gilgameš: *Sumersko-babilonski ep*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
68. Glušac, Vaso: *Istina o bogumilima*, INP Književne novine, Beograd, 1992.
69. Goričar, Jože: *Pregled socioloških teorija*, Rad, Beograd, 1969.
70. Grupa autora: *Bosanski duh*, Sarajevo 1999.
71. Grupa autora: *Historija osmanske države i civilizacije*; priredio: Ekmeleddin Ihsanoglu, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, 2004.
72. Grupa autora: *Povijest svijeta*, Naprijed, Zagreb,1990.
73. Grupa autora: *Religije svijeta*, Grafički zavod Hrvatske / Kršćanska sadašnjost, Ljubljana, 1987.
74. Hadžijahić, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Preporod, Sarajevo, 2004.
75. Halilović, Safet: *Restitucija bosanske državnosti*, Zenica, 1993.
76. Hamidović, Muhamed: *Gramatika Bosne*, Muzej grada Zenice, 2000.
77. Hamilton, Malkom: *Sociologija religije*, CLIO, Beograd, 2003.
78. Hantington, Semjuel: *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 1998.
79. Haralambos M, M. Holborn: *Sociologija,Teme i perspektive*, Zagreb, 2002.
80. Hartman, Florence: *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo, 2007.
81. Hauzer, Arnold: *Socijalna historija umjetnosti i književnosti*, I–II, Kultura, Beograd, 1996.
82. Haviland, A. William: *Kulturna antropologija*, Naklada Slap, Zagreb, 2002.
83. Hawkws, JacQuetta: *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1966.

84. Hegel, G. W. F.: Enciklopedija filozofskih znanosti, Svjetlost, Sarajevo, 1987

85. Hegel, G. W. F.: *Estetika*, I–III, Kultura, Beograd, 1970.

86. Hegel, G. W. F.: *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974.

87. Hegel, G. W. F.: *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, 1989.

88. Herder, J. G.: *Misli o filozofiji istorije,* Varšava, 1962.

89. Hobs,Tomas: *Leviathan*, Kultura, Beograd, 1961.

90. Hodžić, Šefko: *Operacija Jesen 94*, DES, Sarajevo, 2007.

91. Holbrooke, Richard: *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.

92. Hörman, Kosta: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

93. Horvat, Josip: *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I–II, Globus, Zagreb, 1980.

94. Hujzinga, Johan: *Homo ludens*, Naprijed, Zagreb 1992.

95. Husedžinović, Sabira: *Dokumenti opstanka*, Sarajevo, 2005.

96. Idrizović, Nusret: *Kolo tajnih znakova*, Globus, Zagreb, 1987.

97. Ilić, Miloš: *Sociologija kulture i umjetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.

98. Imamović, Enver: *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977.

99. Imamović, Enver: *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Sarajevo, 1995.

100. Imamović, Enver: *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998,

101. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997.

102. Jacques le Goff: *Srednjovjekovni imaginarij*, Antibarbarus, Zagreb, 1993.

103. Jalimam, Salih: *Historija bosanskih bogumila*, IPP “Hamidović”, Tuzla, 1999.

104. Jalimam, Salih: *Vranduk – kraljevski grad*, Travnik, 1996.

105. Jerotić, Vladeta: *Psihoanaliza i kultura*, BIGZ, Beograd, 1980.

106. Julijan, fra Jelinić: *Kultura i bosanski franjevci*, Prva hrvatska tiskara Kremarić i M. Raguz, Sarajevo, 1912.

107. Kale, Eduard: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.

108. Kant, Imanuel: *Zasnivanje metafizike morala*, BIGZ, Beograd, 1981.

109. Klaić, Nada: *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb,1994.

110. Klaić, Vjekoslav: *Povijest Bosne*, *Svjetlost,* Sarajevo,1990.

111. Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975.

112. Kloskovska, Antonjina: *Sociologija kulture*, Čigoja, Beograd, 2001.

113. Kojeve, Aleksandar: *Kako čitati Hegela*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

114. Konstantinović, Radomir: *Filosofija palanke*, Nolit, Beograd, 1991.

115. Koran, prevod: Mićo Ljubibratić, Svjetlost, Sarajevo, 1990. Reprint izdanja iz 1895.

116. Kovačević-Kojić, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.

117. Kozer, Luis: *Funkcije društvenog sukoba, ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2007.

118. Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

119. Krleža, Miroslav: *Panorama pogleda, pojava i pojmova* (1–5), NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1982.

120. Kukić, Slavo: *Sociologija*, Sarajevo, 2004.

121. Kupareo, Rajmond: *UMJETNIK i zagonetka života*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb,1982.

122. Kur'an časni, prevod: hafiz Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, Stvarnost, Zagreb, 1985.

123. Lefevr, Anri: „Grad i urbano“, *Sociologija grada*, Beograd, 1988.

124. Lewis, Bernard: *Kulture u konfliktu*, Ljiljan, Sarajevo, 2002.

125. Machiavelli, Niccolo: *Vladalac*, Rad, Beograd, 1982.

126. Macić, Bećir: *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2001.

127. Malkolm, Noel: *Povijest Bosne*, Erasmus gilda Novi liber, Dani, Sarajevo, 1995.

128. Marks Karl-Engels Fridrih: *Rani radovi*, Kultura, Beograd, 1953.

129. Marquerite, Yourcenar: *Hadrijanovi memoari*, Dani, Sarajevo, 2005.

130. Menj, Aleksandar: *Istorija religije*, Plato, Beograd, 2005.

131. Mesić, Milan: *Multikulturalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

132. Mikulić, Planinka: *Iz likovnosti bosanskog srednjovjekovlja*, Naklada ZORO, Sarajevo–Zagreb, 2004.

133. Milenko, S. Filipović: *Visočka nahija*, Beograd, 1928.

193. Miletić, Nada: „Rani srednji vijek“, *Kulturna historija BiH*, Sarajevo 1984.

134. Milić, Vojin: *Sociološki metod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1966.

135. Minić, Miloš: *Dogovori u Karađorđevu*, RABIC, Sarajevo, 2010.

136. Mirča, Elijade: *Vodič kroz svjetske religije*, Beograd, 1996.

137. Mitrinović, Čedomir: *Naši muslimani*, Beograd, 1926.

138. Morin, Edgar: *Duh vremena*, (1–2), BIGZ, Beograd, 1979.

139. Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

140. Muratović, Rasim: *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
141. Musabegović, Nijaz: *Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet*, FEB, Sarajevo, 1997.
142. Nuhić, Muhamed: *Komuniciranje, od pećinskog crteža do žive slike*, Sarajevo, 1996.
143. Oliphant, Margaret: *Stari svijet, velike civilizacije prošlosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1998.
144. Paić, Žarko: *Politika identiteta, kultura kao nova ideologija*, Zagreb,2005.
145. Palavestra, Vlajko: *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Sarajevo, 2004.
146. Pareti, Luigi: *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj*, I–III, Naprijed, Zagreb, 1967.
147. Park, Robert Ezra: „Prijedlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini“, *Sociologija grada*, Beograd, 1988.
148. Pašalić, Esad: *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1966.
149. Peco, Asim: *Obrazovanje i nacionalna emancipacija*, Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar 2008.
150. Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1983.
151. Peri, Marvin: *Intelektualna historija Europe*, CLIO, Beograd, 2000.
152. Petar Petrović, Njegoš: *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd,1971.
153. Petranović, Branko i Zečević, Momčilo: *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, Prosveta, Beograd, 1987.
154. Petrović, fra Leon: *Kršćani bosanske crkve*, Svjetlo riječi, Sarajevo; Zird Mostar, 1999.

155. Petrović, Gajo: *Engleska empiristička filozofija 17. i 18. stoljeća*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1983.
156. Petrović, Sreten: *Kulturologija*, Beograd, 2005.
157. Petrović, Sreten: *Savremena sociologija umetnosti*, Privredni pregled, Beograd,1979.
158. Platon: *Zakoni*, Ognjen Prica, Zagreb,1957.
159. Pođoli, Renato: *Teorija avangardne umjetnosti*, Nolit, Beograd,1975.
160. Premec, Vladimir: *Logos u Heraklita*, Sarajevo, 1996.
161. Premec, Vladimir: *Tjeskoba tolerancije*, HNK Napredak Sarajevo–Zagreb, 2005.
162. Prohić, Kasim: *Filozofska i umjetnička kritika*, Svjetlost–Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
163. Prohić, Kasim*: Odvažnost izricanja, figure otvorenih značenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.
164. Rački, Franjo: *Bogumili i patareni*, Beograd, 1931.
165. Radovanović, Milorad: *Sociolingvistika*, Theorija, Novi Sad, 2003.
166. Repovac, Hidajet: *Klasne protivrječnosti kulture*, Veselin Masleša, 1993.
167. Repovac, Hidajet: *Sociologija simboličke kulture*, Magistrat, Sarajevo, 2003.
168. Risman, Dejvid: *Usamljena gomila*, Nolit, Beograd, 1965.
169. Ritzer, George: *Suvremena sociologijska teorija*, Globus, Zagreb, 1997.
170. Rizvić, Muhsin: *Bosanski Muslimani u Andrićevom svijetu*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1995.
171. Rot, Nikola: *Psihologija grupa, prvenstveno malih grupa i organizacija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

172. Schiler, Fridrih: *O lepom*, Kultura, Beograd, 1967.
173. Seizović, Zarije: *Međunarodno javno pravo*, Zenica, 2008.
174. Stipčević, Aleksandar: *Iliri*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
175. Stjuard, Džulijan: *Teorija kulturne promjene*, BIGZ, Beograd, 1981.
176. Straus, Claude-Levi: *Divlja misao*, Nolit, Beograd, 1978.
177. Subašić, Sabit: *Međunarodni konflikti i medijacija*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
178. Suić, Mate: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1976.
179. Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
180. Šarčević, Abdulah: *Iskustvo i vrijeme*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
181. Šarić, Sabahudin: *Velikosrpska ideologija*, Sarajevo, 2010.
182. Šelongovski, Adam: *Istok i Zapad*, CID, Podgorica, 1998.
183. Šidak, Jaroslav: *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb, 1940.
184. Škarić, Branislav: *Izabrana djela – Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
185. Škuljević, Željko: *Bosanski brevijar ili od epigrafike do filozofije*, Sarajevo, 1996.
186. Škuljević, Željko: *Filozofski podsjetnik*, Zenica, 2000.
187. Špengler, Osvald: *Propast Zapada*, Kosmos, Beograd, 1936.
188. Šunjić, Marko: *Bosna i Venecija*, HKD Napredak, 1996.
189. Talmud, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.
190. Vajs, Albert: *Razvitak civilizacije*, Narodna knjiga, Beograd, 1965.
191. Viliams, Raymond: *Culture and Society*, London, 1958.
192. Vujačić, Sreten: *Sociologija grada*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.

193. Vujović, Sreten: *Osnovni teorijski pravci u sociologiji grada, Sociologija grada*, Beograd 1988.

194. Vukadinović, Radovan: *Politika i diplomacija*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1994.

195. Vukanović, Tatomir: *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranje, 1974.

196. Wenzel, Marian: *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

197. West, Rebecca: *Crno jagnje i sivi soko*, BIGZ, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

198. White, Lesli: *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970.

199. Zgodić, Esad: *Politika fantazije*, Sarajevo, 2005.

200. Zimel, Georg: „Veliki gradovi i duhovni život“, *Sociologija grada*, Beograd, 1988.

201. Žiga, Jusuf: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ – paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2007.

III. STUDIJE I ČLANCI

1. Arnaut-Haseljić, Meldijana: „Mediji u funkciji realizacije genocida u Bosni“, Zbornik radova: *Genocid u Bosni i Hercegovini – Posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Sarajevo, 2011.

2. Bašović, Almir: „Estetski prostor Nesima Tahirovića“, *Odjek*, Sarajevo, 2010.

3. Bianchi, Paolo: „The Conflict of Cultures“, *Hijatus*, br. 5, Zenica, 1996.

4. Campbell, David: “Nacionalna dekonstrukcija, nasilje, identitet i pravda u Bosni“, Forum Bosnae, br. 21/3, Sarajevo, 2003.

5. Čekić, Smail: „Negiranje genocida u Bosni“, *Korak*, br. 23 / april–juni, 2011.

6. Čekić, Smail: „Velikosrpska ideologija i politika agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima“, Univerzitetski informativni glasnik *INFO*, specijalno izdanje, br. 3, juli 2010.
7. Dizdar, Srebren: „Zrno soli u buretu baruta“, Sarajevo, *Pregled*, 2006.
8. Džaja, M. Srećko: „Osmansko osvojenje Bosne i Rimska kurija“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo-Fojnica, 2000, str. 222.
9. Džanko, Muhidin: „Mogućnost generacijskog komuniciranja sa Andrićevim djelom ili Ivo Andrić u ozračju književne kritike“, *Hijatus*, br. 6, Zenica, 1996.
10. Enša'allah, Rahmeti: „Religija, etika, ekologija“, *Znakovi vremena*, br. 43/44, Sarajevo, 2009.
11. Fejzić, Nedžad: „Hronika najavljene smrti“, *Hijatus*, br. 6, Zenica, 1996.
12. Filipović, Muhamed: „Bosanski duh u književnosti, šta je to?“, *Zbornik radova*, biblioteka BOSNA I HERCEGOVINA MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE RAZVOJA, Sarajevo, 1999.
13. Filipović, Muhamed: „Bosanski duh“, diskusija, Sarajevo, *Zbornik radova*, biblioteka BOSNA I HERCEGOVINA MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE RAZVOJA, Sarajevo 1999.
14. Imamović, Mustafa: „Bošnjački etnos: Identitet i ime“, *www.pregled.unsa.ba*
15. Ivanović, Vesna: „Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera“, *Pregled*, br. 3–4, Sarajevo, 2007.
16. Jović, Petar: „Bosanski duh: supstanca socijalnog dodira“, *Bosanski duh*, Zbornik radova, biblioteka BOSNA I HERCEGOVINA MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE RAZVOJA Sarajevo 1999.
17. Kalajdžija, Alen: „Etimologija pojedinih ojkonima u dolini gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne“, *Istraživanja, časopis Fakulteta humanističkih nauka*, Mostar, br. 1, 2006, str. 130–131.

18. Karić, Enes: „Bosanstvo i Evropejstvo, Bošnjaštvo i Muslimanstvo“, *Forum Bosna*, br. 1–2/98, Sarajevo, 1998.
19. Krleža, Miroslav: „Bosanske medijavalne teme“, Život, br. 4–5, Sarajevo, 1965.
20. Kurspahić, Kemal: „Zločini u 19:30 – Balkanski mediji u ratu i miru“, Sarajevo, 2003.
21. Kurto, Nedžad: „Duhovna kapija između istoka i zapada“, *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999.
22. Latić, Nedžad: „Crni kraljevi islama na tronu svijeta“, *Global*, 26/09, Sarajevo
23. Lavić, Senadin: „Diktatura nacionalizma, Velikosrpski ekspanzionizam, Etnoperverzija i ‘Volja naroda’“, *Pregled*, br. 3–4, Sarajevo, 2007.
24. Linder, Wolf: „Demokracija, podjela vlasti i multikulturalni konflikti“, *Dijalog*, 1/1998, Sarajevo, 1998.
25. Lovrenović, Dubravko: „Bosanski duh“, Zbornik radova, biblioteka BOSNA I HERCEGOVINA MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE RAZVOJA, Sarajevo, 1999.
26. Lovrenović, Dubravko: „Bosanski mitovi“, *Novi*, br. 3/13, Novi Travnik, 1996.
27. Lovrenović, Dubravko: „Ovdje svaki narod ima svog omiljenog okupatora“, *Start*, br. 129, Sarajevo, 2003.
28. Lovrenović, Dubravko: „Pred Gorgonskim licem svehrvatstva“, *Forum Bosnae*,1–2/98, Sarajevo
29. Lovrenović, Dubravko: „Vitez, Herceg i Pataren (Ideološki stereotipi i životna stvarnost)“, *Forum Bosna, br.* 7–8/00, Sarajevo, 2000.
30. Lukić, Reneo: „Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993–1995)“, *Korak*, br. 8/2006, Sarajevo, 2006.
31. Matvejević, Predrag: „Nacionalna kultura i globalizacija“, *Sarajevske sveske*, br. 2, Sarajevo, 2003.

32. Pehar, Dražen: „Urbani duh kompromisa i postdaytonska Bosna“, *Forum Bosnae*, Sarajevo, 1999.
33. Pranjić, Kruno: „Strah i mržnja u Bosni“, *Hijatus*, br. 6, Zenica,1996.
34. Premec, Vladimir: „Čedo Istoka i Zapada“, *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999.
35. Radojković, Bojan: „Zapadni uticaji na primijenjenu umjetnost Bosne u 14. i 15. vijeku, Zbornik radova: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973.
36. Repovac Hidajet: „Da li je moguća bh. multikulturalnost“, *Hijatus*, br. 1, Zenica, 1995.
37. Repovac, Hidajet: „Globalizacija i multikulturalizam“, *Pregled*, br. 1–2, Sarajevo, januar–april 2006.
38. Sabitović, Mesud: „Bosanski duh u pitanju“, *Bosanski duh*, biblioteka BOSNA I HERCEGOVINA MOGUĆNOSTI I PERSPEKTIVE RAZVOJA, Sarajevo,1999, str. 10.
39. Sekulić, Isidora: „Istok u pripovijetkama Ive Andrića“, *Hijatus*, br. 6, Zenica, 1996.
40. Skledar, Nikola: „Religija i etničnost“, Zbirka radova: *Etničnost, nacija, identitet*, Zagreb, 1998.
41. Stojak, Rudi: „Akulturacija – nasilne homogenizacije i antagonizmi“, *Hijatus*, br. 3, Zenica, 1996.
42. Stojanov, Jurij: „Nastanak srednjovjekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci”, *Forum Bosnae*, 7–8/00, Sarajevo, 2002.
43. Šabani, Alisabri: „Kriza urbaniteta kao indikacija krize društva“, *Forum Bosnae*, br. 7–8/00, Sarajevo, 2000.
44. Šakaja, Laura: „Kultura, kulturni pejzaž, etničnost“, Zbirka radova: *Kultura, Etničnost, Identitet*, Biblioteka Revija za sociologiju, Zagreb, 1999.
45. Šarčević, Abdulah: „Dijalog s kulturama i religijama“, *Forum Bosnae*, br. 7–8/00, Sarajevo, 2000.

46. Tomić, M. Ivo: „Bosna traži novi mit“, *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999.
47. Tomić, M. Ivo: „Logika pravne nauke Gustava Radbrucha“, *Pregled*, br. 1/09, Sarajevo, 2009.
48. Topić, Franjo: „Jedinstvo u različitosti“, *Bosanski duh*, Sarajevo, 1999.
49. Vrcan, Srđan: „Čitanje kulture“, *www.b92.net/casopis_rec/61.7/pdf/105-112.pdf*
50. Vrcan, Srđan: „Kultura kao društveno opasan pojam“, *Reč*, br. 61/7, mart 2001.
51. Vrcan, Srđan: „Znakovita zbrka oko etničkog“, Zbornik radova: *Kultura, Etničnost, Identitet* , INSTITUT ZA MIGRACIJE I NARODNOSTI, NAKLADA JESENSKI I TURK, HRVATSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO, Zagreb 1999.
52. Vrgoč, Miro: „Fra Anđeo Zvizdović“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo–Fojnica, 2000.
53. Žiga, Jusuf: „Mikro i makro dimenzije genocida nad Bošnjacima u Srebrenici, *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Potočarima* (Srebrenica), 10–11. juli 2009, Sarajevo, 2011.

IV. MEĐUNARODNI PRAVNI AKTI

1. Statut Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (usvojen 25. maja 1993. Rezolucijom br. 827) (s izmjenama od 13. maja 1998, shodno Rezoluciji br. 1166) (s izmjenama od 30. novembra 2000, shodno Rezoluciji br. 1329) (s izmjenama od 17. maja 2002, shodno Rezoluciji br. 1411) (s izmjenama od 14. augusta 2002, shodno Rezoluciji br. 1431) (s izmjenama od 19. maja 2003, shodno Rezoluciji br. 1481)
2. Rezolucije koje se odnose na Statut: Rezolucija br. 1503 od 28. augusta 2003; Rezolucija br. 1504 od 4. septembra 2003; Rezolucija br. 1534 od 26. marta 2004.
3. Presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu: *Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
4. *Optužnica protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

V. INTERNETSKE STRANICE

1. http://www.mm.co.ba
2. htpp://www.hazu.hr.
3. htpp://www.hlz.hr.
4. http://www.hercegbosna.org.
5. http://www.members.tripod.com.
6. http://www.anoca.org/he/peace/richardholbrooke.html
7. http:www.lexinexis.com/documents/upa-cis3218-LBJP PacificationVietnam.pdf
8. www.nesimtahirovic.com